Joseph A. Schumpeter

KAPITALIZMAS, SOCIALIZMAS IR DEMOKRATIJA

Mintis
ALK

Joseph A. Schumpeter

KAPITALIZMAS, SOCIALIZMAS IR DEMOKRATIJA

Joseph A. Schumpeter

KAPITALIZMAS, SOCIALIZMAS IR DEMOKRATIJA

Vertė ALGIRDAS DEGUTIS

Vilnius Mintis
1998

UDK 321
Sc 72

Versta iš:
Joseph A. Schumpeter
CAPITALISM, SOCIALISM AND DEMOCRACY
London and New York: Routledge, 5th edition 1976

Suderinus su autorinių teisių savininkais,
neįtraukta knygos V dalis: „Socialistinių partijų istorijos apybraiža“

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)
ir Jungtinių Amerikos Valstijų Informacijos tarnyba Vilniuje (USIS)

This edition published with support
from the Open Society Fund–Lithuania,
from the CEU Translation Project
of the Open Society Institute–Budapest,
and from the United States Information Service (Vilnius)

ISSN 1392-1673
ISBN 5-417-00783-8

TURINYS

PIRMOJO LEIDIMO (1942) PRATARMĖ

Ši knyga – mėginimas suteikti skaitomą formą mano beveik keturiasdešimties metų apmąstymams, stebėjimams ir tyrimams socializmo tema. Svarbią vietą darbe užima demokratijos problema, nes man paaiškėjo, kad nuodugniai jos neišsiaiškinus, neįmanoma nagrinėti santykio tarp visuomenės socialistinės santvarkos ir demokratinės valdymo formos.

Užduotis pasirodė sunkesnė nei tikėjausi. Dalis įvairialypės medžiagos, kurią teko pasitelkti, atspindi pažiūras ir patirtį žmogaus, kuris įvairiais gyvenimo etapais turėjo daugiau galimybių stebėti socializmo eksperimentą negu paprastai jų turi nesocialistai, ir kuris reagavo į tai, ką matė, toli gražu neįprastu būdu. Nenorėjau ištrinti šios patirties žymių: jei būčiau taip padaręs, knyga būtų ne tokia įdomi.

Be to, ši medžiaga taip pat atspindi analitines pastangas žmogaus, kuris net ir nuoširdžiai mėgindamas įsigilinti į reikalo esmę niekada nelaikė socializmo problemų pagrindine savo profesinių tyrimų tema, tad kai kuriais klausimais jis gali pasakyti daugiau nei kitas. Nenorėdamas sudaryti įspūdžio, kad rašau sisteminį traktatą, nusprendžiau grupuoti medžiagą į penkias pagrindines temas. Žinoma, tarp jų yra tam tikrų sąsajų ir saitų, todėl, tikiuosi, pavyko sukurti tam tikrą dėstymo sistemą. Tačiau iš esmės kiekviena jų yra pakankamai savarankiška, nors ir nevisiškai nepriklausoma, analitinė studija.

Pirmoji dalis – savotiška reziumė to, ką turiu pasakyti – ką, tiesą sakant, dėsčiau keletą dešimtmečių, – apie Marxo doktriną. Pradėti pagrindinių socializmo problemų analizę nuo Šventraščio būtų natūralu marksistui. Tačiau kokią prasmę tai turi nemarksisto kuriamai teorinei studijai? Toji doktrina čia pateikiama kaip įrodymas, patvirtinantis nemarksistinį įsitikinimą Marxo idėjos reikšme – reikšme, kuri visiškai nepriklauso nuo to, ar ją pripažįstame, ar atmetame. Jos dėstymas nėra leng-

vas skaitalas. Tačiau tolesnėje analizėje nenaudoju jokių marksistinių sąvokų. Todėl nors šios analizės rezultatai kartais bus lyginami su didžiojo socializmo teoretiko teiginiais, skaitytojai, kurių marksizmas nedomina, gali iškart pradėti nuo II dalies.

Antrojoje dalyje „Ar kapitalizmas gali išlikti?“ mėginau parodyti, kad socialistinė visuomenės forma būtinai susiklostys dėl to, kad neišvengiamai suirs kapitalistinė. Daugeliui skaitytojų gali kilti klausimas, kodėl ėmiausi tokios sunkios ir sudėtingos analizės įrodinėdamas dalyką, kurį daugelis, net kai kurie konservatoriai, jau pripažįsta. Pasiaiškinti galiu taip – nors dauguma pripažįsta šį galutinį rezultatą, nesutariama nei dėl raidos, kuri žlugdo kapitalizmą, nei dėl tos raidos prigimties, nei dėl žodžio „neišvengiamai" tikslios reikšmės. Būdamas įsitikinęs, kad dauguma aiškinimų, tiek marksistinių, tiek ir labiau populistinių, yra klaidingi, jaučiau pareigą ne tik užsikrauti šią naštą, bet ir užkrauti ją skaitytojui, kad prieitume paradoksalią išvadą – kapitalizmą žlugdo jo paties laimėjimai.

Išsiaiškinę, kad socializmas yra reali alternatyva, kuri gali tapti praktinio pasirinkimo klausimu *iškart* po šio karo, trečiojoje knygos dalyje „Ar socializmas gali veikti?" apžvelgsime ištisą aibę problemų, susijusių su sąlygomis, kurioms esant socialistinė santvarka gali būti ekonomiškai sėkminga. Šioje dalyje pateikiama bene sistemiškiausia įvairių problemų, įskaitant „perėjimo" problemą, analizė. Simpatijos ir antipatijos taip smarkiai iškreipia ligšiolinių rimtų darbų – nors jie nėra labai gausūs – šiuo klausimu rezultatus, kad retkarčiais atrodė pateisinama paprasčiausiai išdėstyti plačiai pripažįstamas pažiūras.

Ketvirtoji dalis – socializmas ir demokratija – yra indėlis į diskusiją, kuri mūsų šalyje prasidėjo jau gana seniai. Tenka pažymėti, kad šioje dalyje nagrinėjami tik principiniai klausimai. Faktai ir komentarai, reikšmingi šiai problemai suprasti, išbarstyti po visą knygą, ypač po jos antrąją ir ketvirtąją dalis.

Penktoji dalis yra tik apybraiža, ne daugiau. Čia labiau nei kitose knygos dalyse norėjau apsiriboti tik tuo, ką galiu pasakyti remdamasis savo asmenine patirtimi ir savo fragmentiškais tyrimais. Todėl medžiaga, kuri šioje dalyje naudojama, yra išties apmaudžiai neišsami. Tačiau ta, kuri teikiama, yra autentiška.

PIRMOJO LEIDIMO (1942) PRATARMĖ

Joks šios knygos fragmentas niekada nebuvo spausdintas. Tiesa, ankstyvąjį II dalies argumento variantą panaudojau 1936 m. sausio 18 d. skaitytoje paskaitoje JAV Žemės ūkio departamento Aukštojoje mokykloje, kuri mimeografu padaugino jos tekstą. Dėkoju ponui A. C. Edwardsui, organizacinio komiteto pirmininkui, maloniai leidusiam įtraukti išplėtotą teksto variantą į šį leidinį.

I DALIS
MARXO DOKTRINA

Prologas

Dauguma proto arba fantazijos kūrinių visiškai išnyksta per laikotarpį, kurio trukmė svyruoja nuo popiečio valandos iki vienos žmonių kartos gyvenimo. Tačiau kai kurie neišnyksta. Jie tik pasitraukia į šešėlį, po to vėl grįžta, ir grįžta ne kaip neatpažįstami kultūros paveldo elementai, bet su savo individualiu apdaru, su anksčiau įgytais randais, kuriuos galima pamatyti ir paliesti. Šiuos proto kūrinius galime vadinti didžiaisiais. Nėra šio apibrėžimo trūkumas tai, kad jis didingumą sieja su gyvybingumu. Šia prasme toks apibūdinimas neabejotinai tinka Marxo idėjai. Didingumą sieti su gyvybingumu verta ir dėl to, kad pirmasis tampa nepriklausomas nuo mūsų jausmų jam. Neverta galvoti, jog didžiojo kūrinio visuma ar jo dalys būtinai turi būti šviesos ir tiesos šaltinis. Priešingai, galima jį laikyti tamsybių jėga, principine klaida, arba visiškai ar iš dalies nesutikti su atskirais jo teiginiais. Marksizmo atveju toks priešiškas vertinimas ar net griežtas jo klaidingumo įrodinėjimas rodo šio jėgą jau vien dėl to, kad nesugeba jo mirtinai pažeisti.

Per pastaruosius dvidešimt metų buvome stebėtino marksizmo atgimimo liudininkai. Nenuostabu, kad didžiojo socialistinio tikėjimo kūrėjo doktrina taip išpopuliarėjo Sovietų Rusijoje. Būdinga, kad čia tarp tikrosios Marxo idėjos ir bolševikinės praktikos bei ideologijos tvyro ne mažesnė praraja nei toji, kuri nusižeminusio Galilėjiečio religiją skyrė nuo Krikščionių bažnyčios vadovų ir viduramžių karo vadų praktikos bei ideologijos.

Sunkiau paaiškinti marksizmo atgimimą Jungtinėse Valstijose. Šis reiškinys įdomesnis dėl to, kad iki pat trečiojo dešimtmečio nei Amerikos darbininkų judėjimas, nei Amerikos intelektualinis gyvenimas neturėjo jokios

reikšmingesnės marksistinės srovės. Marksizmas čia visada buvo paviršutiniškas, nereikšmingas ir nepritapo. Dar daugiau, bolševikinio pobūdžio marksizmo atgimimas nesukėlė panašaus pakilimo tose šalyse, kuriose anksčiau jis buvo labiausiai paplitęs. Antai Vokietijoje, kur marksizmas turėjo stipriausias šaknis, nedidelė ortodoksų sekta išties gyvavo tiek per pokario socializmo pakilimą, tiek ir per ankstesnįjį jo nuosmukį. Tačiau socialistinės minties vadai (ne tik tie, kurie priklausė Socialdemokratų partijai, bet ir tie, kurių praktika gerokai peržengė atsargų tos partijos konservatizmą) nerodė didelio noro grįžti prie senųjų dogmų ir, garbindami savo dievą, stengėsi laikytis nuo jo atokiau, o ekonomikos klausimais samprotavo visiškai kaip kiti ekonomistai. Tad, išskyrus Rusiją, Amerikos fenomenas yra unikalus. Nenagrinėsime jo priežasčių. Tačiau verta išnagrinėti kontūrus ir esmę tos idėjos, kuri daugeliui amerikiečių tapo tokia artima [1].

I skyrius
MARXAS PRANAŠAS

Teologijos sąvoka neatsitiktinai iškelta į šio skyriaus pavadinimą. Tai daugiau negu sąvoka. Dideliu mastu marksizmas *yra* religija. Tikinčiajam ji suteikia, pirma, sistemą galutinių tikslų, rodančių gyvenimo prasmę ir absoliutų matą įvykiams bei veiksmams vertinti; antra, kelio į tuos tikslus vadovą, kurį sudaro išsigelbėjimo planas bei išaiškinimas to blogio, iš kurio žmonija arba bent išrinktoji jos dalis turi būti išvaduota. Galime pasakyti dar konkrečiau: marksistinis socializmas priklauso tam religijų pogrupiui, kuris žada rojų dar šioje kapo pusėje. Manau, kad jei jo požymius šia prasme imtų nagrinėti teologas, tai jis, remdamasis savo

[1] Nuorodos į Markso darbus bus minimalios, taip pat nebus teikiama jokių faktų apie Marxo gyvenimą. Manau, tai nėra būtina, nes kiekvienam skaitytojui, norinčiam rasti tų darbų sąrašą arba susipažinti su biografijos faktais, pakanka atsiversti bet kurį enciklopedinį leidinį, ypač *Encyclopedia Britannica* arba *Encyclopedia of the Social Sciences*. Marxo studijas patogiausia pradėti nuo pirmojo *Kapitalo* tomo (pirmieji į anglų kalbą jį 1886 m. išvertė S. Moore'as ir E. Avelingas, vertimą redagavo F. Engelsas). Nepaisant gausybės naujų biografinių darbų, vis dar manau, kad bent jau eiliniam skaitytojui F. Meringo biografija yra geriausia.

klasifikavimo bei aiškinimo galimybėmis, veikiausiai giliau atskleistų sociologinę marksizmo esmę nei tai įstengia ekonomistas.

Kad ši aplinkybė paaiškina marksizmo sėkmę, nėra pats svarbiausias dalykas [2]. Grynai mokslinis rezultatas, net jeigu jis būtų buvęs kur kas tobulesnis nei marksizmas, niekada nebūtų pasiekęs tokio istorinio nemarumo, kokį šis pasiekė. Nebūtų padėjęs ir visas partinių šūkių arsenalas. Marksizmo sėkmę tik iš dalies galima paaiškinti ir tuo, kad savo šalininkams doktrinos kūrėjas paliko ugningų frazių, aistringų kaltinimų ir rūsčių grasinimų rinkinį, paruoštą bet kada naudoti. Ši ginkluotė labai gerai pasitarnavo, tačiau ji turėjo ir trūkumų: kaldindamas tokius socialinės kovos ginklus Marxas kartais turėdavo nukrypti nuo idėjų, kurios logiškai išplaukia iš jo sistemos. Vis dėlto jeigu Marxas būtų buvęs tik frazeologijos meistras, jo doktrina nebūtų išlikusi iki nūdienos. Žmonija neilgai tebūna dėkinga už šio pobūdžio paslaugas ir greitai užmiršta vardus žmonių, kurie rašo jos politinių operų libretus. Jis buvo pranašas. Norėdami suprasti jo sėkmę, turime aptarti ir marksizmo sukūrimo laikmetį. Tai buvo buržuazijos galimybių įgyvendinimo ir buržuazinės civilizacijos didžioji aukštuma, kai vyravo mechaninis materializmas ir dar nebuvo naujo meno ir apskritai naujo gyvenimo būdo želmenų bei viešpatavo pati nykiausia banalybė. Religija, tiesą sakant, greitai prarado įtaką visoms visuomenės klasėms, kartu su ja iš darbininko pasaulio traukėsi vienintelis šviesos spindulys (išskyrus nebent Rochdale'o kooperatyvų bei besikuriančių taupomųjų bankų teikiamą viltį), tuo tarpu intelektualai skelbėsi patenkinti Millio „Logika" ir Vargšų įstatymais.

Tad milijonams žmonių Marxo žemiško socialistinio rojaus apreiškimas suteikė naują šviesos spindulį ir naujos gyvenimo prasmės viltį. Marksizmą galima vadinti ir religijos klastote arba karikatūra – tokiam požiūriui pagrįsti galima rasti svarių argumentų – tačiau negalima nesistebėti jo didingumu. Nesvarbu, kad visi šie milijonai nepajėgė suprasti ir įvertinti tikrosios šio apreiškimo reikšmės. Tokia yra visų apreiškimų lemtis. Svarbu tai, kad apreiškimas buvo suformuluotas ir pateiktas būdu, pri-

[2] Religinis marksizmo pobūdis paaiškina ir tipišką ortodoksinio marksisto požiūrį į oponentus. Jam, kaip kiekvienam kitam, kuris išpažįsta Tikėjimą, atrodo, kad oponentas ne tik klysta, bet ir nusideda. Kitamanis smerkiamas ne tik intelektualiai, bet ir moraliai. Kitamanis negali turėti jokio pasiteisinimo, jeigu Žinia jau apreikšta.

imtinu pozityvistinei ir iš esmės buržuazinei to laikmečio sąmonei, – tad be jokio paradokso galima teigti, jog marksizmas iš esmės yra buržuazinės sąmonės produktas. Jis sukurtas, viena vertus, neprilygstamai įtaigiai išreiškiant tą priespaudos ir skriaudos pojūtį, kuris yra daugumos nelaimėlių autoterapinė reakcija, ir, kita vertus, skelbiant, jog galima racionaliai įrodyti, kad socializmas padės išsivaduoti nuo šių vargų. Stebėtina, su kokia išmone supinami neracionalūs lūkesčiai, kuriuos prarandanti įtaką religija paliko blaškytis po pasaulį tarsi valkataujančius šunis, ir racionalistinės bei materialistinės laikmečio nuostatos, – juk tada nebuvo pripažįstamas joks tikėjimas, neturintis moksliškumo ar pseudomoksliškumo požymių. Pamokslavimas būtų buvęs neefektyvus; socialinės raidos analizė būtų sudominusi tik keletą šimtų specialistų. Pamokslavimas, gaubiamas analizės apdaru, ir analizė, tenkinanti gyvybinį poreikį, – štai kas sukūrė aistringą ištikimybę marksizmui bei suteikė marksistams didžiausią pranašumą – įsitikinimą, kad jų doktrina niekada negali būti sugriauta ir kad galiausiai ji neišvengiamai laimės. Tai, žinoma, dar ne viskas. Asmeninė įtaiga ir pranašystės gaisas nepriklauso nuo tikėjimo turinio. Be jų neįmanoma prikelti žmonių naujam gyvenimui ir parodyti jiems naują gyvenimo prasmę. Tačiau šie dalykai apskritai nėra mūsų tyrimo objektas.

Dar reikės aiškintis, kiek nuoseklūs ir pagrįsti yra Marxo bandymai įrodyti, kad socializmas – neišvengiamas. Kalbant apie tai, kas anksčiau buvo įvardyta kaip nelaimėlių priespaudos ir skriaudos jausmo išraiška, galima tenkintis viena pastaba. Tai, žinoma, nebuvo realių jausmų – sąmoningų ar nesąmoningų – tikroji išraiška. Veikiau tai buvo mėginimas realius jausmus pakeisti socialinės raidos logikos analize. Tai darydamas ir tokiu būdu priskirdamas masėms – visiškai nerealistiškai – „klasių kovos" vaizdinius, Marxas neabejotinai falsifikavo tikrąją darbininko psichologiją (jai būdinga geismas remiantis politinės valdžios pagalba tapti smulkiuoju buržua). Tačiau tiek, kiek ją paveikė marksizmas, toji psichologija tapo imlesnė ir kilnesnė. Marxas neliejo sentimentalių ašarų dėl socialistinės idėjos grožio. Tuo jis tarėsi esąs pranašesnis už vadinamuosius utopinius socialistus. Jis taip pat neaukštino darbininkų kaip kasdieninio darbo didvyrių, kaip tai daro buržuazija, kai pradeda baimintis dėl savo dividendų. Jis visiškai nepadlaižiavo darbininkams, netu-

rėjo tokios nuostatos, taip akivaizdžiai būdingos jo menkesniems sekėjams. Jis, matyt, puikiai suprato, kas yra masės, ir žvelgė virš jų galvų į tolimą socialinį tikslą, visiškai pranokstantį masių supratimą ar siekius. Jis niekada nemokė idealų savo paties pavyzdžiu. Toks puikavimasis jam buvo visiškai svetimas. Kaip kiekvienas tikras pranašas, besidedąs kukliu savo dievybės ruporu, Marxas pretendavo tik parodyti tai, ką jis vadina istorijos raidos dialektine logika. Ši nuostata jam teikia tam tikro orumo, kuris atsveria tą smulkmeniškumą ir vulgarumą, kurie jo darbuose ir gyvenime keistai siejasi su orumu.

Pagaliau negalima nepaminėti ir to, kad Marxas buvo per daug civilizuotas žmogus, jog suartėtų su tais vulgariais socializmo skelbėjais, kurie nepripažįsta šventovės net regėdami visą jos didybę. Jis puikiai suprato civilizacijos reikšmę ir „santykinai absoliučias" jos vertybes, kad ir koks svetimas jautėsi tai civilizacijai. Šį jo pažiūrų platumą puikiai rodo *Komunistų partijos manifestas*, kur tiesiog liaupsinami [3] kapitalizmo laimėjimai; net iš anksto skelbdamas kapitalizmui *pro futuro* mirties nuosprendį, jis niekada neneigė istorinės šio būtinybės. Tokia nuostata, žinoma, turi daugybę dalykų, kurių pats Marxas tikriausiai nė nebūtų norėjęs pripažinti. Tačiau neabejotina, kad jis tvirtai tos nuostatos laikėsi, ir čia jam padėjo reiškinių organinės logikos pagava, kurios viena iš apraiškų buvo jo istorijos teorija. Socialiniai reiškiniai, pasak jo, – dėsningi, ir nors per kai kuriuos savo gyvenimo vingius jis iš tiesų buvo „kavinės konspiratorius", tikroji jo prigimtis niekino tokio pobūdžio veiklą. Socializmas jam nebuvo aistra, užgožianti visas gyvenimo spalvas ir skatinanti nesveiką

[3] Gali kilti įtarimas, kad toks teiginys – perdėtas. Tad leiskite pateikti citatą: „Buržuazija ... pirmoji parodė, ką gali pasiekti žmonių veiklumas. Ji sukūrė stebuklus, įstabesnius už Egipto piramides, Romos akvedukus ir gotikines katedras ... Buržuazija ... įtraukia į civilizaciją visas, net barbariškiausias nacijas. ... Ji sukūrė milžiniškus miestus ... ir tuo būdu žymią gyventojų dalį išplėšė iš kaimo gyvenimo idiotizmo [sic!]. ... Per nepilną savo klasinio viešpatavimo šimtmetį buržuazija sukūrė gausingesnes ir didingesnes gamybines jėgas, negu visos ankstesnės kartos, drauge paimtos". Beje, visi šie laimėjimai skiriami *vien buržuazijai*, o tai yra daugiau nei drįstų teigti net grynai buržuaziniai ekonomistai. Šitai noriu pabrėžti – tai gerokai skiriasi nuo šių dienų vulgariojo marksizmo pažiūrų ir nuo moderniųjų nemarksistinių Vebleno tipo rašinių. Iškart priduriu: šia ir tik šia mintimi bus remiamasi antrojoje knygos dalyje, kai bus kalbama apie kapitalizmo laimėjimus.

bei buką neapykantą ar panieką kitoms civilizacijoms. Tad ne vienu atveju sąvoka „mokslinis socializmas", išreiškianti socialistinės minties ir socialistinės valios sintezę, yra visiškai pateisinama, ypač kai kalbama apie Marxo pagrindinę nuostatą.

II skyrius
MARXAS SOCIOLOGAS

Dabar turime atlikti tai, kas bus labai nemalonu ortodoksams. Visiškai suprantama, kad jiems nepatinka dalyko, kurį jie laiko tiesos šaltiniu, blaivi analizė. Labiausiai jiems nepriimtinas jos būdas, kai Marxo darbas skaidomas dalimis ir kai tos dalys analizuojamos atskirai viena nuo kitos. Jie šaukia, kad toks metodas terodo tik buržuazinį nesugebėjimą suvokti didingą visumą, kurios dalys papildančios viena kitą, tad, atskirai nagrinėjant kurią nors vieną jos dalį ar aspektą, tikroji visumos esmė prarandama. Tačiau kitokio pasirinkimo nėra. Darydamas šį nusižengimą ir nagrinėdamas Marxą kaip sociologą po Marxo kaip pranašo, aš neketinu neigti socialinės vizijos vienybės, kuri teikia šiokį tokį analitinį vientisumą ar bent jau šiojo regimybę Marxo kūriniui; neneigiu ir to, kad kiekviena jo mokymo dalis, kad ir kiek savarankiška, autoriaus siejama su kitomis. Tačiau kiekvienoje šios plačios teorijos dalyje išlieka santykinai vienas nuo kito nepriklausomų plotų, tad tyrinėtojas gali pripažinti autoriaus sėkmę vienur, nepripažindamas jos kitur. Per tokią analizę tikėjimo statinys iš dalies praranda savo didingumą, tačiau pasiekiama ir tam tikrų laimėjimų – išsaugoma svarbi ir vaisinga tiesa, pavienė daug vertingesnė nei susieta su beviltiškais griuvėsiais.

Visų pirma tenka iškart ir visam laikui atidėti į šalį Marxo filosofiją. Išauklėtas pagal vokiečių tradicijas ir būdamas spekuliatyvaus proto, jis gerai išmanė filosofiją ir aistringai ja domėjosi. Grynoji vokiškojo tipo filosofija buvo jo išeities pozicija ir jo jaunystės meilė. Vienu metu ją laikė savo tikruoju pašaukimu. Buvo neohegelininkas; tai apytiksliai reiškia, kad pripažindamas savo mokytojo pamatines nuostatas ir metodus jis, kaip ir jo grupė, atmetė (ir pakeitė priešinga nuostata) konservatyviąją Hegelio filosofijos interpretaciją, kurios laikėsi dauguma kitų hegeli-

ninkų. Ta aplinkybė akivaizdi visuose jo darbuose – visur kur tik pasitaiko proga ją parodyti. Nenuostabu, kad panašaus išsilavinimo ir polinkių vokiečių ir rusų skaitytojai iškart griebėsi šio elemento ir pavertė jį raktu visai jo sistemai atrakinti.

Manau, kad tai buvo klaida ir kad taip buvo sumenkinta Marxo kaip mokslininko reikšmė. Ankstyvąją meilę jis išsaugojo visą gyvenimą. Jis mėgo kai kurias formalias analogijas tarp savo ir Hegelio argumentų. Jam patiko puikuotis hegelizmu ir švaistytis hegeliška frazeologija. Bet nedaugiau. Pozityvaus mokslo dėl metafizikos jis niekada neišsižadėjo. Pats taip teigė pratarmėje antrajam pirmojo *Kapitalo* tomo leidimui, o kad ten jis sakė tiesą ir neapsigaudinėjo, gali būti įrodyta nagrinėjant jo argumentus, kurie visada remiasi socialiniais faktais, ir atskleidžiant tikrąsias jo teiginių prielaidas, kurios niekada nekyla iš filosofijos. Žinoma, tie komentatoriai ar kritikai, kurie patys pradėjo nuo filosofinio aspekto, nebuvo pajėgūs taip analizuoti, nes jie nepakankamai išmanė socialinius mokslus. Be to, jau pati filosofinės sistemos kūrėjų nuostata vertė juos vengti visų kitų interpretacijų, išskyrus tas, kurios remiasi filosofijos principais. Todėl jie įžvelgdavo filosofijos elementų ten, kur paprasčiausiai apibendrinama ekonominė patirtis, ir taip nuvesdavo diskusiją į klystkelius, klaidindami tiek draugus, tiek nedraugus.

Marxas kaip sociologas tikslo siekė remdamasis pirmiausia plačiomis istorijos žiniomis. Tiesa, jo žinios apie gyvenamąjį laikmetį buvo šiek tiek pasenusios, nes jis buvo didžiausias knygius ir todėl esminė empirinė medžiaga, ne laikraščių žinios, jį pasiekdavo kiek vėluodama. Nors turbūt nebuvo nė vieno reikšmingesnio ar nuodugnesnio to laikmečio istorijos veikalo, kuriuo jis nebūtų pasirėmęs, vis dėlto didelė dalis monografijų nepateko į jo akiratį. Taigi neaukštindami nei jo istorinio informuotumo, nei jo ekonominės teorijos erudicijos, vis dėlto turime pripažinti, kad jis sugebėdavo iliustruoti savo socialines vizijas ne tik didžiulėmis istorinėmis freskomis, bet ir įvairiausiomis detalėmis, kurių didžiuma turbūt patikimesnės nei kitų to laikmečio sociologų. Į faktus jis sugebėjo pažvelgti tuo skvarbiu žvilgsniu, kuris paviršiaus atsitiktiniame raibuliavime įžvelgia grandiozinę istorinių reiškinių logiką. Čia lėmė ne tik aistra. Ir ne tik analitiko impulsas. Lėmė abu šie pradai. Jo pastangų rezultatas formuluojant šią logiką, vadinamoji „ekonominė istorijos interpreta-

cija" [1], neabejotinai yra vienas didžiausių sociologijos laimėjimų. Ir ne taip svarbu, ar šis laimėjimas – visiškai originalus, ir kokia čia vokiečių ir prancūzų pirmtakų įtaka.

Ekonominė istorijos interpretacija *nereiškia*, kad žmonės sąmoningai ar nesąmoningai visiškai ar pirmiausia vadovaujasi ekonominiais motyvais. Priešingai, išaiškintas neekonominių motyvų vaidmuo bei jų mechanizmas, taip pat analizė to, kaip individuali psichologija atspindi socialinę realybę, yra esminis teorijos elementas ir vienas reikšmingiausių jos laimėjimų. Marxas nemanė, kad religija, metafizika, meno srovės, etiniai idealai ar politiniai siekiai gali būti redukuoti į ekonomius *motyvus* ar kad jie neturi jokios reikšmės. Jis tik mėgino atskleisti ekonomines *sąlygas*, kurios juos formuoja ir kuriomis galima paaiškinti, kaip jie atsirado bei išnyko. Visi Marxo Weberio [2] faktai ir argumentai puikiausiai telpa į Marxo sistemą. Socialinės grupės bei klasės, ir visi tie būdai, kuriais šios grupės ar klasės racionalizuoja, t.y. aiškina, savo pačių egzistenciją, savo padėtį ir elgseną – šie dalykai jį, žinoma, labiausiai domino. Tulžingiausios paniekos pliūpsniais jis pliekdavo tuos istorikus, kurie šias racionalizacijas ar jų verbalizavimą (ideologiją arba *derivacijas*, kaip sakytų Pareto) laikė tikru pinigu ir juo remdamiesi mėgino analizuoti socialinę tikrovę. Tačiau nors idėjos ir vertybės jam nebuvo socialinės raidos pirminė varomoji jėga, jis vis dėlto nelaikė jų vien dūmų uždanga. Jei galima pasinaudoti analogija, tai socialiniame mechanizme jos atlieka pavaros diržų vaidmenį. Čia neturiu galimybės paliesti įdomiausią pokarinę šių principų plėtros pavyzdį, kuris leistų geriausiai paaiškinti šį dalyką, t.y. vadinamąją pažinimo sociologiją [3]. Tačiau reikėjo pasakyti bent jau tiek, nes šiuo požiūriu Marxas nuolat lieka nesuprastas. Net jo bičiulis Engelsas, kalbėdamas prie Marxo kapo, šios teorijos prasmę aiškino

[1] Pirmąkart paskelbta 1847 m. piktoje Prudhono veikalo *Filosofijos skurdas* kritikoje, pavadinimu *Filosofijos skurdas*. 1848 m. *Komunistų partijos manifeste* pasirodė kita jos versija.

[2] Turiu omenyje Weberio religijos sociologijos tyrimus, ypač jo garsiąją studiją *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*, perspausdintą jo rinktiniuose darbuose.

[3] Vokiškas terminas – *Wissenssoziologie*, garsiausi jos atstovai – Maxas Scheleris ir Karlas Mannheimas. Pastarojo straipsnis šia tema vokiečių sociologijos žodyne *(Handwörterbuch der Soziologie)* gali būti įvadas į šį dalyką.

būtent kaip principą, kad individai ir grupės pirmiausia vadovaujasi ekonominiais motyvais; tai vienu svarbiu požiūriu yra visiškai klaidinga, visais kitais požiūriais – bejėgiškai trivialu.

Čia dar verta apginti Marxą nuo kito nesusipratimo: *ekonominė* istorijos interpretacija dažnai vadinama ir *materialistine*. Taip ji buvo vadinama ir paties Marxo. Ši frazė lėmė, kad interpretacija išpopuliarėjo tarp vienų visuomenės sluoksnių žmonių ir tapo nepopuliari tarp kitų. Tačiau ji – visiškai beprasmiška. Marxo filosofija nėra labiau materialistinė nei Hėgelio filosofija, o jo istorijos teorija nėra labiau materialistinė nei bet kuri kita pastanga aiškinti istorijos raidą empirinio mokslo teikiamomis priemonėmis. Turi būti aišku, kad ji logiškai suderinama su bet kokiu metafiziniu ar religiniu įsitikinimu – panašiai kaip su jais yra suderinamas bet kuris fizikinis pasaulėvaizdis. Pati viduramžių teologija teikia metodų, kurie tokį suderinamumą garantuoja [4].

Tai, ką ši teorija iš tikrųjų teigia, galima suformuluoti dviem teiginiais: (1) gamybos formos arba sąlygos yra pagrindinės socialinių struktūrų determinantės, kurios savo ruožtu lemia nuostatų, veiksmų ir civilizacijos raidą. Marxas iliustruoja šią mintį savo garsiuoju pavyzdžiu, kad „rankinis malūnas" sukuria feodalinę, o „garo malūnas" – kapitalistinę visuomenę. Technologija čia pernelyg pavojingai išaukštinta, tačiau su teiginiu galima sutikti, jei neužmiršime, kad pati technologija dar ne viskas. Kalbant populiariai ir kartu suvokiant, kad tokiu būdu dalykas smarkiai supaprastinamas, galima sakyti, jog būtent kasdienis darbas formuoja mūsų sąmonę ir kad būtent mūsų padėtis darbo procese lemia mūsų požiūrį į daiktus – arba mūsų regimus jų aspektus – bei į socialinę erdvę, kurioje galime judėti. (2) Pačios gamybos formos turi savo logiką; tai reiškia, kad jos kinta pagal vidinius dėsningumus ir tai, kas jas pakeičia, yra jų pačių funkcionavimo padarinys. Pailiustruokime šią mintį tuo pačiu Marxo pavyzdžiu: sistemoje, kur naudojamas „rankinis malūnas", susiklosto ekonominė bei socialinė situacija, kur mechaninis malimo būdas tampa praktine būtinybe, kurios negali

[4] Pažįstu keletą katalikų radikalų, tarp jų ir vieną dvasiškį, praktikuojančius katalikus, kurie taip mano ir netgi patys skelbiasi esą marksistai visais atžvilgiais, išskyrus jų tikėjimą liečiančius dalykus.

pakeisti joks individas ar grupė. „Garo malūnas" sukuria naujas socialines funkcijas ir padėtį, naujas grupes ir nuostatas, kurios plinta ir sąveikauja tokiu būdu, kad perauga buvusias savo formas. Taigi čia turime varomąją jėgą, kuri pirmiausia lemia ekonominius, o dėl to ir visus kitus socialinius pokyčius – variklį, kurio judinamoji galia reiškiasi be postūmio iš šalies.

Abu teiginiai neabejotinai turi daug tiesos ir, kaip toliau ne kartą matysime, realią vertę kaip darbinės hipotezės. Šiuolaikinė jų kritika dažniausiai yra visiškai nevykusi, – pavyzdžiui, visi tie argumentai, kai apeliuojama į etinių ar religinių faktorių svarbą, ar Eduardo Bernsteino argumentas, kad „žmonės turi galvas" ir todėl gali veikti savo nuožiūra. Atsižvelgiant į tai, kas anksčiau išdėstyta, turbūt jau neverta aiškinti tokių argumentų silpnumo: žinoma, žmonės gali „rinktis" savo veiksmo planą, kuris nėra tiesiogiai nulemtas objektyvių aplinkos faktų, tačiau jie renkasi jį pagal esamą padėtį, pažiūras bei nuostatas, o šie sudaro ne atskirą nepriklausomų duomenų aibę, bet yra formuojami objektyvių faktų.

Vis dėlto kyla klausimas, ar ekonominė istorijos interpretacija nėra tik patogus supaprastinimas, kuris gali neblogai veikti vienais atvejais ir neveikti kitais. Akivaizdžią išlygą reikia padaryti iš pat pradžių. Socialinės struktūros, tipai ir nuostatos yra tokios monetos, kurios lengvai nesilydo. Kartą susiformavusios jos išlieka ilgam, galbūt net šimtmečiams, o kadangi skirtingos struktūros ir tipai pasižymi nevienodomis išlikimo galimybėmis, beveik visada susiduriame su grupių ar tautų elgsenos tipais, kurie daugiau ar mažiau skiriasi nuo to tipo, kurio galima būtų tikėtis, jei mėgintume juos kildinti iš vyraujančių gamybos proceso formų. Nors šis dėsningumas galioja daugeliu atvejų, jis yra aiškiausiai pastebimas ten, kur tam tikra labai tvari struktūra fiziškai persikelia iš vienos šalies į kitą. Socialinė padėtis, susidariusi Sicilijoje po normanų užkariavimo, gerai iliustruoja šią mintį. Tokie faktai Marxo neliko nepastebėti, tačiau jis vargu ar suvokė visas jų implikacijas.

Rimtesnis yra kitas atvejis. Pavyzdžiui, feodalinės žemėvaldos atsiradimas Frankų karalystėje šeštajame ir septintajame amžiuje. Tai – neabejotinai labai reikšmingas įvykis, daugeliui šimtmečių nulėmęs visuomenės santvarką ir *taip pat turėjęs įtakos gamybos, poreikių tenkinimo bei technologijos sąlygoms.* Tačiau jį galima paprasčiausiai paaiškinti nuoroda į

karinio vadovavimo funkciją, anksčiau atliekamą šeimų bei individų, kurie – vis dar išlaikydami tą funkciją – tapo feodaliniais žemvaldžiais po to, kai šalis buvo visiškai užkariauta. Toks paaiškinimas sunkiai telpa į marksistinę schemą ir gali būti interpretuojamas visai kitaip. Be abejo, šio pobūdžio faktus galima įsprausti į minėtąją schemą, ypač kai pasitelki papildomų hipotezių, tačiau būtinybė jų griebtis paprastai rodo, kad teorija pradeda žlugti.

Daugelio kitų sunkumų, kurie iškyla interpretuojant istoriją pagal Marxo schemą, galima išvengti, jei pripažįsti tam tikrą sąveiką tarp gamybos sferos ir kitų socialinio gyvenimo sferų [5]. Tačiau fundamentinę tiesą gaubiančios auros didingumas priklauso būtent nuo postuluojamo vienpusio santykio griežtumo ir paprastumo. Jeigu dėl jo iškils abejonių, tada ekonominė istorijos interpretacija turės atsidurti tarp daugybės tokių pat hipotezių – kaip dar viena dalinė tiesa – arba ji turės užleisti vietą kitai hipotezei, teigiančiai gilesnę tiesą. Beje, čia neginčijama nei jos kaip mokslinio atradimo statusas, nei tai, kad ji paranki kaip darbinė hipotezė.

Žinoma, dogmatikui ji yra visraktis į visas žmonijos istorijos paslaptis. Ir jeigu kartais knieti pasišaipyti iš tokių naivių mėginimų, tai tenka prisiminti, kokios rūšies koncepcijas ji pakeitė. Jei atsižvelgiame į šią aplinkybę, net paliegusi ekonominės istorijos interpretacijos sesuo – marksistinė socialinių klasių teorija – pradeda atrodyti visai neblogai.

Taigi kartoju, pirmiausia turime pripažinti šios teorijos mokslinę reikšmę. Keista, tačiau ekonomistai labai vangiai pripažino socialinių klasių reiškinį. Žinoma, jie vienaip ar kitaip klasifikavo veikiančiuosius asmenis, kurių sąveika ir sukuria nagrinėjamus procesus. Tačiau šios klasės buvo paprasčiausios aibės individų, pasižyminčių tam tikrais bendrais bruožais: antai kai kurie žmonės klasifikuojami kaip žemvaldžiai arba kaip darbininkai pagal tai, ar turi savo nuosavos žemės, ar parduoda darbo paslaugas. Tačiau socialinės klasės nėra klasifikuojančio tyrinėtojo konstrukcijos, jos savaime ir realiai egzistuoja. Jų egzistencija implikuoja dalykus, kurių visiškai nepagauna tos schemos, kurios visuomenę traktuoja kaip amorfinę individų ar šeimų aibę. Žinoma, galima ginčytis dėl socia-

[5] Vėlyvasis Engelsas lengvai pripažino šį sprendimą, Plechanovas žengė dar toliau šia kryptimi.

linių klasių svarbos pačiai ekonomikos teorijai. Tačiau jų svarba daugeliui sričių ir ypač bendrosios socialinės raidos analizei yra neabejotina.

Apytiksliai galima sakyti, jog socialinės klasės pirmąkart pasirodė garsiajame *Komunistų partijos manifesto* teiginyje, kad visuomenės istorija yra klasių kovos istorija. Žinoma, tokia formuluotė yra itin pretenzinga. Tačiau net jeigu ją sušvelninsime iki teiginio, jog istoriniai įvykiai dažnai gali būti aiškinami kaip klasinių interesų ir klasinių nuostatų padariniai ir kad egzistuojančios klasinės struktūros visada yra svarbus faktorius istorijai interpretuoti, jau vien to pakanka, kad galėtume kalbėti apie koncepciją, kurios vertė beveik prilygsta pačiai ekonominei istorijos interpretacijai.

Suprantama, analizės sėkmė priklauso nuo konkrečios klasių teorijos, kuria remiamės. Mūsų istorijos vaizdas, kultūros darinių bei socialinės kaitos mechanizmo interpretacija skirsis priklausomai nuo to, ar, pavyzdžiui, pasirinksime rasinę klasių teoriją ir, sekdami Gobineau, mėginsime redukuoti žmonijos istoriją į rasių kovos istoriją, ar, tarkime, Schmollerio ar Durkheimo pavyzdžiu, vadovausimės darbo pasidalijimo klasių teorija ir mėginsime klasių antagonizmą aiškinti kaip profesinių grupių interesų antagonizmą. Be to, galimų skirtumų diapazoną nustato ne vien klasių prigimties problema. Net nepaisant skirtingo požiūrio į klases, nevienodas interpretacijas gali lemti kitokie klasinio intereso apibrėžimai [6] bei nevienodos nuomonės apie klasinių veiksmų reiškimosi būdą. Visa ši problematika iki šiol tėra prietarų lygmens ir vargu ar yra moksliška.

Gana keista, bet turimomis žiniomis Marxas niekada sistemiškai neanalizavo šio dalyko, nors šis akivaizdžiai sudaro vieną iš kertinių jo koncepcijos elementų. Galbūt jis atidėliojo šį darbą iki tol, kol tapo jau pernelyg vėlu, arba dėl to, kad pats mąstė vien klasių sąvokomis ir nejautė būtinumo rūpintis jų griežtu apibrėžimu. Arba galbūt kai kurie neaiškumai liko jo paties galvoje ir todėl atsirasti išbaigtai klasių teorijai neleido

[6] Skaitytojas turi suprasti, jog klasių prigimties bei jų atsiradimo koncepcija pati savaime dar neduoda vienareikšmiško atsakymo į klausimą, kas yra šių klasių *interesai* ir kaip klasės veikia, atsižvelgdamos į savo – savo vadų ar eilinių – toliaregiškai ar trumparegiškai, teisingai ar klaidingai suvokiamus interesus ar interesą. Grupinio intereso problema pati savaime yra paini ir klampi; ji visiškai nepriklauso nuo pačių grupių prigimties problemos.

sunkumai, kuriuos jis susikūrė dėl tik ekonominio ir supaprastinto požiūrio į reiškinį. Marxas ir jo mokiniai mėgino šią neišbaigtą teoriją taikyti konkrečiai analizei, kurios ryškiausias pavyzdys – jo paties *Klasių kovos Prancūzijoje istorija*[7]. Tačiau po to nebuvo padaryta jokios apčiuopiamos pažangos. Jo pagrindinio bendradarbio Engelso teorija paremta darbo pasidalijimo koncepcija ir savo implikacijomis iš esmės nemarksistinė. Tad lieka tik bendros idėjos ir *aperçu* – kai kurios labai įtaigios ir ryškios – išbarstytos po mokytojo raštus, ypač po *Kapitalą* ir *Komunistų partijos manifestą*.

Visų šių fragmentų surinkimas yra sudėtingas ir kruopštus uždavinys, kurio čia nesiimsime. Tačiau pagrindinė idėja – gana aiški. Klasinio stratifikavimo principas – tai gamybos priemonių nuosavybė arba jos neturėjimas. Gamybos priemonės – tai gamyklų pastatai, mašinos bei žaliavos, taip pat vartojimo prekės, įeinančios į darbininko biudžetą. Tad iš esmės turime dvi ir tik dvi klases – savininkus, arba kapitalistus, ir beturčius, kurie priversti parduoti savo darbą, t.y. darbininkų klasę, arba proletariatą. Neneigiama, jog egzistuoja tarpinės grupės, tokios kaip ūkininkai arba amatininkai, kurie samdo darbą, bet ir patys dirba fizinį darbą; tačiau jos yra laikomos anomaliais dariniais, kurie per kapitalizmo raidą išnyks. Vien dėl savo padėties logikos ir nežiūrint jų norų dvi pagrindinės klasės iš esmės yra antagonistės. Be abejo, yra galimi vidiniai klasių nesutarimai ar konfliktai ir jie kartais turi lemiamos istorinės reikšmės. Tačiau tokie nesutarimai ar konfliktai – atsitiktinis dalykas. Vienintelis konfliktas, kuris nėra atsitiktinis, bet užprogramuotas pačios pamatinės kapitalistinės visuomenės struktūros, tai konfliktas dėl gamybos priemonių privačios nuosavybės: kapitalistų klasės ir proletariato santykio esmė yra kova – klasių kova.

Kaip netrukus matysime, Marxas mėgina parodyti, kaip per šių klasių kovą kapitalistai naikina vienas kitą, kartu naikindami ir pačią ka-

[7] Kitas pavyzdys – socialistinė imperializmo teorija, apie kurią kalbėsime toliau. Taip pat verta paminėti įdomų O. Bauerio mėginimą konfliktą tarp skirtingų rasių Austrijos Vengrijos imperijoje aiškinti kaip kovą tarp kapitalistų ir darbininkų *(Die Nationalfrage*, 1905), nors šiuo atveju analizės meistriškumas tik, kokia netobula pati analizės schema.

pitalistinę sistemą. Jis taip pat mėgina parodyti, kaip kapitalo nuosavybė skatina tolesnį kapitalo kaupimą. Tačiau toks argumentavimo būdas ir pats apibrėžimas, kuris nuosavybę daro socialinės klasės skiriamuoju bruožu, tik ypač pabrėžia „pradinio kaupimo" problemos svarbą, t.y. iškyla klausimas, kaip kapitalistai iš pradžių tapo kapitalistais, kaip jie įsigijo tą gėrybių kiekį, kuris, anot Marxo, reikalingas, kad jie galėtų pradėti išnaudoti darbininkus. Marxo teiginiai čia kur kas mažiau aiškūs [8]. Jis su panieka atmeta buržuazinę pasakėlę *(Kinderfibel)* apie tai, kad kai kurie žmonės tapo ir dabar kasdien tampa kapitalistais tik dėl valios bei intelekto pranašumo ir dėl darbo bei taupumo. Šaipydamasis iš pasakėlės apie gerus berniukus jis išmintingai elgėsi. Juk kiekvienas politikas žino, kad pajuoka yra geriausias būdas išsisukti nuo neparankios tiesos. Kiekvienas, kuris žvelgia į praeitį ar dabartį be išankstinio nusistatymo, negali nepripažinti, jog ši vaikiška pasakėlė, net nebūdama visiška tiesa, atskleidžia nemaža tiesos. Devyniais atvejais iš dešimties būtent intelekto pranašumas ir energija paaiškina verslo sėkmę ir, konkrečiai, *pradinę* verslo padėtį. Būtent pradinėse kapitalizmo bei kiekvienos individualios verslo karjeros stadijose taupyti buvo ir tebėra svarbu, nors taupymas nėra būtinai toks, kokį jį vaizduoja klasikinė ekonomika. Tiesa, kapitalisto (pramonės darbdavio) statusą sunku pasiekti taupant lėšas iš algos ar atlyginimo ir po to už jas įsigyjant įmonės įrangą. Kapitalas kaupiamas daugiausia iš pelno ir todėl pelną jau suponuoja – tiesą sakant, čia ir yra *tikrasis* taupymo ir kaupimo skyrimo pagrindas. Lėšos, reikalingos verslui pradėti, paprastai gaunamos skolinantis nedideles daugelio kitų žmonių santaupas, kurių atsiradimą nesunku paaiškinti, arba indėlius, kuriuos bankai kaupia potencialiam verslininkui. Vis dėlto pastarasis paprastai taupo – taupo, nes nori pakilti virš darbo dėl duonos kasdienės pilkumos, atsikvėpti, apsidairyti, parengti verslo planą ir susirasti partnerių. Taigi ekonominės teorijos požiūriu Marxas turėjo šiokių tokių argumentų – nors juos ir pervertino, kai neigė taupymui tą vaidmenį, kurį jam skiria klasikiniai autoriai. Tačiau jo padarytos išvados jie neįrodo, tad ir šaipomasi buvo be reikalo [9].

[8] Žr. *Das Kapital*, t. I, sk. XXVI: „Pirminio kaupimo paslaptis".

Pašaipa atliko savo darbą ir padėjo išvalyti kelią alternatyviai Marxo pradinio kaupimo teorijai. Deja, ši nėra tokia apibrėžta, kaip norėtume. Prievarta ir plėšikavimas – masių pavergimas, padedantis jas plėšti, ir prisiplėšti turtai, padedantys jas pavergti, – visa tai, žinoma, seniai girdėta ir puikiai atitinka įprastą intelektualų įsitikinimą, mūsų dienomis dargi tvirtesnį nei Marxo laikais. Akivaizdu, kad toks atsakymas neišsprendžia problemos – nepaaiškina, kaip kai kurie žmonės įgijo tiek galios, kad gali kitus pavergti ir apiplėšti. Populiarioji literatūra dėl to nekvaršina sau galvos, todėl šio klausimo neadresuoju Johno Reedo rašiniams. Bet juk turime reikalą su Marxu.

Šiokią tokią sprendimo regimybę teikia istorinis visų pagrindinių Marxo teorijų pobūdis. Pasak jo, pati kapitalizmo raidos *logika*, ne vien *fakto* realybė, kildina jį iš feodalinės visuomenės. Žinoma, ir šiuo atveju lieka tas pats klausimas dėl socialinės stratifikacijos priežasčių bei mechanizmo. Tačiau Marxas iš esmės pripažino buržuazinį požiūrį, kad feodalizmas buvo prievartos viešpatija [10], kad masės jau buvo pavergtos ir išnaudojamos. Klasių teorija, sukurta pirmiausia kapitalistinei visuomenei analizuoti, buvo išplėtota ir beveik su visomis kapitalizmo ekonominės teorijos sąvokomis [11] perkelta į kapitalizmo pirmtaką feodalizmą; taip ten buvo nukeltos ir kai kurios labiausiai erzinančios problemos, kad po to jau išspręstos kaip duomenys atsirastų kapitalizmo struktūros analizėje.

[9] Per daug nesigilindamas į reikalą vis dėlto turiu pažymėti, kad net klasikinė teorija nėra tokia klaidinga, kaip Marksas ją vaizduoja. „Taupymas" pačia elementariausia prasme, ypač ankstyvosiose kapitalizmo stadijose, buvo gana svarbus „pradinio kaupimo" būdas. Be to, buvo dar vienas į jį panašus, tačiau ne tapatus jam būdas. Daugelis XVII ir XVIII a. įmonių buvo paprasčiausios pašiūrės, pastatytos plikomis rankomis, ir joms pakakdavo pačios elementariausios įrangos. Tokiais atvejais fizinis būsimojo kapitalisto darbas ir nedidelės santaupos buvo visa, kas būtina – neskaitant, žinoma, proto.

[10] Daugelis autorių socialistų, ne tik Marxas, demonstruoja nekritišką įsitikinimą, kad prievarta bei fizinių prievartos priemonių kontrolė turi aiškinamąją vertę. Pavyzdžiui, Ferdinandas Lassalle'is, aiškindamas valstybinės valdžios atsiradimą, neturi pasiūlyti beveik nieko kita, tik pabūklus ir durtuvus. Man kelia nuostabą, kad daugybė žmonių nemato tokios sociologijos trūkumų ir nesupranta, jog teisingiau būtų sakyti, kad valdžia sukuria galią kontroliuoti pabūklus (ir žmones, kurie juos naudoja), o ne pabūklų kontrolė sukuria valdžią.

[11] Šiuo požiūriu Marxo koncepcija artima K. Rodbertuso koncepcijai.

Feodalinis išnaudotojas buvo paprasčiausiai pakeistas kapitalistiniu. Tais atvejais, kai feodaliniai didikai virto pramonininkais, problema iš tikrųjų išsprendžiama. Faktai iš dalies patvirtina šį požiūrį: daugelis, ypač Vokietijos, feodalų iš tiesų steigė įmones ir joms vadovavo, dažnai telkdamiesi lėšų iš feodalinės rentos, o darbo jėgą – iš kaimo gyventojų (kartais, nors ne visada, iš savo baudžiauninkų) [12]. Tačiau dauguma atvejų turimų faktų, kurių griebiamasi šiam plyšiui užglaistyti, akivaizdžiai nepakanka. Sąžininga būtų pripažinti, kad marksizmas negali patenkinamai paaiškinti, t.y. kad nėra paaiškinimo, kuris nesigriebtų nemarksistinių prielaidų, implikuojančių nemarksistines išvadas [13].

Tai, žinoma, pakirstų marksizmo istorines ir logines šaknis. Kadangi dauguma pradinio kaupimo metodų taip pat paaiškina ir vėlesnį kaupimą – kitais žodžiais, pradinis kaupimas trunka visą kapitalizmo epochą, – negalima sakyti, kad Marxo socialinių klasių teorija yra teisinga visada, išskyrus tolimą praeitį. Tačiau turbūt neverta priekaištauti dėl trūkumų teorijai, kuri nepaaiškina dalykų net palankiausiais atvejais ir kuri niekada nebuvo verta rimto dėmesio. Minėtieji atvejai dažniausiai yra iš to kapitalizmo raidos laikotarpio, kai vyravo vidutinės įmonės, tvarkomos pačių savininkų. Už šio sluoksnio ribų klasinė padėtis, nors dažnai apytikriai atitinka ekonominę padėtį, paprastai būna šios priežastis, o ne padarinys: akivaizdu, kad verslo sėkmė ne visada yra vienintelis kelias į socialinę viršūnę ir tik ten, kur ji turi tokią reikšmę, gamybos priemonių nuosavybė gali sąlygoti socialinę grupės padėtį. Tačiau ir tada nuosavybę laikyti lemiamu elementu būtų tas pat, kaip laikyti kareiviu žmogų, į kurio rankas pakliuvo šautuvas. Griežtai atskirti žmones, kurie (kartu su

[12] W. Sombartas pirmajame savo *Theorie des modernen Kapitalismus* leidime mėgino iki galo pasinaudoti šiais pavyzdžiais. Tačiau pastanga pirminį kaupimą redukuoti vien į žemės rentą pasirodė beviltiška, tai vėliau pripažino ir pats Sombartas.

[13] Šis teiginys galioja net tuo atveju, jei stengdamiesi neperžengti intelektualų folkloro ribų pripažįstame plėšikavimą vykus didžiausiu įmanomu mastu. Iš tikrųjų plėšikavimas dažnai ir daug kur padėjo susikrauti komercinį kapitalą. Akivaizdžiausi čia būtų Finikijos ar Anglijos turtuolių pavyzdžiai. Bet net ir tokiu atveju marksistinio aiškinimo nepakankama, nes galiausiai plėšikavimo sėkmė priklauso nuo plėšikautojų asmeninio pranašumo. Tačiau tai pripažinus siūlosi visiškai kitokia socialinės stratifikacijos teorija.

savo palikuonimis) iš pat pradžių ir visiems laikams laikytini kapitalistais, nuo kitų žmonių, kurie (kartu su savo palikuonimis) iš pat pradžių ir visiems laikams laikytini proletarais – toks siūlymas, kaip ne kartą pastebėta, yra ne tik visiškai netikroviškas, jis dar neatsižvelgia ir į tai, kad vienos šeimos nuolat kyla į aukštesnius sluoksnius, o kitos taip pat nuolat smunka. Šie faktai yra akivaizdūs ir nenuginčijami. Ir jeigu jie neatsispindi marksizmo piešiamame vaizde, tai tik dėl galimų nemarksistinių implikacijų.

Verta panagrinėti tą vaidmenį, kuris šiai teorijai tenka marksizme ir pamėginti išsiaiškinti – nekalbant apie agitacinę jos reikšmę – kokiam analitiniam tikslui ji buvo skirta.

Viena vertus, reikia suprasti, kad socialinių klasių teorija ir ekonominė istorijos interpretacija Marxui buvo ne tas pat, kas mums, būtent dvi nepriklausomos doktrinos. Marxui pirmoji specifiškai realizuoja antrąją ir taip apriboja – padaro labiau apibrėžtą – gamybos sąlygų arba gamybos formų *modus operandi*. Šios sąlygos arba formos determinuoja socialinę struktūrą, o per socialinę struktūrą – visą civilizaciją ir visą kultūrinę bei politinę istoriją. Visų nesocialistinių epochų socialinė struktūra apibrėžiama klasių kategorijomis – tos dvi klasės yra tikrieji *dramatis personae* ir kartu vieninteliai *tiesioginiai* dariniai tos kapitalistinio gamybos būdo logikos, kuri per jas veikia visa kita. Tai paaiškina, kodėl Marxas buvo priverstas savo klases padaryti grynai ekonominiais reiškiniais, be to, „ekonominiais" labai siaura šio žodžio prasme. Taip jis pats užkirto sau gilesnės jų analizės kelią; beje, toje konkrečioje analitinės schemos vietoje, į kurią jis jas patalpino, kito pasirinkimo ir nebuvo.

Kita vertus, Marxas norėjo apibrėžti kapitalizmą tais pačiais požymiais, kuriais jis apibrėžė klasių skirtumus. Pagalvojus nesunku suprasti, kad tai nebuvo nei būtina, nei natūralu. Tai buvo išties drąsus analitinės strategijos šuolis – bandymas susieti klasės likimą su kapitalizmo likimu taip, kad socializmas, neturintis nieko bendra su socialinių klasių egzistavimu ar neegzistavimu, pagal apibrėžimą taptų vieninteliu galimu neklasinės visuomenės pavyzdžiu, išskyrus pirmykštes bendruomenes. Šios išmoningos tautologijos buvo neįmanoma sukonstruoti iš jokio kito klasių *ir* kapitalizmo apibrėžimo, išskyrus Marxo pasirinktąjį gamybos priemonių privačios nuosavybės kriterijų. Todėl turėjo likti tik dvi klasės,

savininkai ir nesavininkai, visi kiti jų atskyrimo principai, taip pat ir daug geresni, turėjo būti griežtai atmesti arba redukuoti į minėtąjį.

Pernelyg perdėjus kapitalistų ir proletariato skiriamosios linijos reikšmę, perdedamas ir jų tarpusavio antagonizmas. Kiekvienam protui, nesugadintam įpročio kalbėti marksistinį rožinį (rožančių), turi būti aišku, kad paprastai tie santykiai remiasi pirmiausia bendradarbiavimu ir todėl kiekviena teorija, teigianti priešingai, turi remtis daugiausia patologiniais atvejais. Socialiniame gyvenime antagonizmas ir bendradarbiavimas – visuotinai paplitę ir praktiškai retai atskiriami. Net knieti pasakyti, kad senoji teorija apie tų santykių harmoniją turi kur kas mažiau akivaizdžių nesąmonių – nors ten jų taip pat pakanka – negu marksistinė konstrukcija, kuri postuluoja neperžengiamą prarają tarp gamybos priemonių savininkų ir tų priemonių naudotojų. Tačiau pabrėžiu dar kartą: Marxas neturėjo kitokio pasirinkimo ne todėl, kad siekė revoliucinių išvadų – tas išvadas jis galėjo pasiekti remdamasis tuzinu kitokių prielaidų, – bet todėl, kad to reikalavo jo analizės postulatai. *Jeigu* klasių kova yra pagrindinė istorijos tema bei priemonė socialistinei aušrai ir *jeigu* gali egzistuoti tik šios dvi klasės, tai jų santykiai iš principo turi būti antagonistiniai, kitaip prarandama visa konstruojamos socialinės dinamikos jėga.

Tad nors Marxas kapitalizmą *apibrėžia* sociologiškai, t.y. per gamybos priemonių privačią nuosavybę, kapitalistinės visuomenės *mechaniką* jis aiškina remdamasis savo ekonomine teorija. Ši turi parodyti, kaip sociologiniai faktai, apibūdinami klasės, klasinių interesų, klasinės elgsenos, klasinių santykių sąvokomis, reiškiasi per ekonominę vertės, pelno, atlyginimo investavimo ir t.t. terpę, ir kokiu būdu jie sukuria būtent tą ekonominį procesą, kuris galiausiai laužo savo paties institucinius rėmus ir kartu kuria sąlygas kitokiam socialiniam pasauliui. Ši specifinė klasių teorija yra analitinis įrankis, kuris siedamas ekonominę istorijos interpretaciją su pelno ekonomikos sąvokomis, sutelkia visus socialinius faktus ir socialinius reiškinius. Taigi ji nėra vien individualaus reiškinio teorija, siekianti paaiškinti tik tą reiškinį ir nieko daugiau. Ji turi organinę funkciją, kuri Marxo sistemai daug svarbesnė, nei teorijos efektyvumas sprendžiant tiesioginę problemą. Į šią funkciją reikia atsižvelgti, jei norime suprasti, kodėl tokio lygio analitikas kaip Marxas galėjo taikstytis su teorijos trūkumais.

Yra ir visada buvo entuziastų, kurie žavisi pačia Marxo socialinių klasių teorija. Labiau suprantami jausmai tų, kurie taip žavisi jo statinio jėga ir didingumu, kad pasirengę atleisti beveik visus jo sudedamųjų dalių trūkumus. Mėginsime tai įvertinti (IV skyrius). Tačiau iš pradžių turime panagrinėti, ar Marxo ekonominė mechanika atitinka užduotį, kurią jai numato bendrasis planas.

III skyrius
MARXAS EKONOMISTAS

Kaip ekonomistas teoretikas Marxas buvo visų pirma labai išsilavinęs žmogus. Gali pasirodyti keista, kad atkreipiu dėmesį į tokį dalyką kalbėdamas apie autorių, kurį vadinu genijumi ir pranašu. Vis dėlto tai – svarbi aplinkybė. Genijai ir pranašai paprastai nepasižymi geru profesiniu išsilavinimu, ir jų originalumą, jeigu jo esama, dažnai lemia išsilavinimo stoka. Tačiau Marxo ekonominė teorija ar jos dalys jokiu būdu negali būti aiškinama kaip žinių stygius ar teorinės analizės įgūdžių stokos padarinys. Jis buvo rajus skaitytojas ir nenuilstantis darbininkas. Nepastebėjo tik labai nedaugelio bent kiek reikšmingesnių mokslo darbų. Visa, ką skaitė, jis išanalizuodavo, išnarstydavo kiekvieną faktą ir kiekvieną argumentą su pedanto aistra, tikrai neįprasta žmogui, savo žvilgsniu paprastai aprėpiančiam ištisas civilizacijas ir šimtmečius. Kritikuodamas ir atmesdamas arba pripažindamas bei panaudodamas idėjas, jis visada gilindavosi į kiekvieno dalyko esmę. Ryškus įrodymas yra jo veikalas *Pridėtinės vertės teorijos*, tikras teorinio pasišventimo paminklas. Ši nuolatinė pastanga šviestis ir išmokti naudotis viskuo, kuo tik įmanoma, jam iš dalies padėjo išsivaduoti nuo prietarų bei šalutinių įtakų, nors, žinoma, jis dirbo siekdamas patvirtinti savo konkrečią viziją. Galingas intelektas prieš jo paties valią telkdavo visą dėmesį į problemos esmę; kad ir kaip jis mėgino aiškinti savo galutinių *rezultatų* reikšmę, dirbdamas jis pirmiausia rūpinosi to meto mokslo analitinių instrumentų tobulinimu, loginių sunkumų šalinimu, ant šių pagrindų rentė teoriją, savo esme ir intencija tikrai mokslinę, nepaisant visų jos trūkumų.

Nesunku suprasti, kodėl tiek draugai, tiek nedraugai iškreipė jo grynosios ekonomikos darbų esmę. Draugų požiūriu, jis buvo tiek aukščiau iškilęs virš profesionalaus teoretiko padėties, kad jiems atrodė beveik šventvagiška teikti per daug reikšmės šiam jo veiklos aspektui. Priešams, kuriems buvo nepriimtinas jo pažiūrų ir teorinių argumentų tikslas, buvo beveik neįmanoma prisipažinti, jog kai kuriuose savo baruose jis pasiekė tokių rezultatų, kuriuos kitų darbuose jie vertino aukščiausiai. Be to, šaltas ekonominės teorijos metalas Marxo puslapiuose įmerkiamas į tokią ugningos frazeologijos terpę, kad jis įgyja natūraliai jam nebūdingą temperatūrą. Kas trauko pečiais dėl Marxo pretenzijų į mokslininko analitiko vaidmenį, tas veikiausiai galvoja apie tą frazeologiją, o ne apie mintį, apie aistringą kalbą ir griausmingus prakeiksmus, skirtus „išnaudojimui" ir „skurdinimui" *(immiseration*, – taip turbūt geriausia versti žodį *Verelendung*, kuris vokiškai skamba taip pat barbariškai, kaip *immiseration* gera anglų kalba; *immiserimento* italų kalba). Suprantama, visi šie dalykai, taip pat daugybė kitų, tokių, kaip jo tulžingos insinuacijos arba vulgarūs komentarai apie ledi Orkney [1], buvo svarbi spektaklio dalis. ir jie buvo svarbūs pačiam Marxui, jo draugams bei nedraugams. Iš dalies jie paaiškina, kodėl tokia daugybė žmonių nori matyti Marxo teoremose kažką daugiau ir netgi kažką iš esmės skirtinga nuo tokių pat jo mokytojo teoremų. Tačiau tai nekeičia jo analizės esmės.

Tačiau ar Marxas turėjo mokytoją? Taip. Norint iš tikrųjų suprasti jo ekonomiką, pirmiausia reikia suvokti, kad kaip teoretikas jis buvo Ricardo mokinys. Jis buvo jo mokinys ne tik ta prasme, kad jo argumentai akivaizdžiai remiasi Ricardo teiginiais, bet ir gilesne prasme, kad jis išmoko teoretizuoti iš Ricardo. Jis visada naudojosi Ricardo sąvokomis ir kiekviena teorinė problema jam atsiskleisdavo pavidalu tų sunkumų, su kuriais jis susidūrė gilindamasis į Ricardo sistemą ir galvodamas apie tolesnės jos plėtros gaires. Tiek pripažino ir pats Marxas, nors, žinoma, jis niekada nebūtų pripažinęs, kad jo požiūris į Ricardo buvo tipiškai moksleiviškas – kaip mokinio, kuris išklausęs mokytojo kartojamas frazes apie gyventojų nereikalingumą, apie nereikalingus gyventojus ir vėl apie ma-

[1] Karaliaus Williamo III draugė; Williamas III, buvęs itin nepopuliarus savo laikais, tuo metu buvo tapęs anglų buržuazijos dievaičiu.

šinas, kurios gyventojus daro nereikalingus, grįžęs namo bando ką nors suprasti. Visai suprantama, kodėl abi ginčo dėl Marxo teorijos pusės nenorėjo to pripažinti.

Ricardo įtaka nebuvo vienintelė įtaka Marxo ekonomikai, tačiau mums pakanka dar paminėti tik Quesnay, iš kurio Marxas perėmė pagrindinę ekonomikos raidos kaip visumos sąvoką. Anglų ekonomistų grupė, kuri 1800–1840 m. mėgino plėtoti darbinę vertės teoriją, galbūt jam suteikė kai kurių minčių ir detalių, tačiau mūsų kontekste ją visą atstoja nuoroda į Ricardo įtaką. Keletas autorių, kuriems Marxas jautė antipatiją, atvirkščiai proporcingą jų nuotoliui nuo savęs, ir kurių darbai daugeliu požiūrių ėjo lygiagrečiai su jo darbu (Sismondis, Rodberthusas, Johnas Stuartas Millis) turi likti neaptarti, kaip ir daugelis kitų dalykų, kurie tiesiogiai neliečia pagrindinio argumento – nekalbėsime, pavyzdžiui, apie akivaizdžiai silpną Marxo pinigų teoriją: čia jis nesugebėjo pasiekti Ricardo lygio.

Tad eikime prie Marxo ekonominių argumentų analizės – beviltiškai supaprastintos ir daugeliu požiūrių visiškai neprilygstančio milžiniškam *Kapitalo* statiniui, kuris, iš dalies nebaigtas, iš dalies nuniokotas sėkmingų atakų, vis dar stūkso horizonte!

1. Marxas nepranoko savo laikmečio ir vėlesnės epochos teoretikų bendrųjų prielaidų, kai vertės teoriją jis padarė savo teorinės struktūros kertiniu akmeniu. Čia jis remiasi Ricardo idėjomis. Žinau, kad su šiuo teiginiu nesutinka žymus autoritetas, profesorius Taussigas, kuris visada pabrėžia Ricardo ir Marxo skirtingumą. Iš tiesų, gerokai skiriasi frazeologija, dedukcijos metodai bei sociologinės išvados, tačiau nesiskiria požiūris į pačią teoremą; tai šiandienos teoretikui yra vienintelis reikšmingas dalykas [2]. Ir Ricardo, ir Marxas teigia, kad prekės vertė (esant tobulai pusiausvyrai ir konkurencijai) yra tiesiogiai proporcinga į ją įdėto darbo kiekiui, jeigu tas darbas patenkina esamą gamybos efek-

[2] Galima suabejoti, ar pačiam Marxui tai buvo vienintelis reikšmingas dalykas. Jis darė tą pačią klaidą kaip Aristotelis, būtent, kad vertė, nors ir būdama santykinių kainų determinacijos faktoriumi, yra kažkas skirtinga ir nepriklausoma nuo tų santykinių kainų arba mainomųjų santykių. Teiginys, jog prekės vertė *yra* joje įkūnyto darbo kiekis, kažin ar gali reikšti ką nors kita. Jeigu taip, tada *yra* skirtumas tarp Marxo ir Ricardo, nes, Ricardo požiūriu, vertės yra ne kas kita kaip mainomosios vertės, arba

tyvumo lygmenį („socialiai būtiną darbo kiekį"). Abudu matuoja šį kiekį darbo valandomis ir naudojasi tuo pačiu metodu redukuodami skirtingų rūšių darbą į vieną standartą. Abu vienodai susiduria su esminėmis šios koncepcijos problemomis (tai yra, Marxas su jomis susiduria sekdamas Ricardo). Nė vienas neturi pasakyti ką nors naudinga apie monopoliją arba apie tai, ką dabar vadiname netobula konkurencija. Abu atsakinėja kritikams remdamiesi tais pačiais argumentais. Marxo argumentai yra mažiau mandagūs, labiau migloti ir „filosofiškesni" blogiausia šio žodžio prasme.

Kiekvienas dabar žino, kad ši vertės teorija yra nepatenkinama. Didžiulė diskusija, kuri dėl jos vyko, nepripažino visos tiesos kuriai nors vienai pusei, nes kritikai naudojosi daugybe netikusių argumentų. Tačiau esminis klausimas yra ne tai, ar darbas yra tikrasis ekonominės vertės „šaltinis" ar „priežastis". Atsakymas į šį klausimą gali turėti didžiausios reikšmės tiems socialiniams filosofams, kurie nori iš jo dedukuoti etines pretenzijas į produktą, ir Marxas, žinoma, nebuvo abejingas šiam problemos aspektui. Tačiau ekonomikai kaip pozityviam mokslui, kuris privalo aprašyti arba paaiškinti realius procesus, daug svarbiau žinoti, ar darbinė vertės teorija veikia kaip analizės priemonė. Šiuo požiūriu, tikrasis jos trūkumas yra tas, kad ji veikia labai prastai.

Pirma, ji apskritai neveikia kitokiomis nei tobulos konkurencijos sąlygomis. Antra, net tobulos konkurencijos sąlygomis ji niekada neveikia sklandžiai, išskyrus tuos atvejus, kai darbas sudaro vienintelį gamybos faktorių, be to, jei visas tas darbas yra tos pačios rūšies [3]. Jei bent viena iš šių dviejų sąlygų nėra patenkinta, turi būti įvedamos papildo-

santykinės kainos. Verta tai paminėti, nes jeigu galėtume priimti šią vertės koncepciją, daugelis dalykų jo teorijoje, kurie mums atrodo nepriimtini ar net beprasmiški, tokiais neatrodytų. Žinoma, to padaryti negalime. Padėtis nepasikeistų ir tuo atveju, jeigu mėgdžiodami kai kuriuos marksologus pripažintume požiūrį, kad esą nepriklausomai nuo vertės „substancijų" egzistavimo ar neegzistavimo Marxo darbinė vertės teorija buvo tik įrankis, leidžiantis parodyti, kaip bendros socialinės pajamos pasidalija į darbo pajamas ir kapitalo pajamas (tada individualių santykinių kainų teorija būtų antraeilis dalykas). Kaip netrukus pamatysime, Marxo vertės teorija žlunga sprendžiant ir šį uždavinį (tarus, kad jį galime atskirti nuo individualių kainų problemos).

[3] Šios antros prielaidos būtinybė teorijai ypač kenksminga. Darbinė vertės teorija turi

mos prielaidos ir tada analizės problemos tampa tokios sudėtingos, kad jau neįmanoma su jomis susidoroti. Taigi darbinės vertės teorija galioja tik labai specialiam, praktinės reikšmės neturinčiam atvejui, nors ji turi šiokios tokios prasmės santykinių kainų istorinėms tendencijoms apytiksliai apibendrinti. Ją pakeitusi teorija, kuri savo pradiniu ir dabar jau pasenusiu pavidalu yra žinoma kaip ribinio naudingumo teorija, gali būti laikoma pranašesne daugeliu požiūrių, tačiau tikrasis argumentas jos naudai yra tas, jog ji – daug bendresnė ir vienodai veikia tiek monopolio ir netobulos konkurencijos atveju, tiek ir kitų gamybos faktorių atveju bei skirtingų rūšių ir skirtingos kokybės darbo atveju. Be to, jeigu į šią teoriją įvesime minėtąsias ribojančias prielaidas, iš jos gali būti dedukuotas vertės ir darbo kiekio proporcingumas [4]. Tad turi būti aišku, jog marksistai visiškai neprotingai elgėsi iš pat pradžių neigdami ribinio naudingumo vertės teoriją (kuri jiems stojo skersai kelio).

susidoroti su darbo kokybės skirtumu, kurį lemia kitoks išsilavinimas (įgyti įgūdžiai): tam tikras darbo kiekis, kuris sunaudojamas per lavinimąsi, turėtų būti pridėtas prie kiekvienos kvalifikuoto darbo valandos – kad galėtume, nepažeisdami principo, kvalifikuoto darbininko darbo valandą palyginti su atitinkamai didesniu nekvalifikuoto darbo kiekiu. Tačiau šis metodas neveikia, kai turime reikalą su „prigimtiniais" darbo kokybės skirtingumais, atsirandančiais dėl nevienodo intelekto, valios, fizinės jėgos ar miklumo. Tada tenka pripažinti iš prigimties pranašesnio ir prastesnio darbininko darbo valandų vertės skirtingumą – ir šitoji vertė jau negali būti paaiškinta vadovaujantis darbo kiekio principu. Faktiškai Ricardo būtent tai ir daro: jis paprasčiausiai pasako, kad šios skirtingos kokybės kažkaip savaime sueis į reikiamą santykį veikiant rinkos mechanizmui ir kad todėl vis dėlto galima kalbėti apie darbininko A darbo valandos kiekio ekvivalentiškumą darbininko B didesniam darbo kiekiui ... Tačiau jis visai nesuvokia, jog taip argumentuodamas jis apeliuoja į kitą vertės principą ir iš tikrųjų išduoda darbo kiekio principą; tad pastarasis iš pat pradžių neveikia net savo paties teritorijoje, dar prieš susidurdamas su nesėkmės galimybe aiškinant kitus nei darbas gamybos faktorius.

[4] Tiesą sakant, iš ribinio naudingumo teorijos išplaukia štai kas: kad susidarytų pusiausvyra, kiekvienas faktorius turi taip pasiskirstyti jo galimo produktyvaus naudojimo atvejams, kad paskutinis jo vienetas, skirtas tam tikrai produkcijai naudoti, sukurtų tą pačią vertę kaip ir paskutinis vienetas, skirtas bet kur kitur naudoti. Žinoma, jei nebūtų kitokių faktorių, išskyrus vienos rūšies ir vienodos kokybės darbą, tada – esant tobulai konkurencijai ir mobilumui – visų prekių santykinės vertės, arba kainos, proporcingai atitiktų jose įkūnyto žmogaus darbo valandų kiekį.

Taip pat aišku, jog darbinė vertės teorija nėra tik „klaidinga". Ji – mirusi ir palaidota.

2. Nors neatrodo, kad Ricardo ir Marxas tikrai suvokė visas silpnąsias savo teorijos vietas, rutuliodami ją iš minėtųjų prielaidų, kai kurias iš jų jie matė gana aiškiai. Pavyzdžiui, jie abu ypač kamavosi mėgindami eliminuoti gamtos išteklių vertės elementą, nes vertės teorija, grindžiama vien darbo kiekio kriterijumi, stumia tą elementą iš jo užimamos vietos per gamybą ir paskirstymą. Garsioji Ricardo žemės rentos teorija buvo iš esmės tokio eliminavimo mėginimas, Marxo teorija buvo kitas toks mėginimas. Tačiau kai turime analitinį aparatą, kuris rentą paaiškina taip pat natūraliai, kaip ir darbo užmokestį, problema išnyksta. Tad nėra prasmės gilintis į Marxo absoliučios ir diferencijuotos rentos doktrinos vidinius trūkumus ar pranašumus ar aiškintis jos santykį su Rodbertuso doktrina.

Tačiau net jeigu šią problemą atidedame į šalį, lieka dar kapitalo – pagamintų gamybos priemonių – problema. Ricardo kapitalą traktavo labai paprastai: garsiajame *Principų* pirmojo skyriaus IV poskyryje jis konstatuoja ir priima kaip neabejotiną faktą tokią tezę: ten, kur kapitalinės gėrybės, tokios kaip gamyklos, mašinos ir žaliavos, yra naudojamos prekių gamybai, šios prekės bus parduodamos už kainą, kuri duos grynas pajamas šių kapitalinių gėrybių savininkui. Jis suvokė, kad šis faktas kažkokiu būdu siejasi su laiko tarpu, kuris skiria investavimą nuo produktų pagaminimo ir kad visais tais atvejais, kai tie laikotarpiai nėra vienodi visoms pramonės šakoms, tai lems realių verčių nukrypimus nuo tų, kurios atitiktų jose „įkūnytų" darbo valandų kiekį, įskaitant tas darbo valandas, kurios sunaudotos gaminant pačias kapitalines gėrybes. Jis kalba apie šį dalyką taip ramiai, tarsi jis neprieštarauja jo pagrindinei vertės teoremai, o iš jos išplaukia; toliau šios pastabos jis beveik nepažengia, apsiribodamas kai kuriomis antraeilėmis šio konteksto problemomis, akivaizdžiai manydamas, kad jo teorija vis dar aprašo esminę vertės determinantę.

Marxas taip pat konstatavo, pripažino ir aptarė tą patį faktą niekada neabejodamas jo tikrumu. Jis taip pat suvokė, jog šis faktas iš pirmo žvilgsnio prieštarauja darbinei vertės teorijai. Suvokdamas Ricardo sprendimo neadekvatumą ir pripažindamas problemą tuo pavidalu, kuriuo ją patei-

kė Ricardo, jis rimtai ėmėsi ją spręsti, skirdamas jai šimtus puslapių ten, kur Ricardo jai skyrė kelis sakinius.

3. Ją spręsdamas jis parodė ne tik daug gilesnį problemos supratimą, bet patobulino ir išplėtojo turėtas sąvokas. Pavyzdžiui, jis vykusiai pakeitė Ricardo skirtumą tarp pastovaus ir apyvartinio kapitalo skirtumu tarp pastovaus ir kintamo (atlyginimų) kapitalo; rudimentines Ricardo idėjas apie gamybos proceso trukmę jis pakeitė daug griežtesne „kapitalo organinės struktūros" sąvoka, kuri remiasi santykiu tarp pastovaus ir kintamo kapitalo. Jo indėlis į kapitalo teoriją svarbus ir daugeliu kitų požiūrių. Tačiau mus domins tik tai, kaip jis aiškina grynąsias pajamas iš kapitalo, kaip jis formuluoja savo „išnaudojimo teoriją".

Masės ne visada jaučiasi apgaudinėjamos ir išnaudojamos. Tačiau intelektualai, kurie formulavo jų požiūrį, visada joms teigė, kad jos yra išnaudojamos – ne būtinai patikslindami, ką tai reiškia. Marxas negalėjo išsiversti be šio žodžio, net jeigu būtų norėjęs. Jo nuopelnas buvo tai, kad jis suvokė, jog įvairūs argumentai apie išnaudojimo kilmę, kuriais šie mokytojai iki tol mėgino paveikti masių sąmonę ir kurie net šiandieną sudaro įprastą radikalo ginkluotę, yra itin silpni. Visos įprastos kalbos apie nelygią sandėrio pusių galią ar apie sukčiavimą jo netenkino. Jis norėjo įrodyti, kad išnaudojimas kyla ne iš individualių situacijų, ne epizodiškai ir atsitiktinai, bet kad jis atsiranda dėl pačios kapitalistinės sistemos logikos visiškai neišvengiamai ir visiškai nepriklausomai nuo individo ketinimų.

Tas įrodymas atrodo taip. Darbininko smegenys, raumenys ir nervai yra tarsi petencialaus darbo *(Arbeitkraft*, šis žodis paprastai nelabai tiksliai verčiamas kaip darbo jėga) fondas arba rezervas. Šį fondą arba rezervą Marxas traktuoja kaip savotišką substanciją, kurios yra apibrėžtas kiekis ir kuri kapitalistinėje visuomenėje yra prekė, kaip ir visa kita. Šią mintį galima paaiškinti vergovės pavyzdžiu: Marxo idėja yra tai, kad nepaisant antraeilių skirtumų, darbo kontraktas iš esmės nesiskiria nuo vergo pirkimo – tiesa, samdydamas „laisvąjį" darbą darbdavys, kitaip nei vergovės atveju, perka ne pačius darbininkus, bet tam tikrą viso potencialaus darbo kvotą.

Tačiau kadangi darbas šia prasme (ne darbo *paslauga* ar reali žmogaus darbo valanda) yra prekė, vertės dėsnis turi jai galioti. Tai reiškia, kad esant rinkos pusiausvyrai ir veikiant tobulai konkurencijai jis turi gauti

atlyginimą, atitinkantį darbo *valandų* kiekį, kuris buvo sunaudotas jam „pagaminti". Tad kiek darbo *valandų* sunaudojama „gaminant" tą potencialaus darbo rezervą, kuris slypi darbininko kūne? Tiek darbo *valandų*, kiek jų buvo sunaudota ir yra sunaudojama darbininkui užauginti, išmaitinti, aprengti ir aprūpinti būstu [5]. Tai sudaro šio rezervo vertę, ir jeigu darbininkas parduoda jį dalimis – matuojant dienų, savaičių, mėnesių ar metų vienetais – uždarbio forma jis gaus tai, kas atitinka šių dalių darbinę vertę; panašiai rinkos pusiausvyros sąlygomis vergų pirklys už parduodamą vergą gaus kainą, atitinkančią bendrą šių darbo *valandų* kiekį. Dar kartą reikia pastebėti, kad tokiu būdu Marxas rūpestingai atsiriboja nuo visų populiarių šūkių, vienaip ar kitaip teigiančių, kad kapitalistinėje darbo rinkoje darbininkas yra apiplėšiamas ar apgaunamas, ar kad dėl savo apgailėtinai silpnos padėties jis paprasčiausiai priverstas priimti bet kokias samdos sąlygas. Reikalas nėra toks paprastas: iš tikrųjų jis gauna visą savo darbo potencialo vertę.

Tačiau „kapitalistams" kartą įsigijus šį potencialių paslaugų rezervą, jie tampa pajėgūs priversti darbininką dirbti daugiau valandų – teikti daugiau realių paslaugų – negu jų reikia šiam rezervui ar potencialiam rezervui pagaminti. Šia prasme jie gali išgauti daugiau darbo valandų negu jų sumokėjo. Kadangi sukurti produktai taip pat parduodami už kainą, kuri proporcinga žmogaus darbo valandoms, sunaudotoms jų gamybai, yra skirtumas tarp šių dviejų verčių – skirtumas, atsirandantis būtent dėl Marxo vertės dėsnio *modus operandi*, – kuris neišvengiamai, veikiant kapitalistinės rinkos mechanizmui, atitenka kapitalistui. Tai yra vadinamoji „pridėtinė vertė" *(Mehrwert)* [6]. Ją pasisavindamas kapitalistas „išnaudoja" darbą, nors jis moka darbininkams visą jų darbo potencialo vertę ir gauna iš vartotojų visą savo parduodamų produktų vertę. Vėl reikia atkreipti dėmesį į tai, kad čia neapeliuojama į tokius dalykus, kaip neteisinga kaina, gamybos ribojimas ar sukčiavimas produktų rinkose.

[5] Šį sprendimą, jei nekreipsime dėmesio į skirtumą tarp „darbo jėgos" ir darbo, jau numatė ir atmetė S. Bailey *(A Critical Discourse on the Nature, Measure and Causes of Value*, 1825), ir jis neliko Markso nepastebėtas *(Das Kapital*, t. I, sk. XIX).

[6] Pridėtinės vertės norma (eksploatacijos laipsnis) apibrėžiama kaip santykis tarp pridėtinės vertės ir kintamojo (atlyginimų) kapitalo.

Marxas, žinoma, neneigė tokių faktų. Tačiau jis suvokė jų tikrąją vertę ir todėl niekada jais negrindė savo pagrindinių išvadų.

Tuo tarpu galime žavėtis pedagogikos menu: kad ir kokią specialią ir nuo kasdieninės vartosenos nutolusią reikšmę dabar įgyja žodis „išnaudojimas", kad ir kokią abejotiną paramą jam teikė „prigimtinio dėsnio" doktrina, scholastikų filosofija bei Švietimo autoriai, dabar jis pagaliau priimamas į garbingą mokslinių argumentų kompaniją ir tampa stiprybės šaltiniu mokiniams, žengiantiems į mūšį dėl mokytojo idėjų.

Kalbėdami apie šio mokslinio argumento vertę, turime rūpestingai skirti du jo aspektus, vieną iš kurių kritikai nuolat išleidžia iš akių. Įprastu pastovios ekonomikos raidos teorijos lygmeniu nesunku parodyti, kad net paties Marxo prielaidų požiūriu pridėtinės vertės doktrina neišlaiko kritikos. Darbinė vertės teorija, net jeigu galėtume pripažinti jos galiojimą visoms kitoms prekėms, niekada negali būti taikoma darbui kaip prekei, nes tai reikštų, kad darbininkai, tarsi mašinos, yra gaminami pagal racionalius kaštų apskaičiavimus. Kadangi jie nėra taip gaminami, nėra jokio pagrindo tarti, kad darbo jėgos vertė bus proporcinga tam žmogaus darbo valandų kiekiui, kuris sunaudojamas jam „pagaminti". Loginiu požiūriu, Marxas būtų pataisęs savo poziciją, jeigu jis būtų pripažinęs Lassalle'io „geležinį atlyginimų dėsnį" arba paprasčiausiai vadovavęsis Malthuso argumentais, kaip tai darė Ricardo. Kadangi jis labai išmintingai atsisakė tai daryti, jo išnaudojimo teorija iš pat pradžių neteko vieno iš esminių atramos stulpų [7].

Be to, galima įrodyti, kad tobula konkurencinė pusiausvyra negali egzistuoti tada, kur visi kapitalistai (darbdaviai) gauna išnaudojimo pelną. Juk tokiu atveju jie individualiai mėgintų plėsti gamybą ir bendras tokių pastangų rezultatas būtų neišvengiama tendencija didinti atlyginimus ir redukuoti šios rūšies pelną iki nulio. Be abejo, šią problemą galima būtų kaip nors atremti ar apeiti, apeliuojant į netobulą konkurencijos teoriją, į trinties faktorių, į institucinius konkurencijos apribojimus, pabrėžiant visas pinigų bei kredito kliuvinių galimybes ir t.t. Tačiau taip galima būtų pasiekti tik labai nuosaikią išvadą – išvadą, kurią Marxas visiškai suniekintų.

[7] Toliau matysime kuo Marxas mėgino pakeisti šį atramos stulpą.

Tačiau yra ir kitas dalyko aspektas. Pakanka pažvelgti į Marxo analizės tikslus, kad galima būtų suprasti, jog jam nebuvo būtina stoti į mūšį tame lauke, kur jį nesunku įveikti. Jį nesunku įveikti tik tol, kol pridėtinės vertės teorijoje neįžvelgiame nieko kita, kaip tik tezę apie pastovius ekonominius procesus tobulos pusiausvyros sąlygomis. Kadangi jo analizės tikslas buvo ne pusiausvyros būklė, – šios, jo požiūriu, kapitalistinė visuomenė niekada negali pasiekti, – bet, priešingai, nepaliaujama ekonominės struktūros kaita, anksčiau išdėstyta kritika nėra iš tikrųjų lemiama. Pridėtinė vertė gali būti neįmanoma tobulos pusiausvyros sąlygomis, tačiau jos visada gali rastis dėl to, kad šiai pusiausvyrai niekada neleidžiama susidaryti. Ji visada gali turėti išnykimo *tendenciją* ir vis dėlto nuolat išlikti dėl to, kad bus nuolat kuriama iš naujo. Ši gynyba neišgelbės nei darbinės vertės teorijos, ypač taikomos darbo kaip prekės atžvilgiu, nei argumento apie išnaudojimą, bent jau tokio, koks jis pateiktas. Tačiau ji leis palankesniu būdu interpretuoti patį rezultatą, nepaisant to, kad patenkinama šio likutinio elemento teorija atpalaiduos jį nuo specifiškai marksistinių konotacijų. Šis aspektas yra labai svarbus. Jis leidžia iš naujo pažvelgti ir į kitas Marxo ekonominės analizės sistemos dalis ir gana toli pažengti aiškinant, kodėl ta sistema nebuvo galutinai sugriauta sėkmingos pačių jos pamatų kritikos.

4. Tačiau jeigu judame ta plokštuma, kurioje paprastai vyksta diskusija dėl Marxo doktrinų, tai klimpstame vis giliau į sunkumus arba, veikiau, suvokiame, ką daro sekėjai, mėgindami mėgdžioti savo mokytoją. Pirmiausia, pridėtinės vertės teorija nepadeda lengviau spręsti problemų, kurias sukelia atotrūkis tarp darbinės vertės teorijos ir akivaizdžių ekonominės realybės faktų. Priešingai, ji jas išryškina, nes, jos požiūriu, pastovusis kapitalas – t.y., ne atlyginimams skirtas kapitalas – perduoda produktui ne daugiau vertės negu jis jos praranda jo gamyboje; daugiau jos perduoda tik atlyginimų kapitalas, tad įvairių įmonių gautas pelnas turi skirtis, priklausomai nuo jų kapitalo organinės sudėties. Marxas kliaunasi prielaida, jog dėl kapitalistinių tarpusavio konkurencijos bendroji pridėtinės vertės „masė" persiskirstys taip, kad kiekviena įmonė gaus pelną, proporcingą jos bendram kapitalui, t.y. kad individualūs pelno dydžiai išsilygins. Nesunkiai pastebime, kad ši problema ir jos sprendimas priklauso pseudoproblemų ir pseudosprendimų klasei, kuri visada susiku-

ria, kai remiamasi klaidinga teorija [8]. Tačiau Marxas tikėjo ne tik tuo, jog tas sprendimas leidžia parodyti, kaip išsilygina pelno dalis, bei ir paaiškinti, kodėl dėl to santykinės prekių kainos nukrypsta nuo jų vertės, išreikštos darbo kiekio kategorijomis [9]. Jis dar tikėjo, jog jo teorija leidžia paaiškinti kitą „dėsnį", užimantį svarbią vietą klasikinėje doktrinoje, būtent tezę apie tai, kad pelno norma turi vidinę smukimo tendenciją. Tai gana įtikinamai išplaukia iš to, kad santykinė pastovaus kapitalo dalis darbo imliose pramonės šakose didėja; jeigu ji didėja (tai ir vyksta per kapitalizmo raidą) ir jeigu pridėtinės vertės arba išnaudojimo laipsnio norma lieka ta pati, tada pajamų norma iš viso kapitalo turi mažėti. Šis argumentas buvo aukštai vertinamas, o ir pats Marxas veikiausiai buvo juo patenkintas, kaip būna patenkintas kiekvienas, matydamas, kad jo teorija paaiškina reiškinį, į kurį nebuvo atsižvelgiama ją kuriant. Būtų įdomu panagrinėti ją kaip tokią, nepriklausomai nuo klaidų, kurias Marxas padarė ją kurdamas. Tik kažin ar verta gaišti laiką, nes ją pakankamai diskredituoja jos prielaidos. Tačiau jai artima, nors ir netapati, tezė teikia vieną iš svarbiausių marksistinės dinamikos „varančiųjų jėgų"; ji taip pat sujungia išnaudojimo teoriją su vadinamąja „kaupimo teorija", kuri užima antrąjį Marxo analitinio statinio aukštą.

[8] Tačiau joje yra dalis tiesos, kurios atradimą reiktų laikyti Marxo nuopelnu.

[9] Šis jo sprendimas išdėstytas rankraščiuose, iš kurių jo bičiulis Engelsas sudarė trečiąjį, pomirtinį *Kapitalo* tomą. Taigi neturime teksto, kurį būtų paskelbęs pats Marxas. Dauguma kritikų nedvejodami metė kaltinimą, kad trečiasis tomas visiškai prieštarauja pirmojo doktrinai. Neatrodo, kad toks kaltinimas būtų pagrįstas. Jeigu laikomės Marxo prielaidų, kaip ir dera tokio pobūdžio analizei, tada nėra absurdiška traktuoti pridėtinę vertę kaip tam tikrą „masę", sukurtą per visuminę socialinę gamybą, o visa kita traktuoti kaip tos masės paskirstymą. Ir jeigu tai nėra absurdiška, tada vis dar galima sakyti, jog prekių santykinių kainų dedukcija trečiajame tome remiasi darbine vertės teorija, suformuluota pirmajame. Tad nekorektiška teigti, o tai daro kai kurie autoriai, pradedant Lexis'u ir baigiant Cole'u, kad Marxo vertės teorija yra visiškai atskirta nuo jo kainų teorijos ir niekuo prie jos neprisideda. Tačiau Marxas nedaug laimi net kai kaltinimas nenuoseklumu atmetamas. Kiti kaltinimai – pakankamai sunkūs. Marxo požiūris į vertės santykį su kainomis išsamiausiai analizuotas straipsnyje: L. von Bortkiewicz, „Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1907; ten pat pateikiamos nuorodos į geriausius šios ne itin patrauklios diskusijos argumentus.

Didžiausią dalį to grobio, kurį kapitalistai gauna iš išnaudojamo darbo (kai kurių sekėjų požiūriu – viso darbo), jie paverčia kapitalu – gamybos priemonėmis. Jei nekreipsime dėmesio į marksistinės frazeologijos konotacijas, šis teiginys paprasčiausiai išreiškia gerai žinomą faktą, kurį paprastai apibūdiname taupymo ir investavimo terminais. Tačiau Marxas nesitenkino vien šiuo faktu: jeigu kapitalizmas rutuliojasi pagal nekintamą vidinę logiką, šis faktas turi būti šios logikos sudedamoji dalis, o tai reiškia, kad jis turi būti būtinas. Nepakanka šią būtinybę aiškinti nuoroda į kapitalistų klasės socialinę psichologiją, kaip tai darė, pavyzdžiui, Maxas Weberis, kuris puritoniškąsias nuostatas – susilaikymą nuo hedonistinio mėgavimosi savo pelnu – padarė priežastine kapitalisto elgsenos determinante. Marxas neniekino šios metodologijos, jei tik galėjo ja pasinaudoti [10]. Tačiau jo sistemoje priežastis turėjo būti esmingesnė, kažkokia jėga turėjo versti kapitalistus kaupti, nepriklausomai nuo jų jausmų, – jėga, kuri gali paaiškinti netgi minėtąją psichologinę nuostatą. Laimei, tokią priežastį galima atrasti.

Aiškindamas kaupimo prigimtį patogumo dėlei pasiremsiu vienu Marxo doktrinos elementu: kaip ir jis tarsiu, kad kapitalistų klasės taupymas *ipso facto* implikuoja atitinkamą realaus kapitalo didėjimą [11]. Šis didėjimas pirmiausia palies kapitalo kintamąją dalį, atlyginimų kapitalo dalį, net jeigu siekiama padidinti pastoviąją jo dalį, ypač tą dalį, kurią Ricardo vadino fiksuota dalimi, kurią daugiausia sudaro mašinos.

Aptardamas Marxo išnaudojimo teoriją pažymėjau, kad tobulos konkurencijos ekonomikoje išnaudotojiškas pelnas skatina kapitalistus plėsti

[10] Pavyzdžiui, vienoje vietoje *(Das Kapital,* t. I, p. 654, *Everyman* leidimas) jis pranoksta pats save griebdamasis šiuo klausimu vaizdingos retorikos – žengdamas, mano supratimu, toliau nei dera istorijos raidos proceso ekonominės interpretacijos autoriui. Galbūt kapitalistų klasei kaupimas yra „Mozė su visais pranašais" (!), galbūt šie vaizduotės skrydžiai kai kam gali pasirodyti juokingi – Marxo atveju šios rūšies ir šio stiliaus argumentai visada rodo silpnumą, kurį verta išsiaiškinti.

[11] Marxui taupymas, arba kaupimas, yra ne kas kita, kaip pridėtinės vertės konversija į kapitalą. Šio teiginio nekritikuosiu, nors individualios taupymo pastangos nebūtinai ir neautomatiškai didina realų kapitalą. Mano supratimu, Marxo požiūris yra daug labiau pagrįstas nei priešingas požiūris, kurio laikosi daugelis amžininkų; tad nemanau, kad juo reikėtų abejoti.

gamybą, nes kiekvieno jų požiūriu tai reiškia pelno didėjimą. Šiam tikslui jie turi kaupti lėšas. Šių siekių visuminis padarinys bus pridėtinės vertės mažėjimas ir atitinkamas darbo atlyginimų didėjimas, jau nekalbant apie produktų kainos mažėjimą – tikrai puikūs pavyzdžiai tų vidinių prieštaravimų, kuriais taip džiaugėsi Marxas. Ši tendencija kiekvienam atskiram kapitalistui suteiks dar vieną paskatą kaupti [12], nors tokia paskata galiausiai blogins bendrą visos kapitalistų klasės padėtį. Taigi egzistuos kaupimo tendencija net kai visais kitais požiūriais gamyba pastovi; ji, kaip anksčiau pastebėta, negali pasiekti pusiausvyros tol, kol kaupimas nesumažins pridėtinės vertės iki nulio ir tokiu būdu nesužlugdys paties kapitalizmo [13].

Tačiau kur kas svarbesnė ir drastiškesnė yra kita aplinkybė. Faktiškai kapitalizmo ekonomika nėra ir negali būti pastovi. Ir ji ne tik pastoviai auga. Ją nepaliaujamai *iš vidaus* revoliucionizuoja naujas verslas, t.y. į esamą pramonės struktūrą nuolat įsiveržia naujos prekės, nauji gamybos metodai ir naujos komercinės galimybės. Visos esamos struktūros ir visos verslo sąlygos nuolat kinta. Kiekviena padėtis yra suardoma prieš jai išsiskleidžiant. Ekonominė pažanga kapitalistinėje visuomenėje reiškia sumaištį. Ir, kaip matysime kitame skyriuje, šioje sumaištyje konkurencija vyksta visiškai kitaip nei ji vyktų, jei gamyba būtų pastovi net tobulos konkurencijos sąlygomis. Nuolat atsiranda naujų pelno galimybių gaminant naujus daiktus arba pigiau gaminant senus, ir jos reikalauja naujų

[12] Žinoma iš mažesnių pajamų bus sutaupoma mažiau nei iš didesnių. Tačiau iš kiekvienų pajamų bus sutaupoma daugiau, jeigu nesitikima tokio pat dydžio pajamų arba laukiama, kad jos mažės, palyginti su tuo, kiek bus sutaupoma iš tų pačių pajamų, jeigu tikima, kad jos išliks tokios pat.

[13] Iš dalies Marxas tai pripažįsta. Tačiau jis mano, kad jeigu atlyginimai kils ir tokiu būdu stabdys kaupimo procesą, kaupimo norma mažės „dėl pelno paskatų silpnėjimo", taigi, „kapitalistinės gamybos proceso mechanizmas pats pašalina kliūtis, kurias jis laikinai sukuria" *(Das Kapital,* t. I, sk. XXV, posk. 1). *Šioji* kapitalistinio mechanizmo savireguliacijos tendencija tikrai nėra neabejotina ir visi šio pobūdžio teiginiai reikalauja bent jau rimtų išlygų. Įdomiausia, jog šį teiginį laikytume grynai antimarksistiniu, jeigu su juo susidurtume kito ekonomisto darbe. Tiek, kiek jis apskritai pagrįstas, jis labai silpnina Marxo argumentaciją. Šiuo požiūriu, kaip ir daugeliu kitų, Marxas demonstruoja stebėtiną priklausomybę nuo to laikmečio buržuazinės ekonomikos pančių, iš kurių jis tariasi išsiveržęs.

investicijų. Šie nauji produktai ir nauji metodai konkuruoja su senais produktais ir metodais ne lygiomis, bet pranašesnėmis sąlygomis; tai gali reikšti žlugimą pirmiesiems. Taip vyksta „pažanga" kapitalistinėje visuomenėje. Nenorėdama būti nukonkuruota *kiekviena* įmonė galiausiai yra priversta eiti tuo pačiu keliu, savo ruožtu investuoti ir, vadinasi, tam naudoti dalį pelno, t.y. kaupti [14]. Taigi kaupia visi.

Šį pramonės kaitos procesą Marxas matė aiškiau ir jo lemiamą reikšmę suvokė geriau nei bet kuris kitas to laikmečio ekonomistas. Tai nereiškia, kad jis teisingai suprato jo prigimtį ar teisingai išanalizavo jo mechanizmą. Jo požiūriu, tas mechanizmas tėra gryna kapitalo judėjimo mechanika. Jis neturėjo adekvačios verslo teorijos, o tai, kad jis nesugebėjo atskirti verslininko nuo kapitalisto, taip pat ir teorijos spragos, paaiškina daugelį *non sequitur* atvejų ir daugelį klaidų. *Non sequitur* atvejai nustoja būti lemtingi, jeigu tai, kas neišplaukia iš Marxo prielaidų, gali būti dedukuota iš kitokių prielaidų; ir net akivaizdžias klaidas bei netikusias interpretacijas dažnai gelbsti bendra teisinga argumentacija – jos netgi gali nekenkti tolesnei analizei, nors kritikui, nesuvokiančiam šios paradoksalios padėties, jos gali atrodyti nepataisomos.

Vieną tokį pavyzdį jau turėjome. Viena pati Marxo pridėtinės vertės teorija yra klaidinga, bet kadangi per kapitalizmo raidą išties kyla pasikartojančių trumpalaikių kaštus viršijančių pelno bangų, kurias jau nemarksistiniu būdu gali paaiškinti kitos teorijos, Marxo tolesnio žingsnio, kaupimo koncepcijos, nediskredituoja ankstesnės jo klaidos. Marxas ir pats nebuvo patenkintas tuo kaupimo būtinybės įrodymu, kuris turi esminės reikšmės jo argumentui. Tačiau jo aiškinimo trūkumai nepadaro didelės žalos, nes, kaip sakyta, galime patys nesunkiai pateikti geresnį paaiškinimą, kurio kontekste pelno mažėjimas, kaip ir kiti reiškiniai, tampa visiškai suprantami. Bendras pelnas iš visuminio pramonės kapitalo ilgainiui nebūtinai mažėja – nesvarbu, ar dėl Marxo nurodytos priežasties (dėl to, kad pastovusis kapitalas didėja greičiau

[14] Žinoma, tai nėra vienintelis technologijos pažangos finansavimo būdas. Bet kadangi jis išties labai svarbus, ir, be to, vienintelis būdas, kurį analizavo Marxas, čia galime juo apsiriboti, nors piešiant kapitalizmo raidą reikėtų atsižvelgti į kitus metodus, ypač paskolas iš bankų, t.y. depozitų kūrimą, kuris turi savo padarinių.

nei kintamasis [15]), ar dėl kokios nors kitos priežasties. Kaip matėme, pakanka to, kad kiekvienos atskiros įmonės pelnui gresia reali ar potenciali konkurencija dėl naujesnių prekių gamybos metodų, ir toji konkurencija pelną anksčiau ar vėliau pavers nuostoliu. Taigi nesiremdami abejotinomis Marxo argumentavimo dalimis, vis dėlto gauname reikalingą varomąją jėgą ir netgi analogą Marxo teiginiui, kad pastovusis kapitalas nesukuria pridėtinės vertės, nes joks specifinis kapitalinių gėrybių rinkinys nėra amžinas pridėtinės vertės šaltinis.

Kitas pavyzdys gali būti dar viena Marxo grandinės dalis, jo „koncentracijos teorija", kuri aiškina kapitalizmo tendenciją stambesnių pramonės įmonių bei kontrolės vienetų link. Pašalinus retoriką, visas paaiškinimas [16] sutelpa į gana banalius teiginius apie tai, kad „konkurencinė kova vyksta piginant prekes" ir kad tai „priklauso, *caeteris paribus*, nuo darbo produktyvumo"; kad šis savo ruožtu priklauso nuo gamybos masto; ir kad „stambesnis kapitalas įveikia smulkesnį" [17]. Panašiai – paviršutiniškai ir nepakankamai – apie šį dalyką kalba dabartiniai vadovėliai. To nepakanka jau todėl, kad Marxas pabrėžia išimtinai individualių „kapitalų" dydį, o nustatyti padarinius jam labai kliudo analitizės metodai, nepajėgi efektyviai išaiškinti nei monopolijos, nei oligopolijos atvejų.

Ir vis dėlto susižavėjimas, su kuriuo daugelis ekonomistų nemarksistų kalba apie šią teoriją, nėra nepagrįstas. Viena vertus, Marxo laikais nu-

[15] Anot Marxo, pelnas gali mažėti ir dėl kitos priežasties, būtent dėl pridėtinės vertės normos mažėjimo. Tai gali būti dėl atlyginimų didėjimo arba, pavyzdžiui, dėl įstatymais trumpinamos darbo dienos. Galima argumentuoti, remiantis net Marxo teorija, kad tai skatins „kapitalistus" diegti daugiau darbą technologijų taupančių ir, vadinasi, laikinai daugiau investuoti, netgi nepriklausomai nuo naujų prekių ir technologinės pažangos poveikio. Tačiau į visus šiuos dalykus negalime gilintis. Pažymėsime tik vieną keistą incidentą. 1837 m. Nassau W. Senioras išleido pamfletą, kurio pavadinimas – *Laiškai apie įmonių įstatymus*; jis mėgino įrodyti, kad siūlomas darbo dienos sutrumpinimas panaikins medvilnės pramonės įmonių pelną. *Kapitale* (t. I, sk. VII, posk. 3) Marxas pranoksta pats save piktai užpuldamas šį mėginimą. Tačiau Marxui mažiausiai derėjo taip elgtis, nes tas įrodymas visiškai atitinka jo paties išnaudojimo teoriją.

[16] Žr. *Das Kapital*, t. I, sk. XXV, posk. 2.

[17] Ši išvada, kuri dažnai vadinama ekspropriacijos teorija, Marxui yra vienintelis grynai ekonominis kovos, per kurią kapitalistai naikina vienas kitą, pagrindas.

matyti stambaus verslo atsiradimą jau savaime buvo laimėjimas. Tačiau Marxas pasiekė dar daugiau. Jis vykusiai susiejo koncentraciją su kaupimu, arba, tiksliau, įsivaizdavo pirmąją kaip antrojo dalį, ir ne tik faktinę, bet ir loginę. Jis teisingai suvokė kai kuriuos padarinius, pavyzdžiui, kad „didėjančios individualaus kapitalo masės tampa materialiu pagrindu nenutrūkstamai paties gamybos būdo revoliucijai"; suvokė – nors vienpusiškai ir iškreiptai – ir kitus padarinius. Marxas elektrifikavo atmosferą apgaubdamas reiškinį klasių kovos ir politikos dinamizmu – jau vien to būtų pakakę, kad jo koncepcija iškiltų virš sausų ekonominių teoremų. Ir, svarbiausia, sugebėjo žengti toliau, beveik nepaisydamas to, kad atskiri jo koncepcijos bruožai nepakankamai motyvuoti, ir to, ką profesionalas laikytų argumentacijos griežtumo stoka, nes galiausiai pramoniniai gigantai jau brendo, brendo ir socialinė padėtis, kurią jie turėjo sukurti.

5. Mūsų apžvalgos pabaigai reikia paminėti dar du dalykus: Marxo „skurdinimo teoriją" *(Verelendung)* ir jo (kartu su Engelsu) ekonominių (verslo) ciklų teoriją. Pirmojoje teorijoje tiek analizė, tiek vizija yra nepataisomai ydingos; antrojoje jos vėl atgyja.

Marxas buvo įsitikinęs, kad per kapitalizmo evoliuciją realūs atlyginimai ir masių gyvenimo lygis smuks geriau apmokamų sluoksnių atžvilgiu, nekils blogiausiai apmokamų atžvilgiu ir kad visa tai vyks ne dėl atsitiktinių aplinkybių, bet dėl pačios kapitalizmo raidos logikos [18]. Kaip prognozė, šis įsitikinimas pasirodė stebėtinai nevykęs ir visų pakraipų marksistams teko daug vargti kaip nors aiškinant akivaizdžiai jiems neparankius faktus. Iš pradžių, kartais dar ir šiandien, jie užsispyrusiai mėgino gelbėti tą „dėsnį" kaip realios tendencijos, patvirtinamos atlyginimų statistikos, išraišką. Vėliau buvo mėginama suteikti jam kitokią reikšmę, t.y. esą jis kalbėjęs ne apie realų atlyginimų dydį ar absoliučią dalį,

[18] Marksistai, kaip ir dauguma apologetų, užima pirmojo ešelono gynybinę liniją, kai, mėgindami išsisukti nuo galimos taip griežtai suformuluoto teiginio kritikos, kalba apie tai, kad Marxo neliko nepastebėta ir antroji monetos pusė, kad jis labai dažnai „pripažindavo" atlyginimų kilimo atvejus ir t.t. – to neįmanoma buvo nepripažinti – tuo leisdami suprasti, kad jis numatė visą galimą kritiką. Žinoma, iškalbingą autorių, iliustruojantį savo argumentus ištisais istorinės analizės klodais, daug lengviau taip ginti negu kurį nors iš bažnyčios tėvų. Ir vis dėlto, kokia prasmė „pripažinti" nepatogius faktus, jeigu dėl jų nekeičiamos išvados?

kuri tenka dirbančiųjų klasei, bet apie santykinę darbo pajamų dalį bendrosiose nacionalinėse pajamose. Nors kai kurios Marxo mintys išties gali būti suderinamos su tokia interpretacija, ji akivaizdžiai prieštarauja jų daugumai. Be to, nedaug būtų laimėta priėmus šią interpretaciją, nes Marxo pagrindinės išvados suponuoja, kad *absoliuti* darbui tenkanti *per capita* dalis turi mažėti arba bent jau nedidėti: jeigu jis būtų turėjęs omenyje santykinę dalį, marksizmo vargai tik pasunkėtų. Pagaliau pats tas teiginys vis vien būtų klaidingas, nes santykinė atlyginimų ir algų dalis bendrose pajamose kinta labai nežymiai ir galiausiai išlieka stebėtinai pastovi – ir ji nerodo jokios mažėjimo tendencijos.

Tačiau atrodo, jog yra kitas šios problemos sprendimas. Tendencija gali nesireikšti statistiškai per tam tikrą laiką – ji net gali rodyti priešingą dalyką, kaip šiuo atveju, – ir vis dėlto gali būti sistemai būdinga, jeigu ją slopina kokios nors ypatingos aplinkybės. Tokio požiūrio laikosi dauguma šiuolaikinių marksistų. Pasak jų, ypatingomis aplinkybėmis buvo kolonijinė ekspansija ir apskritai naujų kraštų atradimas XIX amžiuje, dėl to esą prasidėjęs „atostogų sezonas" išnaudojimo aukoms [19]. Kitoje knygos dalyje turėsime progos plačiau aptarti šį klausimą. Tuo tarpu pažymėkime, jog faktai *prima facie* patvirtina šį loginiu požiūriu nepriekaištingą argumentą, ir jis galėtų būti laikomas minėtos problemos sprendimu, jeigu būtų nepriklausomai įrodytas, kad pati ta tendencija tikrai gyvuoja.

Deja, didžiausia problema yra tai, kad šičia Marxo teorinė struktūra yra itin nepatikima: kalta čia ne tik vizija, bet ir analizė. Skurdinimo teorija galiausiai remiasi „pramoninės rezervinės armijos" teorija, kad esą gamybos mechanizavimas sukelia nedarbą [20]. Rezervinės armijos teorija savo ruožtu remiasi doktrina, kurią Ricardo išdėstė skyriuje apie mašinas. Niekur kitur – išskyrus, žinoma, vertės teoriją – Marxo argumentacija taip nepriklauso nuo Ricardo minčių eigos, prie jos iš esmės nieko

[19] Šią idėją buvo iškėlęs pats Marxas, tačiau ją išrutuliojo neomarksistai.

[20] Ši nedarbo rūšis turi būti atskirta nuo kitų. Pavyzdžiui, Marxas atkreipia dėmesį į tos rūšies nedarbą, kurį sukelia ciklinė ekonominės veiklos kaita. Kadangi abi nedarbo rūšys nėra viena nuo kitos nepriklausomos, ir kadangi argumentuodamas jis dažnai remiasi šio, o ne pirmojo tipo pavyzdžiais, atsiranda interpretacijos sunkumų, kuriuos, kaip atrodo, ne visi kritikai gerai suvokia.

nepridėdama [21]. Čia, žinoma, kalbu vien apie grynąją reiškinio teoriją. Marxas kaip visada, padaro daug smulkių pataisų, pavyzdžiui, vykusiai traktuoja kvalifikuotų darbininkų keitimą nekvalifikuotais kaip nedarbo atvejį; taip pat prideda gausybę pavyzdžių ir retorinės frazeologijos; svarbiausia, prideda įspūdingą savo socialinių procesų teorijos foną.

Ricardo iš pradžių buvo linkęs į visais laikais labai populiarų įsitikinimą, kad gamybos mechanizavimas negali nepasitarnauti masių labui. Kai juo ar bent jau jo universalumu pradėjo abejoti, jis su būdingu sąžiningumu peržiūrėjo savo poziciją. Tai darydamas pažvelgė į dalyką plačiau bei naudodamasis įprastuoju „aiškių atvejų įsivaizdavimo" metodu, pateikė aritmetinį pavyzdį, gerai žinomą visiems ekonomistams, ir parodė, kad yra galimas priešingas rezultatas. Jie nenorėjo neigti, viena vertus, kad įrodinėja vien tik galimybę – nors ir gana tikėtiną – ar, kita vertus, neigti, kad galiausiai darbininkai iš mechanizavimo gauna naudos dėl jo poveikio visuminiam produktui, kainoms ir t.t.

Pats savaime tas pavyzdys yra korektiškas [22]. Šiek tiek labiau rafinuoti šiuolaikiniai metodai jo rezultatą patvirtina tiek, kad pripažįsta galimybę, kurią jis turėjo įrodyti, tačiau nepaneigia ir priešingos galimybės; jie pranoksta jį tuo, kad apibrėžia formalias sąlygas, kurios lemia vienokio ar kitokio rezultato dedukciją. Žinoma, grynoji teorija tik tiek ir gali duoti. Realiam rezultatui prognozuoti reikia papildomų duomenų. Tačiau mūsų atveju Ricardo pavyzdys atsiskleidžia kitu įdomiu aspektu. Jis nagrinėja įmonę, kuri turi tam tikrą kapitalo kiekį ir samdo tam tikrą darbininkų skaičių ir kuri mechanizuojama. Grupei darbininkų ji skiria užduotį įrengti mašinas, kurioms pradėjus veikti įmonė galės atleisti iš darbo dalį tų darbininkų. Pelnas galiausiai gali išlikti toks pat (po to, kai konkurencija eliminuos laikinąjį viršpelnį), tačiau bendrosios pajamos sumažės tiek, kiek anksčiau buvo mokama atleistiems darbininkams. Mar-

[21] Kiekvienam teoretikui tai turi būti akivaizdu, studijuojant ne tik *sedes materiae*, Kapitalą, t. I, sk. XV, posk. 3, 4, 5 ir ypač 6 (kuriuose Marxas nagrinėja atlyginimo teoriją), bet ir XXIV bei XXV skyrius, kuriuose šiek tiek kitokia forma kartojami ir detalizuojami tie patys teiginiai.

[22] Arba gali būti padarytas korektiškas, neiškreipiant jo reikšmės. Argumentacija turi keletą abejotinų momentų, kuriuos daugiausia lemia jos apgailėtini metodai – metodai, kuriuos daugelis ekonomistų norėtų įamžinti.

xo idėja apie kintamojo (atlyginimų) kapitalo keitimą pastoviuoju kapitalu beveik pažodžiui kartoja šią formuluotę. Panašiai Ricardo teiginiai apie atsirandančius *nereikalingus* gyventojus atitinka Marxo teiginius apie *perteklinius* gyventojus; šį terminą jis naudoja pakaitomis su terminu „pramonės rezervinė armija". Taigi Ricardo doktrina praryjama kartu su lynu, svarsteliu ir kabliuku.

Tačiau tai, kas tenkina teorinius reikalavimus judant Ricardo tikslų erdvėje, tampa visiškai nepatenkinama priežastimi, – dar vieno *non sequitur*, kurio jau nenusveria galutinių rezultatų vizijos korektiškumas, – kai pradedame nagrinėti antstatą, kurį Marxas surentė ant šių silpnų pamatų. Atrodo, kad jis pats turėjo dėl jo šiokių tokių nuogąstavimų. Su energija, kuri kartais atrodo nevilties pagimdyta, jis gynė savo mokytojo sąlyginai pesimistinį rezultatą, tarsi tas rezultatas būtų vienintelis galimas, ir dar beviltiškai energingiau kovojo su tais autoriais, kurie, remdamiesi Ricardo užuomina, mėgino daryti kitokias išvadas apie naudą, kurią mašinų amžius gali atnešti darbininkams, net jeigu tiesioginiai šių diegimo padariniai daro jiems žalą (kompensacijos teorija – rakštis visiems marksistams).

Jis turėjo pakankamai priežasčių laikytis šios pozicijos. Jam būtinai reikėjo tvirto pagrindo rezervinės armijos teorijai, kuri turėjo pasitarnauti dviems fundamentaliems tikslams, jau nekalbant apie kitus. Pirmiausia, kaip jau matėme, vedamas nenoro, šiaip jau gana suprantamo, naudotis Malthuso populiacijos teorija, jis pašalino atraminį išnaudojimo teorijos stulpą. Tą stulpą turėjo atstoti visada esanti, nes visada iš naujo atkuriama [23], rezervinė darbo armija. Antra, tik jo pasirinktas nepaprastai siauras požiūris į mechanizaciją galėjo pagrįsti tas skambias frazes *Kapitalo* pirmojo tomo XXXII skyriuje, kurios tam tikra prasme vainikuoja ne tik tą tomą, bet ir visą Marxo darbą. Pacituosiu jas ištisai – plačiau nei reikalinga aptariamam dalykui pailiustruoti – norėdamas suteikti skaitytojui galimybę pažvelgti į tą Marxo pozą, kuri vienodai žadino vienų

[23] Akivaizdu, kad būtina pabrėžti šį nepaliaujamą jos atkūrimą. Nei Marxo tekstas, nei jo mintis neduoda pagrindo kai kurių kritikų teiginiui, kad esą jis manė, jog diegiamos mašinos atima darbą žmonėms, kurie po to individualiai amžiams lieka be darbo. Jis neneigė absorbavimo, todėl kritika, kuri remiasi teze, jog atsirandantis nedarbas visada bus absorbuojamas, šauna pro šalį.

entuziazmą ir kitų panieką. Kas tai – kratinys netiesų, ar pranašiškos tiesos šerdis?

„Ranka rankon su šia centralizacija, arba daugelio kapitalistų ekspropriacija iš nedaugelio pusės, išsivysto ... visų tautų įsipynimas į pasaulinės rinkos tinklą, o tuo pačiu ir tarptautinis kapitalistinio režimo pobūdis. Vis mažėjant kapitalo magnatų skaičiui, kurie pasiglemžia ir monopolizuoja visą šio kitimo proceso naudą, vis auga skurdo, priespaudos, pavergimo, pažeminimo, išnaudojimo masė, bet drauge auga ir pasipiktinimas vis gausėjančios darbininkų klasės, kurią moko, vienija ir organizuoja paties kapitalistinės gamybos proceso mechanizmas. Kapitalo monopolis virsta pančiais tam pačiam gamybos būdui, kuris drauge su juo ir jo valdžioje suklestėjo. Gamybos priemonių centralizacija ir darbo suvisuomeninimas pasiekia tokį tašką, kai jie tampa nebesuderinami su savo kapitalistiniu kevalu. Jis sprogsta. Išmuša kapitalistinės privačios nuosavybės valanda. Ekspropriatoriai eksproprijuojami".

6. Labai sunku įvertinti tai, ką Marxas pasiekė nagrinėdamas ekonominius ciklus. Tikrai vertingi – dešimtys pastabų bei komentarų, daugiausia atsitiktinių, išbarstytų po visus jo raštus, įskaitant daugelį laiškų. Mėginimai rekonstruoti iš tokių *membra disjecta* vientisą kūną, kuris pats niekur nepasirodo ir kuris galbūt neegzistavo net paties Marxo galvoje, nebent embrioniniu pavidalu, – tokie mėginimai skirtingose rankose gali duoti visiškai skirtingus rezultatus. Jiems taip pat kenkia suprantama gerbėjų tendencija interpretuoti taip, kad Marxui būtų skiriami ir tie vėlesnių tyrimų rezultatai, kuriems pritaria pats gerbėjas.

Dauguma Marxo gerbėjų ir priešininkų niekada nesuvokė ir dabar nesuvokia problemos, su kuria susiduria komentatorius, turėdamas tik kaleidoskopines Marxo pastabas šia tema. Matydami, kad Marxas dažnai ją liečia ir suvokdami jos akivaizdžią reikšmę pagrindinei jo temai, jie naiviai mano, kad turi egzistuoti paprasta ir aiški marksistinė ciklų teorija, kad ji gali būti išrutuliota iš bendros kapitalizmo raidos logikos, panašiai kaip išnaudojimo teorija išrutuliojama iš darbinės vertės teorijos. Tad jie pradeda tokios teorijos paiešką, ir nesunku atspėti, kas jiems nutinka.

Viena vertus, Marxas neabejotinai aukština – nors nepakankamai motyvuoja – milžinišką kapitalizmo poveikį plėtojant gamybinę visuomenės dalį. Kita vertus, jis nuolat pabrėžia didėjantį masių skurdą. Ar

negalima padaryti visiškai natūralios išvados, kad krizės arba depresijos kyla dėl masių nepajėgumo nupirkti tai, ką teikia arba gali teikti nuolat besiplečianti auganti gamyba, ir kad dėl šios priežasties (ir dėl kitų priežasčių, kurių neverta iš naujo vardyti) pelno norma smunka ir prasideda bankrotai? Pagal tai, kurį iš šių dviejų elementų renkamės, mes, atrodo, neišvengiamai nuslystame arba į vartojimo nepakankamumo, arba į perprodukcijos teoriją, be to, į pačias niekingiausias tų teorijų atmainas.

Marxo teikiamas krizių aiškinimas faktiškai yra klasifikuojamas kaip vartojimo nepakankamumo teorija [24]. Tokią klasifikaciją galima mėginti pagrįsti dviem argumentais. Pirma, pridėtinės vertės teorijoje bei daugelyje kitų dalykų Marxo doktrinos panašumas į Sismondi ir Rodberthuso doktrinas yra akivaizdus. O abu šie autoriai išpažino vartojimo nepakankamumo teoriją. Tad visai natūralu padaryti išvadą, jog Marxas veikiausiai laikėsi tokio pat požiūrio. Antra, kai kurios Marxo raštų vietos, ypač jo glaustas teiginys apie krizes *Komunistų Partijos Manifeste* neabejotinai gali būti taip interpretuojamos, nors tai dar labiau pasakytina apie Engelso teiginius [25]. Tačiau visa tai neturi reikšmės, nes

[24] Nors ši interpretacija tapo madinga, paminėsiu tik du autorius, iš kurių pirmasis ją modifikuoja, o antrasis ją rutulioja: Tugan-Baranowsky, *Theretische Grundlagen des Marxistus*, 1905, kuris dėl šios priežasties ją smerkia, ir M. Dobb, *Political Economy and Capitalism*, 1937, kuris jai labiau simpatizuoja.

[25] Engelso gana standartinis požiūris į šią problemą geriausiai atsispindi toje poleminėje jo knygos *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, 1878, pastraipoje, kuri tapo viena iš labiausiai cituojamų ištraukų visoje socialistinėje literatūroje. Jis ten pateikia labai vaizdingą krizių morfologijos paaiškinimą, kurio neabejotinai pakako populiarioms paskaitoms, tačiau jis taip pareiškia nuomonę – toje vietoje, kur turėtų būti paaiškinimas – kad „rinkos plėtra negali pasivyti gamybos plėtros". Jis taip pat pritariamai nurodo į Fourier nuomonę, kurią išreiškia pati save paaiškinanti frazė *crises pléthoriques*. Marxas parašė knygos X skyriaus dalį ir todėl jam tenka dalis atsakomybės už visą knygą.

Turiu pastebėti, kad keli komentarai apie Engelsą, kuriuos čia pateikiu, yra iš esmės pašaipūs. Jais visai nenorėčiau sumenkinti šio žymaus žmogaus nuopelnų. Tačiau reikia atvirai pripažinti, kad intelektualiai ir ypač kaip teoretikas jis toli gražu neprilygsta Marxui. Negalime būti net tikri, jog jis visada suprasdavo pastarojo mintį. Tad jo interpretacijomis reikia naudotis atsargiai.

Marxas, parodydamas puikią nuovoką, *explicite* atmetė šią interpretaciją [26]. Iš tikrųjų jis neturėjo jokios paprastos ekonominių ciklų teorijos. Jokia paprasta teorija negali būti logiškai dedukuota iš jo postuluojamų kapitalistinio proceso „dėsnių". Net jeigu priimame jo pateiktą pridėtinės vertės atsiradimo aiškinimą ir sutinkame pripažinti, kad kaupimas, mechanizavimas (santykinis pastovaus kapitalo didėjimas) bei gyventojų perteklius, kartu su jį lydinčiu masiniu nuskurdimu, sudaro vientisą loginę grandinę, kuri baigiasi kapitalistinės sistemos katastrofa – net ir tada liekame be to faktoriaus, kuris neišvengiamai lemia ciklinį proceso svyravimą ir paaiškina *imanentinę* pakilimų ir smukimų kaitą [27]. Be abejo, esminio paaiškinimo stoką visada galime kompensuoti nuorodomis į daugybę atsitiktinių ir lydinčiųjų aplinkybių. Yra neapskaičiavimo, nepamatuotų lūkesčių bei kitokios klaidos, optimizmo ir pesimizmo bangos, spekuliaciniai ekscesai bei reakcijos į spekuliacinius ekscesus, yra ir neišsemiamas „išorinių faktorių" šaltinis. Ir vis dėlto, jei, pasak Marxo, kapitalas būtų kaupiamas vienodu tempu – o nėra jokios priežasties, kodėl iš principo tas tempas turėtų būti kitoks, – visa kapitalizmo raida taip pat *galėtų* vykti vienodu tempu; jei kalbame vien apie šios logiką, tai ta raida iš esmės būtų be pakilimų ir be nuosmukių.

Žinoma, tai dar nėra teorijos trūkumas. Daugelis kitų teoretikų laikėsi ir laikosi požiūrio, kad krizės atsitinka paprasčiausiai dėl to, kad sutrinka koks nors pakankamai svarbus faktorius. Tokia nuostata nebuvo ir kliūtis, nes ji Marxą išlaisvino, bent kartą, nuo vergavimo savo sistemai ir leido jam atviromis akimis pažvelgti į faktus, jų neprievartaujant. Atitinkamai, jis nagrinėja plačią daugiau ar mažiau reikšmingų faktorių įvairovę. Pavyzdžiui, jis naudojasi – gana paviršutiniškai – pinigų intervencijos į prekių rinką idėja mėgindamas paneigti Say'jaus tezę, kad bendra perprodukcija negalimà; arba kalba apie „pigių" pini-

[26] *Das Kapital*, t. II, p. 476 angliškame 1907 m. vertime. Taip pat žr. *Theorien über den Mehrwert*, t. II, sk. III.

[27] Nespecialistui priešinga tezė atrodo tokia akivaizdi, kad būtų nelengva šį teiginį įrodyti, net jeigu tam skirtume visą mūsų laiką. Geriausias būdas skaitytojui įsitikinti jo teisingumu – išstudijuoti Ricardo argumentus dėl mechanizacijos. Ji gali sukelti didžiausio masto nedarbą ir vis dėlto gali tęstis be galo ilgai nesukeldama jokių sutrikimų, išskyrus galutinį pačios sistemos žlugimą. Marxas su tuo sutiktų.

gų rinką aiškindamas neproporcingą plėtrą tų šakų, kurioms yra būdingas intensyvus investavimas į ilgalaikio naudojimo kapitalines gėrybes; arba nurodo ypatingas paskatas, tokias kaip naujų rinkų atsivėrimas arba naujų socialinių poreikių atsiradimas, tokiu būdu aiškindamas staigius „kaupimo" spurtus. Jis mėgina, ne itin sėkmingai, gyventojų daugėjimą padaryti faktoriumi, kuris turi reikšmės ekonominiams svyravimams [28]. Jis pažymi, dalyko nepaaiškindamas, kad gamyba kyla „trūkčiodama", po pakilimų, prasideda tokie pat staigūs nuosmukiai. Jis taikliai pastebi, kad „politinės ekonomijos paviršutiniškumas reiškiasi tuo, jog kredito ekspansiją ir kontrakciją, kurios yra tik periodiškų verslo ciklo simptomai, ji traktuoja kaip tų ciklų priežastį" [29]. O skyriuje apie lydinčiuosius reiškinius jis, žinoma, remiasi daugiausia kitais autoriais.

Visa tai yra blaivūs ir iš esmės teisingi samprotavimai. Čia randame beveik visus tuos elementus, kuriais remiasi kiekviena rimta ekonominių ciklų analizė, ir apskritai labai nedaug klaidų. Be to, nereikia pamiršti, kad jau pats suvokimas, kad ciklai tikrai yra, tais laikais buvo didelis laimėjimas. Šiokį tokį supratimą apie juos turėjo daugelis ankstesnių ekonomistų. Tačiau jie teikė daugiausia dėmesio tiems trumpalaikiams sukrėtimams, kuriuos dabar vadiname „krizėmis". Jie nesugebėjo įvertinti krizių kaip ekonominių ciklų dalies. Laikė jas atsitiktinėmis negandomis, kylančiomis dėl klaidų arba dėl kredito mechanizmo netikusio funkcionavimo. Mano įsitikinimu, Marxas buvo pirmasis ekonomistas, pakilęs virš tokios tradicijos ir Clémento Juglaro darbų (išskyrus statistinę jų dalį) pirmtakas. Nors jis, kaip matėme, nepateikė adekvataus ekonominių ciklų paaiškinimo, aiškiai matė tą reiškinį ir suvokė didžiąją dalį jo mechanizmo. Kaip ir Juglaras jis nedvejodamas kalbėjo apie dešimtme-

[28] Taip pat ir čia jis nėra originalus. Tačiau jo atveju būtų galima pagrįstai tikėtis, kad jis suvokia šio požiūrio silpnąsias vietas; verta pažymėti, jog jo pastabos šia tema pasirodo trečiajame tome ir todėl negali būti laikomos to, kas būtų jo galutinė koncepcija, išraiška.

[29] *Das Kapital*, t. I, sk. XXV, posk. 3. Tuoj pat po šio sakinio jis žengia žingsnį kryptimi, kuri taip pat gerai pažįstama šiuolaikiniams ekonominio ciklo teoretikams: „Padariniai savo ruožtu tampa priežastimis, o visą procesą, *kuris visada atgamina savo paties sąlygas* [mano išskirta], lydi įvairūs antriniai reiškiniai, turintys periodiškumo formą."

čio ciklą, „pertraukiamą smulkesnių svyravimų" [30]. Jį intrigavo klausimas dėl galimos šio ciklo priežasties ir jis svarstė hipotezę, ar ji negali būti kaip nors susijusi su medvilnės pramonės mašinų nusidėvėjimo amžiumi. Yra daugybė kitų požymių, kurie apskritai rodo jo domėjimąsi ekonominių ciklų problema, ne tik krizėmis. To pakanka, kad jam būtų skirta garbinga vieta kaip vienam šios problemos šiuolaikinių tyrimų pirmtakų.

Reikia atkreipti dėmesį į dar vieną aspektą. Daugeliu atvejų terminą „krizė" Marxas vartojo įprastąja reikšme, pavyzdžiui, kalbėdamas apie 1825 metų ar 1847 metų krizes. Bet vartojo jį taip pat ir kita reikšme. Būdamas įsitikinęs, kad kapitalizmo evoliucija vieną kartą sugriaus institucinę šios visuomenės sąrangą, jis manė, kad prieš tą žlugimą kapitalizmas pradės funkcionuoti su vis didėjančia trintimi ir rodyti tos lemtingos ligos simptomus. Kalbėdamas apie tą stadiją, kurią, žinoma, reikia įsivaizduoti kaip ilgesnį ar trumpesnį istorinį periodą, jis vartojo tą patį terminą. Jis linko sieti pasikartojančias ekonomines krizes su šia bendra kapitalizmo krize. Jis net teigė, kad tam tikru požiūriu jos gali būti traktuojamos kaip to galutinio žlugimo repeticijos. Kadangi daugeliui skaitytojų tai gali atrodyti kaip raktas į marksistinę įprastųjų krizių teoriją, būtina pabrėžti, kad faktoriai, kurie, anot Marxo, sąlygoja galutinį žlugimą, negali būti laikomi, be geros dozės papildomų hipotezių, pasikartojančių depresijų priežastimi [31], ir kad tas raktas nenuveda mūsų toliau trivialaus teiginio, jog „ekspropriatorių eksproprijavimas" gali lengviau įvykti depresijos negu bumo sąlygomis.

7. Pagaliau idėja, kad kapitalizmo evoliucija susprogdins – arba per-

[30] Engelsas žengė dar toliau. Iš kai kurių jo pastabų trečiajam Marxo tomui matyti, kad jis spėjo egzistuojant didesnės trukmės ciklą. Nors septintojo ir aštuntojo dešimtmečio santykinį pakilimų silpnumą ir santykinį depresijų intensyvumą jis buvo linkęs laikyti veikiau struktūrinės kaitos padariniu negu ilgesnės trukmės ciklo depresine faze (lygiai taip pat daugelis šiuolaikinių ekonomistų traktuoja pokario laikotarpį ir ypač paskutinįjį dešimtmetį), čia galima žvelgti į jį kaip į kai kurių Kondratieffo darbų apie „ilgalaikius ciklus" pirmtaką.

[31] Norint tuo įsitikinti skaitytojui pakanka dar kartą pažvelgti į anksčiau pateiktą citatą. Faktiškai, nors Marxas dažnai žaidžia šia idėja, jis vengia jai angažuotis, ir tai yra reikšminga, nes jam nebūdinga nepanaudoti progų apibendrinimams.

augs – kapitalistinės visuomenės institucijas *(Zusammenbruchstheorie*, neišvengiamos katastrofos teorija) yra dar vienas, paskutinis mūsų pavyzdys, parodantis, kaip *non sequitur* pasirodo susietas su gilia įžvalga, kuri padeda išgelbėti rezultatą.

Kadangi Marxo „dialektinė dedukcija" grindžiama prielaida, jog didėjantis skurdas ir priespauda sukels masių maištą, ją diskredituoja tas *pats non sequitur*, kuris paverčia niekais „nuskurdimo" argumentą. Be to, šiaip jau ortodoksiniai marksistai seniai pradėjo abejoti tuo, kad pramonės kapitalo koncentracija yra būtinai nesuderinama su „kapitalistiniu kevalu". Iš jų pirmasis, argumentuotai išreiškęs šią abejonę, buvo Rudolfas Hilferdingas [32], įtakingos neomarksistų grupės atstovas, kuris linko prie visiškai priešingos išvados – kad dėl koncentracijos kapitalizmas gali tapti stabilesnis [33]. Nukeldamas į antrąją knygos dalį tai, ką turiu šia tema pasakyti, čia tik pažymėsiu, jog, mano supratimu, Hilferdingas eina per toli, nepaisant to, kad, dabar mūsų šalyje vyraujantis įsitikinimas, jog stambusis verslas „tampa gamybos būdo pančiais", nėra pagrįstas, ir nepaisant to, kad Marxo išvada neišplaukia iš jo prielaidų.

Tačiau net jeigu Marxo pateikti faktai ir samprotavimai būtų dar labiau nepagrįsti negu jie yra, jo išvada vis vien gali būti teisinga, jeigu ji reiškia tik tai, kad kapitalizmo evoliucija galiausiai suardys pačios kapitalistinės visuomenės pamatus. Manau, kad tokia išvada teisinga. Ir nemanau, kad ką nors perdedu sakydamas, jog toji vizija, kuri buvo nedviprasmiškai pareikšta 1847 metais, buvo iš tiesų fundamentali. Dabar ją pripažįsta visi. Pirmasis, kuris ją pripažino, buvo Gustavas Schmolleris. Jo

[32] *Das Finanzkapital*, 1910. Įvairiomis antraeilėmis aplinkybėmis grindžiamos abejonės, kurios turėjo parodyti, kad Marxas pervertina savo atrastų tendencijų reikšmę ir kad socialinė evoliucija yra sudėtingesnė ir mažiau nuoseklus procesas, negu jis įsivaizdavo, buvo, žinoma, dažnai keliamos ir anksčiau. Pakanka paminėti E. Bernsteiną; žr. XXVI sk. Tačiau Hilferdingas kalba ne apie pateisinančias aplinkybes, o gina tą išvadą iš principo remdamasis paties Marxo prielaidomis.

[33] Ši tezė buvo dažnai painiojama (net paties jos autoriaus) su teze, kad ilgainiui ekonominiai svyravimai turi tendenciją silpnėti. Galbūt taip, bet galbūt ir ne (1929–1932 metų depresija jos nepaneigia), tačiau didesnis kapitalistinės *sistemos* stabilumas, t.y. šiek tiek mažesnis kainų ir gamybos apimčių kitimas mūsų laikais, nebūtinai implikuoja didesnį stabilumą, t.y. didesnį *kapitalizmo* pajėgumą atlaikyti išorinį puolimą. Žinoma, abu šie dalykai yra susiję, tačiau netapatūs.

prakilnybė profesorius von Schmolleris, Prūsijos slaptasis patarėjas ir Prūsijos aukštesniųjų rūmų narys, tikrai nebuvo nei revoliucionierius, nei agitatorius. Tačiau jis ramiai dėstė tą pačią tiesą. Visus „kodėl" ir „kaip" jis taip pat paliko neatsakytus.

Vargu, ar čia būtina išsamiai apibendrinti. Nepaisant šios mūsų apžvalgos netobulumo, ji leidžia teigti kad: pirma, niekas iš tų, kam apskritai rūpi grynoji ekonominė analizė, negali kalbėti be išlygų apie Marxo teorijos sėkmę; antra, niekas iš tų, kuriems apskritai rūpi drąsi teorinė konstrukcija, negali kalbėti be išlygų apie jos nesėkmę.

Teisme, kuris svarsto teorijos technikos bylas, nuosprendis turėtų būti nepalankus. Prisirišimas prie teorinio aparato, kuris visuomet buvo neadekvatus ir kuris jau Marxo laikais buvo pasenęs; ilgas sąrašas išvadų, kurios nėra pagrįstos arba paprasčiausiai klaidingos; klaidos, kurias ištaisius išvados keičiasi iš esmės, kartais net virsta priešingomis – visa tai liudija prieš Marxą kaip teorijos specialistą.

Tačiau dėl dvejeto priežasčių net šio teismo nuosprendis turėtų būti su išlygomis.

Pirma, nors Marxas dažnai ir kartais beviltiškai klysdavo, jo kritikai tikrai ne visada buvo teisūs. Kadangi tarp jų buvo puikių ekonomistų, šis faktas yra jo naudai, juo labiau kad su dauguma jų jis negalėjo asmeniškai susitikti.

Antra, panašiai vertintinas Marxo įnašas, tiek kritinis, tiek pozityvus, sprendžiant daugybę atskirų problemų. Šio pobūdžio apžvalgoje neįmanoma jų net išvardyti, jau tuo labiau – įvertinti. Tačiau kai kurie aspektai atsiskleidė nagrinėjant Marxo požiūrį į ekonominį ciklą. Taip pat minėjau kai kurias kitas jo išvadas, kurios leido patobulinti fizinio kapitalo struktūros teoriją. Schemos, kurias jis sukūrė, net ir nebūdamos visiškai nepriekaištingos, pasitarnavo šių dienų darbams, kurie kartais atrodo beveik marksistiniai.

Tačiau apeliacinis teismas – net vis dar apsiribodamas teorijos dalykais – gali būti linkęs pakeisti nuosprendį priešingu. Juk yra vienas tikrai didelis laimėjimas, kuris gali atsverti visas teorines Marxo ydas. Pro visa tai, kas jo analizėje klaidinga ar net nemoksliška, švyti idėja, neturinti nei vieno iš šių trūkumų – tai idėja teorijos, kuri aiškina ne

vien atskiras, tarpusavyje nesusijusias struktūras arba ne vien bendrą ekonominių dydžių logiką, bet kuri atskleidžia realią šių struktūrų kaitą, arba istorinę ekonomikos raidą, varomą savo pačios energijos, kiekvienu laiko momentu savaime determinuojančią tolesnę savo būklę. Taigi, daugybės paklydimų autorius buvo pirmasis, įsivaizdavęs tai, kas dar ir šiandien yra būsimos ekonominės teorijos statinys, kuriam mes po truputį ir sunkiai kaupiame plytas ir skiedinį, statistinius faktus ir funkcines lygtis.

Jis ne tik iškėlė jos idėją, bet ir mėgino ją įgyvendinti. Būtent dėl šio didžiojo tikslo, kuriam turėjo tarnauti jo argumentai, visi jo darbo trūkumai turi būti vertinami kitaip – net ir tais atvejais, kai jie nėra dėl to visiškai išteisintini. Yra vienas fundamentalios reikšmės ekonomikos metodologijos laimėjimas, kurį jis iš tikrųjų pasiekė. Ekonomistai visada arba patys dirbo ekonomikos istorijos srityje, arba naudojosi kitų istorijos darbais. Tačiau ekonominės istorijos faktai buvo talpinami į atskirą skyrių. Teorijoje jie pasirodydavo, jei apskritai pasirodydavo, tik kaip iliustracijos arba kaip rezultatų patvirtinimas. Jie buvo prijungiami tik mechaniškai. Marxo junginys yra cheminis; tai reiškia, kad jis juos įtraukė į patį argumentą, kuriuo grindžiamos išvados. Jis buvo pirmasis aukščiausio lygmens ekonomistas, sugebėjęs pamatyti ir sistemiškai išdėstyti tai, kaip ekonominė teorija gali būti paversta istorijos analize ir kaip istorinis pasakojimas gali būti paverstas *histoire raisonnée*[34]. Analogiškos statistikos problemos jis nė nemėgino spręsti. Tačiau tam tikra prasme šis sprendimas yra implikuotas į pirmąjį. Tai leidžia atsakyti ir į paskutiniojo skyriaus pabaigos klausimą, ar Marxo ekonominei teorijai pavyko realizuoti jo sociologinę programą. Jai nepavyko to padaryti; tačiau pati toji nesėkmė atvėrė tikslą ir parodė metodą.

[34] Vadinasi, jeigu jo ištikimi mokiniai pareikštų, kad taip jis apibrėžė „istorinės" mokyklos tikslą, tokį teiginį būtų nelengva atmesti, nors, žinoma, Schmollerio mokykla dirbo visiškai nepriklausomai nuo Marxo. Tačiau jeigu jie žengtų dar toliau ir pareikštų, kad Marxas, ir tik Marxas, žinojo, kaip galima paaiškinti istoriją ir kad istorinės mokyklos atstovai mokėjo tik aprašinėti faktus, nesuprasdami jų reikšmės, jie tik susilpnintų savo poziciją. Nes tos mokyklos atstovai tikrai išmanė analizės meną. Kad jų apibendrinimai nebuvo tokie pat drąsūs, o pasakojimai nebuvo tokie pat atrankiniai, kalba tik jų naudai.

IV skyrius
MARXAS MOKYTOJAS

Taigi, išsiaiškinome du pagrindinius Marxo teorinės struktūros komponentus. Ką galima pasakyti apie jų didingą sintezę? Šis klausimas nėra beprasmiškas. Jeigu apskritai yra atvejų, kai visuma pranoksta savo dalių sumą, tai čia išties turime tokį atvejį. Juk sintezė gali taip sugadinti grūdus arba taip panaudoti pelus (jų abiejų beveik visur gausu), kad visuma gali būti teisingesnė arba klaidingesnė, negu bet kuri jos dalis. Pagaliau yra dar ir evangelija, kurią liudija tik visuma. Tačiau apie ją daugiau nekalbėsime. Tegul kiekvienas pats sprendžia, ką ji jam sako.

Mūsų laikmetis maištauja prieš specializacijos būtinybę ir todėl šaukiasi sintezės, garsiausiai – visuomenės moksluose, kur neprofesionalumo gaivalai turi ypač didelę įtaką [1]. Tačiau Marxo sistema parodo, kad nors sintezė gali reikšti naują šviesą, ji taip pat gali reikšti ir naujus pančius.

Matėme, kaip Marxo argumentacija apima sociologijos ir ekonomikos elementus. Pagal sumanymą, o tam tikru mastu ir realiai, jie sudaro vieną visumą. Vadinasi, visos pagrindinės sąvokos ir principai yra vienu metu ir sociologijos, ir ekonomikos elementai, turintys tą pačią reikšmę abiejuose lygmenyse, – jeigu, laikydamiesi išeities taško, dar kalbame apie dviejų lygmenų argumentaciją. Antai ekonominė „darbo" ***kategorija*** ir socialinė „proletariato" ***klasė*** iš principo padaromos kongruentinėmis, o faktiškai – tapačiomis. Arba ekonominės teorijos funkcinis pajamų paskirstymas, t.y. aiškinimas, kad pajamos atsiranda kaip kompensacija už produktyvias paslaugas, nepaisant pajamas gaunančio individo priklausomybės kuriai nors socialinei klasei, – Marxo sistemoje jis pasirodo tik kaip paskirstymas tarp socialinių klasių ir todėl įgyja kitokią prasmę. Dar

[1] Neprofesionalumo yra ypač daug Marxo gerbėjų darbuose, kada nusižengiant tipiško marksistinio ***ekonomisto*** nuostatai, pažodžiui priimama viskas, ką mokytojas parašė. Tai – labai reikšminga aplinkybė. Visų šalių marksistų grupėse vienam profesionaliam ekonomistui tenka bent trys neprofesionalai; ir net šis ekonomistas paprastai yra marksistas ta išplėstine reikšme, kurią apibrėžėme šios dalies įvade: jis meldžiasi altoriui, tačiau atsuka jam nugarą, kai tik užsiima savo tyrimais.

vienas pavyzdys. Kapitalas Marxo sistemoje yra kapitalas tik tuo atveju, jeigu jis priklauso kapitalistų klasei. Tie patys daiktai, jeigu jie priklauso darbininkams, nėra kapitalas.

Neabejotina, jog tokiu būdu analizei suteikiama gyvybingumo. Pamėkliškos ekonominės teorijos sąvokos įgyja kvėpavimą. Bekraujė teorema nusileidžia į *agmen, pulverem et clamorem*; neprarasdama savo loginės prigimties, ji nustoja būti vien teiginiu apie abstrakčios sistemos logines savybes; ji tampa potėpiu piešinyje, vaizduojančiame socialinio gyvenimo šėlsmą. Tokia analizė ne tik suteikia daugiau turinio ekonominei analizei, ji apima ir daug platesnę sritį – įtraukia į stebėjimo lauką kiekvieną klasinį veiksmą, nepaisant to, ar jis atitinka įprastas verslo taisykles. Karai, revoliucijos, įstatymų leidimo aktai, valdžios struktūros pokyčiai – visi dalykai, kuriuos nemarksistinė ekonomika traktuoja kaip išorinius trikdymus, randa sau vietos greta investicijų ir darbo sutarčių, viską aprėpia vieninga aiškinamoji schema.

Ši procedūra turi ir savo trūkumų. Sukonstruotos sąvokos, kurioms užkraunama tokia našta, įgyja vaizdingumo, bet lengvai gali netekti veiksmingumo. Pamokantis, nors šiek tiek nuvalkiotas pavyzdys yra porinė sąvoka „darbininkas – proletaras". Nemarksistinėje ekonomikoje bet kokia kompensacija už asmens paslaugas savo pobūdžiu yra iš esmės atlyginimas, nesvarbu, ar tas asmuo yra aukščiausios kvalifikacijos teisininkas, ar kino žvaigždė, ar kompanijos vadybininkas, ar gatvės šlavėjas. Kadangi ekonominės funkcijos požiūriu visos šios pajamos labai panašios, toks apibendrinimas nėra bevaisis ar tuščias. Priešingai, jis gali būti naudingas aiškinant reiškinius net sociologiniu požiūriu. Tačiau sutapatindami darbininką ir proletarą mes užtemdome šį ryšį; tiesą sakant, jį netgi visiškai pašaliname iš mūsų konstruojamo vaizdo. Vertinga ekonominė teorema po jos sociologinės metamorfozės gali tapti paklydimo, o ne turtingesnės reikšmės šaltiniu, ir atvirkščiai. Taigi sintezė apskritai, ir ypač marksistinė sintezė, lengvai gali pavirsti ir blogesne ekonomika, ir blogesne sociologija.

Sintezė apskritai, t.y. skirtingų tyrimo linijų metodų bei rezultatų koordinavimas, nėra lengvas dalykas, derinti sugeba tik nedaugelis. Dėl to paprastai net nemėginama jos imtis, ir studentai, išmokyti nagrinėti atskirus medžius, skundžiasi tuo, kad nemato miško. Tačiau jie nesuvokia,

kad iš dalies problema yra *embarras de richesse* pobūdžio ir kad tas sintetinis miškas gali nelauktai tapti intelektine koncentracijos stovykla.

Toks pavojus ypač realus marksistinei sintezei, t.y. ekonominės ir sociologinės analizės koordinacijai, siekiančiai viską pajungti vienam tikslui. Tikslas – kapitalizmo *histoire raisonnée* – yra pakankamai platus, tačiau analizės išeities prielaidos – gana siauros. Tiesa, mums yra siūlomas didingas politinių faktų ir ekonominių teoremų lydinys; tačiau šiedu elementai sulydomi jėga ir todėl dūsta. Marksistai mano, kad jų sistema išsprendžia visas svarbiausias problemas, kurių neįveikia nemarksistinė ekonomika; iš tiesų, pirmoji sprendžia gerokai supaprastindama. Šį teiginį tenka aiškinti išsamiau.

Tik ką sakiau, jog Marxo sintezė aprėpia visus tuos istorinius įvykius – tokius, kaip karai, revoliucijos, įstatymų kaita, – ir visas tas socialines institucijas – tokias, kaip nuosavybė, kontrakto santykiai, valdymo forma, – kurias nemarksistiniai ekonomistai paprastai traktuoja kaip išorinius faktorius arba duomenis. Tai reiškia, jog jie nesiekia jų paaiškinti, o tik mėgina analizuoti jų *modus operandi* bei jų padarinius. Žinoma, tokie faktoriai arba duomenys yra būtini apibrėžiant kiekvienos tyrimo programos objektą ir sritį. Jeigu jie ne visada aiškiai formuluojami, tai tik todėl, kad laikomi savaime suprantamais dalykais. Marxo sistemai būdinga, kad ji padaro šiuos istorinius įvykius ir socialines institucijas ekonominės analizės objektu, arba, kalbant moksliniu žargonu, traktuoja juos ne kaip duomenis, o kaip kintamuosius.

Napoleono karai, Krymo karas, Amerikos pilietinis karas, 1914 metų pasaulinis karas, Prancūzijos Fronda, Didžioji Prancūzijos revoliucija, 1830 metų ir 1848 metų revoliucijos, anglų prekybos laisvės politika, darbininkų judėjimas kaip visuma ir konkrečios jo apraiškos, kolonijinė ekspansija, institucijų kaita, visų laikų ir šalių valstybinė ir partijų politika – visa tai įtraukiama į marksistinės ekonomikos sritį ir mėginama teoriškai aiškinti remiantis klasių kovos, priešinimosi išnaudojimui, kaupimo bei kapitalo struktūros kokybinės kaitos, pridėtinės vertės bei pelno normų kitimo kategorijomis. Ekonomistas jau nesitenkina moksliniais atsakymais į specialius klausimus – jis aiškina žmonijai slaptąją jos kovų prasmę. „Politika" jau nėra nepriklausomas faktorius, nuo kurio fundamentiniai tyrimai gali ir turi abstrahuotis; įsikišdama į ekonomiką

ji jau nėra nei tas neklaužada vaikas, kuris gadina mašiną, kai inžinierius nusisuka, nei *deus ex machina*, kurią varo keistos žinduolių rūšies atstovų, vadinamųjų „valstybės vyrų", mįslinga išmintis. Ne, pačią politiką lemia ekonomikos raidos struktūra ir būklė, ir ji pati tampa tik laidininke padariniams, kurie, kartu su pirkimo ar pardavimo aktais, visi priklauso ekonominės teorijos kompetencijai.

Pabrėžiu dar kartą – tikrai nesunku suprasti tą susižavėjimą, kurį kelia sintezė, siūlanti visus šiuos dalykus. Tai ypač pasakytina apie jaunuomenę bei tuos intelektinius mūsų laikraštinio pasaulio sluoksnius, kuriems dievai, atrodo, dovanojo amžiną jaunystę. Degdami nekantrumu išreikšti savąjį „aš", trokšdami išvaduoti pasaulį nuo negerovių, bodėdamiesi vadovėlių nuobodybe, nepatenkinti emociškai ir intelektualiai, nepajėgdami sintezuoti patys, marksizme jie suranda ilgesio objektą. Jis tampa raktu slapčiausioms paslaptims įminti, stebuklingąja lazdele, kuriai paklūsta visi įvykiai – didieji ir mažieji. Jie atranda aiškinimo schemą, kuri – vartojant hegeliškąją frazeologiją – yra bendriausia ir kartu konkrečiausia. Jie jau nesijaučia svetimi didiesiems pasaulio įvykiams – dabar jie jau permato pompastiškas politikos ir verslo marionetes, kurios pačios nesusigaudo, kas iš tikrųjų vyksta. Ir kas, žinodamas jų pasirinkimo galimybes, gali juos dėl to smerkti?

Taip, visa tai tiesa. Ką dar duoda Marxo sintezė? Paprastas ekonomistas, kuris aprašo Anglijos perėjimą prie laisvosios prekybos arba analizuoja pirmuosius Anglijos įmonių įstatymus, neužmiršta ir niekada neužmiršdavo paminėti struktūrinių Anglijos ekonomikos sąlygų, kurios lėmė šiuos politinius pokyčius. Jeigu jis to nedaro paskaitų kurse ar knygoje, skirtoje grynajai teorijai, tai tik todėl, kad siekia analizės glaustumo ir efektyvumo. Marksistas čia tik akcentuoja tą principą, kartu prideda labai siaurą ir tendencingą teoriją, kaip jį reikėtų įgyvendinti. Žinoma, ši teorija duoda rezultatą, be to, gana paprastą ir aiškų. Tačiau kai mėginama ją sistemingai taikyti konkretiems atvejams, greitai pradedama bodėtis nesibaigiančia litanija apie savininkų ir nesavininkų klasinę kovą ir skaudžiai pajuntama aiškinamosios schemos neadekvatumas arba, dar blogiau, trivialumas, – pirmasis, jeigu tai daro schemos šalininkai, antrasis – jei taip elgiasi jai abejingi.

Marksistai itin įpratę pergalingai apeliuoti į Marxo diagnozę, kuri, jų

manymu, sėkmingai atskleidė kapitalizmo evoliucijai būdingas ekonomines bei socialines tendencijas. Kaip jau sakyta, jie turi šiokį tokį pagrindą: Marxas aiškiau už visus savo laikmečio autorius suvokė verslo koncentracijos tendenciją, ir ne tik pačią tendenciją, bet ir kai kurias vėliau susiklosčiusios padėties ypatybes. Taip pat teigta, jog šiuo atveju Marxo vizija išgelbėjo analizę, ištaisydama kai kuriuos jos trūkumus ir padarydama sintezės rezultatą patikimesnį už sudedamąsias analitines jos dalis. Ir tai viskas. Šį laimėjimą atsveria žlugusi didėjančio skurdo prognozė – klaidingos vizijos ir netikusios analizės rezultatas, kuriuo rėmėsi dauguma marksistinių spekuliacijų apie socialinių įvykių būsimąją raidą. Kas kliaunasi Marxo sinteze mėgindamas suprasti dabartinę padėtį ir dabartines problemas, tas smarkiai rizikuoja nueiti beviltiškais klystkeliais [2]. Atrodo, kad kaip tik dabar tai jaučia daugelis marksistų.

Iš tiesų, nėra jokio pagrindo didžiuotis tuo, kaip marksistinė sintezė aiškina pastarojo dešimtmečio patirtį. Kiekvienas užsitęsęs depresijos ar per daug lėto atsistatymo periodas patvirtina kiekvieną pesimistinę prognozę lygiai taip pat, kaip patvirtintų marksistų prognozę. Šiuo atveju įspūdį, kad jis patvirtina būtent marksistų prognozę, sukūrė sutrikusios buržuazijos ir džiūgaujančios inteligentijos kalbos, dėl baimės ir nevilties natūraliai įgijusios marksistinį atspalvį. Tačiau jokie realūs faktai nepatvirtina specifinės marksistų diagnozės ar juo labiau išvados, kad esą susiduriame ne vien su depresija, bet su tais struktūriniais kapitalizmo raidos pokyčių simptomais, kuriuos prognozavo Marxas. Kaip matysime kitame skyriuje, tokius reiškinius, kaip neįprastai aukštas nedarbo lygis, investicinių galimybių stygius, pinigų nuvertėjimas, bankrotai ir t.t., leng-

[2] Kai kurie marksistai atsakytų, kad mūsų laikmečiui suprasti nemarksistiniai ekonomistai išvis neturi ką pasiūlyti ir kad šiuo požiūriu Marxo šalininko padėtis – geresnė. Nesiaiškindamas, kas geriau: nieko nesiūlyti, ar siūlyti kažką klaidingą, turiu pabrėžti, jog tai netiesa – nemarksistinių įsitikinimų tyrinėtojai, tiek ekonomistai, tiek sociologai, yra pasiekę svarių laimėjimų, tiesa, daugiausia tirdami atskiras problemas. Šiai marksistinei pretenzijai mažiausiai derėtų remtis Marxo doktrinos lyginimu su austriškosios, Walraso ar Marshallo, mokyklos teorijomis. Šių grupių atstovai plėtojo vien arba daugiausia grynąją ekonominę teoriją. Tad jų darbai nelygintini su Marxo sinteze. Juos galima lyginti tik su Marxo tyrimų teorine dalimi, ir šiuo požiūriu palyginimas bus jų naudai.

va paaiškinti remiantis gerai žinomomas depresinių periodų schemomis, panašiai kaip XIX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečio depresijas, kurias Engelsas komentavo taip nuosaikiai, kad tai turėtų būti pavyzdžiu kai kuriems aistringiems Marxo šalininkams šiandien.

Marksistinės sintezės kaip problemų sprendimo priemonės pranašumus ir trūkumus galima parodyti dviem ryškiais pavyzdžiais.

Pirmiausia panagrinėkime marksistinę imperializmo teoriją. Visas jos ištakas galima rasti pagrindiniame Marxo veikale, tačiau ją išplėtojo neomarksizmo mokykla, kuri klestėjo XX amžiaus pirmajame ir antrajame dešimtmetyje. Neišsižadėdama bendrumo su tokiais senaisiais dogmos gynėjais, kaip Karlas Kautsky's, ji atliko didelę sistemos reviziją. Mokyklos centras buvo Vienoje; jai vadovavo Otto Baueris, Rudolfas Hilferdingas ir Maxas Adleris. Imperializmo teoriją, keisdami kai kuriuos antraeilius akcentus, toliau plėtojo daug kitų autorių, iš kurių žymiausi – Rosa Luxemburg ir Fritzas Sternbergas. Pažvelkime į jų argumentus.

Viena vertus, kadangi kapitalistinė visuomenė negyvuotų, o jos ekonominė sistema neveiktų be pelno ir, antra vertus, kadangi pelną nepaliaujamai naikina pačios sistemos veikimo mechanizmas, pastangos jį išlaikyti tampa pagrindiniu kapitalistų klasės rūpesčiu. Matėme, kad kaupimas, kokybiškai keisdamas kapitalo struktūrą, laikinai palengvina atskiro kapitalisto padėtį, tačiau galiausiai ją tik blogina. Todėl kapitalas, skatinamas smunkančios pelno normos – smunkančios, kaip matėme, dėl pastovaus kapitalo didėjimo kintamojo kapitalo atžvilgiu, taip pat dėl to, kad kylant atlyginimams ir trumpėjant darbo dienai mažėja pridėtinės vertės norma, skverbiasi į šalis, kuriose dar yra lengvai išnaudojamo darbo ir kurių mechanizacija dar nėra toli pažengusi. Kapitalą pradedama eksportuoti į tas atsiliekančias šalis. Eksportą iš esmės sudaro kapitaliniai įrenginiai arba tos vartojimo prekės, kurios įgalina nusipirkti darbą arba įsigyti daiktų, kurie leidžia nusipirkti darbą [3].

[3] Turiu galvoje vertybes, kurios atiduodamos genčių vadams už vergus arba išmainomos į atlyginimui tinkamus daiktus, už kuriuos samdomi vietos darbininkai. Taupumo dėlei nekreipiu dėmesio į faktą, jog kapitalo eksportas nagrinėjama prasme paprastai atsiranda kaip bendros prekybos tarp dviejų šalių dalis; toji prekyba apima ir tuos prekinius mainus, kurie neturi ryšio su aptariama raida. Šie mainai, be abejo, gerokai palengvina kapitalo eksportą, tačiau nedaro jam principinės įtakos. Nekreipiu dėme-

Tačiau kapitalas eksportuojamas ir įprasta šio termino prasme, nes už eksportuotas gėrybes nemokama – bent jau tiesiogiai – importuojančios šalies prekėmis, paslaugomis ar pinigais. Kapitalo eksportas virsta kolonizavimu, jeigu ginant investicijas nuo vietos aplinkos priešiškos reakcijos – nuo priešinimosi išnaudojimui, jei taip norite, – arba nuo kitų kapitalistinių šalių konkurencijos atsilikusi šalis padaroma politiškai priklausoma. Paprastai griebiamasi karinės jėgos, kurią parūpina patys kolonizatoriai kapitalistai arba jų šalies valdžia, taip pateisindama *Komunistų partijos manifesto* jai duotą apibrėžimą: „šiuolaikinės valstybės vykdomoji valdžia [yra] ... komitetas bendriems visos buržuazijos reikalams tvarkyti". Žinoma, toji jėga vartojama ne vien gynybos reikalams. Prasideda užkariavimai, atsiranda kapitalistinių šalių tarpusavio trintis, vyksta vidaus kova tarp konkuruojančių buržuazijos grupių.

Tokia imperializmo teorija, kokia dabar paprastai teikiama, pasižymi dar vienu bruožu. Kadangi kolonijinę ekspansiją skatina kapitalistinėse šalyse mažėjanti pelno norma, ji turi vykti vėlyvosiose kapitalistinės evoliucijos stadijose, – iš tiesų, marksistai kalba apie imperializmą kaip apie paskutinę kapitalizmo stadiją. Vadinasi, ją turi lydėti didėjanti pramonės koncentracija, taip pat nuosmukis tos konkurencijos, kuri būdinga smulkiųjų ir vidutinių įmonių viešpatavimo laikams. Pats Marxas neteikė didelės reikšmės tendencijai monopoliniu būdu riboti produkcijos apimtį bei proteguoti šalies verslininkus nuo kitų šalių kapitalistinių brakonierių antpuolių. Jis per daug gerai išmanė ekonomiką, kad kliautųsi šio pobūdžio argumentais. Tačiau neomarksistai mielai jų griebiasi. Taip atsirado ne tik dar vienas imperialistinės politikos ir imperialistinių konfliktų paaiškinimas, bet, kaip šalutinis produktas, dar ir šiuolaikinio protekcionizmo – reiškinio, kuris pats savaime nėra būtinai imperialistinis, teorija.

Pastebėkime dar vieną ypatybę, kuri marksistui lengvina aiškinti kitus sunkumus. Kai neišsivysčiusios šalys išsivysto, minėtasis kapitalo eksportas turi sumažėti. Tada gali susidaryti laikotarpis, kai šalis metropolija ir kolonija prekiaus, tarkime, keisdamos pramonės produktus į žalia-

sio ir į kitas kapitalo eksporto atmainas. Nagrinėjama teorija nėra ir nesiekia būti bendra tarptautinės prekybos ir finansų teorija.

vas. Tačiau galiausiai pramonės eksportas taip pat turės mažėti, nes kolonijos prekių konkurencija pradės reikštis ir metropolijoje. Mėginimai užkirsti kelią tokiai padėčiai taps dar vienu trinties šaltiniu, šįkart tarp senųjų metropolijų ir jų kolonijų, prasidės nepriklausomybės karai ir t.t. Tačiau kiekvienu atveju kolonijų durys galiausiai bus užtrenktos metropolijos kapitalui, tad jis jau nebegalės gelbėtis nuo nykstančio pelno šalies viduje bėgdamas į turtingesnes užsienio ganyklas. Užsienio rinkų stygius, neišnaudojami gamybiniai pajėgumai, visiškas paralyžius ir pagaliau pasikartojantys nacionaliniai bankrotai bei kitokios nelaimės – galbūt net karai, skatinami visiškos kapitalistų nevilties, – štai ko galima tikrai laukti. Istorija, pasirodo, yra paprastas dalykas.

Ši teorija neblogai – gal net geriausiai – iliustruoja tai, kaip marksistinė sintezė mėgina spręsti problemas ir taip pelnyti sau autoritetą. Viskas, rodos, išplaukia iš dviejų pagrindinių sistemos gerai įtvirtintų prielaidų: iš klasių teorijos ir iš kaupimo teorijos. Atrodo, kad ji puikiai paaiškina visą aibę gyvybinių mūsų laikmečio reiškinių. Atrodo, kad visą tarptautinės politikos raizgalynę išriša vienas efektyvus analitinis sprendimas. Taip pat matome, kodėl ir kaip klasinis veiksmas, iš esmės visada išlikdamas toks pat, pagal aplinkybes įgyja politinį arba ekonominį pavidalą, kurie vienas nuo kito skiriasi tik taktikos metodais bei frazeologijos ypatumais. Jeigu kapitalistų grupė disponuoja tokiomis priemonėmis ir galimybėmis, kad jai apsimoka derėtis dėl paskolos, tai bus deramasi dėl paskolos. Jeigu ji disponuoja tokiomis priemonėmis ir galimybėmis, kad jai naudingiau griebtis karo, tai bus griebtasi karo. Pastaroji alternatyva, taip pat kaip ir pirmoji, gali būti teisėtai įtraukta į ekonominę teoriją. Net protekcionizmas gali būti nesunkiai dedukuotas iš tos pačios kapitalizmo evoliucijos logikos.

Be to, teorija turi dar vieną pranašumą, kuriuo pasižymi dauguma marksistinių vadinamosios taikomosios ekonomikos koncepcijų. Turiu omenyje jos glaudų ryšį su praeities ir dabarties faktais. Skaitytojas negali nesistebėti, kaip lengvai kiekviename argumentacijos žingsnyje jis yra tiesiog užverčiamas patvirtinančiais istoriniais faktais. Argi jis negirdėjo, kad europiečiai daugelyje pasaulio šalių išnaudoja darbo mases, ar apie Pietų ir Centrinės Amerikos vargus, patirtus dėl Ispanijos jungo, apie vergų gaudynes, vergų prekybą ir kuli dalią? Argi kapitalo eksportas nėra

būdingas kapitalistinėms šalims? Argi jis nebuvo beveik visada lydimas karinių operacijų, siekiant pavergti vietos gyventojus ir įgyti pranašumą prieš kitas Europos valstybes? Argi kolonizacijai nebuvo būdingas ryškus karinis pradas, net tada, kai ją vykdė verslo korporacijos, tokios kaip Rytų Indijos kompanija arba Britų Pietų Afrikos kompanija? Argi Cecilas Rhodesas ir Burų karas nėra geriausia Marxo teiginių iliustracija? Argi dar neakivaizdu, kad pradedant maždaug nuo 1700 metų Europoje kolonijinės ambicijos buvo mažų mažiausiai reikšmingas nesantaikos faktorius? O ir dabar kas negirdėjo kalbų apie „strategines žaliavų rinkas" ar apie kylantį tropikų šalių kapitalizmą bei jo padarinius Europai? Ir taip toliau ... Arba protekcionizmas – čia viskas aišku kaip ant delno.

Tačiau būkime atsargesni. Tariamas patvirtinimas *prima facie* palankiais, tačiau detaliai neišanalizuotais pavyzdžiais, gali būti labai apgaulingas. Be to, kaip žino kiekvienas teisininkas ir politikas, energingas apeliavimas į žinomus faktus yra veiksmingas įrankis primetant geidžiamą dalykų interpretaciją teismui ar parlamentui. Marksistai puikiai išnaudoja šią techniką. Šiuo atveju ji yra ypač veiksminga, nes minimi faktai pasižymi dviem palankiomis ypatybėmis – paviršutiniškai juos žino kiekvienas, o iš esmės supranta tik nedaugelis. Iš tiesų, net nesigilinant į viso dalyko esmę, o tik trumpam susimąsčius, kyla abejonių dėl tų faktų tikrumo.

Kitoje knygos dalyje dar kalbėsime apie buržuazijos ir imperializmo santykį. Dabar pasvarstysime tokį klausimą: jeigu marksizmas teisingai interpretuoja kapitalo eksporto, kolonializmo ir protekcionizmo reiškinius, tai ar jis taip pat teisingai interpretuoja visus tuos reiškinius, kuriuos turime omenyje vartodami miglotą imperializmo terminą, kuriuo piktnaudžiaujama? Žinoma, imperializmą visada galime apibrėžti taip, kad jis atitiks būtent marksistinę interpretaciją; visada galime save tikinti, kad visi šie reiškiniai *turi* būti paaiškinami marksistiniu būdu. Tačiau tada – tarus, kad pati teorija teisinga, – imperializmo problema būtų „išspręsta" tik tautologiniu būdu [4]. Klausimas, ar marksistinis požiūris ar

[4] Tuščių tautologijų pavojų geriausiai iliustruoja konkretūs atvejai. Antai Prancūzija užėmė Alžyrą, Tunisą ir Maroką, o Italija – Abisiniją tiesiog karine jėga, nespaudžiamos jokių reikšmingesnių kapitalistinių interesų. Tiesą sakant, tokie interesai tebuvo

apskritai koks nors grynai ekonominis požiūris duoda netautologinį sprendimą, liktų neatsakytas. Tačiau mums neverta dėl jo kvaršinti galvos, nes teorijos pamatai sugriūna mums dar nepriėjus šios problemos.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad teorija neblogai paaiškina kai kuriuos faktus, pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos ir Olandijos tropinių šalių užkariavimus. Tačiau kiti faktai, tokie kaip, pavyzdžiui, Naujosios Anglijos kolonizavimas, visiškai neatitinka teorijos. Netgi pirmojo tipo faktus marksistinė imperializmo teorija aiškina nepatenkinamai. Juk nepakanka pasakyti, kad pelno siekis skatino kolonijinę ekspansiją [5]. Neomarksistai nesiruošia įrodinėti tokios akivaizdžios banalybės. Šie pavyzdžiai jiems gali būti naudingi tik tuo atveju, jei kolonijinė ekspansija vyko, kaip sakyta, dėl sukaupto kapitalo spaudimo pelno normai, taigi dėl kapitalizmo merdėjimo ar bent jau jo visiškos brandos. Tačiau herojiniai kolonijinių avantiūrų laikai buvo ankstyvojo, dar nebrandaus kapitalizmo laikai, kai kaupimo procesas buvo tik prasidėjęs ir kai tokio spaudimo ar kokių nors kitų kliūčių išnaudoti vietos (metropolijos) darbą akivaizdžiai nebuvo. Nestigo monopolizmo elementų. Jų buvo netgi kur kas daugiau nei šiandieną. Visa tai dar kartą liudija absurdiškumą konstruk-

tik priedanga, kurią išties nelengva buvo sukonstruoti; vėliau tokie interesai atsirado, bet tai truko ilgai ir vyko gana nesklandžiai, nors vyriausybės spaudė. Kadangi šie faktai atrodo ne itin marksistiškai, paprastai sakoma, jog tų veiksmų buvo griebiamasi dėl potencialių arba numatomų kapitalistų interesų arba, galiausiai, kad kažkokie kapitalistiniai interesai ar objektyvūs poreikiai „turėjo" slypėti jų ištakose. Tada jau galima pradėti patvirtinančių faktų medžioklę, kuri negali būti visuomet nesėkminga, kadangi kapitalistiniai interesai, kaip ir bet kurie kiti interesai, veikiami bet kurios susidarančios padėties, ir jie ilgainiui mėgina ją panaudoti, ir kadangi specifinės kapitalistinio organizmo sąlygos visuomet leidžia reikštis bruožams, kurie gali būti nepriekaištingai siejami su valstybinės ekspansijos politika. Akivaizdu, kad čia – išankstinio nusistatymo diktuojamas įsitikinimas ir tik jis verčia imtis tokios beviltiškos užduoties; be tokio įsitikinimo niekada neateitų į galvą mintis tokią užduotį spręsti. Tiesą sakant, galėtume net nesivarginti; galėtume paprasčiausiai pareikšti, jog „taip turi būti" ir tuo baigti. Būtent šitokį aiškinimą vadinu tautologiniu aiškinimu.

[5] Taip pat nepakanka pabrėžti faktą, jog kiekviena šalis iš tikrųjų „išnaudodavo" savo kolonijas. Juk vieną šalį kaip visumą išnaudojo kita šalis kaip visuma (visas vienos šalies klases išnaudojo visos kitos šalies klasės), o toks išnaudojimas neturi nieko bendra su specifiškai marksistiniu išnaudojimu.

cijos, pasak kurios monopolijos ir kolonijos yra specifiniai vėlyvojo kapitalizmo bruožai.

Negeresnė ir kito šios teorijos atraminio stulpo, tai yra klasių kovos teorijos, padėtis. Išties, reikia užsidėti akių dangalus, kad būtų matomas tik tas kolonijinės ekspansijos aspektas, kuris visada turėjo tik antraeilį vaidmenį, arba aiškinti klasių kovos teorijos sąvokomis reiškinį, kuris turi stebėtinai daug klasinio bendradarbiavimo faktų. Juk didesnių atlyginimų siekis tą ekspansiją skatino ne mažiau nei didesnio pelno geismas, ir ilgalaikės perspektyvos požiūriu ji buvo naudingesnė proletariatui nei kapitalistams (iš dalies dėl *čiabuvių* darbo išnaudojimo). Tačiau aš nenoriu sutelkti viso dėmesio į jos *padarinius*. Svarbiausia, kad jos *priežastys* turi nedaug sąsajų su klasių kova, o su klasine struktūra ją sieja tik tai, kad jai vadovavo individai ar grupės, priklausiusios kapitalistų klasei arba iškilusios į tą klasę tik dėl kolonizacinio verslo. Jeigu atsikratome marksistinio akių dangalo ir nustojame į kolonializmą bei imperializmą žvelgti kaip į klasių kovos reiškinį, tada juose lieka išties labai mažai specifiškai marksistinių elementų. Tai, ką apie juos galėtų pasakyti Adamas Smithas, būtų lygiai taip pat įtikinama, tiesą sakant, netgi labiau įtikinama.

Lieka išnagrinėti šalutinį produktą – neomarksistinę šiuolaikinio protekcionizmo teoriją. Klasikinė literatūra turi daug invektyvų prieš „siaurus egoistinius interesus" – tuomet dažniausiai žemdirbių interesus – kurie savo protekcionistiniais reikalavimais nedovanotinai nusikalsta visuomenės gerovei. Taigi klasikai turėjo priežastinę protekcionizmo teoriją – ne vien jo padarinių teoriją; jeigu dabar prie jų pridurtume šiuolaikinio stambaus verslo protekcionistinius interesus, gautume beveik išsamų vaizdą. Marxui simpatizuojantys šiuolaikiniai ekonomistai be reikalo kalba, kad buržuaziniai jų kolegos nemato ryšio tarp protekcionizmo ir verslo koncentracijos tendencijų (šiems jų kolegoms veikiausiai neatrodo būtina pabrėžti tokį akivaizdų faktą). Tai nereiškia, kad klasikai ir šiuolaikiniai jų pasekėjai yra teisūs protekcionizmo klausimu: jų interpretacija buvo ir tebėra ne mažiau vienpusiška už marksistinę, ir jie dažnai klysta aiškindami jo padarinius ar nurodydami tuos interesus, kuriems jis tarnauja. Tačiau per pastarąjį penkiasdešimtmetį jie sužinojo apie monopolistinį protekcionizmo kompo-

nentą visa, ką žinojo marksistai; bet tai nėra didelis jų nuopelnas, nes pats atradimas – gana banalus.

Be to, jie pranoko marksistinę teoriją vienu svarbiu požiūriu. Kad ir kokia buvo jų ekonominės teorijos vertė – galbūt išties ji buvo nedidelė – jie paprastai [6] laikėsi jos principų. Šiuo atveju tai buvo jų pranašumas. Teiginys, kad dauguma protekcinių muitų yra įvedami spaudžiant stambiems koncernams, kurie taip mėgina pakelti šalies vidaus kainas arba užsienyje siekia parduoti prekes pigiau, yra gana banalus, bet vis dėlto teisingas teiginys, nepaisant fakto, kad joks muitų tarifas nebūna įvedamas vien dėl šios ar net daugiausia dėl šios priežasties. Kaip tik čia pasirodo, kad marksistinė sintezė – nepakankama ar net klaidinga. Jeigu mūsų tikslas – suprasti visas politines, socialines ir ekonomines šiuolaikinio protekcionizmo priežastis ir padarinius, tada ji nepakankama. Pavyzdžiui, parama, kurią kiekviena viešosios nuomonės pareiškimo proga Amerikos piliečiai nuolat teikia protekcionistinei politikai, yra paaiškinama ne jų meile stambioms verslovėms ir ne tokių verslovių hegemonija, bet noru kurti ir saugoti savo pačių pasaulį, nepaisant kitų pasaulio šalių problemų ir netikėtumų. Sintezė, kuri nemato tokių elementų, yra veikiau žalinga negu naudinga. Jeigu mūsų tikslas – redukuoti visas šiuolaikinio protekcionizmo priežastis ir padarinius į šiuolaikinės pramonės monopolistinį komponentą kaip į vienintelį *causa causans*, tada toji sintezė yra klaidinga. Stambusis verslas mokėjo naudotis masių jausmais ir juos kurstyti; tačiau absurdiška būtų teigti, kad jis juos sukūrė. Sintezė, kuri teigia – arba, tiksliau sakant, postuluoja – tokį rezultatą, yra blogesnė už sintezės nebuvimą.

Dalykas tampa dar labiau beviltiškas, jeigu nepaisydami faktų ir sveikos nuovokos kapitalo eksporto ir kolonializmo teoriją mėginame taikyti tarptautinei politikai, paversdami ją, viena vertus, monopolistinių kapitalo grupuočių tarpusavio kovos arena ir, kita vertus, kiekvienos tos grupuotės kovos arena su savuoju proletariatu. Toks aiškinimas tinka

[6] Jie ne visada apsiribodavo ekonomika. Tačiau tokiais atvejais jų rezultatai buvo labai menki. Antai Jameso Millio grynai ekonominiai darbai, nors ir nebūdami itin vertingi, negali būti atmesti kaip visiškai beviltiški. Tikras niekalas – netgi banalus niekalas – tai jo rašiniai valdžios ir panašiomis temomis.

partinei literatūrai, tačiau visais kitais požiūriais jis tik rodo, kad pasakėlių kūrimas nėra vien buržuazinės ekonomikos monopolis. Kaip rodo faktai, stambaus verslo – arba *haute finance*, pradedant Fuggersais ir baigiant Morganais – įtaka užsienio politikai yra labai menka; daugeliu tų atvejų, kai pramonės ar bankininkystės magnatams pavykdavo primesti savo valią valstybei, naivus jų diletantizmas baigdavosi žlugimu. Kapitalistinių sluoksnių nuostata valstybinės politikos atžvilgiu visada buvo ir ypač mūsų dienomis yra pirmiausia prisitaikyti, o ne aktyviai naudoti savo įtaką. Be to, išties stebėtina, kad jie vadovaujasi trumpalaikiais motyvais, kurie toli gražu neprilygsta ilgalaikiams planams ar kokiems nors „objektyviems" klasiniams interesams. Šiuo atveju marksizmas virsta primityviu viešpataujančių prietarų ruporu [7].

Panaši padėtis klostosi ir kai kuriose kitose marksistinio statinio dalyse. Paliesime tik vieną dalyką – valdžios apibrėžimą, kurį jau citavome iš *Komunistų Partijos Manifesto*, jame neabejotinai yra dalis tiesos. Daugeliu atvejų toji tiesa paaiškina valdžios nuostatą akivaizdžių klasinio antagonizmo apraiškų atžvilgiu. Tačiau tas apibrėžimas yra teisingas tik tuo atveju, jeigu teorija, kuria jis remiasi, yra triviali. Visi svarbiausi „kodėl" ir „kaip", iškyla tada, kai teorija prieštarauja faktams arba net jiems neprieštaraudama neteisingai aiškina „komitetų bendriems buržuazijos reikalams tvarkyti" elgesį. Kartoju: beveik visais atvejais teoriją galima padaryti tautologiškai teisinga. Juk nėra tokios politikos, išskyrus visiško buržuazijos išnaikinimo politiką, kuri negalėtų būti pavaizduota kaip tarnaujanti ekonominiams ar neekonominiams, trumpalaikiams ar ilgalaikiams buržuazijos interesams, bent jau ta prasme, kad ji neleidžia įvykti dar blogesniems dalykams. Deja, teorijos vertė

[7] Šis prietaras visiškai atitinka kitą, kuriuo tiki daug garbingų ir naivių žmonių, aiškinančių šiuolaikinę istoriją pagal hipotezę, kad esą kažkur egzistuoja nepaprastai gudrių ir piktavalių žydų komitetas, slapta manipuliuojantis visa tarptautine ar net visa politika. Marksistai nėra šio prietaro aukos, tačiau jų prietaras nėra aukštesnio lygio. Įdomu pastebėti, kad susidurdamas su šiomis doktrinomis visada patiriu sunkumų, kai mėginu rasti atsakymą, kuris mane patį patenkintų. Tai lemia ne tik aplinkybė, kad visada sunku įrodyti fakto teiginio paneigimą. Sunkiausia dėl to, kad žmonės, kurie tiesiogiai nepažįsta nei tarptautinių santykių, nei jų veikiančiųjų asmenų, neišsiugdo ir absurdo pojūčio.

dėl to nepadidėja. Tačiau grįžkime prie kito marksistinės sintezės aiškinamosios galios pavyzdžio.

Anot Marxo, mokslinis socializmas skiriasi nuo utopinio, nes įrodo, kad socializmas yra neišvengiamas nepaisant žmonių valios ar norų. Kaip jau sakėme anksčiau, tai reiškia, jog pati kapitalizmo evoliucijos logika naikina kapitalistinę tvarką ir kuria socialistinę [8]. Ar Marxui pavyko įrodyti, kad tokia tendencija egzistuoja?

Jei kalbame apie vidinę susinaikinimo tendenciją, tai į klausimą jau buvo atsakyta [9]. Doktrina, kad kapitalistinė ekonomika žlugs dėl grynai ekonominių priežasčių, Marxo nebuvo įrodyta – tokiam teiginiui pakanka Hilferdingo argumentų. Viena vertus, kai kurios Marxo prognozės, itin reikšmingos ortodoksinei doktrinai įrodyti, ypač tezė apie neišvengiamą skurdo ir priespaudos didėjimą, pasirodė nepagrįstos; kita vertus, net jeigu jos visos būtų teisingos, kapitalistinė tvarka nebūtinai dėl jų žlugtų. Tačiau Marxas teisingai suvokė kitus veiksnius, kurie klostosi per kapitalizmo raidą, taip pat, kaip mėginsiu parodyti, teisingai numatė galutinį šios raidos rezultatą. Kalbant apie pastarąjį, Marxo argumentų grandinę gali tekti pakeisti kitokia ir tada terminas „žlugimas" gali tapti klaidinančiu, ypač jeigu žlugimas suprantamas kaip kapitalizmo gamybinės mašinos sutrikimo padarinys; nors tai atsilieptų doktrinos formuluotėms ir kai kurioms jos implikacijoms, bet nepaliestų esmės.

Kalbėdami apie socializmo tendenciją pirmiausia turime suvokti, kad tai – atskira problema. Akivaizdu, kad kapitalistinė santvarka, kaip kiekviena kita santvarka, gali žlugti – arba transformuotis per ekonominę ir socialinę evoliuciją, – tačiau socializmo feniksui vis vien gali nepavykti pakilti iš pelenų. Gali kilti tiesiog chaosas; yra ir kitokių alternatyvų, nebent socializmą apibrėžiame kaip bet kokią nechaotinę alternatyvą. Tas konkretus socialinės organizacijos tipas, kurį įsivaizdavo vidutinis ortodoksinis marksistas bent jau iki bolševizmo atsiradimo, neabejotinai yra tik viena iš daugybės galimų alternatyvų.

Pats Marxas, apdairiai vengęs detaliai aprašyti socialistinę visuomenę, daugiausia dėmesio skyrė jos atsiradimo sąlygoms, pažymėdamas, kad,

8 Žr. taip pat 2 dalies pratarmę.

9 Žr. aukščiau, sk. III, § 7.

viena vertus, atsiranda milžiniška pramonės koncentracija, kuri neabejotinai turi labai palengvinti socializavimą, ir, kita vertus, kad yra prispaustas, pavergtas, išnaudojamas, bet taip pat labai gausus, *disciplinuotas*, susivienijęs bei organizuotas proletariatas. Tai nemažai pasako apie paskutinį mūšį, paskutinį kovos etapą, kuriuo baigsis amžinoji šių dviejų klasių kova. Kai ką sužinome ir apie padėtį, kuri po to susiklostys: proletariatas „paims valdžią" ir įvedęs savo diktatūrą nutrauks „žmonių tarpusavio išnaudojimą" bei sukurs neklasinę visuomenę. Jeigu mūsų tikslas būtų įrodyti, kad marksizmas priklauso chiliastinių doktrinų šeimai, to tikrai pakaktų. Kadangi mums rūpi ne tai, o mokslinė prognozė, to tikrai nepakanka. Schmolleris ėjo saugesniais takais. Nors jis taip pat vengė gilintis į detales, jis aiškiai įsivaizdavo šį procesą kaip didėjančio biurokratizavimo, nacionalizavimo ir t.t. procesą, kuris, nepaisant mūsų simpatijų ar antipatijų, turėtų baigtis valstybiniu socializmu – gana apibrėžtu dalyku. Taigi, Marxui nepavyktų socialistinės galimybės paversti realybe, net jeigu pripažintume jo kapitalizmo žlugimo teoriją; nesėkmė jam garantuota *a fortiori*, jeigu jos nepripažįstame.

Tačiau jokiu atveju – nepaisant to, ar pripažįstame Marxo, ar kieno nors kito argumentus, – socialistinė tvarka nebus realizuota automatiškai; net jeigu kapitalizmo evoliucija pačiu marksistiškiausiu būdu jai sudarytų visas įmanomas sąlygas, vis vien prireiktų atskiro veiksmo tam, kad ji atsirastų [10]. Tai, žinoma, atitinka Marxo doktriną. Revoliucija tėra specifinis drabužis, kuriuo savo vaizduotėje jis apgaubė šį veiksmą. Galbūt prievartos akcentavimą paaiškina tai, kad brandos metais jis patyrė visą 1848 metų jaudulį ir todėl, net niekindamas revoliucinę ideologiją, niekada nesugebėjo visiškai išsivaduoti nuo jos kerų. Be to, didžioji jo auditorijos dalis vargu ar būtų norėjusi klausytis evangelijos be paskutiniojo teismo trimitų. Pagaliau, nors jis neatmetė taikaus perėjimo galimybės, bent jau Anglijos atveju, atrodo, kad jis abejojo tokia tikimybe. Jo laikais išties buvo sunku įžvelgti tokią tikimybę, tokią įžvalgą taip pat sunkino jo puoselėta dviejų besigrumiančių klasių idėja. Beje, jo bičiulis Engelsas net ėmėsi taktikos studijų. Tačiau net jeigu revoliuciją galima perkelti į neesminių priemonių sąrašą, vis vien išlieka atskiro veiksmo būtinybė.

[10] Žr. 2 dalį, V sk.

Kartu turi būti išspręsta ir ta problema, kuri supriešino Marxo sekėjus: revoliucija ar evoliucija? Jeigu teisingai suprantu Marxo idėją, atsakymą nesunku rasti. Evoliucija jam buvo socializmo motina. Jis buvo per daug pagautas vidinės socialinių dalykų logikos, kad tikėtų revoliucijos galia pakeisti kurią nors evoliucijos darbo dalį. Revoliucija vis vien ateis. Tačiau ji ateis tik tam, kad pasirašytų išvadą po jau esamomis prielaidomis. Tad Marxo revoliucija savo prigimtimi ir funkcija visiškai skiriasi tiek nuo buržuazinio radikalo, tiek nuo socialistinio konspiratoriaus revoliucijos. Ji yra iš esmės pribrendusio laiko revoliucija [11]. Žinoma, sekėjai, kuriems nepatinka ši išvada, ypač kai ji taikoma Rusijos atveju [12], gali nurodyti daug vietų šventraštyje, kurios jai neva prieštarauja. Tačiau tose vietose Marxas pats prieštarauja savo giliausiai ir brandžiausiai minčiai, kuri nepaneigiamai skleidžiasi per visą analitinę *Kapitalo* struktūrą ir – kaip kiekviena vidinės daiktų logikos pažadinta mintis – pro abejotinų deimantų blizgesį spindi savo aiškiai konservatyviomis implikacijomis. Pagaliau, kodėl gi ne? Jokia rimta koncepcija niekada besąlygiškai neteigia jokio „izmo" [13]. Pasakyti, kad Marxas, apvalytas nuo frazeologijos, gali būti interpretuojamas konservatyvia prasme, reiškia pasakyti tik tiek, kad jis gali būti traktuojamas rimtai.

[11] Atkreipti dėmesį į šį terminą, nes jo prireiks vėlesnėms nuorodoms. Prie šios temos dar ne kartą grįšime, taip pat aptarsime ir „pribrendusio laiko" kriterijus.

[12] Karlas Kautsky savo knygos *Theorien über den Mehrwert* pratarmėje netgi teigė, kad 1905 metų revoliucija buvusi socialistinė, nors visiškai akivaizdu, jog visą jos socializmą sudarė kelių intelektualų marksistinė frazeologija.

[13] Šią argumentaciją galima pratęsti. Konkrečiai, darbinės vertės teorija neturi jokio specifiškai socialistinio elemento ir tai, žinoma, pripažins kiekvienas, kam žinoma šios doktrinos istorinė raida. Tačiau tas pat pasakytina (išskyrus pačią frazę) ir apie išnaudojimo teoriją. Pakanka pripažinti, jog perviršiaus (Marxo vadinamo pridėtine verte) egzistavimas yra arba buvo būtina civilizacijos atsiradimo sąlyga (tai sunku paneigti). Žinoma, norint būti socialistu nebūtina būti marksistu; tačiau taip pat nepakanka būti marksistu, norint būti socialistu. Socialistines ar revoliucines išvadas galima prikabinti prie bet kurios mokslinės teorijos; nėra mokslinių teorijų, kurios pačios jas būtinai implikuotų. Nė viena iš jų negali mūsų išlaikyti būklėje, kurią Bernardas Shaw kažkur pavadino sociologinio šėlsmo būkle, jeigu jos autorius nesigriebia papildomų priemonių mus įkaitinti.

II DALIS
AR KAPITALIZMAS GALI IŠLIKTI?

Prologas

Ar kapitalizmas gali išlikti? Ne, nemanau, kad gali. Tačiau ši mano, kaip ir kiekvieno ekonomisto, nuomonė yra visiškai neįdomi. Kiekvienoje socialinėje prognozėje vertės turi ne tie „taip“ ir „ne", kurie apibendrina nuomonę patvirtinančius faktus ir argumentus, bet patys faktai ir argumentai. Galiausiai tik juose slypi visas moksliškumas. Visa kita yra ne mokslas, o pranašavimas. Analizė – ekonominė ar kitokia – niekada neduoda daugiau nei hipotezę apie stebimos reiškinių aibės tendencijas. Ir ji niekada mums nesako, kas *atsitiks* toje aibėje, o tik tai, kas *atsitiktų*, jeigu toji tendencija išliktų lygiai tokia pat, kokia ji buvo per mūsų stebėjimo laiką, ir jeigu neįsiterptų jokie kiti veiksniai. „Neišvengiamumas" ar „būtinumas" negali reikšti nieko daugiau.

Visa, kas toliau dėstoma, turi būti skaitoma turint omenyje šią išlygą. Tačiau yra ir kitų mūsų rezultatų bei jų patikimumo ribų. Socialinio gyvenimo procesas yra tokios daugybės labai dažnai visiškai neišmatuojamų kintamųjų funkcija, kad net paprasčiausia esamos padėties diagnozė tampa labai abejotina, jau nekalbant apie didžiulę paklaidos galimybę, kai mėginama padėtį prognozuoti. Tačiau pervertinti šių sunkumų taip pat nederėtų. Matysime, kad pagrindiniai mūsų kuriamo vaizdo bruožai akivaizdžiai patvirtina tam tikras išvadas, kurios, nepaisant minėtų išlygų, yra per daug įtaigios, kad tų išvadų galima būtų nepaisyti vien dėl to, kad jų neįmanoma įrodyti taip, kaip yra įrodomos Euklido teoremos.

Dar viena pastaba. Mėginsiu įrodyti tezę, kad sprendžiant iš esamo ir numatomo kapitalistinės sistemos funkcionavimo, toji sistema negali žlugti dėl ekonomikos kracho, tačiau pati jos sėkmė griauna ją ginančias socialines institucijas ir „neišvengiamai" kuria sąlygas, kurioms esant ji negali

funkcionuoti ir kurios gana aiškiai rodo į socializmą kaip į jos paveldėtoją. Taigi mano galutinė išvada nesiskiria, kad ir kaip skiriasi dauguma mano argumentų, nuo daugelio autorių socialistų, ypač visų marksistų, išvados. Tačiau norint ją pripažinti nebūtina būti socialistu. Prognozė nesako, geidi ar negeidi prognozuojamų įvykių. Jei gydytojas prognozuoja, kad pacientas greitai mirs, tai dar nereiškia, kad trokšta jo mirties. Galima nekęsti socializmo arba žvelgti į jį šalto kritiko žvilgsniu ir vis dėlto prognozuoti, kad jis ateis. Taip į jį žvelgė ir žvelgia daugelis konservatorių.

Taip pat nebūtina šią išvadą pripažinti, jei nori būti tikru socialistu. Galima mylėti socializmą, karštai tikėti jo ekonominiu, kultūriniu bei etiniu pranašumu ir vis dėlto manyti, kad kapitalistinė visuomenė neturi jokių vidinių žlugimo tendencijų. Ir iš tikrųjų yra socialistų, kurie mano, jog ilgainiui kapitalistinė santvarka tik tvirtėja ir todėl visos jos žlugimo viltys yra chimeriškos.

V skyrius
DIDĖJA BENDROJO PRODUKTO AUGIMO TEMPAI

Priešiškumo kapitalizmui atmosferoje, kurios priežastis dar turėsime išsiaiškinti, labai sunku susidaryti racionalią nuomonę apie jo ekonomikos bei kultūros laimėjimus. Viešoji nuomonė tapo jam tokia nepalanki, kad niekinti kapitalizmą ir visus jo rezultatus yra gero tono požymis, vos ne pokalbio etiketo sąlyga. Kiekvienas autorius ar oratorius, nepaisant jo politinių įsitikinimų, stengiasi taikytis prie šio kodekso ir pabrėžia savo kritinę nuostatą, savo laisvę nuo „pasitenkinimo esama padėtimi", savo įsitikinimą kapitalizmo ydingumu, savo bjaurėjimąsi kapitalistiniais interesais ir savo simpatijas antikapitalistiniams interesams. Kitokia nuomonė laikoma ne tik kvaila, bet ir antivisuomeniška bei vertinama kaip amoralaus pataikavimo kapitalui požymis. Žinoma, tai visiškai natūralu. Kiekviena nauja socialinė religija visada turi tokį poveikį. Deja, tai nepalengvina analitiko užduoties: 300-aisiais mūsų eros metais nebūtų lengva išaiškinti antikinės civilizacijos laimėjimus giliai tikinčiam krikščioniui. Viena vertus, pačios

akivaizdžiausios tiesos paprasčiausiai atmetamos *a limine* [1]; antra vertus, akivaizdžiausios netiesos toleruojamos ar net sveikinamos.

Pirmasis ekonominio efektyvumo kriterijus yra bendrasis produktas – visuma prekių ir paslaugų, pagamintų per laiko vienetą – per metus, metų ketvirtį ar per mėnesį. Ekonomistai mėgina išmatuoti šio dydžio pokyčius tam tikrais indeksais, sudarytais pagal atskirų prekių gamybos serijas. „Tiksli logika yra griežtas mokytojas ir jeigu ji būtų gerbiama, niekas niekada nemėgintų konstruoti gamybos indeksų ar jais naudotis" [2], nes ne tik jo sudarymo duomenys bei metodika, bet ir pati bendrojo produkto sąvoka, apimanti visumą skirtingų prekių, gaminamų nuolat besikeičiančiomis proporcijomis, yra labai ginčytinas dalykas [3]. Ir vis dėlto, manau, jog šis rodiklis yra pakankamai patikimas, kad galėtume susidaryti bendrą vaizdą.

Jungtinėse Valstijose (nuo Pilietinio karo laikų) yra pakankamai gerų ir gausių atskirų prekių statistinių serijų, kurios leidžia sudaryti tokį bendrojo produkto indeksą. Pasirinkus vadinamąjį Day'jaus-Persono bendrojo produkto indeksą [4], galima nustatyti, kad nuo 1870 m. iki 1930 m. vidutinis metinis augimo tempas buvo 3,7%, o vienos pramonės – 4,3%. Sutelkime dėmesį į pirmąjį skaičių ir pabandykime įsivaizduoti, ką jis reiškia. Pirmiausia tenka padaryti tam tikrą korekciją: kadangi ilgalaikių pramonės įrenginių santykinė svarba visada didėjo, vartojimui skirtos produkcijos augimo tempai negalėjo būti tokie pat, kaip bendrosios produkcijos. Į tai reikia atsižvelgti. Manau, kad 1,7% nuolaida yra visiškai pakankama [5], taigi gauname vartojimui „prieinamo" produkto 2% metinį (sudėtinės palūkanos) augimo tempą.

[1] Yra dar vienas būdas susidoroti su akivaizdžia, bet nepatogia tiesa, – išjuokti ją dėl banalumo. Toks būdas dažnai leidžia diskredituoti tiesą, nes vidutinė auditorija paprastai visiškai nesupranta, kad tokiu būdu tik dangstomas nesugebėjimas ją paneigti. Tai – įdomus socialinės psichologijos pavyzdys.

[2] A. F. Burns, *Productive Trends in the United States Since 1870*, p. 262.

[3] Į šią problemą čia negalime gilintis. Tačiau kai ką apie ją pasakysime, kai su ja vėl susidursime kitame skyriuje. Išsamiau šiuo klausimu žr. mano knygą *Business Cycles*, ch. IX.

[4] Žr. W. M. Persons, *Forecasting Business Cycles*, ch. XI.

[5] Toji nuolaida iš tikrųjų yra absurdiškai per didelė. Palyginkime su profesoriaus F. C.

Dabar tarkime, kad kapitalistinė sistema tokiu pat tempu gamina dar vieną pusšimtį metų, pradedant nuo 1928 m. Tokiai prielaidai galima iškelti keletą priekaištų, kuriuos aptarsime vėliau, tačiau jos negalima atmesti dėl to, kad per 1929–1939 m. dešimtmetį kapitalizmas pasirodė nesugebąs išlaikyti tą tempą. Juk depresija, kuri tęsėsi nuo paskutiniojo 1929 m. ketvirčio iki 1932 m. trečiojo ketvirčio, neįrodo, kad kapitalistinės gamybos varomasis mechanizmas lemtingai sugedo, todėl, kad tokios pat intensyvios depresijos periodiškai įvykdavo ir anksčiau – maždaug kartą per keturiasdešimt penkerius metus, – ir todėl, kad į vienos iš jų, įvykusios 1873–1877 m., padarinius jau yra atsižvelgta nustatant vidutinį metinį 2% augimo tempą. Sulėtėjusį ekonomikos atsikūrimą iki 1932 m., sulėtėjusį augimą iki 1937 m., o po to dar vieną nuosmukį lengvai paaiškina sunkumai, atsiradę dėl būtinybės taikytis prie naujos fiskalinės politikos, naujų darbo įstatymų, taip pat valdžios požiūrio į privatų verslo keitimąsi; visa tai gali būti atskirta, kaip vėliau parodysime, nuo pačios gamybos organizacijos.

Kadangi nesusipratimai šioje vietoje būtų ypač nepageidautini, noriu pabrėžti, kad šis paskutinis teiginys pats savaime neimplikuoja nei Naujojo kurso politikos kritikos, nei teiginio – kurį laikau teisingu, tačiau kuris čia man nėra reikalingas, – kad tokio pobūdžio politika ilgalaikės perspektyvos požiūriu yra nesuderinama su efektyviu privataus verslo sistemos funkcionavimu. Čia turiu omenyje tik tai, kad toks platus ir staigus socialinio kraštovaizdžio pasikeitimas bent jau trumpam neišvengiamai atsiliepia produktyvumui, ir tai turi – *ir gali* – pripažinti net ištikimiausi Naujojo kurso šalininkai. Aš, pavyzdžiui, negaliu suprasti, kaip kitaip galima paaiškinti faktą, jog šalis, turėjusi geriausius greito atsikūrimo šansus, atsikūrė lėčiausiai. Šiek tiek panašus tėra Prancūzijos atvejis; jis patvirtina tą pačią išvadą. Taigi 1929–1939 m. dešimtmečio įvykių raida neduoda jokio pagrindo nepaisyti mūsų argumento, kuris, be to, kiekvienu atveju gali iliustruoti praeities rezultatų prasmę.

Jeigu nuo 1928 m. kapitalistinė gamyba būtų augusi kaip anksčiau, t.y. 2% vidutinio metinio prieaugio tempu, po 50-ies metų, t.y. 1978 m.,

Mill'io vertinimais: 3,1% laikotarpiui 1901–1913 m. ir 3,8% laikotarpiui 1922–1929 m. (neįtraukiant statybų; *Economic Tendencies in the United States*, 1932).

jos apimtis būtų maždaug 2,7 (tiksliau 2,6916) karto viršijusi 1928 m. rodiklį. Norint tai išversti į vidutinių realių pajamų *vienam gyventojui* kalbą, pirmiausia reikia pastebėti, jog minėtasis produkcijos augimo tempas gali būti apytikriai sulygintas su privačių piniginių pajamų, skiriamų vartojimui [6], augimo tempu, reikiamai atsižvelgus į vartotojo dolerio perkamosios galios pakitimą. Antra, reikia susidaryti vaizdą apie tikėtiną gyventojų prieaugį; pasirinksime Sloane'o vertinimą – 160 milijonų 1978 metais. Taigi vidutinės pajamos vienam gyventojui per tuos 50 metų būtų padidėjusios šiek tiek daugiau nei du kartus lyginant su 1928 m., kai jos buvo maždaug 650 dolerių, t.y. jos būtų maždaug 1300 dolerių pagal *1928 m. dolerio perkamąją galią* [7].

Galbūt kai kuriems skaitytojams atrodo, kad reikėtų padaryti išlygą dėl bendrų piniginių pajamų pasiskirstymo. Dar prieš pusšimtį metų daugelis ekonomistų, kaip ir Marxas, buvo įsitikinę, kad kapitalizmo raida keičia santykines skirtingiems sluoksniams tenkančias bendrojo produkto dalis taip, kad turtingi tampa turtingesni, o neturtingi – dar neturtingesni (bent jau santykinai). Tačiau tokios tendencijos nėra. Kad ir kaip vertintume naudojamas statistines priemones, vienas dalykas yra tikras: pajamų piramidė, apibrėžta piniginiais terminais, mažai pakito per mūsų aptariamąjį periodą – Didžiosios Britanijos atveju tai galioja visam XIX amžiui [8], – santykinė atlyginimų ir algų dalis taip pat iš esmės nepa-

[6] „Vartojimas" taip pat apima ilgalaikio naudojimo gėrybes, tokias kaip automobiliai, šaldytuvai ir būstai. Mes neskiriame ilgalaikio naudojimo prekių nuo to, kas kartais vadinama „vartotojų kapitalu".

[7] Tai reiškia, kad vidutinės realios pajamos vienam gyventojui išaugtų 1,375% sudėtinių palūkanų dydžio. Pasirodo, kad per šimtą metų iki Pirmojo pasaulinio karo realios Didžiosios Britanijos pajamos vienam gyventojui augo beveik tiksliai šiuo tempu (žr. Lord Stamp kn.: *Wealth and Taxable Capacity)*. Šiuo sutapimu neverta per daug pasikliauti. Mano supratimu, tai rodo, jog mūsų paskaičiavimai nėra visiškai iš piršto laužti. Leidinyje *National Industrial Conference Board Studies*, nr. 241, lentelėje I, p. 6 ir 7 randame, kad „realizuotos pajamos vienam gyventojui" (Niujorko federalinio rezervų banko ir Nacionalinės pramonės konferencijos tarybos pakoreguotos pagal gyvenimo kaštų indeksą), 1929 m. šiek tiek daugiau nei keturis kartus viršijo 1829 m. lygį – panašus rezultatas, tačiau patikimumo požiūriu dar labiau abejotinas.

[8] Žr. Stamp, *op. cit.* Tas pats reiškinys pastebimas visose šalyse, kur tik yra pakankamai statistinės informacijos, jeigu šią išvalome nuo trikdančių veiksmų, kuriuos sukelia

sikeitė. Tad aptariant klausimą, kaip veiktų kapitalistinė sistema, jeigu ji būtų palikta savieigai, nėra pagrindo manyti, kad pajamų pasiskirstymas ar jų dispersija aplink mūsų vidurkį 1978 m. būtų iš esmės kitokia nei ji buvo 1928 metais.

Gautą rezultatą galima išreikšti ir taip: jeigu kapitalizmas išlaikytų savo praeities vystymosi tempus dar pusę šimtmečio, pradedant 1928 m., būtų visiškai atsikratyta to, kas pagal dabartinę sampratą vadinama skurdu. Tai liečia ir žemiausius gyventojų sluoksnius, išskiriant tik patologinius atvejus.

Ir tai dar ne viskas. Kad ir koks patikimas ar nepatikimas būtų mūsų indeksas, jis tikrai neperdeda realių augimo tempų. Jis neatsižvelgia į dar vieną itin svarbią „prekę" – laisvalaikį. Naujos prekės apskritai neatsispindi arba neadekvačiai atsispindi indekse, kuris turi remtis daugiausia pagrindinėmis prekėmis bei tarpiniais produktais. Dėl tos pačios priežasties jame beveik visiškai neatsispindi kokybės prieaugis, nors daugeliu požiūrių jis sudaro visos pažangos esmę – nėra būdo adekvačiai išreikšti skirtumą tarp 1940 m. automobilio ir 1900 m. automobilio arba tą mastą, kuriuo sumažėjo automobilių kaina naudingumo vienetui. Būtų lengviau įvertinti laiką, per kurį tam tikri kiekiai žaliavų ar pusfabrikačiai tampa geriau išnaudojami negu anksčiau – plieno ar anglies tona, nors ir nepakitę fizine kokybe, dabar ekonomiškai keleriopai efektyvesni nei prieš šešiasdešimtmetį. Tačiau čia nepakanka tyrimų. Neturiu supratimo, kas atsitiktų su indeksu, jeigu būtų atrastas būdas jį pakoreguoti pagal šiuos ir panašius veiksnius. Esu tikras, kad augimo procentas tik padidėtų. Taigi, čia turime rezervą, kuris mūsų vertinimą apsaugo nuo bet kokios galimos revizijos smukimo linkme. Be to, net jeigu turėtume būdą išmatuoti pramonės produktų technologinio efektyvumo pokyčius, tas matas vis dar negalėtų adekvačiai perteikti jo reikšmės visam tam, kas kelia žmogiškojo gyvenimo orumą, intensyvumą ar malonumą – tam, ką ankstesnės kartos ekonomistai apibendrintai vadino „norų patenkinimu". Nors jis ir yra labai svarbus veiksnys; jis – tikrasis kapitalistinės gamybos „produktas",

įvairios trukmės ciklai ir kuriuos atspindi statistiniai duomenys. Pajamų pasiskirstymo (arba pajamų nelygybės) matas, kurį pasiūlė Vilfredo Pareto, nėra nepriekaištingas. Tačiau pats faktas yra neginčijamas.

tikrasis pagrindas, dėl ko mes domimės gamybos indeksu, visais tais svarais ir galonais, kuriais jis apibrėžiamas ir kurie patys vargu ar būtų verti tokio dėmesio.

Tačiau grįžkime prie mūsų 2%. Reikia paminėti dar vieną dalyką, kuris reikšmingas norint teisingai įvertinti šį dydį. Jau sakiau, kad per pastaruosius šimtą metų santykinis nacionalinių pajamų pasiskirstymas iš esmės nepakito. Tačiau tai teisinga tik tada, kai tas pajamas matuojame pinigais. Realiai santykinė nacionalinių pajamų dalis, tenkanti mažesnes pajamas gaunančioms grupėms, padidėjo. Juk kapitalizmui svarbiausia yra masinė gamyba, o tai neišvengiamai reiškia gamybą masėms; kildami aukštyn didėjančių pajamų laiptais, matome, kad vis didesnė jų dalis išleidžiama asmeninėms paslaugoms bei rankų darbo prekėms, kurių kainos dažniausiai yra atlyginimų dydžio funkcija.

Tai nesunku patikrinti. Visiškai neabejotina, kad šiuolaikiniam darbininkui tapo prieinami kai kurie dalykai, kurių būtų norėjęs, bet negalėjęs gauti pats karalius Liudvikas XIV, pavyzdžiui, šiuolaikinės stomatologijos paslaugų. Karališko lygio biudžetas apskritai mažai gavo iš kapitalizmo laimėjimų. Šiam kilmingam džentelmenui net susisiekimo greitis, matyt, neturėjo labai didelės reikšmės. Elektros šviesa nėra ypatinga laimė žmogui, kuris turi tiek pinigų, kad gali nusipirkti pakankamai žvakių ir pasisamdyti tarnų jų priežiūrai. Paprastai tipiški kapitalistinės gamybos rezultatai – pigūs audiniai iš medvilnės ir viskozės, batai, automobiliai ir t.t., o ne turtuolių vertinami patogumai. Karalienė Elžbieta turėjo šilkines kojines. Kapitalizmo laimėjimai ne tai, kad karalienėms pateikiama daugiau šilkinių kojinių, bet tai, kad tokios kojinės tampa prieinamos gamykloje dirbančiai merginai mainais į nuolat mažėjantį pastangų kiekį.

Tas pat faktas išryškėja dar labiau, kai pažvelgiame į tas ilgas ekonominio aktyvumo bangas, kurių analizė geriau už viską atskleidžia kapitalistinės raidos prigimtį ir mechanizmą. Kiekvieną jų sudaro „pramonės revoliucija" ir jos padarinių absorbavimas. Pavyzdžiui, remdamiesi statistika ir istorija galime pastebėti – tas reiškinys yra toks aiškus, kad jam nustatyti pakanka net menkos mūsų informacijos, – tokios ilgos bangos kilimo pradžią nuo 1789-ųjų, jos aukščiausią pakilimą maždaug 1800-aisiais, po to jos smukimą ir šiokį tokį atsigavimą, kuris baigėsi 1840-ųjų pradžioje. Tai buvo pramoninė revoliucija, visų vadovėlių autorių numylė-

tinė. Jai įkandin vyko kita revoliucija, sukėlusi naują ilgą bangą, kuri kilo 5-ajame dešimtmetyje, pasiekė apogėjų maždaug 1857 m. ir slūgo iki 1897 m., savo ruožtu užleisdama vietą dar vienai revoliucijai, kuri pasiekė viršūnę 1911 m. ir dabar baigia atslūgti [9].

Šios revoliucijos periodiškai pertvarko pramonės struktūrą diegdamos naujus gamybos metodus, tokius kaip mechanizuota įmonė, elektrifikuota įmonė, cheminė sintezė ir t.t.; naujas prekes, tokias kaip geležinkelio paslaugos, automobiliai, elektros įrenginiai; naujas organizacijos formas, pavyzdžiui, susiliejimą *(mergers)*; naujus pasiūlos šaltinius, tokius kaip La Platos vilna, Amerikos medvilnė, Katangos varis; naujus prekybos kelius; naujas prekių rinkas ir t.t. Ši pramonės kaita sukelia tektoninius poslinkius, teikia verslui bendrą toną: kai prasideda tokia kaita, pagyvėja investavimas ir kyla „gerovė". Juos pertraukia, be abejo, trumpesnių ciklų, perdengiančių tą tektoninį poslinkį, negatyvios fazės; kaitai įpusėjus ir pasireiškus jos rezultatams, prasideda pasenusių pramonės struktūros elementų eliminavimas ir „depresija". Taip susidaro kainų, palūkanų, užimtumo ir t.t. svyravimo periodai – visi šie reiškiniai yra gamybos raidos pasikartojančio atsinaujinimo sudedamoji dalis.

Nors iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ta kaita sukelia sutrikimus, nuostolius ir nedarbą, jos rezultatai kiekvieną kartą reiškiasi nauja vartojimo prekių gausa, kuri nuolat gilina ir plečia realių pajamų srautą. Ir jeigu pažvelgsime į šias vartojimo prekių lavinas, vėl pamatysime, kad jas sudaro masinio vartojimo dalykai, o tai didina atlyginimų dolerio perkamąją galią labiau nei bet kurio kito dolerio perkamąją galią – kitaip sakant, kapitalizmo raida, ne atsitiktinumo, bet paties jo mechanizmo dėka, pastoviai kelia masių gyvenimo lygį. Tai vyksta per sukrėtimus, kurių kiekvieno intensyvumas yra proporcingas pažangos greičiui. Ir tai vyksta efektyviai; prekių pasiūlos masėms problemos, atidavus jų sprendimą kapitalistinei gamybai, buvo sėkmingai viena po kitos sprendžiamos [10]. Svar-

[9] Literatūroje apie ekonominius ciklus šios „ilgos bangos" siejamos su N. D. Kondratieffo vardu.

[10] Tai, žinoma, taip pat galioja žemės ūkio produktams, kurių pigi masinė gamyba yra būtent stambaus kapitalistinio verslo (geležinkelių, laivininkystės, žemės ūkio mašinų, trąšų pramonės) nuopelnas.

biausią iš esamų problemų – būsto problemą – jau mėginama spręsti naudojant būstų surinkimo iš pusfabrikačių metodą.

Ir tai dar ne viskas. Ekonominės santvarkos įvertinimas būtų nevisiškas – ir, beje, nemarksistinis – jeigu apsiribotume tik produkcija, kurią ekonomikos konvejeris neša įvairioms visuomenės grupėms, neatsižvelgdami į visus tuos dalykus, kurių konvejeris tiesiogiai neduoda, bet kuriems jis paruošia priemones bei suteikia politinę valią; taip pat reikia atsižvelgti į visus tuos kultūros pokyčius, kuriuos skatina jo atneštas mentalitetas. Atidėdami vėlesniam svarstymui šiuos dalykus (XI skyrius), dabar palieskime kai kuriuos pirmųjų aspektus.

Kova dėl socialiai orientuotų įstatymų nuslepia šiaip jau akivaizdų faktą: viena vertus, dalis šių įstatymų remiasi ankstesniais kapitalizmo laimėjimais (kitaip sakant, turtu, kuris buvo sukurtas kapitalistinio verslo) ir, kita vertus, daugelis dalykų, kuriuos socialiniai įstatymai išrutulioja ir išplėtoja, jau anksčiau būna inicijuoti paties kapitalistų sluoksnio. Abu šiuos faktus reikia pridėti prie bendrųjų kapitalizmo laimėjimų. Tad jeigu toji sistema turėtų galimybę veikti dar šešiasdešimt, metų taip, kaip ji veikė 60 metų iki 1928 m., ir pasiektų *1300 dolerių pajamas vienam gyventojui*, tai nesunku suprasti, jog visi ligšioliniai visų socialinių reformatorių tikslai – visi be išimties, įskaitant net didžiąją dalį išties utopinių siekių, – būtų pasiekti arba automatiškai, arba *beveik nesikišant į kapitalizmo raidą*. Pavyzdžiui, visiškai aprūpinti bedarbius būtų ne tik pakeliamà, bet ir visiškai lengvà naštà. Žinoma, neatsakinga parama bedarbiams bet kada galėtų sukurti neišsprendžiamų problemų. Tačiau jeigu būtų tvarkomasi vadovaujantis sveiku protu, *vidutinės* metinės 16 milijonų dolerių išlaidos, skirtos *vidutiniškai* 16 milijonų bedarbių, įskaitant ir jų išlaikytinius (10% gyventojų), nebūtų didelė našta, turint maždaug 200 milijardų dolerių dydžio nacionalines pajamas (1928 m. perkamąja galia).

Tebūnie man leista paaiškinti skaitytojui, kodėl nedarbo problema, – kurią beveik visi kiekvienoje diskusijoje apie kapitalizmą laiko viena svarbiausių problemų, kai kurie kritikai net vien dėl jos apskritai smerkia kapitalizmą, – mano samprotavimuose vaidins santykinai nežymų vaidmenį. Nemanau, kad nedarbas yra viena iš tų blogybių, kurias, panašiai kaip skurdą, gali pašalinti pati kapitalizmo evoliucija. Taip pat nema-

nau, kad egzistuoja ilgalaikė nedarbo procentinio didėjimo tendencija. Vienintelė statistinė serija, apimanti pakankamą laiko intervalą – maždaug šešiasdešimt metų iki Pirmojo pasaulinio karo – rodo Didžiosios Britanijos profsąjungų bedarbių procento dinamiką. Tai – tipiška ciklinė serija, be jokių slinkties požymių (horizontali) [11]. Kadangi nėra jokio teorinio pagrindo abejoti šiais duomenimis, šiedu mano teiginiai veikiausiai galioja prieškario laikotarpiui iki 1913 metų. Po Pirmojo pasaulinio karo daugumoje šalių nedarbas buvo nenormaliai didelis dar iki 1930 metų. Tačiau šis, o vėliau dar didesnis ketvirtojo dešimtmečio nedarbas gali būti paaiškintas aplinkybėmis, neturinčiomis nieko bendra su ilgalaike nedarbo didėjimo tendencija, kurią *lemia kapitalizmo vidinės priežastys.* Jau kalbėjau apie pramonės revoliucijas, kurios taip būdingos kapitalizmo raidai. Nenormaliai didelis nedarbas yra vienas iš požymių, kad turime reikalą su vienu iš tokių prisitaikymo periodų, kurie seka po ciklo „kilimo" fazės. Tokius pat reiškinius matome 1820-aisiais ir 1870-aisiais metais, tad periodas po 1920 m. yra paprasčiausiai tėra vienas jų pavyzdys. Jis iš esmės yra laikinas ir iš jo negalima daryti jokių išvadų apie ateitį. Tačiau atsirado daugybė kitų veiksnių, kurie jį suintensyvino – karo padariniai, užsienio prekybos sutrikimas, darbo santykių politika, kai kurie instituciniai pokyčiai, lėmę didesnį statistinį nedarbą, Didžiosios Britanijos ir Vokietijos fiskalinė politika (nuo 1935 m. taip pat ir Jungtinių Valstijų) ir t.t. Kai kurie iš šių veiksnių yra neabejotini simptomai naujos „atmosferos", kurioje kapitalizmas turės funkcionuoti mažėjančiu efektyvumu. Tačiau tai – jau kitas klausimas, kurį nagrinėsime vėliau.

Nedarbas, ilgalaikis ar trumpalaikis, didėjantis ar mažėjantis, visada buvo ir bus nelaimė. Antrojoje šios knygos dalyje pažadą jį pašalinti turėsime įrašyti į hipotetinių socializmo pranašumų sąrašą. Tačiau, mano supratimu, tikroji tragedija yra ne pats nedarbas, bet nedarbas kartu su nesugebėjimu deramai pasirūpinti bedarbiais, *nepažeidžiant tolesnės eko-*

[11] Ši serija dažnai vaizduojama grafiškai ir analizuojama. Žr., pavyzdžiui, A. C. Pigou *Industrial Fluctuations* arba mano *Business Cycles.* Atrodo, kad kiekvienos šalies atveju galima atrasti tam tikrą nesumažinamą minimumą ir jį perklojantį ciklinį judėjimą, kurio stipriausias komponentas pasižymi 9–10 metų periodiškumu.

nomikos raidos prielaidų. Vargas ir pažeminimas – žmogiškųjų vertybių naikinimas (nors ne produktyvių išteklių švaistymas), kurį siejame su nedarbu, būtų iš esmės nutrauktas, o nedarbas beveik prarastų savo baisumą, jeigu jis nedarytų tokio rimto poveikio privačiam bedarbių gyvenimui. Reikia pripažinti kaltinimą, kad praeityje, maždaug iki XIX amžiaus pabaigos, kapitalistinė santvarka ne tik nenorėjo, bet ir negalėjo to garantuoti. Kadangi ji galės tai padaryti, jeigu išsaugos savo raidos tempus dar pusšimtį metų, toks kaltinimas užims vietą greta graudžių pasakojimų apie vaikų darbą, apie šešiolikos valandų darbo dieną, apie penketą asmenų, gyvenančių viename kambaryje, t.y. greta dalykų, kuriuos dera pabrėžti kalbant apie buvusius kapitalizmo raidos socialinius kaštus, bet kurie nėra būtinai reikšmingi ateičiai. Mūsų laikmetis užima vietą kažkur tarp ankstesniųjų kapitalizmo stadijų gležnumo ir brandžios sistemos stiprybės. Bent jau mūsų šalyje šią problemą beveik galima išspręsti jau dabar neužkraunant per didelės naštos pačiai sistemai. Man atrodo, kad didžiausią sunkumą lemia ne tiek išteklių stoka, kai užglaistomi tamsūs sistemos plyšiai; jį lemia, viena vertus, faktas, kad antikapitalistinė ketvirtojo dešimtmečio politika padidino nedarbą labiau nei neišvengiamas jo lygis ir, kita vertus, faktas, kad viešoji nuomonė visais atvejais, kai ji susirūpina šia problema, reikalauja ekonomiškai iracionalių šalpos finansavimo būdų ir neatsakingų bei išlaidžių jos administravimo metodų.

Toks pat argumentas galioja kalbant ir apie tas ateities, dalinai net dabarties, galimybes, kurias atveria kapitalizmo evoliucija socialinei rūpybai senatvės ar ligos, švietimo ar higienos atvejais ir t.t. Be to, galima visai pagrįstai tikėtis, kad vis daugiau prekių, reikalingų individui ar šeimai, nustos priklausyti ekonominių gėrybių klasei ir taps beveik laisvai prieinamos. Tą galima pasiekti viešųjų agentūrų ir gamybinių koncernų sutartimis ar net nacionalizacijos bei municipalizacijos metodais, kurie gali būti pasitelkiami net visais kitais požiūriais nevaržomo kapitalizmo sąlygomis.

VI skyrius
PAGIRTINAS KAPITALIZMAS

Paskutiniojo skyriaus argumentas gali susilaukti triuškinančio ir kartu akivaizdaus atkirčio. Mes ekstrapoliavome į ateitį vidutinį bendrojo produkto augimo tempą, kuris buvo būdingas šešiasdešimtmečiui iki 1928 m. Jeigu tai būtų bandymas parodyti praeities laimėjimus, tokia procedūra nešokiruotų statistikos sąžinės. Kadangi leidau suprasti, kad per ateinančius penkiasdešimt metų iš tikrųjų galėtų išlikti panašūs augimo tempai, aš – pasakytų kritikas – padariau statistinį nusikaltimą; juk aišku, kad nei vieno istorijos laikotarpio gamybos duomenys nepateisina jokios ekstrapoliacijos [1], ką jau ten kalbėti apie ekstrapoliaciją pusei šimtmečio. Tad būtina dar kartą pabrėžti, jog ši ekstrapoliacija nebuvo mėginimas prognozuoti realią gamybos apimties kaitą. Iliustruodamas praeities laimėjimus tik mėginau pateikti kiekybinę idėją apie tai, ką kapitalistinė gamyba galėtų atlikti, jeigu dar per vieną pusšimtį metų pakartotų ankstesnio pusamžio rezultatą – o tai jau visai kitas dalykas. Ar tai įvyks – jau kitas klausimas ir atsakymas į jį visiškai nepriklauso nuo pačios ekstrapoliacijos. Taigi dabar turime imtis ilgos ir sudėtingos analizės.

Prieš pradėdami svarstyti kapitalizmo galimybę pakartoti praeities laimėjimus, turime išsiaiškinti, kokia prasme stebėtas gamybos augimo tempas išties atspindi praeities rezultatus. Be abejo, laikotarpis, kurį apibūdina mūsų duomenys, buvo santykinai nevaržomo kapitalizmo periodas. Tačiau šis faktas neparodo, kad būtinai yra ryšys tarp kapitalizmo ir minėtojo gamybos augimo tempo. Norėdami įsitikinti, kad tai nebuvo vien atsitiktinumas, turime išsiaiškinti, pirma, ar yra suprantamas ryšys tarp kapitalistinės tvarkos ir tokių augimo tempų; ir antra, jeigu toks ryšys yra, tai ar augimo tempai faktiškai priklausė nuo jo, o

[1] Iš principo tai pasakytina apie kiekvieną *istorinę* statistiką, nes pati istorijos raidos sąvoka implikuoja negrįžtamus ekonomikos struktūros pokyčius, kurie negali neatsiliepti esamiems kiekybiniams dėsningumams. Todėl net pati kukliausia ekstrapoliacija reikalauja teorinio pateisinimo paprastai ir statistinės analizės. Šiuo atveju turime tą pranašumą, kad bendrame masyve, kurį atspindi gamybos indeksas, skirtingų statistinių serijų ypatybės atsveria viena kitą.

ne nuo kokių nors ypatingai palankių aplinkybių, neturinčių nieko bendra su kapitalizmu.

Šios dvi problemos turi būti išspręstos dar prieš pradedant nagrinėti „laimėjimo pakartojimo" problemą. Tada gali būti keliamas ir trečias klausimas, t.y. ar yra kokių nors priežasčių, dėl kurių kapitalistinė gamyba per ateinančius keturiasdešimt metų negalės veikti taip, kaip ji veikė anksčiau?

Pasvarstykime šiuos tris klausimus eilės tvarka.

Pirmojo problema gali būti performuluota. Viena vertus, turime gana daug statistinių duomenų, rodančių tokius „pažangos" tempus, kuriais žavėjosi net didžiausi kapitalizmo kritikai. Kita vertus, yra faktų apie to laikotarpio ekonominės sistemos sandarą ir funkcionavimo būdą; iš šių faktų analizė leidžia išdistiliuoti tai, ką specialistai vadina kapitalistinės tikrovės „modeliu", ji duoda mums apibendrintą jos esminių bruožų vaizdą. Norime išsiaiškinti, ar šis ekonomikos tipas buvo palankus, neutralus ar nepalankus gautiems ekonominiams rezultatams, ir jeigu jis buvo jiems palankus, tai ar šie bruožai gali būti pagrįstai laikomi pakankamais šiems rezultatams paaiškinti. Kiek įmanoma vengdami detalių mėginsime klausimą nagrinėti sveiko proto dvasia.

1. Kitaip nei feodalų klasė, prekybinė ir pramoninė buržuazija iškilo sėkmingo verslo dėka. Buržuazinė visuomenė formavosi grynai ekonominiu pagrindu: visi jos pamatai, atraminiai stulpai, signaliniai žibintai padaryti iš ekonominės medžiagos. Pastato fasadas žvelgia į ekonominę gyvenimo pusę. Paskatos ir bausmės seikėjamos pinigais. Kilti arba smukti reiškia uždirbti arba prarasti pinigus. Visų šių dalykų, be abejo, niekas negali paneigti. Aš tik noriu pridurti, kad ši socialinė santvarka yra, ar bent jau buvo, nepaprastai efektyvi. Ji remiasi motyvacijos schema, kuri neprilygstama savo paprastumu ir jėga. Turto pažadus ir grasinimus skurdu ji ištesi nepralenkiama sparta. Visur, kur buržuazinis gyvenimo būdas įsitvirtina pakankamai tvirtai, kad užgožtų kitų socialinių pasaulių žiburius, šie pažadai tampa pakankamai masinantys, kad patrauktų daugumą geriausių protų ir sutapatintų sėkmę su verslo sėkme. Jie nėra dalijami atsitiktinai, tačiau juose esama ir netikėtumo žavesio: lošimas primena veikiau pokerį, o ne ruletę. Pažadai dalijami gabiems, energingiems ir darbštiems; tačiau jeigu egzistuotų būdas pasverti tiems sugebėjimams ar

asmeniniams nuopelnams, kurie lemia konkrečią sėkmę, tai realiai gaunamas atpildas veikiausiai nebūtų jiems proporcingas. Stulbinančios vertės prizai, daug didesni nei pakaktų sužadinti konkrečią pastangą, tenka nedidelei laimėtojų mažumai; o tai daug efektyviau nei lygus ir „teisingas" jų dalijimas skatina veikti didžiąją verslininkų daugumą, kurie mainais gauna labai kuklų atpildą, negauna jokio arba gauna jį neigiamą, ir vis dėlto iš visų jėgų stengiasi, nes mato didžiuosius prizus ir pernelyg tiki savo galimybe pasiekti tokių pat rezultatų. Panašiai baudos skiriamos nekompetentingumui. Tačiau nors nekompetentingi žmonės ir pasenę metodai faktiškai eliminuojami, kartais labai greit, kartais su atsilikimu, nesėkmės bauda taip pat gresia, o kartais ir užklumpa daugelį gabių žmonių. Taigi nesėkmės rimbas kabo virš *kiekvieno*, drausmindamas visus daug efektyviau nei tai padarytų lygesnė ir „teisingesnė" bausmių sistema. Pagaliau tiek verslo sėkmė, tiek verslo nesėkmė yra idealiai griežta. Jos neįmanoma perkalbėti.

Į vieną dalyko aspektą reikia atkreipti ypatingą dėmesį, nes jis bus svarbus tiek šiam, tiek ir tolesniam svarstymui. Tokiu būdu (ir kitais, kurie bus aptarti vėliau), kapitalistinė tvarka, įkūnyta privataus verslo institucijų, veiksmingai susieja buržuazijos sluoksnį su ekonominiais uždaviniais. Tačiau ji padaro dar daugiau. Tas pats mechanizmas, kuris parengia veiklai asmenis ir šeimas, kurios kiekvienu momentu sudaro buržuazijos klasę, *ipso facto* taip pat atrenka asmenis ir šeimas, kurios pakils į tą klasę ir kurios iškris iš tos klasės. Šis parengiamosios ir atrankinės funkcijos derinys nėra savaime suprantamas dalykas. Priešingai, dauguma socialinės atrankos metodų (kitaip nei biologinės atrankos „metodai") negarantuoja atrinkto individo kokybės; ir šis jų trūkumas sudaro vieną iš svarbiausių socialistinės santvarkos problemų, kurias aptarsime kitame mūsų diskusijos etape. Tuo tarpu reikia tik atkreipti dėmesį į tai, kaip puikiai šią problemą sprendžia kapitalistinė sistema: paprastai žmogus, kuris *pakyla* į verslo sluoksnį ir jame *išlieka*, yra sumanus verslininkas ir jis pakyla būtent tiek, kiek yra vertas jo sumanumas – vien todėl, kad šioje schemoje kilimas į aukštesnę padėtį ir verslo sėkmė yra vienas ir tas pats dalykas. Šis faktas, kurį dažnai užgožia autoterapinės nevykėlių pastangos jį neigti, yra daug svarbesnis vertinant kapitalistinę visuomenę ir jos civilizaciją negu visa kita, ką galima pasisemti iš grynosios kapitalizmo teorijos.

2. Tačiau ar visa tai, ką norime dedukuoti iš „optimaliai atrinktos grupės maksimalaus efektyvumo", nėra nuvertinama fakto, jog tas efektyvumas siejasi ne su socialine nauda – ne, taip sakant, su gamyba vartojimui – o su „pinigų darymu", ne su gerove, o su maksimaliu pelnu? Už buržuazijos sluoksnio ribų šis įsitikinimas, žinoma, visada buvo viešpataujanti nuostata. Ekonomistai kartais su juo kovojo, kartais patys jį reiškė. Tai darydami jie ne tik skelbė nuosprendžius, kurie daugeliu atvejų atspindi tik jų pačių socialinę padėtį, interesus, simpatijas bei antipatijas. Jie pamažu kaupė žinias ir tobulino analizės metodus, todėl atsakymai į daugelį klausimų šiandien neabejotinai daug teisingesni, nors galbūt ne tokie paprasti ir drąsūs, kokie buvo mūsų pirmtakų atsakymai.

Žvelgiant į netolimą praeitį, į vadinamuosius ekonomistus klasikus [2], matyti, jog beveik visi jie laikėsi vienos nuomonės. Dauguma jų kritiškai vertino savo laikmečio socialines institucijas bei jų veikimo būdą. Jie kovojo su žemvaldžių interesais ir palaikė socialines reformas, ypač įmonių veiklos įstatymus, ir ne visada palaikė *laissez faire* pusę. Tačiau jie buvo tvirtai įsitikinę, kad kapitalizmo institucinėje sistemoje gamintojo ar prekybininko asmeninis interesas garantuoja maksimalų efektyvumą, kuris tarnauja visiems. Susidūrę su mūsų nagrinėjama problema jie beveik nedvejodami bendrojo produkto augimo tempus laikytų santykinai nevaržomo verslo ir pelno siekio padariniu. Galbūt jie dar paminėtų „palankius įstatymus" kaip būtiną sąlygą, tačiau tai sakydami jie turėtų omenyje pašalintus suvaržymus, ypač XIX amžiuje panaikintus arba sumažintus protekcinius muitus.

Šiais laikais labai sunku deramai įvertinti jų pažiūras. Žinoma, tai buvo tipiškos anglų buržuazijos pažiūros, ir buržuaziniai akių dangalai yra akivaizdūs beveik kiekviename klasikų darbų puslapyje. Nemažiau akivaizdūs ir kitokio pobūdžio dangalai: klasikai rėmėsi konkrečia istorine padėtimi, kurią nekritiškai idealizavo ir kurios pagrindu jie darė ne-

[2] Terminas „klasikinė ekonomika" šioje knygoje bus vartojamas kaip nuoroda į iškiliausius britų ekonomistus, kurių darbai pasirodė 1776–1848 m. Garsiausieji iš jų – tai Adamas Smithas, Ricardo, Malthusas, Senioras ir Johnas Stuartas Millis. Svarbu turėti šitai galvoje, nes pastaruoju metu paplito mada vartoti šį terminą daug platesne reikšme.

kritiškus apibendrinimus. Be to, atrodo, jog daugumai jų rūpėjo tik to laikmečio anglų interesai ir problemos. Štai kodėl kitų šalių ir kitų laikų žmonės nemėgo jų ekonomikos, kartais net nemėgino jos suprasti. Tačiau vien dėl šių priežasčių nedera atmesti jų doktrinų. Net prietaringas žmogus gali kalbėti tiesą. Išvados, padarytos remiantis atskirais ir ypatingais atvejais, vis dėlto gali būti visuotinai teisingos. Be to, klasikų priešai ir paveldėtojai turėjo ir tebeturi ne mažiau prietarų, nors galbūt kitokių; jie susidurdavo ir susiduria su kitokiais, nors nemažiau ypatingais atvejais.

Ekonomikos analitiko požiūriu, pagrindinis klasikų nuopelnas yra tas, kad jie išsklaidė, greta daugybės kitokių primityvių paklydimų, naivią idėją, kad esą ekonominė veikla kapitalistinėje visuomenėje vien dėl to, kad ji vadovaujasi pelno sumetimais, būtinai prieštarauja vartotojų interesams; arba, kitaip sakant, kad „pinigų darymas" būtinai atitraukia gamybą nuo jos socialinės paskirties; arba, galiausiai, kad privatus pelnas kaip toks ir jo poveikis visai ekonomikos raidai visuomet reiškia gryną nuostolį visiems, išskyrus tuos, kurie jį gauna, ir, vadinasi, kad būtų gautas grynas pelnas jį socializavus. Jeigu išnagrinėtume šio teiginio ir panašių teiginių, kurių niekada negynė profesionalūs ekonomistai, logiką, tai galėtų pasirodyti, kad klasikai juos paneigė gana trivialiai. Tačiau pažvelgę į visas tas teorijas, į visus tuos šūkius, kurie sąmoningai ar nesąmoningai jais remiasi ir kurie mums vėl peršami šiandien, iš naujo pajuntame pagarbą klasikų darbams. Reikia pridurti, kad klasikai taip pat aiškiai suvokė, nors galbūt šiek tiek perdėjo, taupymo ir kaupimo vaidmenį ir kad taupymą jie iš esmės teisingai, nors ne visiškai tiksliai, siejo su ekonominės „pažangos" tempu. O svarbiausia, jų doktrina pasižymėjo praktiniu išmintingumu, atsakingu toliaregiškumu bei vyrišku tonu, kuris išties pagirtinai skiriasi nuo šiuolaikinės isterijos.

Tačiau tarp supratimo, kad maksimalaus pelno ir maksimalaus produktyvumo siekiai nėra nesuderinami dalykai, ir įrodymo, jog pirmasis būtinai – arba beveik be išimčių – implikuoja antrąjį, plyti kur kas didesnė spraga, negu manė klasikai. Jiems niekada nepavyko jos užtaisyti. Šiuolaikinis jų doktrinų tyrinėtojas nesiliauja stebėtis, kaip jie galėjo tenkintis savo argumentais arba laikyti juos įrodymais; vėlesnės analizės požiūriu

jų *teorija* atrodo tarsi kortų namelis, nepaisant tiesos elementų, kurie glūdi jų *vizijoje*[3].

3. Šios vėlesnės analizės apžvalgą atliksime dviem žingsniais – tiek jų reikia, kad aiškiau suprastume mūsų problemą. Pirmasis žingsnis grąžins mus į pirmąjį šio amžiaus dešimtmetį, antrasis leis pažvelgti į kai kuriuos pokarinius ekonomikos mokslo laimėjimus. Atvirai sakant, nežinau, kiek tai bus naudinga neprofesionaliam skaitytojui; kaip ir kiekviena kita mūsų pažinimo sritis, ekonomika, tobulėjant jos analizės metodams, beviltiškai tolsta nuo tų palaimintų laikų, kai visas problemas, sprendimus ir rezultatus galėjo suvokti kiekvienas išsilavinęs asmuo, kad ir neturintis specialaus pasirengimo. Mėginsiu kalbėti kiek įmanydamas paprasčiau.

Pirmiausia reikia paminėti du garsius vardus, iki šių dienų garbinamus daugybės mokinių (bent jau tų, kurie pagarbos reiškimo nelaiko blogo tono požymiu, nors tokių tarp jų nėra daug) – turiu omenyje Alfredą Marshallą ir Knutą Wicksellą[4]. Jų teorinė struktūra turi nedaug bendra su klasikų teorine struktūra – nors Marshallas dėjo daug pastangų šiam faktui nuslėpti – tačiau joje yra išsaugoma klasikinė tezė, kad tobulos konkurencijos sąlygomis gamintojo pelno interesas turi tendenciją maksimizuoti gamybą. Joje net buvo pateiktas beveik patenkinamas jos įrodymas. Deja, tikslinant formuluotes ir įrodymus tezė neteko didžiosios dalies turinio – ji iš tiesų išliko po šios operacijos, tačiau išliko leisgyvė ir netekusi daug kraujo[5]. Marshallo-Wicksello analizės prielai-

[3] Skaitytojas turbūt prisimena mano nubrėžtąjį skirtumą tarp teorijos ir vizijos Marxo atveju. Tačiau visada svarbu turėti galvoje, kad sugebėjimas matyti tikrą dalykų perspektyvą gali skirtis, ir dažnai skiriasi, nuo sugebėjimo taisyklingai mąstyti. Štai kodėl žmogus gali būti labai geras teoretikas ir vis dėlto paistyti visiškus niekus, kai reikia diagnozuoti konkrečios istorinės padėties visumą.

[4] Marshallo *Principles* (pirmasis leidimas pasirodė 1890 m.) ir Wicksello *Lectures* (pirmasis švedų leidimas – 1901 m., pirmasis anglų – 1934 m.) turi teisę į tą išskirtinę vietą, kurią jiems čia teikiu, dėl įtakos, kurią padarė daugeliui protų, kai jie formavosi, ir dėl to, kad šiuose darbuose teorija traktuojama labai praktine dvasia. Grynai moksliniu požiūriu pirmenybę reikėtų atiduoti Leono Walraso darbams. Kalbant apie Ameriką paminėtini J. B. Clarko, Irvino Fisherio ir F. W. Taussigo darbai.

[5] Užbėgdamas į priekį (žr. toliau VIII sk., § 6), šioje išnašoje trumpai paaiškinsiu šį teiginį. Ši pelno ekonomikos analizė ne tik leido atrasti išimčių principui, kad konkurencinei pramonei yra būdinga produkcijos maksimizavimo tendencija, bet taip pat

dos vis dar leidžia įrodyti, kad įmonės, kurios savo veiksmais negali veikti gaminamų produktų ar gamybos veiksnių kainų – įmonėms būtų beprasmiška raudoti dėl to, kad kiekvienas gamybos didinimas turi tendenciją mažinti pirmųjų ir didinti antrųjų kainas – tokios įmonės didins savo gamybą iki tos ribos, kai papildomi kaštai, kurie turi būti padaryti gaminant paskutinį papildomą produkto vienetą (ribiniai kaštai), susilygins su kaina, kurią jos gali gauti už tą papildomą vienetą, t.y. jos gamins tiek, kiek gali gaminti nepatirdamos nuostolių. Taip pat galima įrodyti, jog apskritai tai bus būtent tiek, kiek „socialiai reikalinga". Profesine kalba individualios įmonės požiūriu kainos yra ne kintamieji, bet parametrai; tokiu atveju susiklosto pusiausvyros būklė, kai produkcijos išeiga yra maksimali, o visi gamybos faktoriai maksimaliai išnaudojami. Tokia būklė paprastai vadinama tobulos konkurencijos būkle. Prisimindami tai, kas buvo sakyta apie atrankos procesą, nuo kurio priklauso visos įmonės ir jų vadovai, galime iš tiesų susidaryti labai optimistinį vaizdą apie tuos rezultatus, kurių galima tikėtis iš rinktinių žmonių, o šiuos pelno paskatų sistema verčia įtempti visas jėgas produkcijai maksimizuoti ir kaštams minimizuo-

nustatyti, jog paties principo įrodymas reikalauja prielaidų, kurios jį paverčia vos ne banalybe. Praktinę jo vertę ypač menkina šios dvi aplinkybės:

1. Šis principas, jei jis apskritai gali būti įrodytas, galioja statinės pusiausvyros būsenai. Tačiau kapitalizmo realybė – nuolatinė kaita. Todėl vertinant konkurencinio verslo rezultatus, klausimas ar jis maksimizuotų gamybą tobulai subalansuotos pastovios ekonomikos raidos sąlygomis, yra beveik, nors nevisiškai, beprasmiškas.

2. Wicksello pateiktoji šio principo formuluotė yra visa, kas liko iš ambicingesnės tezės, kurios silpnesnį variantą randame pas Marshalą, – teoremos, kad esą konkurencinei pramonei yra būdinga tendencija artėti prie norų maksimalaus patenkinimo būklės. Tačiau šią teoremą, net jeigu nepaisome rimtų priekaištų dėl jos apeliavimo į nestebimus psichologinius dydžius, iš tikrųjų labai lengva paversti trivialia tiesa, kad nepaisant skirtingų empirinių ir institucinių visuomenės ypatybių žmogaus veikla, kiek ji racionali, visada bus mėginimas geriausiai išnaudoti kiekvieną esamą padėtį. Tiesą sakant, ją galima redukuoti į racionalaus veiksmo apibrėžimą ir, vadinasi, galima jai surasti analogiškas teoremas, galiojančias, pavyzdžiui, socialistinėje visuomenėje. Tačiau lygiai taip pat gali būti redukuotas produkcijos maksimizavimo principas. Nei vienas iš jų neišreiškia specifinio privataus konkurencinio verslo pranašumo. Tai nereiškia, jog tokio pranašumo nėra. Tačiau tai reiškia, jog jie nėra implikuoti vien į konkurencijos *logiką*.

ti. Pavyzdžiui, iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, jog tokioje sistemoje turi beveik nelikti socialinių išteklių švaistymo. Pagalvojus matyti, jog iš tikrųjų tuo tik kitaip išreiškiamas prieš tai pasakyto sakinio turinys.

4. Ženkime antrąjį žingsnį. Žinoma, Marshallo-Wicksello analizė neapeina nepastebėjusi daugelio atvejų, kurie nesiderina su šiuo modeliu. Tiesą sakant, net klasikai neapeina jų nepastebėję. Jie pripažino „monopolio" atvejus, o pats Adamas Smithas rūpestingai išnagrinėjo daugybę konkurencijos ribojimo priemonių [6] bei kainų elastingumo pokyčių, kurie dėl to atsiranda. Tačiau tokius atvejus jie laikė išimtimis, be to, tokiomis išimtimis, kurių ilgainiui bus galima atsikratyti. Kažką panašaus galima pasakyti ir apie Marshallą. Nors plėtodamas Cournot'o monopolijos teoriją [7] jis nuspėjo būsimos analizės kryptis ir atkreipė dėmesį į faktą, kad dauguma įmonių turi savo pačių rinkas, kur jos pačios nustato kainas, o ne vien jas priima [8], jis, kartu su Wicksellu, savo išvadas darė remdamasis tobulos konkurencijos modeliu ir, kaip ir klasikai, leido suprasti, jog tobula konkurencija yra taisyklė. Nei Marshallas, nei Wicksellas, nei klasikai nesuprato, kad tokia konkurencija yra veikiau išimtis ir kad net jeigu ji būtų taisyklė, dėl to džiūgauti būtų kur kas mažiau pagrindo nei atrodo.

Jeigu atidžiau išnagrinėsime sąlygas, kurios turi būti patenkintos, kad susiklostytų tobula konkurencija (ne visas jas Marshallas ir Wicksellas aiškiai formuluoja ar net suvokia), iškart pamatysime, jog, išskyrus masinę žemės ūkio gamybą, jos pavyzdžių negali būti daug. Fermeris iš tikrųjų teikia rinkai medvilnę ar javus galiojant šioms sąlygoms: jo atžvilgiu esamos medvilnės ar javų kainos yra duomenys, tiesa, labai nepastovūs; negalėdamas jų paveikti jis paprasčiausiai prie jų taikosi; kadangi taip elgiasi visi fermeriai, kainos ir gamybos apimtys galiausiai susiderina taip, kaip to reikalauja tobulos konkurencijos teorija. Tačiau net daugelio žemės ūkio pro-

[6] Kalbėdamas stiliumi, stebėtinai primenančiu šių dienų stilių, jis net pabrėžė profesionalaus verslo interesų atitrūkimą nuo visuomenės interesų ir kalbėjo apie suokalbius prieš visuomenę, kurie, jo nuomone, gimsta kiekviename verslininkų pobūvyje.

[7] Augustin Cournot, 1938.

[8] Štai kodėl vėlesnioji netobulos konkurencijos teorija gali būti pagrįstai kildinama iš jo darbų. Nors pats jis jos neišplėtojo, jis suvokė šį reiškinį geriau nei dauguma tų, kurie tokias teorijas kūrė. Beje, jis nepervertino jo reikšmės.

duktų: antienos, dešrų, daržovių, daugelio pieno produktų atveju teorija neveikia. O dėl beveik visų galutinių pramonės ir prekybos produktų visiškai aišku, kad kiekvienas bakalėjininkas, kiekviena degalinė, kiekvienas pirštinių, skutimosi kremo ar pjūklų gamintojas turi nedidelę savo rinką, kurioje mėgina – turi mėginti – laikytis tam tikros kainų, kokybės („produkto diferenciacija") bei reklamos strategijos. Čia susiduriame su visiškai kitokia tvarka, nei ta, iš kurios galima būtų tikėtis tobulos konkurencijos; ji kur kas labiau panaši į monopolistinę tvarką. Tokiais atvejais kalbame apie „monopolistinę konkurenciją". Monopolistinės konkurencijos teorija buvo vienas svarbiausių pokario ekonomikos laimėjimų [9].

Žinoma, dar yra plati iš esmės homogeninių produktų sritis – turiu omenyje daugiausia pramonės žaliavas bei pusfabrikačius, tokius kaip plieno lydiniai, cementas, medvilnės pusfabrikačiai, – kur, atrodo, nėra sąlygų susidaryti monopolistinei konkurencijai. Taip yra iš tikrųjų. Tačiau apskritai gana panaši padėtis klostosi ir šičia, nes didžiąją jų rinkos dalį valdo stambios įmonės, kurios individualiai arba susitarusios gali manipuliuoti kainomis net nediferencijuodamos produktų, t.y. turime reikalą su „oligopolijos" atveju. Taigi, atrodo, kad modifikuotas monopolio modelis, o ne tobulos konkurencijos schema, daug labiau tinka šiai sričiai aprašyti.

Pripažinus, kad monopolinė ir oligopolinė konkurencija (arba jų mišinys) yra viešpataujanti konkurencijos forma, daugelis teiginių, kuriais Marshallo-Wicksello ekonomistų karta visiškai pasitikėjo, tampa arba negaliojantys arba daug sunkiau įrodomi. Tai visų pirma teiginiai, kurie remiasi pagrindine pusiausvyros sąvoka, t.y. apibrėžta ekonominio organizmo būkle, į kurią visuomet gravituoja kiekviena esama būklė ir kuri pasižymi tam tikromis elementariomis savybėmis. Oligopolijos atveju apskritai nėra jokios apibrėžtos pusiausvyros būklės, todėl egzistuoja galimybė, kad įmonių grumtynės tęsis iki begalybės, kad nesibaigs tarpusavio kovos būklė. Tiesa, yra daug atskirų atvejų, kai pusiausvyros būklė teoriškai egzistuoja. Antra vertus, net ir tokiais atvejais ją ne tik daug sunkiau pasiekti ir juo labiau išlaikyti negu pusiausvyrą tobulos konkurencijos sąlygomis, – prisideda dar ir tai, kad „gėrybinę" klasikinio tipo konkurenciją pakeičia nuožmi ir „grobuoniška" konkurencija arba tie-

[9] Žr. ypač E. S. Chamberlin, *Theory of Monopolistic Competition* ir Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition*.

siog kova dėl finansinio viešpatavimo. Šie reiškiniai yra socialinio švaistymo židiniai, jau nekalbant apie daugelį kitų šio pobūdžio židinių, tokių kaip reklaminių kampanijų kaštai, naujų gamybos metodų slopinimas (patentų supirkimas, kad jais nebūtų pasinaudota) ir t.t. Ir svarbiausia: tokiomis sąlygomis pusiausvyra, net jeigu galiausiai ji pasiekiama, kad ir labai brangiai už ją sumokėjus, jau negarantuoja nei visiško užimtumo, nei maksimalių produkcijos apimčių tobulos konkurencijos teorijos prasme. Ji *gali* egzistuoti, kai nėra visiško užimtumo; atrodo, ji netgi *turi* susiklostyti žemiau produkcijos maksimumo ribos, nes pelno konservavimo tendencija, kuri yra negalima tobulos konkurencijos sąlygomis, dabar tampa ne tik galima, bet neišvengiama.

Ar tai patvirtina tą nuomonę apie privatų verslą, kurios visada laikėsi žmogus iš gatvės (jeigu jis ne verslininkas)? Ar šiuolaikinė analizė galutinai paneigė klasikinę doktriną ir patvirtino viešpataujančią nuomonę? Ir ar iš tiesų nėra ryšio tarp gamybos dėl pelno ir gamybos vartotojui, kad privatus verslas tėra priemonė gamybos apimtims riboti siekiant išspausti kuo didesnį pelną, kurį tokiu atveju teisingiau vadinti duokle ir išpirka?

VII skyrius
KŪRYBINIO NAIKINIMO PROCESAS

Populiariai dėstomos monopolinės bei oligopolinės konkurencijos teorijos gali dvejopai paremti įsitikinimą, kad kapitalizmo realybė nėra palanki gamybai maksimalizuoti. Viena vertus, galima laikytis požiūrio, kad taip buvo visada, kad gamyba plėtėsi, nors buržuazija visada sabotavo. Tik tokio požiūrio šalininkai turėtų pateikti įrodymų, kad matomas gamybos augimo tempas gali būti paaiškinamas kokiomis nors palankiomis aplinkybėmis, visai nesusijusiomis su privataus verslo mechanizmu ir pakankamai galingomis, kad įveiktų to mechanizmo priešinimąsi. Šį klausimą aptarsime IX skyriuje. Tie, kurie laikosi šio požiūrio, turi jau bent vieną pranašumą – jie išvengia istorinės faktologijos problemų, su kuriomis turi susidurti alternatyvaus požiūrio šalininkai. Šių įsitikinimu, kapitalizmo realybė kadaise buvo palanki gamybai maksimizuoti ar bent jau tokiam aukštam jos lygiui, kurį turėtų reikiamai vertinti kiekviena

rimta kritinė sistemos analizė; tačiau esą vėliau, paplitus monopolistinėms struktūroms, kurios žlugdo konkurenciją, toji tendencija apsivertė.

Pirma, čia mums peršamas visiškai nerealus vaizdas apie tobulos konkurencijos aukso amžių, kuris vieną dieną kažkodėl pavirto monopolizmo amžiumi, nors visiškai akivaizdu, kad tobula konkurencija visada buvo tik teorinė abstrakcija. Antra, būtina pabrėžti, kad gamybos augimo tempai nesumažėjo po 1890 m., t.y., kaip spėju, nuo to laiko, kai paplito stambūs pramonės koncernai, bendrojo produkto rodikliai nerodo tendencijos „lūžio"; o svarbiausia tai, kad šiuolaikinis masių gyvenimo lygis susiformavo kaip tik per santykinai nevaržomo „stambaus verslo" laikotarpį. Jeigu išnagrinėsime išlaidų straipsnius šių laikų darbininko biudžete ir pažvelgsime į kainas nuo 1899 m. ne pinigų, bet darbo laiko perkamosios galios požiūriu, t.y. kiekvienų metų kainas dalindami iš kiekvienų metų valandinių atlyginimų, tai negalėsime nesistebėti pažangos tempais, kurie, atsižvelgiant ir į didžiulį kokybės gerėjimą, buvo didesni nei kada nors anksčiau. Jeigu mes, ekonomistai, būtume mažiau linkę pasiduoti išankstinėms nuomonėms ir labiau pasitikėti faktais, mums iškart kiltų abejonių dėl tariamų dorybių teorijos, kuri leidžia tikėtis visiškai priešingų rezultatų. Ir tai ne viskas. Kai tik pradedame gilintis į detales ir aiškintis, kokias prekes gaminant padaryta didžiausia pažanga, visi pėdsakai mus veda ne į tas įmones, kurios veikia santykinai laisvos konkurencijos sąlygomis, bet būtent prie didžiųjų koncernų vartų – tada kyla baisus įtarimas, kad stambusis verslas galbūt veikiau pakėlė gyvenimo lygį negu jį nusmukdė.

Taigi išvados, apie kurias buvo užsiminta ankstesniojo skyriaus pabaigoje, pasirodo beveik visiškai klaidingos. Tačiau jos išplaukia iš duomenų ir teoremų, kurios yra beveik [1] nepriekaištingos. Vadinasi, ir eko-

[1] Tiesą sakant, šie duomenys ir teoremos nėra visiškai nepriekaištingos. Įprastose netobulos konkurencijos doktrinose nepakankamai dėmesio skiriama daugybei tų svarbių atvejų, kai net statinės teorijos požiūriu netobula konkurencija savo rezultatais beveik prilygsta tobulai konkurencijai. Kai kuriais atvejais ji jai neprilygsta, tačiau sukuria tam tikrą kompensaciją, kuri net nedarydama poveikio produktyvumo indeksui vis dėlto prisideda prie to, ką tas indeksas galiausiai rodo, pavyzdžiui, kai įmonė gina savo rinką susikurdama gerą vardą dėl prekių ir paslaugų kokybės. Tačiau dėl vietos stokos nesigrumsime su ta teorija ir nesiveršime į jos teritoriją.

nomistai, ir populiarūs autoriai eilinį kartą griebėsi atskirų tikrovės fragmentų. Patys tie fragmentai buvo suvokiami dažniausiai teisingai. Formalios jų savybės buvo aiškinamos dažniausiai teisingai. Tačiau jokios išvados apie visą kapitalizmą iš šios fragmentinės analizės neišplaukia. Jeigu vis dėlto jas priimame, tai galime būti teisūs tik atsitiktinumo dėka. Mes jas priimame. Tačiau laimingo atsitiktinumo nėra.

Svarbiausias dalykas, kurį reikia suprasti, yra tai, kad kapitalizmas yra evoliucinė raida. Atrodo keista, kad kas nors gali nesuvokti tokio akivaizdaus fakto, kurį, be kita ko, pabrėžė jau Marxas. Tačiau toji fragmentinė analizė, iš kurios semiamės nuomonių apie šiuolaikinio kapitalizmo funkcionavimą, niekada į jį neatsižvelgia. Performuluokime šią mintį ir pasvarstykime, kokią reikšmę ji turi mūsų problemai.

Taigi, kapitalizmas savo prigimtimi yra ekonominės kaitos forma, arba metodas, ir jis ne tik niekada nėra, bet ir negali būti statinis. Šį evoliucinį kapitalistinės raidos pobūdį lemia ne vien tas faktas, kad pats ekonominis gyvenimas vyksta besikeičiančioje socialinėje ir gamtinėje aplinkoje, kuri keičia ekonominės veiklos išeities sąlygas. Nors kiti pokyčiai (karai, revoliucijos ir pan.) dažnai sąlygoja pramonės kaitą, tačiau jie nėra pirminiai jos judintojai. Šio evoliucinio pobūdžio taip pat nelemia kvaziautomatinis gyventojų skaičiaus ir kapitalo didėjimas ar monetinių sistemų vingrybės – jų atžvilgiu galioja ta pati tiesa. Pagrindinis impulsas, judinantis kapitalistinį mechanizmą ir lemiantis tą judėjimą, kyla iš naujų vartojimo prekių, naujų gamybos ar transportavimo metodų, naujų rinkų ir naujų pramonės organizacijos formų, kurias išranda kapitalistinis verslas.

Kaip jau matėme ankstesniame skyriuje, darbininko biudžetas, tarkime 1760–1940 m. augo ne vien pagal senas proporcijas, bet keitėsi ir kokybiškai. Panašiai, tipiškos fermos gamybos istorija, pradedant sėjomaina, arimo ir tręšimo metodų racionalizavimu ir baigiant šiuolaikine darbo mechanizacija su visais jos elevatoriais ir geležinkeliais, yra revoliucijų istorija. Tokią pat revoliucinę istoriją turi metalurgijos gamyba – nuo anglių žaizdro iki šiuolaikinės aukštakrosnės; arba energijos gamybos istorija – nuo vandens malūno iki šiuolaikinės jėgainės; arba transporto istorija – nuo pašto karietų iki lėktuvų. Naujų rinkų – užsienio ar vietos – atvėrimas; organizacinė raida nuo amatininkų cechų ir gamyklų

iki tokių koncernų kaip „U. S. Steel" rodo tą patį pramonės mutacijos – jei leistina vartoti šį biologinį terminą – procesą, kuris nepaliaujamai *iš vidaus* revoliucionizuoja [2] ekonominę struktūrą, nepaliaujamai naikina sena, nepaliaujamai kuria nauja. Šis „kūrybinio naikinimo" procesas yra esminis kapitalizmo faktas. Jis sudaro kapitalizmo esmę, su juo turi skaitytis kiekviena kapitalistinė įmonė. Šis faktas turi dvejopos reikšmės mūsų problemai.

Pirma, kadangi turime reikalą su raida, kai kiekvieno elemento tikrosioms savybėms ir galutiniams padariniams atsiskleisti reikalingas laiko tarpsnis, beprasmiška jo efektyvumą vertinti bet kurio duotojo laiko momento atžvilgiu; turime jį vertinti per ilgesnį laikotarpį, nustatyti jo raidą per dešimtmečius ir šimtmečius. Sistema – bet kuri sistema, ekonominė ar kitokia – kuri *kiekvienu* laiko momentu visiškai išnaudoja savo galimybes, ilgalaikiu mastu gali būti mažiau efektyvi už sistemą, kuri to nepadaro *jokiu* konkrečiu laiko momentu, nes šis jos trumpalaikis nepajėgumas gali būti jos ilgalaikio efektyvumo sąlyga.

Antra, kadangi turime reikalą su visumos raida, analizė to, kas vyksta kurioje nors atskiroje jos dalyje – pavyzdžiui, viename koncerne ar vienoje pramonės šakoje – gali iš tiesų paaiškinti kai kurias visumos detales, tačiau neleidžia daryti platesnių išvadų. Kiekvienas verslo strategijos elementas įgyja savo tikrąją prasmę tik tos raidos kontekste ir tos raidos kuriamoje padėtyje. Reikia matyti jo vaidmenį amžinoje kūrybinio naikinimo vėtroje; jo negalima suprasti nepaisant šio fakto ar remiantis hipoteze, kad viešpatauja amžinas štilis.

Tačiau ekonomistai, kurie duotojo momento požiūriu žvelgia, pavyzdžiui, į oligopolinės pramonės – kur viešpatauja kelios didelės įmonės – elgesį ir pastebi jiems gerai pažįstamus veiksmus, kurie neva išreiškia vien siekį palaikyti aukštas kainas bei riboti gamybos apimtį, remiasi būtent tokia hipoteze. Jie vertina to momento padėties faktus taip, tarsi ji neturėtų nei praeities, nei ateities, ir tariasi supranta visa, ką reikia su-

[2] Tiesą sakant, tos revoliucijos nėra nesiliaujančios; jos vyksta atskirais gūsiais, kuriuos skiria santykinės ramybės tarpsniai. Tačiau raida nepaliauja ta prasme, kad visada vyksta arba revoliucija, arba revoliucijos rezultatų absorbavimas, ir šiedu etapai sudaro tai, kas vadinama ekonominiu ciklu.

prasti, tad tokių įmonių elgesį interpretuoja pagal pelno maksimizavimo principą. Eilinio teoretiko straipsnis ir eilinės valstybinės komisijos pranešimas beveik niekada nemėgina pažvelgti į įmonių elgesį, viena vertus, kaip į istorijos atkarpos rezultatą ir, kita vertus, kaip į mėginimą veikti padėtyje, kuri neišvengiamai keisis – kaip į mėginimą išlikti stačia, kai pamatas nuolat slysta iš po kojų. Kitaip sakant, dažniausiai įsivaizduojama, kad problemos esmė yra tai, kaip kapitalizmas išnaudoja esamas struktūras, tuo tarpu tikroji problemos esmė yra tai, kaip jis jas kuria ir naikina. Kol tyrinėtojas to nepripažįsta, tol jis užsiima beprasmišku darbu. Kai tik jis tai pripažįsta, jo požiūris į kapitalizmo praktiką ir socialinius jo rezultatus labai keičiasi [3].

Pirmas dalykas, kuris pasikeičia, – tradicinė konkurencijos *modus operandi* samprata. Ekonomistai pagaliau pradeda išaugti iš to laiko, kai matė vienintelį dalyką – kainų konkurenciją. Kai tik kokybės konkurencija ir pardavimo pastangos įsileidžiamos į šventąsias teorijos valdas, kainų kintamasis netenka viešpataujančios padėties. Tačiau vis tiek dėmesį monopolizuoja daugiausia konkurencija, vykstanti esant sustingusioms, nesikeičiančioms sąlygoms, gamybos metodams bei organizacinėms formoms. Tačiau kapitalizmo tikrovėje, ne vadovėliniame jos paveiksle, svarbiausia yra ne šios rūšies konkurencija, o toji konkurencija, kurią gimdo nauja prekė, nauja technologija, naujas pasiūlos šaltinis, naujas organizavimo tipas (pavyzdžiui, stambūs gamybos vienetai) – konkurencija, kuri su savimi atsineša lemiamus mažesnių kaštų ar kokybės pranašumus, kuri smogia ne į egzistuojančių įmonių pelno ar gamybos paribius, bet į pačią širdį. Šios rūšies konkurencija skiriasi nuo įprastosios kaip bombardavimas skiriasi nuo durų išlaužimo; jos reikšmė tokia didžiulė, kad įprastosios konkurencijos didesnis ar mažesnis veiksmingumas tampa palyginti nereikšmingas. Galingasis svertas, kuris ilgainiui plečia gamybą ir mažina kainas, padarytas iš kitokios medžiagos.

[3] Reikia suprasti, kad taip gali pasikeisti tik ekonominio efektyvumo, o ne moralinis dalyko vertinimas. Dėl moralės autonomijos moralinis pritarimas ar nepritarimas visiškai nepriklauso nuo socialinių (ar kitokių) rezultatų vertinimo, nebent laikomės moralinės sistemos, tokios kaip utilitarizmas, kuri *ex definitione* moralinį vertimą padaro priklausomą nuo tokių rezultatų vertinimo.

Vargu ar būtina pabrėžti, kad konkurencija, kurią čia turime omenyje, veikia ne tik tada, kai ji realiai egzistuoja, bet ir tada, kai ji egzistuoja vien kaip nuolatinė grėsmė. Prieš puldama ji disciplinuoja. Verslininkas jaučiasi esąs konkurencinėje padėtyje, net jeigu jis yra vienas savo srityje ir net jeigu nebūdamas vienas jis užima padėtį, kurioje valstybiniai ekspertai neįžvelgia jokios realios konkurencijos tarp jo įmonės ir kitų toje pačioje ar kaimyninėje srityje ir, atitinkamai, daro išvadą, kad jo skundai dėl konkurencinių vargų tėra vaidyba. Daugeliu atvejų, nors ne visada, ši padėtis lemia elgseną, kuri labai panaši į elgseną tobulos konkurencijos sąlygomis.

Dauguma teoretikų laikosi priešingos nuomonės, kurią geriausiai rodo šis pavyzdys. Tarkime, kad kaimynystėje yra tam tikras skaičius mažmeninkų, kurie mėgina gerinti savo santykinę padėtį tobulindami paslaugas ir kurdami „atmosferą", tačiau vengia kainų konkurencijos ir savo metodais griežtai laikosi vietos tradicijų – sustingusios rutinos vaizdas. Kai į tą verslą įsitraukia kiti, tariama pusiausvyra iš tikrųjų suardoma, tačiau suardoma taip, kad neduoda naudos klientams. Ekonominė erdvė aplink kiekvieną parduotuvę mažėja, jų savininkai jau nepajėgia išsiversti ir mėgina padėtį gelbėti tyliu susitarimu keldami kainas. Tai dar labiau mažina pardavimą ir tokiu pasikartojančiu piramidiniu būdu klostosi padėtis, kai didėjančią potencialią pasiūlą lydi didėjančios, o ne mažėjančios kainos ir mažėjančios, o ne didėjančios pardavimo apimtys.

Tokių atvejų pasitaiko ir juos verta analizuoti. Tačiau praktiškai tai yra ribiniai atvejai, sutinkami daugiausia tuose sektoriuose, kurie yra labiausiai atitrūkę nuo to, kas būdingiausia kapitalistinei ekonomikai [4]. Be to, savo prigimtimi jie yra pereinamieji. Mažmeninės prekybos atveju reikšminga konkurencija kyla ne dėl naujų to paties tipo parduotuvių, o dėl atsirandančių universalinių parduotuvių, grandininių parduotuvių,

[4] Tai patvirtina ir teorema, kuri dažnai dėstoma netobulos konkurencijos teorijoje, t.y. kad netobulos konkurencijos sąlygomis gamybinės arba prekybinės verslovės turi tendenciją neracionaliai smulkėti. Kadangi tuo pat metu teigiama, jog netobula konkurencija yra ryškiausias šiuolaikinės ekonomikos bruožas, pradedi savęs klausti, kokiame pasaulyje tie teoretikai gyvena (nebent, kaip jau sakyta, jie turi galvoje tik tuos ribinius atvejus).

prekybos paštu bei supermarketų, kurie anksčiau ar vėliau sugriauna senąsias struktūras [5]. Teorinė konstrukcija, kuri neatsižvelgia į šį esminį padėties elementą, neatsižvelgia į tipiškai kapitalistinį elementą; tad net jei ji būtų korektiška logikos ir faktų požiūriu, ji būtų tarsi Hamletas, kuris nėra Danijos princas.

VIII skyrius
MONOPOLINĖ PRAKTIKA

To, kas anksčiau pasakyta, visiškai pakanka, kad skaitytojas išmoktų spręsti dažniausiai iškylančias praktines problemas ir kartu suvoktų, kad beveik visa ta pelno ekonomikos kritika, kuri tiesiogiai ar netiesiogiai apeliuoja į tobulos konkurencijos stoką, neatitinka tikrovės. Kadangi mūsų argumento reikšmė šio pobūdžio kritikai gali būti nevisiškai akivaizdi, verta jį šiek tiek išplėtoti, paryškinant kai kurias mintis.

1. Matėme, jog naujai atsirandančių dalykų, pavyzdžiui, naujų technologijų, poveikis pramonės struktūrai ilgainiui menkina reikšmę tos praktikos, kai mažinant gamybos apimtį siekiama išlaikyti turimą padėtį ir gauti maksimalų pelną. Turime pripažinti dar vieną faktą: šio pobūdžio ribojimų ir suvaržymų praktika, kiek apskritai ji veiksminga, įgyja naują prasmę amžino kūrybinio naikinimo procese, – prasmę, kurios ji neturėtų stacionarinėje būklėje ar lėto ir subalansuoto augimo būsenoje. Šiais atvejais suvaržymų strategija neduoda kito rezultato, kaip tik pirkėjų sąskaita didinamą pelną, išskyrus nebent subalansuoto augimo atvejį, kai tokia strategija gali būti lengviausias ir efektyviausias būdas pritraukti lėšų papildomoms investicijoms [1]. Kūrybinio naikinimo audrose suvar-

[5] Smulkios mažmeninės prekybos sąlygomis vien šio antpuolio grėsmė negali turėti įprastos drausminančios įtakos, nes maža įmonė yra per daug suvaržyta savo kaštų struktūros, todėl net ir gerai tvarkydamasi savo kuklių galimybių ribose, ji niekada negali atsilaikyti prieš konkurentus, kurie gali sau leisti pardavinėti prekes už tą kainą, už kurią ji jas perka.

[1] Teoretikai yra linkę šį teiginį laikyti grubia klaida. Jie įrodinėja, kad investicijų finansavimas paskolomis iš bankų ar privačių kreditorių arba, valstybinės įmonės atveju, iš pajamų mokesčių yra daug racionalesnis būdas, negu jų finansavimas iš viršpelnių,

žymų praktika gali padėti stabilizuoti laivą ir palengvinti trumpalaikius sunkumus. Tai yra gerai pažįstamas argumentas, kuris visada iškeliamas per depresiją ir, kaip kiekvienas žino, jis labai populiarus tarp valdininkų ir jų patarėjų ekonomistų. Tai rodo ir NRA. Juo buvo taip piktnaudžiaujama ir taip nevykusiai vadovaujamasi, kad dauguma ekonomistų pradėjo jį nuoširdžiai niekinti, net patys patarėjai, kurie už tas klaidas [2] atsako, paprastai nelaiko jo racionaliu.

Praktiškai kiekvienas investavimo aktas implikuoja kaip būtinąjį verslo veiklos komponentą tam tikras saugos priemones, pavyzdžiui, draudimą. Ilgalaikis investavimas sparčiai besikeičiančiomis sąlygomis, ypač tada, kai jos nuolat keičiasi arba gali keistis dėl naujų prekių ir technologijų įtakos, primena šaudymą į taikinį, kuris ne tik kad nėra aiškus, bet dar ir juda, be to, juda zigzagu. Tad iškyla būtinybė griebtis tokių saugos priemonių, kaip patentai, laikini procesų įslaptinimai arba, kai kuriais atvejais, ilgalaikiai iš anksto garantuoti kontraktai. Tačiau šios saugos priemonės, kurias dauguma ekonomistų laiko normaliais racionalios verslo vadybos elementais [3], tėra specialūs atvejai, priklausantys bendresnei kategorijai, kurios daugelį kitų priemonių ekonomistai paprastai smerkia, nors jos iš esmės nesiskiria nuo pripažįstamų priemonių.

Jeigu, pavyzdžiui, apsidraudžiama nuo karo rizikos, tai niekas nesmerkia įmonės, kuri šios draudos kaštus dengia padidindama produktų kainą. Tačiau tokia rizika yra ilgalaikių kaštų elementas ir tada, kai nėra apsidraudimo nuo jos priemonių; tokiu atveju kainų strategija, siekianti to paties tikslo, atrodo kaip nebūtinas suvaržymas ir kaip būdas viršpel-

gautų naudojant suvaržymų strategiją. Kai kuriais atvejais jie yra teisūs, kai kuriais kitais – visiškai neteisūs. Manau, kad tiek kapitalizmas, tiek rusiškojo tipo socializmas priklauso pastariesiems atvejams. Tačiau mano įsitikinimu, teoriniai svarstymai, ypač svarstymai trumpalaikės perspektyvos požiūriu, negali išspręsti problemos, su kuria dar susidursime antrojoje dalyje (nors gali prisidėti prie jos sprendimo).

2 Pavyzdžiui, nesunku parodyti, kad „kainų pariteto" politika, neduodama jokios naudos, padaro daug žalos.

3 Tačiau kai kurie ekonomistai mano, kad pažangai trukdo net tos kapitalistinei visuomenei būdingos priemonės, kurios nebūtų naudojamos socialistinėje. Toks įsitikinimas turi dalį tiesos. Tačiau jis nepaneigia teiginio, jog apsauga, kurią teikia patentai ir kitos priemonės, pelno ekonomikos sąlygomis apskritai yra pažangą skatinantis, o ne ją slopinantis faktorius.

niui gauti. Panašiai, jeigu patentas negali būti apdraustas, arba net būdamas apdraustas negarantuoja efektyvios apsaugos, turi būti griebiamasi kitokių priemonių, kad investavimas būtų saugus; tarp jų – kainų politika, kuri leidžia nurašyti pagrindinį kapitalą greičiau nei šiaip jau būtų racionalu, papildomos investicijos norint sukurti perteklinius pajėgumus vien dėl konkurentų puolimo ar gynimosi nuo jų. Arba jeigu neįmanoma iš anksto sudaryti ilgalaikių kontraktų, gali būti randama kitų priemonių perspektyviems klientams susieti su įmone.

Ekonomistas ar valstybės pareigūnas, analizuodamas tokią verslo strategiją tik statiniu aspektu, regi kainų politiką, kuri jam atrodo grobuoniška, ir gamybos apimčių ribojimą, kuris jam tolygus gamybinių pajėgumų švaistymui. Jis nemato, kad šios rūšies ribojimai amžinos kaitos sąlygomis tėra ilgalaikės ekspansijos epizodai, dažnai neišvengiami; jie veikiau saugo negu varžo tą ekspansiją. Čia paradokso yra ne daugiau nei posakyje, kad automobiliai važiuoja greičiau negu šiaip jau jie važiuotų kaip tik dėl to, kad turi stabdžius.

2. Tai ryškiausiai matyti tuose ekonomikos sektoriuose, kur nuolat jaučiamas naujų dalykų bei metodų poveikis esamai pramonės struktūrai. Geriausias būdas susidaryti aiškią ir realistinę nuomonę apie pramonės strategiją – panagrinėti elgesį naujų koncernų ar pramonės šakų, kurios diegia naujas prekes ar procesus (pavyzdžiui, aliuminio pramonė) arba pertvarko visą pramonę ar jos dalį (kaip, pavyzdžiui, senoji *Standard Oil* kompanija).

Kaip matėme, tokie koncernai yra agresoriai iš prigimties ir jie griebiasi tikrai veiksmingų konkurencijos ginklų. Jų įsiveržimas tik labai retai nepaspartina bendrojo produkto kokybinio ar kiekybinio augimo, nes jie taiko naujus metodus (net jeigu niekada jų visiškai neišnaudoja) ir kaip konkurentai spaudžia senąsias įmones. Tačiau šie agresoriai, norėdami pulti arba gintis, be savo produktų kainos ir kokybės svertų, turi manipuliuoti ir kitokia ginkluote; ši nuolatinė strateginė manipuliacija kiekvienu laiko momentu atrodo taip, tarsi jie siektų tik mažinti produkcijos apimtį ir palaikyti aukštas kainas.

Viena vertus, didžiausi planai daugeliu atvejų apskritai negalėtų būti įgyvendinami, jeigu nebūtų iš anksto žinoma, kad konkurentus slopins dideli kapitalo reikalavimai arba patirties stoka, arba kad bus priemonių

jiems susilpninti ar juos sulaikyti ir laimėti laiko bei erdvės tolesniems žingsniams. Net finansinė kitaip neįveikiamų konkurentų kontrolė bei privilegijos (pavyzdžiui, geležinkelio bilietų nuolaidos), kurios žeidžia daugelio žmonių sąžiningos konkurencijos pojūtį, iš ilgalaikės bendrojo produkto augimo perspektyvos pasirodo kitokioje šviesoje [4]; jos *gali* būti priemone, šalinančia kliūtis, kurias privačios nuosavybės institucija stato pažangos kelyje. Socialistinėje visuomenėje laimėti laiko ir erdvės taip pat gali būti reikalinga, tačiau ten jie parūpinami centrinės valdžios įsakais.

Kita vertus, verslas daugeliu atvejų būtų neįmanomas, jeigu iš pat pradžių nebūtų žinoma, kad per ypač palankią padėtį, pasinaudojus kainų, kokybės ir kiekybės svertais, bus galima gauti tokį pelną, kurio pakaks išsilaikyti, jei padėtis virs ypač nepalankia, nors ją ir bus bandoma įveikti panašiu būdu. Tad vėlgi reikalinga strategija, kuri trumpalaikėje perspektyvoje dažnai atrodys kaip konkurencijos ribojimas. Sėkmės atveju tokia strategija dažniausiai leidžia vargais negalais pasiekti tikslą. Tačiau ypatingos sėkmės atveju ji leidžia gauti daug didesnį pelną nei būtinoji investicija. Būtent tokie atvejai yra tas masalas, kuris vilioja kapitalą eiti neišmintais takais. Tokios sėkmės vilionė iš dalies paaiškina, kodėl toks didelis kapitalistinio pasaulio sektorius dirba veltui: XX a. 3-iojo dešimtmečio viduryje, ekonominio bumo įkarštyje, beveik pusė JAV verslo korporacijų dirbo nuostolingai, be pelno arba su tokiu pelnu,

[4] Padarytoji išlyga, mano manymu, pašalina bet kokią dingstį dėl šio teiginio įsižeisti. Kad ji nepasirodytų nepakankamai aiškiai suformuluota, leisiu sau pakartoti, kad ekonominiai argumentai visiškai neliečia moralinio šių dalykų aspekto. Skaitytojui galima priminti, kad nagrinėdamas net neabejotinai nusikalstamus veiksmus kiekvienas civilizuotas teismas turi išsiaiškinti galutinį tikslą, dėl kurio padarytas nusikaltimas ir nustatyti, ar turi reikšmės tai, kad kai kurie nusikalstamo veiksmo padariniai gali būti visuomenei naudingi.

Rimtesnis būtų kitas prieštaravimas. Jeigu įmonė gali sėkmingai verstis naudodama tik tokias priemones, ar tai jau savaime nėra įrodymas, kad ji negali visuomenei duoti jokios naudos? Šiam požiūriui paremti gali būti pateiktas visai paprastas įrodymas. Tačiau tokiam įrodymui reikalinga labai stipri *ceteris paribus* išlyga. Tai reiškia, kad jis galioja tik esant tokioms sąlygoms, kurios yra beveik nesuderinamos su kūrybinio naikinimo procesu – su kapitalizmo realybe. Tai rodo nagrinėjamos praktikos panašumas į patentavimo praktiką.

kuris, jei jis būtų buvęs numatytas, nebūtų galėjęs pritraukti įdėtų pastangų ir padarytų išlaidų.

Tačiau mūsų argumentas galioja ne tik naujiems koncernams, metodams ir pramonės šakoms. Seni koncernai ir įsitvirtinusios pramonės šakos, nesvarbu tiesiogiai puolamos ar ne, vis tiek gyvena amžinosios vėtros sąlygomis. Per kūrybinio naikinimo procesą susiklosto sąlygos, kai žūsta įmonės, galėjusios intensyviai ir naudingai gyventi, jei tik būtų pajėgusios atlaikyti vieną audrą. Be šių bendrųjų krizių arba depresijų, atskiruose ūkio sektoriuose kartais klostosi padėtis, kai raidai būdinga sparti duomenų kaita taip dezorganizuoja pramonės šaką, kad atsiranda nefunkcionalių nuostolių ir nefunkcionalaus nedarbo. Žinoma, nėra prasmės konservuoti pasenusias pramonės šakas; tačiau verta mėginti sulaikyti jų žlugimą ir stengtis chaotišką bėgimą, kuris gali sukelti visos ekonomikos krizę, paversti tvarkingu atsitraukimu. Atitinkamai, tose pramonės šakose, kuriose jau pasėta velnio sėkla, bet kurios dar kopia aukštyn, o ne smunka, verta galvoti apie tvarkingą puolimą [5].

Žinoma, visa tai yra banaliausi sveiko proto samprotavimai. Tačiau į juos nekreipiama dėmesio su tokiu atkaklumu, kad kartais kyla abejonių

[5] Geras pavyzdys, iliustruojantis šią mintį ir beveik visą mūsų argumentaciją yra pokarinė automobilių ir sintetikos pramonė. „Surežisuotą" konkurencijos prigimtį ir vertę atskleidžia automobilių pramonės raida. Geri laikai baigėsi maždaug 1916 m. Daugybė įmonių, kurios vis dar skverbėsi į pramonę, buvo sunaikintos iki 1924 m. Po nuožmios kovos dėl gyvybės ar mirties iškilo trys koncernai, kurie dabar parduoda daugiau kaip 80% visos produkcijos. Jie veikia konkurencinio spaudimo sąlygomis, nes nepaisant jau užimtų pozicijų, gerai organizuotos pardavimo ir aptarnavimo sistemos pranašumo, mažiausias aplaidumas tobulinant savo produkciją ir gerinant jos kokybę ar koks nors mėginimas sudaryti monopolinius susitarimus tuojau pat sužadintų naujus konkurentus. Jų tarpusavio santykiams būdinga veikiau abipusė pagarba, negu konkurencija: jie susilaiko nuo tam tikrų agresyvių veiksmų (be kita ko, taip nebūtų tobulos konkurencijos sąlygomis); jie lenktyniauja tarpusavyje ir renka taškus, diegdami pažangiausią technologiją. Tokia raida trunka jau penkiolika metų, ir toli gražu neakivaizdu, kad jeigu šiuo laikotarpiu būtų vyravusios tobulos konkurencijos sąlygos, visuomenei būtų siūlomi geresni ir pigesni automobiliai, o koncernų darbininkams – aukštesni atlyginimai ar didesnės užimtumo garantijos. Sintetinio pluošto pramonės „geri laikai" buvo 3–iajame dešimtmetyje. Šis pavyzdys dar geriau negu ankstesnysis rodo, kokie bruožai būdingi verslui, diegiančiam naują prekę į anksčiau visiškai užimtas sritis, taip pat toji strategija, kurios tenka griebtis tokiomis sąlygomis. Yra ir kai

dėl žmonių nuoširdumo. Šalia tos kūrybinio naikinimo raidos realybės, kuri paprastai atsispindi knygose ir paskaitose apie ekonominius ciklus, yra dar vienas verslo savitvarkos aspektas, nepatenkantis į mūsų teoretikų akiratį. Kartelinio tipo „prekybos suvaržymai", kaip ir tylūs susitarimai dėl kainų, gali būti veiksmingi vaistai depresijos sąlygomis. Šia prasme jie gali pasitarnauti ne tik pastovesniam, bet ir didesniam bendrojo produkto augimui negu galėtų garantuoti visiškai nevaldomas veržimasis į priekį, kurio kelią neišvengiamai nusėja katastrofos. Taip pat negalima sakyti, jog tokios katastrofos vis vien įvyktų. Mes žinome tai, kas konkrečiai jau įvyko. Tačiau mes menkai tesuprantame tai, kas galėjo įvykti, jeigu visų tų varžtų išvis nebūtų buvę, ypač jei nepamirštame didžiulės raidos spartos.

Net išplėtus mūsų argumento galiojimą, jis vis vien dar neapima visų ribojimo ar reguliavimo atvejų, daugelis iš kurių neabejotinai turi neigiamos įtakos ilgalaikei gamybos plėtrai; beje, dažnai nekritiškai manoma, kad tokios įtakos turi visa ši strategija. Ir net tais atvejais, kuriuos mūsų argumentas aprėpia, galutinis poveikis priklauso nuo aplinkybių ir nuo būdo bei laipsnio, kuriuos kiekvienu atveju panaudoja tam tikra pramonės šaka. Žinoma, gali būti, kad viską apimanti kartelių sistema trukdytų pažangai, bet taip pat gali būti, kad ji mažesniais visuomeniniais ir privačiais kaštais įgyvendintų visa tai, ką tariamai įgyvendina tobula konkurencija. Štai kodėl mūsų argumentas nėra nukreiptas prieš valstybės reguliavimą. Jis rodo, kad nėra pagrindo beatodairiškam „trestų triuškinimui" ar persekiojimui visa to, kas laikoma prekybos varžymu. Racionalus ir nebaudžiamas valstybinis ekonomikos reguliavimas pasirodo esąs nepaprastai delikatus uždavinys, kurio sprendimą galima patikėti toli gražu ne kiekvienai valstybės agentūrai, ypač kai aplinka priešiška stambiajam verslui [6]. Argumentas, kuriuo siekiama paneigti viešpataujančią *teoriją* bei tas išvadas, kurios jos pagrindu daromos apie ryšį tarp šiuolaikinio

kurių kitų skirtumų. Tačiau iš esmės abu atvejai – panašūs. Kiekybinė ir kokybinė sintetinių produktų ekspansija yra visiems žinomas dalykas. Tačiau sparti šios pramonės pažanga visą laiką vyko ribojant konkurenciją.

6 Deja, šis teiginys yra ne mažesnė, bet gal net didesnė, kliūtis tarpusavio supratimui ekonominės politikos klausimais negu pati radikaliausia opozicija valstybiniam reguliavimui. Politikai, valstybiniai pareigūnai ir ekonomistai dar gali iškęsti tai, ką man-

kapitalizmo ir bendrojo produkto augimo, pats kuria kitą *teoriją*, t.y. kitą požiūrį į faktus ir kitą jų interpretacijos principą. Mums to pakanka. Toliau tekalba faktai.

3. Dabar keletas žodžių apie „kainų neelastingumą", kuriam pastaruoju metu skiriama tiek daug dėmesio. Iš tikrųjų tai tėra tos pačios problemos, kurią aptarėme, atskiras aspektas. Neelastingumą apibrėšime taip: kaina yra neelastinga, jeigu ji yra mažiau jautri paklausos ir pasiūlos sąlygų pokyčiams, nei ji būtų viešpataujant tobulai konkurencijai [7]. Kiekybiniu požiūriu, kainų neelastingumo laipsnis priklauso nuo matavimo metodo ir todėl yra ginčytinas.

Tačiau kad ir kokia būtų medžiaga ar metodas, visiškai aišku, kad kainos toli gražu nėra tokios neelastingos, kaip atrodo. Yra daug priežasčių, dėl kurių tai, kas realiai yra kainos pasikeitimas, neatsispindi statistikos veidrodyje; kitaip sakant, kodėl yra taip daug tariamo neelastingumo. Atkreipsiu dėmesį tik į vieną klasę tokių priežasčių, kurios glaudžiai susijusios su čia analizuojamais faktais.

Jau rašiau apie naujų prekių įsiveržimo reikšmę kapitalizmo raidai apskritai ir apie specifinę jų reikšmę jo konkurencijos mechanizmui. Nauja prekė gali sugriauti anksčiau buvusią struktūrą, nes patenkina tam tikrą norą daug mažesne kaina už paslaugos vienetą (pavyzdžiu gali būti transporto paslaugos) ir vis dėlto jokia atskira registruota kaina gali nepasikeisti; lankstumą šia prasme gali lydėti nelankstumas formalia prasme. Yra ir kitų atvejų, ne šio tipo, kai mažesnė kaina yra vienintelis naujos prekių rūšies pasirodymo rinkoje motyvas; tuo tarpu senoji rūšis išlaiko seną kainą – dar vienas kainų sumažinimas, kuris tiesiogiai nepasireiškia. Be to, didžioji dau-

dagumo sumetimais pavadinčiau „ekonominio rojalizmo" opozicija. Tačiau jiems daug sunkiau iškęsti abejones jų kompetencija, kurios mus ypač užplūsta žiūrint į įstatymdavių intelektines pastangas.

Šis apibrėžimas yra pakankamas mūsų tikslui, tačiau jis nebūtų pakankamas kitiems tikslams. Žr. D. D. Humphrey straipsnį leidinyje *Journal of Political Economy*, October 1937 ir E. S. Masono straipsnį leidinyje *Review of Economic Statistics*, May 1938. Profesorius Masonas, be kita ko, parodė, kad priešingai paplitusiam įsitikinimui kainų neelastingumas nedidėja, arba jis nėra didesnis nei buvo prieš keturiasdešimt metų; šis rezultatas jau pats savaime diskredituoja kai kurias šiuolaikinės kainų neelastingumo doktrinos išvadas.

guma naujų vartojimo prekių, ypač visa šiuolaikinė buitinė techninė aparatūra, pradedamos diegti dar eksperimentiškai, dar neištobulintos; būdamos tokio lygmens jos niekada negali užimti visos potencialios rinkos. Taigi produktų kokybės gerinimas yra praktiškai visuotinis atskirų koncernų ir pramonės šakų raidos bruožas. Nepriklausomai nuo to, ar šis kokybės gerėjimas reikalauja papildomų kaštų, ar ne, vienetinė tobulesnė prekės kaina negali būti laikoma neelastinga be papildomos analizės.

Žinoma, yra daugybė tikro kainų neelastingumo atvejų: kainos būna pastovios dėl verslo politikos, dėl jų keitimo problemų (pavyzdžiui, kainos, kurias kartelis nustatė po sunkių derybų). Norint įvertinti šio fakto poveikį ilgalaikei gamybos apimčiai, pirmiausia būtina suprasti, kad šis neelastingumas iš esmės yra trumpalaikis. Nėra rimtų ilgalaikio kainų neelastingumo atvejų. Analizuodami kiekvienos bent kiek reikšmingos pramonės šakos ar pramoninių prekių grupės raidą per tam tikrą laiko tarpą beveik visada atrandame, jog ilgainiui kainos neišvengiamai prisitaiko prie technologinės pažangos – dažnai prisitaikydamos jos smunka tiesiog fantastiškai [8], – jeigu šio smukimo nesulaiko pinigų ar tiesioginės politikos įvykiai arba, kai kuriais atvejais, autonominiai atlyginimų dydžio pokyčiai, į kuriuos, žinoma, taip pat turi būti atsižvelgiama darant atitinkamas korekcijas, lygiai kaip ir darant korekcijas dėl produktų kokybės pokyčių [9]. Mūsų ankstesnioji analizė parodė, kodėl kapitalizmo evoliucijos procesas kaip tik toks ir turi būti.

Vìsa, ko siekia nagrinėjamoji verslo strategija, kiekvienu atveju vìsa,

[8] Paprastai jos smunka ne taip staigiai, kaip smuktų tobulos konkurencijos sąlygomis. Tačiau tai yra tokia tiesa, kuri galioja tik *ceteris paribus*, ir dėl šios išlygos teiginys praranda visą praktinį reikšmingumą. Apie tai jau kalbėjau anksčiau ir prie to dar grįšiu (§ 5).

[9] Kalbant apie dalyką visuomenės gerovės požiūriu, derėtų priimti kitokį apibrėžimą nei šis ir apie kainų pokyčius spręsti pagal tai, kiek darbo valandų tenka dirbti, kad užsidirbtum tuos dolerius, už kuriuos galima nusipirkti tam tikrą pramoninių prekių kiekį (žinoma, reikia atsižvelgti ir į kokybės pokyčius). Mes taip jau darėme dėstydami ankstesnį argumentą. Tokiu atveju atsiskleidžia tikrai įspūdinga ilgalaikė kainų smukimo ir elastingumo tendencija. Kainų kaita iškelia kitokią problemą. Jeigu ji atspindi monetarinių faktorių poveikį, nagrinėjant neelastingumą daugeliu atvejų jų galima nepaisyti. Tačiau jeigu ji atspindi bendrą visų gamybos šakų didėjančio efektyvumo poveikį, į juos reikia atsižvelgti.

ką ji gali pasiekti, – bandymas išvengti sezoninių, atsitiktinių ar ciklinių kainų svyravimų ir atsižvelgti tik į fundamentalią sąlygų, kurios lemia šiuos svyravimus, kaitą. Kadangi šie fundamentalūs pokyčiai reiškiasi lėtai, tai ir kainos keičiamos iš lėto, paprastai senosios kainos lieka tol, kol neišryškėja santykinai tvarūs naujųjų kontūrai. Specialiąja terminologija sakoma, kad taikant šią strategiją mėginama judėti pagal žingsninę funkciją, artėjančią prie tendencijos. Tikra ir sąmoningai vykdoma kainų neelastingumo politika kaip tik tai ir reiškia. Faktiškai tai pripažįsta dauguma ekonomistų, bent jau sprendžiant iš jų darbų. Nors kai kurie jų argumentai apie neelastingumą galioja tik ilgalaikiams reiškiniams (pavyzdžiui, dauguma argumentų, teigiančių, kad kainų neelastingumas neleidžia technologinės pažangos vaisiams pasiekti vartotojo), praktiškai jie nagrinėja pirmiausia ciklinį neelastingumą ir ypač tą faktą, kad dauguma kainų nesmunka arba negreitai smunka recesijų ir depresijų metu. Tad tikrasis klausimas yra tas, kaip šis trumpalaikis neelastingumas [10] gali atsiliepti ilgalaikiam bendrojo produkto didėjimui. Šiuo požiūriu vienintelė išties rimta problema yra tokia: kainos, kurios nesmunka rimtos recesijos ar depresijos metu, neabejotinai turi įtakos verslo padėčiai per šias ciklo fazes; jei toji įtaka yra akivaizdžiai neigiama, tai daro padėtį sunkesnę nei ji būtų, jei kainos būtų visiškai elastingos – žala, kuri daroma kiekvienu atskiru momentu, gali taip pat neigiamai atsiliepti vėlesniam ekonomikos atsikūrimui bei pakilimui ir pastoviai smukdyti bendrojo produkto didėjimo tempus, t.y. daryti juos mažesnius nei įprastinius, jei tokio nelankstumo nebūtų. Šiam požiūriui paremti yra vartojami du argumentai.

Norėdami išsiaiškinti pirmojo didžiausią įtaką, tarkime, kad pramonės šaka, kuri recesijos metu nemažina kainų, parduoda tokį patį produkto kiekį, kokį ji parduotų jas sumažinusi. Tokiu atveju pirkėjų kiše-

[10] Reikia pastebėti, kad „trumpalaikis" šiuo atveju gali reikšti ilgesnį laiko tarpą nei paprastai, kartais dešimtį metų ar net daugiau. Tas ciklas nėra vienas, vienu metu veikia keli nevienodos trukmės ciklai. Vienas iš pačių svarbiausių trunka maždaug devynerius su puse metų. Svarbiausi struktūriniai pokyčiai, reikalaujantys kainų adaptacijos, taip pat vyksta maždaug tokios pat trukmės periodais. Ypač ryškių pokyčių mastai atsiskleidžia tik per daug ilgesnius periodus. Norint įvertinti aliuminio, viskozės ar automobilių kainų pasikeitimo mastą reikia nagrinėti maždaug 45 metų periodą.

nės ištuštėja ta suma, kuria toji šaka pasipelno iš nelankstumo. Jeigu pirkėjai yra žmonės, kurie išleidžia visa, ką gali, ir jeigu toji pramonės šaka ar tie, kurie gauna jos grynąsias pajamas, patys neišleidžia gautų papildomų lėšų, o jas laiko nenaudojamas arba jomis apmoka bankų paskolas, tada bendras ekonomikos išlaidų lygis gali sumažėti. Kai taip atsitinka, gali nukentėti kitos pramonės šakos ar įmonės, ir jeigu jos savo ruožtu pradeda riboti gamybos apimtį, gali pradėti didėti depresijos padariniai. Kitaip sakant, neelastingumas gali paveikti nacionalinių pajamų lygį ir jų pasiskirstymą taip, kad arba sumažės apyvarta, arba padaugės laisvų lėšų, arba padidės tai, kas populiariai klaidingai vadinama santaupomis. Iš principo toks atvejis yra galimas. Tačiau skaitytojui turėtų būti nesunku suvokti [11], jog tokių atvejų praktinė reikšmė, jei tokios apskritai esama, yra labai menka.

Antrasis argumentas apeliuoja į kitus padarinius, kuriuos gali turėti kainų neelastingumas. Jeigu kurioje nors pramonės šakoje ar sektoriuje dėl jo papildomai mažinama gamyba, t.y. jei ji mažinama labiau nei paprastai per depresiją, ji sukelia didesnį nedarbą – dėl to dažniausiai priekaištaujama kainų neelastingumui – bei atitinkamai mažinamos bendrosios išlaidos. Šis argumentas kartoja pirmojo argumento žingsnius. Jo praktinę reikšmę gerokai menkina – nors ekonomistai nesutaria dėl masto – toji aplinkybė, kad svarbiausiais atvejais kainų neelastingumas kaip tik priklauso nuo mažo paklausos jautrumo trumpalaikiams kainų pokyčiams. Žmonės, kurie depresijos metu baiminasi dėl savo ateities, vargu ar pirks naują automobilį, net jeigu jo kaina sumažės 25%, ypač jeigu pirkinys gali būti nesunkiai atidėtas arba jeigu sumažėjusi kaina kelia dar didesnio mažėjimo viltį.

Tačiau net nepaisant šios aplinkybės, argumentas nėra pagrįstas, nes jį vėl diskredituoja *ceteris paribus* išlyga, kuri yra nepriimtina kalbant apie kūrybinio naikinimo procesą. Iš fakto (jei tai apskritai faktas), kad

[11] Norint tuo įsitikinti reikia kruopščiai išnagrinėti visas prielaidas, ir ne tik šiuo įsivaizduotu aiškiu atveju, bet ir mažiau aiškiais atvejais, kurių praktinė tikimybė yra didesnė. Be to, nereikia pamiršti, kad pelnas, gaunamas išlaikant aukštas kainas, gali būti priemonė, apsauganti nuo bankroto ar bent jau nuo būtinybės nutraukti veiklą – nuo dviejų dalykų, kurie gali daug veiksmingiau įsukti smukimo „ydingąją spiralę" negu galimas bendrųjų išlaidų mažėjimas. Žr. komentarą antrajam argumentui.

esant elastingesnėms kainoms *ceteris paribus* galėtų būti parduota daugiau prekių, neišplaukia, kad būtų daugiau minėtų prekių ar didesnė bendroji produkcija ir, vadinasi, didesnis užimtumas. Jeigu tariame, kad nemažinant kainų stiprėja padėtis tų pramonės šakų, kurios laikosi tokios politikos (dėl to, kad padidėja jų pajamos arba kad jos išvengia rinkos chaoso), t.y. jeigu toji politika yra kažkas daugiau nei klaida, tai tokia politika galėtų paversti tvirtovėmis tai, kas kitu atveju būtų naikinimo centrai. Kaip jau matėme anksčiau, bendrasis produktas ir užimtumas gali išlikti didesni esant tokiems suvaržymams, negu jie būtų, jeigu depresijai būtų leidžiama sugriauti visą kainų struktūrą [12]. Kitaip sakant, kapitalistinės evoliucijos sukurtomis sąlygomis tobulas ir visuotinis kainų elastingumas per depresiją galėtų dar labiau destabilizuoti sistemą, užuot ją stabilizavęs (kaip tai, be abejo, įvyktų bendrosios teorijos numatomomis sąlygomis). Ir vėl tai dažnai pripažįstama tais atvejais, kai ekonomistas simpatizuoja kieno nors interesams, pavyzdžiui, darbininkų ir žemdirbių; tokiais atvejais jis lengvai sutinka, jog tai, kas atrodo kaip neelastingumas, gali būti ne daugiau kaip reguliuojamoji adaptacija.

Skaitytoją galbūt šiek tiek stebina, kad tiek nedaug lieka iš doktrinos, kuri taip išgarsėjo paskutiniaisiais metais. Kainų nelankstumas kai kuriems žmonėms tapo ryškiausiu kapitalizmo defektu ir vos ne svarbiausiu veiksniu aiškinant depresijų priežastis. Tačiau čia nėra nieko nuostabaus. Individai ir grupės griebiasi kiekvieno „atradimo", jeigu tik jis atitinka politinę dienos tendenciją. Kainų nelankstumo doktrina, turinti dar ir tiesos grūdą, toli gražu nėra blogiausias šios rūšies atvejis.

4. Dar viena doktrina, virtusi beveik šūkiu, teigia, kad stambaus verslo epochoje svarbiausias verslininko veiklos motyvas yra išsaugoti esamų investicijų vertę, arba konservuoti kapitalą, o tai gresia tuo, kad būsiąs stabdomas kaštų mažinimas. Vadinasi, kapitalistinė tvarka tampanti nesuderinama su pažanga.

Kaip matėme, pažanga neišvengiamai naikina kapitalą toje srityje, su

[12] Kalbant teoretiko kalba, depresinė paklausos kreivė galėtų pasislinkti žemyn daug smarkiau, jeigu būtų atleisti visi kainų stabdžiai.

kuria konkuruoja nauja prekė ar gamybos būdas. Esant tobulai konkurencijai senosios investicijos turi būti adaptuojamos prie naujų sąlygų su nuostoliais arba išvis palaidojamos; tačiau kai nėra tobulos konkurencijos ir kai kiekvieną pramonės sritį kontroliuoja vos keli dideli koncernai, jie gali įvairiais būdais gintis nuo jų kapitalo struktūrai gresiančių pavojų ir mėginti be nuostolių išlaikyti kapitalinę balanso dalį; kitaip sakant, jie gali kovoti ir kovoja su pačia pažanga.

Jei ši doktrina vien formuluoja specifinį ribojančios verslo strategijos aspektą, tai nėra reikalo ką nors pridurti prie šiame skyriuje jau išdėstyto argumento. Kalbant apie tokios strategijos ribas ir apie jos funkcijas per kūrybinio naikinimo procesą, galima tik pakartoti, kas jau sakyta. Tai tampa akivaizdu, kai suvoki, kad kapitalo vertės konservavimas yra tas pat, kas pelno konservavimas. Faktiškai šiuolaikinėje teorijoje sąvoka „dabartinė grynoji turto vertė" (=kapitalo vertė) dažnai vartojama vietoje sąvokos „pelnas". Žinoma, tiek turto vertė, tiek pelnas nėra paprasčiausiai konservuojami, juo siekiama turėti kiek galima didesnius.

Tačiau priekaištai dėl to, kad stabdomas kaštų mažinimo procesas, reikalauja bent trumpo komentaro. Šiek tiek pagalvojus matyti, jog tam pakanka išnagrinėti konkretų atvejį. Tarkime, kad koncernas turi patentą tam tikram technologiniam sprendimui, kurio įdiegimas pareikalautų iš dalies arba visiškai nurašyti visas jo gamyklas ir įrenginius. Ar siekiant išsaugoti kapitalo vertę, būtų susilaikoma įdiegti šį sprendimą, jeigu koncerno vadovybė, nekaustoma kapitalistinių interesų, tarsi socialistinė direkcija, galėtų ir norėtų jį panaudoti visos visuomenės labui?

Čia vėl knieti pažvelgti į faktus. Šiuolaikinis koncernas, kai tik jis pasijunta galįs sau tai leisti, pirmiausia steigia tyrimų padalinį, kuris užsidirba duoną ir sviestą išradyba. Tokia praktika tikrai nerodo bjaurėjimosi technologine pažanga. Čia nepadės ir nuoroda į tuos atvejus, kai koncernų įsigyti patentai nebuvo panaudoti iš karto ar nebuvo panaudoti apskritai. Juk tam galėjo būti visai suprantamų priežasčių; pavyzdžiui, užpatentuotas procesas gali pasirodyti išvis netikęs arba netinkamas tam, kad jį būtų galima komerciškai naudoti. Nei patys išradėjai, nei ekonomistai tyrinėtojai, nei valdžios pareigūnai nėra nešališki šių dalykų teisė-

jai; remdamiesi tik jų protestais ar raportais galime susidaryti labai iškreiptą vaizdą [13].

Tačiau mums rūpi teorinė pusė. Kiekvienas sutinka, kad tiek privataus koncerno vadovybė, tiek socialistinė administracija tuos patobulinimus įdiegtų, jeigu būtų tikimasi, kad naudojant naują metodą bendri gaminio kaštai bus mažesni nei naudojant senąjį. Vyrauja įsitikinimas, kad jeigu ši sąlyga nėra patenkinta, tada privati valdyba nediegtų kaštus mažinančio metodo tol, kol nebūtų nurašytos esamos gamyklos bei įrenginiai, tuo tarpu socialistinė administracija, rūpindamasi visuomenės gerove, keistų senąjį metodą nauju kaštus mažinančiu metodu iškart, kai tik toks metodas būtų atrastas, t.y. nepaisydama kapitalo vertės. Iš tikrųjų taip nėra [14].

Privataus koncerno vadovybė, jeigu ji vadovaujasi pelno paskatomis, nėra labiau negu socialistinė administracija suinteresuota išlaikyti kiekvieno pastato ar mašinos vertę. Ji tik siekia, kad grynoji viso turto vertė, kuri yra lygi diskontuotai numatomų grynųjų pajamų vertei, būtų kuo didesnė. Tai reiškia, kad ji visada diegs naują gamybos metodą, jeigu tikėsis, kad jis ateityje duos didesnį pajamų srautą atitinkamam būsimųjų išlaidų srautui, negu jų duoda jau naudojamas metodas; abu srautai diskontuojami dabarties atžvilgiu,. Praeities investicijų vertė, nepriklausomai nuo paralelinių skolų įsipareigojimų, o šiuos tenka padengti – neturi jokios reikšmės arba turi ją tik ta prasme ir tokiu mastu, kokiu ji taip pat gali atsirasti skaičiavimuose, kuriais remiasi socialistinės administracijos sprendimai. Jeigu senų įrenginių naudojimas taupo išlaidas palyginti su neatidėliojamu naujų metodų diegimu, šis jų tarnavimo vertės likutis turi neabejotinos reikšmės tiek kapitalistinės, tiek socialistinės vadovybės sprendimui; visais kitais požiūriais joms abiejoms „kas buvo, tas

[13] Beje, reikia pastebėti, kad aptariamoji suvaržymų praktika, tarus, kad jos mastai pakankamai reikšmingi, turėtų ir tam tikrų kompensacinių padarinių visuomenės gerovei. Juk tie kritikai, kurie kalba apie pažangos sabotavimą, tuo pat metu pabrėžia *socialinius* sparčios kapitalizmo pažangos kaštus, ypač nedarbą, kurį toji sparta implikuoja ir kurį galėtų šiek tiek sušvelninti jos sulėtėjimas. Tad ar jų požiūriu technologinė sparta yra per didelė ar per maža? Jiems derėtų šiuo klausimu apsispręsti.

[14] Reikia pažymėti, kad net jeigu šis argumentas būtų pagrįstas, jis vis vien būtų nepakankamas pagrįsti tezei, kad kapitalizmas tokiomis sąlygomis būtų „nesuderinamas su technologine pažanga". Jis įrodytų tik tai, jog kai kuriais atvejais nauji metodai įdiegiami neiškart.

pražuvo", ir bet koks mėginimas išsaugoti praeities investicijų vertę prieštarautų tiek pelno siekio principams, tiek ir socialistiniam administratoriui nustatytoms taisyklėms.

Netiesa, kad privačios įmonės, kurių įrenginių vertei kelia grėsmę nauji jų jau įgyti metodai (jeigu jos jų neturi, nėra jokios problemos ir jokio pagrindo priekaištams), diegs naująjį metodą tik jeigu bendri vienetiniai jo kaštai bus mažesni nei vienetiniai senojo metodo kaštai arba jeigu senoji investicija bus visiškai nurašyta *pagal grafiką, sudarytą iki naujojo metodo atradimo*. Juk jeigu tikimasi, kad naujos mašinos, jas įrengus, tarnaus ilgiau už anksčiau numatytą senų mašinų naudojimo periodą, jų diskontuota likutinė tos datos vertė bus dar vienas turtas, į kurį turi būti atsižvelgiama. Dėl tų pačių priežasčių, netiesa, kad socialistinė administracija, racionaliai veikdama, visada ir iš karto diegtų bet kurį naują metodą, žadantį gamybą mažesniais bendrais vienetiniais kaštais; netiesa ir tai, kad tokia praktika būtų visuomenei naudinga.

Tačiau yra dar vienas elementas [15], kuris turi esminės įtakos tokio tipo elgesiui ir kuris paprastai nepastebimas. Jį galima pavadinti kapitalo *ex ante* konservavimu tikintis ateities patobulinimų. Dažnai, jeigu ne dažniausiai, verslovė sprendžia ne paprastą klausimą, diegti ar nediegti naują gamybos metodą, kuris yra geriausias iš esamų ir kuris reikiamą laiko tarpsnį gali išlikti toks. Paprastai naujo tipo mašina tėra grandis ištisoje patobulinimų grandinėje ir ji gali greit pasenti. Tokiu atveju būtų akivaizdžiai neracionalu judėti nuo grandies prie grandies, nepaisant kiekvieną kartą patiriamų kapitalo nuostolių. Svarbiausias klausimas, kuris tada iškyla – kurią grandį verslovė turi keisti. Atsakymas į jį iš esmės turi būti kompromisas tarp alternatyvių siūlymų, dažniausiai remiamų spėjimu. Tačiau paprastai kurį laiką tenka lūkuriuoti, nes reikia išsiaiškinti, kaip elgiasi visa toji grandinė. O pašaliečiui tai gali atrodyti kaip mėginimas slopinti pažangą norint išsaugoti *esamą* kapitalo vertę. Tačiau net pats kantriausias iš visų „draugų" pradėtų maištauti, jeigu socialistinė administracija būtų tiek kvaila, kad vadovaudamasi teoretiko patarimu kiekvienais metais verstų į šiukšlyną savo gamyklas ir įrenginius.

[15] Žinoma, čia yra ir kitų elementų. Skaitytojas malonės suprasti, jog analizuojant kelis principinius klausimus, neįmanoma deramai nušviesti visas paliestas temas.

5. Šios skyriaus pavadinimas atsirado todėl, kad jame nagrinėjami faktai bei klausimai, kuriuos viešoji nuomonė sieja su monopoliu ar monopoline praktika. Iki šiol stengiausi kiek galėdamas susilaikyti nuo šių terminų vartojimo, nes kai kurias su jais susijusias problemas buvau numatęs apsvarstyti atskirame skyrelyje. Tačiau jame bus pasakyta tik tai, kas vienaip ar kitaip jau buvo paliesta.

(a) Pirmiausia dėl paties termino. Monopolininkas – vienintelis pardavėjas. Griežtai kalbant, monopolininkas yra kiekvienas, kuris parduoda ką nors, kas nėra visais požiūriais, įskaitant įpakavimą, vietą ir aptarnavimą, visiškai panašu į tai, ką parduoda kiti žmonės: kiekvienas bakalėjininkas, kiekvienas galanterininkas ar kiekvienas ledų pardavėjas prie kelio, greta kurio nestovi daugiau tos pačios rūšies ledų pardavėjų, yra monopolininkas. Tačiau kalbėdami apie monopolininkus ne tai turime omenyje. Turime omenyje tik tokius vienintelius pardavėjus, į kurių rinkas negali įsiveržti kiti potencialūs tos pačios prekės gamintojai ar tiekėjai, arba, kalbant specialistų terminais, tik tuos vienintelius pardavėjus, kurių prekės paklausos grafikas beveik visiškai priklauso nuo jų pačių veiksmų bei nuo kitų verslovių reakcijų į tuos veiksmus. Tradicinė Cournot-Marshallo monopolio teorija, išplėtota ir pataisyta kitų autorių, galioja tik taip ją apibrėžus; beprasmiška laikyti monopoliu tuos atvejus, kuriems ši teorija negalioja.

Tačiau taip apibrėžus monopolį iškart tampa akivaizdu, kad gryni ilgalaikio monopolio atvejai yra nepaprastai reti ir net negryni tokio monopolio atvejai yra retesni už tobulos konkurencijos atvejus. Beribė galia išnaudoti tam tikrą paklausos struktūrą – arba struktūrą, kuri kinta nepriklausomai nuo monopolininko veiksmų bei reakcijų į tuos veiksmus, – nevaržomo kapitalizmo sąlygomis vargu ar gali išsilaikyti tiek ilgai, kad tai turėtų reikšmės bendrojo produkto analizei, nebent toji galia būtų įtvirtinama viešosios valdžios, kaip, pavyzdžiui, fiskalinių monopolių atveju. Ne tik sunku surasti, bet net sunku įsivaizduoti šiuolaikinę verslovę (net jeigu ją gina importo muitai ar importo suvaržymai), kuri pastoviai disponuotų tokia galia neremiama valdžios. Net geležinkeliai ir energetinės verslovės pirmiausia turėjo sukurti paklausą savo paslaugoms ir tik po to galėjo pradėti ginti savo rinkas nuo konkurencijos. Neskaitant komunalinių paslaugų, vienintelio pardavėjo pozicija gali būti išsikovota ir

išlaikoma dešimtmečius tik jeigu tas pardavėjas nesielgia kaip monopolininkas. Apie trumpalaikius monopolius dar kalbėsime.

Tad iš kur visos šios kalbos apie monopolizmą? Atsakymas gali sudominti politinių diskusijų psichologijos tyrinėtoją. Žinoma, monopolio sąvoka, kaip ir kitos sąvokos, vartojama gana palaidai. Antai kalbama apie šalies monopolį vienokiai ar kitokiai prekei [16], net jeigu atitinkama pramonės šaka veikia stiprios konkurencijos sąlygomis ir pan. Bet tai ne viskas. Mūsų ekonomistai, valdžios pareigūnai, žurnalistai ir politikai pamėgo šį žodį todėl, kad jis tapo prakeiksmu, kuriuo lengviausia sukelti visuomenės pasipiktinimą tais, kuriems jis skiriamas. Anglų ir amerikiečių pasaulyje monopolis buvo keikiamas ir kaltinamas dėl išnaudojimo nuo pat XVI ir XVII amžiaus, kai Anglijos valdžia kūrė gausybę monopolių, kurie, viena vertus, beveik atitiko teorinį monopolinės elgsenos modelį ir, kita vertus, teisėtai kėlė pasipiktinimo audrą, kuri darė įspūdį net karalienei Elžbietai I.

Tautos turi gerą atmintį. Mūsų laikais galime įsitikinti tuo, kaip šalis reaguoja į šimtmečių senumo įvykius. Senųjų laikų monopolinė praktika padarė anglosaksų visuomenę tokią jautrią monopoliui, kad ji įprato šiai tamsiai jėgai priskirti beveik viską, kas jai versle nepatinka. Antai tipiškam liberaliam buržua monopolis tapo beveik visų piktnaudžiavimų šaltiniu – faktiškai jis tapo jo mėgstamiausia baidykle. Adamas Smithas [17], turėdamas omenyje pirmiausia Tiudorų ir Stiuartų monopolius, juos rūsčiai smerkė kaip nedorus. Seras Robertas Peelas – kuris, kaip dauguma

[16] Šie vadinamieji monopoliai pastaruoju metu susilaukė ypatingo dėmesio dėl siūlymų uždrausti tam tikrų medžiagų tiekimą valstybėms-agresorėms. Šios diskusijos reikšmę mūsų problemai gali atskleisti analogija. Iš pradžių į šį draudimą buvo dedama daug vilčių. Vėliau draudžiamų medžiagų sąrašai pradėjo trumpėti, nes paaiškėjo, jog yra labai nedaug produktų, kurių tos valstybės negalėtų pačios pasigaminti arba pakeisti pakaitalais. Galiausiai kilo įtarimas, kad nors joms galima padaryti trumpalaikį spaudimą, ilgalaikė raida gali paversti niekais beveik viską, kas tuose sąrašuose dar buvo likę.

[17] Šią nekritinę nuostatą lengviau pateisinti Adamo Smitho ir klasikų negu jų sekėjų atveju, nes stambaus verslo šiuolaikine prasme tada dar nebuvo. Tačiau net ir tokiu atveju jis nuėjo per daug toli. Iš dalies tai paaiškinama tuo, kad jie neturėjo patenkinamos monopolio teorijos, o tai juos skatino vartoti šį terminą ne tik gana laisvai (Adamas Smithas ir net Senioras, pavyzdžiui, žemės rentą traktavo kaip monopolinį pel-

konservatorių, kartais mokėdavo pasiskolinti ginkluotę iš demagogų arsenalo, – garsiajame savo paskutinės kadencijos epiloge, įžeisdamas bičiulius, kalbėjo apie duonos ir javų monopolį, nors, kaip žinoma, Anglijos javų gamyba buvo visiškai konkurencinė nepaisant protekcinių priemonių [18]. Anglijoje monopolis tapo praktiškai kiekvieno bent kiek stambesnio verslo sinonimu.

(b) Paprastojo ir diskriminacinio monopolio teorija, kad išskyrus ribinius atvejus monopolinė kaina yra aukštesnė, o monopolinė gamyba mažesnė negu konkurencinė kaina ir konkurencinė gamyba. Tai yra tiesa, tik jeigu gamybos metodai, organizacijos būdai ir visa kita yra visiškai vienodi abiem atvejais. Tačiau iš tikrųjų monopolininkas savo dispozicijoje gali turėti pranašesnių metodų, kurių neturi arba negali lengvai gauti kitokių konkurentų minia: yra pranašumų, kuriuos iš principo gali pasiekti ir konkurencinė įmonė, tačiau juos garantuoti gali tik monopolis: monopolis, pavyzdžiui, gali pasitelkti geriausius specialistus [19], jis taip pat disponuoja nepalyginamai didesniais finansais. Esant tokiai padėčiai minėtasis teiginys nustoja galios. Kitaip sakant, minėtasis konkurencijos pranašumo elementas gali visiškai netekti reikšmės, nes monopolinės kainos nėra būtinai aukštesnės, o gamybos apimtys – mažesnės negu jos būtų esant tam gamybiniam ir organizaciniam efektyvumui, kurį gali pasiekti konkurencinėmis sąlygomis veikiančios įmonės.

Negali būti abejonių dėl to, kad mūsų sąlygomis tipiški stambūs ga-

ną), bet taip pat žvelgti į monopolininko išnaudotojišką galią kaip praktiškai beribę, o tai, žinoma, yra klaida net kraštutiniais atvejais.

[18] Pavyzdys rodo, kaip šis terminas nuolat vartojamas netiksliai. Protekcionizmas žemės ūkio atžvilgiu ir žemės ūkio produkcijos monopolis yra visiškai skirtingi dalykai. Kova vyko dėl protekcionizmo, o ne dėl tariamo žemvaldžių ar ūkininkų kartelio. Tačiau siekiant visuomenės paramos kovoje su protekcionizmu buvo užsipuolami monopoliai. Ir, žinoma, paprasčiausia buvo protekcionistus apšaukti monopolininkais.

[19] Skaitytojas turėtų pastebėti, kad nors šio pobūdžio pranašumo reikšmė visiškai neginčijama, blogesni protai, ypač tuo atveju, kai jų savininkai netenka savo padėties, nėra linkę šio fakto pripažinti, o ir visuomenės bei ekonomistų simpatijos būna jų, o ne tų kitų pusėje. Tai gali būti susiję su tendencija neįvertinti kvazimonopolistinio junginio pranašumų kaštų mažinimo ir kokybės gerinimo požiūriu, – tendencija, kuri šiandien yra ne mažiau ryški negu vakarykštės dienos tendencija juos pervertinti, žiūrint į tipinį tokio junginio prospektą.

mybiniai vienetai pasižymi tokiais pranašumais (nors pats dydis šiuo požiūriu nėra nei būtina, nei pakankama sąlyga). Šie vienetai ne tik atsiranda per kūrybinio naikinimo procesą, ne tik funkcionuoja visiškai kitaip nei numato statinė schema – daugeliu atvejų jie sukuria būtinas pažangos prielaidas. Paprastai jie patys sukuria tai, ką panaudoja. Todėl standartinės išvados dėl jų poveikio ilgalaikėms gamybos apimtims negaliotų net tuo atveju, jeigu jie būtų tikri monopoliai tikrąja šio termino prasme.

Motyvacija čia neturi jokios reikšmės. Net jeigu įvesti monopolines kainas būtų vienintelis tikslas, tobulesnių gamybos metodų ar geresnės organizacijos spaudimas dažniausiai pastūmėtų monopolistinį optimumą link arba net už konkurencinės kainos (atitikimo kaštams prasme), taip atlikdamas – iš dalies, visiškai ar net geriau – konkurencinio mechanizmo darbą [20], ***net jeigu būtų laikomasi suvaržymų politikos ir visą laiką būtų neišnaudojamų pajėgumų***. Žinoma, jeigu gamybos, organizavimo ir kiti metodai nebūtų monopolio tobulinami, kaip tai atsitinka įprasto kartelio atveju, klasikinė teorema dėl monopolinių kainų ir gamybos apimčių pradėtų vėl galioti [21]. Taip pat būtų teisinga ir kita populiari idėja, būtent, kad monopolizmas turi „migdantį" poveikį. Čia taip pat nesunku rasti pavyzdžių. Tačiau iš jų negalima kurti jokios bendros teorijos. Juk monopolinė padėtis, ypač pramonės verslo padėtis, paprastai nėra miegas ant laurų. Ji gali būti užimta ir išlaikyta tik dėl budrumo ir ener-

[20] *Alluminium Company of America* nėra monopolis mūsų apibrėžta specialiąja prasme jau vien todėl, kad ši kompanija turėjo pati susikurti savo paklausos kreivę, vadinasi, jos elgesys neatitinka Cournot-Marshallo schemos. Tačiau dauguma ekonomistų ją laiko monopoliu; dėl tikresnių pavyzdžių stygiaus mes taip pat čia ją laikome monopoliu. Nuo 1890 m. iki 1929 m. šio vienintelio pardavėjo bazinio produkto kaina sumažėjo maždaug 12% arba, atsižvelgiant į kainų lygio pasikeitimą (urmo prekių B.L.S. indeksas), maždaug 8,8%. Produkcijos apimtys išaugo nuo 30 iki 103 400 metrinių tonų. Patento apsauga nustojo veikti 1909 m. Šio „monopolio" kritikai, priekaištaudami kompanijai dėl didelių kaštų ir dėl viršpelnių, turi remtis prielaida, kad daugybė konkuruojančių įmonių būtų sugebėjusios daugmaž taip pat sėkmingai atlikti kaštų mažinimo tyrimus, išmokti naujų produkto panaudojimo būdų ir išvengti visų nuostolingų sutrikimų. Visa šio pobūdžio kritika išties remiasi tokia prielaida, t.y. varomąjį šiuolaikinio kapitalizmo veiksnį postuluoja kaip savaime suprantamą prielaidą.

[21] Tačiau žr. *supra*, § 1.

gijos. Jeigu šiuolaikinis verslas turi ir migdymo poveikį, tai dėl visai kitokių priežasčių, apie kurias dar kalbėsime.

(c) Trumpalaikės perspektyvos požiūriu kur kas dažniau galima susidurti su tikromis monopolinėmis pozicijomis arba pozicijomis, artėjančiomis prie monopolinių. Kaimelio ant upės kranto bakalėjininkas polaidžio metu gali būti tikras monopolininkas ištisas valandas ar net ištisas dienas. Kiekvienam prekeiviui trumpam gali pavykti užimti monopolinę padėtį. Įmonė, gaminanti popierines etiketes alaus buteliams, gali atsidurti tokioje padėtyje – potencialūs konkurentai, kuriuos pelno siekis sugundytų veržtis į šią sritį, būtų iškart sunaikinti, ji taip pat gali laisvai judėti savo paklausos kreivės gana ilga, bet vis dėlto baigtine atkarpa – kol atsiradusios metalinės etiketės nesunaikina visos tos paklausos kainos.

Patys nauji gamybos metodai ir ypač naujos prekės nesukuria monopolio, net jeigu juos naudoja arba jas teikia vienintelė įmonė. Naujojo metodo produkcija turi konkuruoti su senųjų metodų produkcija, o naujoji prekė turi susikurti rinką, t.y. savo paklausos grafiką. Paprastai nei patentai, nei monopolinės priemonės čia nepadeda. Išimtimi čia gali būti atvejai, kai nauja technika akivaizdžiai pranoksta senąją (ypač jeigu ją galima išnuomoti, kaip batų siuvimo mašiną); arba kai pastovi jų paklausos kreivė susiformuoja iki patento galiojimo pabaigos.

Vadinasi, tiesa, kad tas verslininko pelnas, kurį kaip prizą kapitalistinė visuomenė teikia sėkmingam novatoriui, turi savyje tikro monopolinio pelno elementą. Tačiau kiekybinė šio elemento reikšmė, netvarus jo pobūdis ir jo funkcija raidoje, per kurią jis atsiranda, reikalauja jį skirti į atskirą klasę. Vienintelio pardavėjo pranašumas, kurį koncernui suteikia patentas ar monopolinė strategija, yra ne tiek galimybė laikinai elgtis pagal monopolinę schemą, kiek apsauga nuo rinkos galimos dezorganizacijos bei manevro laisvė imantis ilgalaikių planų. Taigi argumentas susisiekia su anksčiau pateikta analize.

6. Pažvelgus atgal galima pasakyti, kad šiame skyriuje pateikti faktai bei argumentai gerokai nublukina tą aurą, kuria kadaise buvo gobiama tobula konkurencija, ir siūlo palankiau žiūrėti į jos alternatyvą. Dabar noriu kaip tik šiuo požiūriu glaustai performuluoti argumentus.

Jau nuo Marshallo ir Edgewortho laikų pati tradicinė teorija net savo

srityje – statinės, arba tolydžiai augančios ekonomikos, srityje – pradėjo atradinėti daugybę išimčių senosioms teoremoms apie tobulą konkurenciją ir, beje, apie laisvąją prekybą, kurios smarkiai susilpnino beatodairišką tikėjimą tomis jos dorybėmis, kurias aukštino visa ekonomistų karta nuo Ricardo iki Marshallo, t.y. apytikriai J. S. Millio karta Anglijoje ir Francesco Ferrara karta Europos žemyne. Tai ypač pasakytina apie teiginius, kad tobula konkurencinė sistema idealiai taupo išteklius ir juos optimaliai paskirsto pajamų atžvilgiu – teiginius, kurie labai reikšmingi sprendžiant produkcijos augimo problemą [22].

Dar rimtesnę spragą pralaužė pastarųjų metų darbai dinaminės teorijos srityje (Frischas, Tinbergenas, Roosas, Hicksas ir kiti). Dinaminė analizė yra reiškinių analizė per tam tikrą laiko tarpsnį. Aiškindama, kodėl tam tikras ekonominis dydis, pavyzdžiui, kaina esamu momentu yra būtent tokia, ji atsižvelgia ne tik į kitų ekonominių dydžių reikšmes tuo pačiu momentu, kaip tai daro statinė teorija, bet taip pat į jų reikšmes ankstesniais laiko momentais bei į tai, kokių jų tikėjosi žmonės. Pirmas dalykas, kurį pastebime analizuodami teiginius apie dydžius, priklausančius skirtingiems laiko momentams [23], yra tai, kad kartą sutrikdyta pusiausvyra neatkuriama ir nauja nesukuriama taip lengvai ir taip greitai, kaip tai vaizduoja senoji tobulos konkurencijos teorija; yra netgi galimybė, kad pati toji prisitaikymo pastanga gali sukurti sistemą, veikiau labiau nutolusią, o ne artimesnę naujajai pusiausvyrai. Taip atsitinka daugumа atvejų, nebent trikdantysis faktorius nėra stiprus. Daugeliu atvejų taip atsitinka vien dėl to, kad vėluojama prisitaikyti.

Tai galima parodyti pačiu seniausiu, paprasčiausiu ir žinomiausiu pavyzdžiu. Tarkime, kad tobulai konkurencinėje javų rinkoje paklausa ir *numatoma* pasiūla sudaro pusiausvyrą, tačiau dėl blogų orų gaunamas menkesnis derlius, negu ūkininkai planavo pateikti rinkai. Jeigu kaina atitinkamai pakils ir ūkininkai pateiks tokį javų kiekį, kokį jiems apsimokės pateikti, kai ta nauja kaina bus pusiausvyros kaina, ateinančiais

[22] Kadangi negalime gilintis į šią temą, pasitenkinsime nurodydami skaitytojui R. F. Kahno straipsnį „Some Notes on Ideal Output" *(Economic Journal,* March 1935), kur aptariami šie dalykai.

[23] Terminas „dinaminis" yra vartojamas laisvai ir turi daugybę skirtingų reikšmių. Pateiktasis apibrėžimas buvo suformuluotas Ragnaro Frischo.

metais ši kaina smuktų. Jeigu dabar, atitinkamai, ūkininkai mažiau tiektų, kaina galėtų pakilti aukščiau nei pirmaisiais metais, skatindama gaminti daugiau produkcijos nei antraisiais. Ir taip toliau be galo (kiek tai liečia grynąją proceso logiką). Išnagrinėjęs šį pavyzdį skaitytojas nesunkiai supras, kad nereikia labai baimintis dėl to, kad iki pat paskutiniojo teismo dienos pakaitomis didės ir kainos, ir produkcijos apimtys. Tačiau net atsižvelgus į tai, kad šis pavyzdys – ribotas, jis aiškiai rodo tobulos konkurencijos mechanizmo silpnąsias puses. Kartą tai suvokus, optimizmo šviesa, gaubusi šio mechanizmo teorijos praktinį gyvavimą, gerokai prigęsta.

Turime žengti dar toliau [24]. Mėgindami įsivaizduoti, kaip veikia arba veiktų tobula konkurencija kūrybinio naikinimo sąlygomis, gauname dar mažiau paguodžiantį rezultatą. Tai neturi stebinti, nes esminiai šio proceso bruožai yra visiškai pašalinti iš tos ekonominio gyvenimo schemos, kurios pagrindu įrodinėjamos tradicinės teoremos apie tobulą konkurenciją. Rizikuodamas pasikartoti dar kartą pailiustruosiu šią mintį.

Tobula konkurencija yra laisvė įsitraukti į kiekvieną verslą. Bendrosios teorijos požiūriu, ši laisvė yra optimalus išteklių pasiskirstymo ir, vadinasi, didžiausios galimos produkcijos gavimo sąlyga. Jeigu mūsų ekonomikos pasaulį sudarytų daugybė standartinių verslamonių, gaminančių pažįstamas prekes, naudojančių įtvirtintus ir iš esmės nesikeičiančius metodus ir jeigu jame nevyktų nieko, išskyrus tai, kad kiti žmonės, naudodami kitas santaupas, steigtų naujas esamo tipo versloves, tada bet kokios kliūtys jų norui įsitraukti į verslą visuomenei būtų nuostolingos.

[24] Reikia pažymėti, kad skiriamasis dinaminės teorijos bruožas neturi nieko bendra su ekonominės realybės, kuriam ji taikoma, prigimtimi. Tai yra bendrasis analizės metodas, o ne specifinio proceso analizė. Galima dinaminiu metodu analizuoti statinę ekonomiką lygiai taip pat, kaip evoliucionuojančią ekonomiką analizuoti statiniu metodu („lyginamoji statistika"). Todėl dinaminei teorijai nebūtina specialiai atsižvelgti – ji ir neatsižvelgia – į kūrybinio naikinimo procesą, kurį mes laikome kapitalizmo esme. Be abejo, palyginti su statine teorija ji pajėgesnė įveikti daugelį mechanizmo funkcionavimo problemų, kurios iškyla analizuojant tą procesą. Tačiau ji nėra paties to proceso analizė, ir ji traktuoja to proceso eigoje atsirandančius struktūrinius pokyčius lygiai taip pat, kaip ir visus kitus pokyčius. Tad tobulos konkurencijos funkcionavimo vertinimas kapitalistinės evoliucijos požiūriu nėra jos vertinimas dinaminės teorijos požiūriu.

Tačiau visiška laisvė įsitraukti į *naują* sritį pati gali sunaikinti bet kokią tokio įsitraukimo galimybę. Jei iš pat pradžių veiktų tobula ir absoliučiai nevėluojanti konkurencija, panaudoti naujus gamybos metodus ar pradėti naujų produktų gamybą būtų beveik neįmanoma. Tai reiškia, kad didžioji dalis to, ką vadiname ekonomine pažanga, su tobula konkurencija nėra suderinama. Faktiškai tokia konkurencija automatiškai ar specialiomis tam skirtomis priemonėmis visada yra ir visada būdavo laikinai suspenduojama, kai tik buvo diegiama kas nors nauja.

Panašiai, tradicinės sistemos požiūriu, galima pateisinti įprastą neigiamą požiūrį į kainų neelastingumą. Neelastingumas – toks pasipriešinimo adaptacijai būdas, kurį atmeta tobulos ir nevėluojančios konkurencijos idėja. Adaptavimosi būdo ir tų sąlygų, kurias numato tradicinė teorija, požiūriu toks pasipriešinimas reiškia nuostolį ir gamybos mažėjimą. Tačiau matėme, kad kūrybinio naikinimo proceso verpetuose teisingas gali būti priešingas teiginys: tobulas ir momentinis elastingumas gali net sukelti nefunkcionalių katastrofų. Čia galima pasiremti bendrąja dinamine teorija, kuri, kaip sakyta, rodo, kad galimi tokie adaptavimosi mėginimai, kurie tik spartina pusiausvyros irimą.

Arba dar, tradicinė teorija, remdamasi savo prielaidomis, teigia, kad pelnas, viršijantis tą dydį, kuris yra būtinas pritraukti reikiamam gamybos priemonių bei verslo pajėgumų kiekiui, yra grynas socialinis nuostolis ir kad todėl verslo strategija, kuri siekia jį išlaikyti, yra nesuderinama su bendrojo produkto didėjimu. Tobula konkurencija esą užkerta kelią tokiam pertekliniam pelnui arba jį iškart pašalina nepalikdama erdvės tokiai strategijai. Kadangi per kapitalistinę evoliuciją toks pelnas įgyja naujas organines funkcijas – nenoriu kartoti, kokias – šis faktas jau negali būti besąlygiškai laikomas tobulos konkurencijos pranašumu, kai aiškinamasi bendrojo produkto augimo problema.

Pagaliau iš tiesų galima parodyti, kad vadovaujantis prielaidomis, kurios nepaiso būdingiausių kapitalizmo realybės bruožų, tobulai konkurencinė ekonomika palieka santykinai mažiau erdvės švaistymui ir ypač tos rūšies švaistymui, kurį siejame su jos priešybe. Tačiau tai dar nieko nepasako, kaip ji atrodytų, jeigu ji veiktų kūrybinio naikinimo proceso sąlygomis.

Viena vertus, daugelis dalykų, kurie šiaip jau gali atrodyti kaip aki-

vaizdus švaistymas, nustoja atrodyti tokiais, kai atsižvelgiama į tas sąlygas. Pavyzdžiui, tobulos konkurencijos sąlygomis labai sumažėtų perteklinių pajėgumų, kurie atsiranda dėl pastangų „užbėgti paklausai už akių" arba dėl mėginimų apsirūpinti pajėgumais ciklinių paklausos pakilimų atvejais. Kai atsižvelgiama į *visus* šios bylos faktus, negalima pagrįstai teigti, kad tobula konkurencija ją laimi. Nors įmonė, kuri taikosi prie esamų kainų, negalėdama pati jų nustatyti, naudoja visus savo pajėgumus (kai kaina padengia gamybos ribinius kaštus), tai dar nereiškia, kad ji kada nors turėtų tiek ir tokios kokybės pajėgumų, kuriuos sukūrė ar gali sukurti stambusis verslas būtent todėl, kad jo padėtis jam leidžia naudoti juos „strategiškai". Pertekliniai šio tipo pajėgumai gali būti laikomi, nors ir ne visada, socialistinės ekonomikos pranašumo pagrindu. Tačiau jie be išlygų nelaikytini tobulos konkurencinės kapitalistinės ekonomikos pranašumu lyginant ją su monopoline tos ekonomikos atmaina.

Kita vertus, kapitalistinės evoliucijos sąlygomis išteklius savaip švaisto ir tobulos konkurencijos mechanizmas. Įmonė, patenkinanti tobulos konkurencijos reikalavimus, daugeliu atvejų pasižymi menkesniu vidiniu, ypač technologiniu, efektyvumu. Tada ji neišnaudoja visų savo galimybių, jas švaisto. Mėgindama tobulinti gamybos metodus, ji taip pat gali švaistyti kapitalą, nes jos padėtis mažiau palanki tobulėti bei ieškoti naujų galimybių. Ir, kaip jau matėme anksčiau, susidurdama su pažangos arba išorės poveikio sukelta destabilizacija, tobula konkurencinė įmonė yra daug labiau pažeidžiama negu stambi, ji taip pat gali lengviau paskleisti depresijos bacilas. Pagaliau JAV žemės ūkis, Didžiosios Britanijos tekstilės ir anglių pramonė kainuoja vartotojams brangiau ir prisideda prie *bendrojo* produkto daug mažiau nei tuo atveju, jeigu kiekvieną jų kontroliuotų tuzinas gerų protų.

Taigi nepakanka pasakyti, kad dėl to, jog tobula konkurencija negalima šiuolaikinės pramonės visuomenės sąlygomis, arba dėl to, kad ji niekada nebuvo galima, stambi įmonė arba stambus ūkio vienetas turi būti pripažinti kaip neišvengiamas blogis, neatskiriamas nuo tos ekonominės pažangos, kurios sabotuoti jam neleidžia jo paties gamybinės jėgos. Turime pripažinti, kad šis reiškinys tapo galingiausiu pažangos ir, konkrečiai, bendrojo produkto ilgalaikės plėtros varikliu daugiausia kaip tik dėl šios

strategijos, kuri atrodo stabdanti plėtrą tik nagrinėjant ją pavienio atvejo ir trumpo laiko tarpsnio požiūriu. Šiuo požiūriu tobula konkurencija ne tik negalima, bet ir nepageidautina, ir ją nėra reikalo aukštinti kaip idealaus efektyvumo modelį. Vadinasi, neteisinga verslo valstybinio reguliavimo teoriją grįsti principu, kad stambusis verslas turi būti verčiamas veikti taip, kaip veiktų analogiškas verslas tobulos konkurencijos sąlygomis. Socialistai kritikuodami kapitalizmą turėtų remtis socialistinio, o ne konkurencinio ekonomikos modelio dorybėmis.

IX skyrius
ATOSTOGŲ METAS

Paliekame skaitytojui pačiam spręsti, ar ankstesnė analizė pasiekė tikslą. Ekonomika yra empirinis ir interpretacinis mokslas; tai reiškia, kad čia nuomonių skirtumus galima tik sumažinti, bet nepanaikinti. Būtent todėl mūsų pirmosios problemos sprendimas kelia kitą problemą – eksperimentiniams mokslams ji apskritai nekiltų.

Pirmoji problema yra išsiaiškinti, ar yra, mano terminu, „suprantamas ryšys" tarp struktūrinių kapitalizmo bruožų, kuriuos vaizduoja įvairūs „modeliai", ir nevaržomo, arba santykinai nevaržomo, kapitalizmo ekonomikos laimėjimų, kuriuos atspindi bendrojo produkto indeksas. Teigiamas atsakymas į šį klausimą grindžiamas analize, kuri žengė daugumos ekonomistų pramintais takais iki tol, kol atsirado vadinamoji šiuolaikinė monopolizmo tendencija. Nuo čia analizė pakrypo neišvaikščiotu taku – buvo mėginama parodyti, kad tie bruožai, kuriuos beveik visi skiria tobulos konkurencijos kapitalizmui (kaip teorinei konstrukcijai, kartkartėmis ir, kaip istorinei realybei), taip pat turi būti gal net didesniu laipsniu skiriami ir stambaus verslo kapitalizmui. Kadangi negalima kapitalistinės sistemos variklio patalpinti į eksperimentinį stendą ir patikrinti griežtai kontroliuojamomis eksperimento sąlygomis, negalima ir griežtai, be jokių abejonių, įrodyti, kad jis pajėgus pasiekti faktinį rezultatą, t.y. empiriškai matomą produkcijos didėjimą. Galima pasakyti tik tiek, kad tai išties stebėtinas rezultatas ir kad kapitalistinė santvarka padeda tokį rezultatą pasiekti. Kaip tik todėl

negalima sustoti prie šios išvados, o tenka aiškintis sąlygas, kurios leido tą rezultatą pasiekti.

A priori vis dar egzistuoja galimybė rezultatą aiškinti ypatingomis aplinkybėmis, kurios būtų įgalinusios pasiekti panašių rezultatų bet kurioje kitoje institucinėje sistemoje. Vienintelis būdas tai išsiaiškinti – išnagrinėti ekonominę bei politinę šio laikotarpio istoriją ir išanalizuoti visas tas ypatingas aplinkybes, kurias kelia ekonomistai arba istorikai. Mėginsime problemą spręsti nagrinėdami tas kandidates į ypatingų aplinkybių vaidmenį, kurios nepriklauso pačiam kapitalistiniam verslui. Tokių kandidačių yra penkerios.

Pirmoji – valstybės politika. Nors kaip ir Marxas manau, kad politika yra nagrinėjamos raidos sudedamoji dalis, o ne nepriklausomas veiksnys, dėl argumentacijos patogumo pažvelkime į jį kaip į išorinę verslo pasauliui. Laikotarpis nuo maždaug 1870 m. iki 1914 m. yra beveik idealus atvejis. Sunku rasti kitą laikotarpį, kuris būtų tokiu pat mastu nepaveiktas politinės ir socialinės raidos teigiamų ar neigiamų įtakų. Dauguma verslo veiklos, pramonės ir prekybos suvaržymų jau buvo pašalinti iki tol. Tiesa, atsirado naujų ir kitokių, taip pat buvo užkrauta nauja našta – „socialiniai" įstatymai ir kt., tačiau niekas nemano, kad iki 1914 m. šie dalykai jau buvo svarbūs ekonominės padėties veiksniai. Vyko karai. Tačiau nė vienas iš jų nebuvo reikšmingas tiek, kad turėtų gyvybiškai svarbių padarinių ekonomikai. Gali kilti abejonių dėl Prancūzijos–Vokietijos karo, per kurį susikūrė Vokietijos imperija. Tačiau šiuo atveju ekonomikai reikšmingesnis įvykis buvo *Zollverein*, arba sudaryta muitų sąjunga. Didėjo ginklavimosi išlaidos. Tačiau tik per paskutinįjį dešimtmetį, kuris baigėsi 1914 m., jos tapo tikrai reikšmingomis, ir buvo veikiau kliūtis, o ne paskata.

Antroji kandidatė – auksas. Laimei, mums nereikia gilintis į sudėtingas problemas, kurios kyla aiškinant aukso gausos rago, atsivėrusio maždaug nuo 1890 m., *modus operandi*. Kadangi per pirmuosius du šio laikotarpio dešimtmečius aukso stigo ir kadangi bendrojo produkto didėjimo tempai tada buvo ne mažesni nei vėliau, aukso gavyba negalėjo būti svarbus kapitalizmo gamybinio efektyvumo veiksnys, nors ir galėjo turėti tam tikrą vaidmenį ekonomikos pakilimams ir nuosmukiams. Tas pat pasakytina ir apie monetarinę politiką, kuri tuo laikotarpiu buvo ne agresyvaus, o veikiau adaptacinio pobūdžio.

Trečia, gyventojų gausėjimas, nepaisant to, ar jį laikome ekonominės pažangos priežastimi ar jos padariniu, buvo neabejotinai vienas ryškiausių ekonominės padėties veiksnių. Jis turi būti įtrauktas į kandidatų sąrašą, nebent manytume, kad tai buvo *vien padarinys* ir vadovautumėmės prielaida, kad bet koks gamybos apimčių keitimasis visada lemia atitinkamą gyventojų skaičiaus keitimąsi, kartu neigdami priešingą priklausomybę (tai, žinoma, būtų absurdas). Tuo tarpu pasitenkinsime trumpa pastaba šiuo klausimu.

Be abejo, nepaisant visuomeninės santvarkos, didesnis pelningai dirbančių žmonių kiekis pagamins daugiau negu mažesnis. Vadinasi, jeigu galima tarti – o taip tarti, be abejo, galima – kad to laikotarpio gyventojų skaičius iš dalies didėjo nepriklausomai nuo kapitalistinės sistemos – jis būtų didėjęs esant bet kuriai santvarkai – tada gyventojų daugėjimas būtent tąja dalimi turi būti laikomas išoriniu veiksniu. Kaip tik tokia dalimi faktinis bendrojo produkto didėjimas ne atspindi, bet pervertina kapitalizmo laimėjimų mastą.

Tačiau bet kurioje visuomenės santvarkoje (esant kitoms lygioms sąlygoms), didesnis pelningai dirbančių žmonių kiekis apskritai sukurs mažesnį produktą skaičiuojant vienam darbininkui arba vienam gyventojui, negu sukurtų šiek tiek mažesnis. Tai išplaukia iš to, kad kuo daugiau bus darbininkų, tuo mažesnis bus kitų gamybos faktorių kiekis, tenkantis vienam darbininkui [1]. Vadinasi, jeigu kapitalizmo laimėjimams vertinti renkamės produkto, tenkančio vienam gyventojui matą, tada faktiškai augimo rodikliai nepakankamai įvertina tikrąjį laimėjimą, nes dalis to didėjimo rezultatų visada kompensuoja tą produkto *per capita* smukimą, kuris būtų įvykęs, tai tokio didėjimo nebūtų. Kiti šios problemos aspektai bus svarstomi vėliau.

Ketvirtasis ir penktasis veiksnys susilaukia daugiau ekonomistų paramos, tačiau juos abu nesunku atmesti, jei kalbame apie praeitį. Pirmiausia – tai naujos žemės. Didžiuliai žemės plotai, kuriuose per tą laikotarpį Amerikoje ir Europoje pradėta ūkininkauti; daugybė maisto produktų ir

[1] Šios formuluotės, toli gražu dar ne tikslios, pakanka mūsų tikslui. Aptariamuoju laikotarpiu kapitalistinė pasaulio dalis kaip visuma tikrai jau buvo peržengusi tą ribą, iki kurios dar veikia priešinga tendencija.

žemės ūkio bei kitokių žaliavų, kurios iš ten pradėjo plaukti; miestai ir pramonės šakos, kurios ten kūrėsi – ar tai nebuvo būtent tas visiškai ypatingas, netgi unikalus, gamybos augimo veiksnys? Ir ar tai nebuvo toks turtas, kuris būtų plačiai paskleidęs gerovę visai nepriklausomai nuo tos ekonominės sistemos, kuriai atsitiktinai pavyko juo pasinaudoti? Šio požiūrio laikosi viena iš socializmo mokyklų, kuri taip mėgina paaiškinti, kodėl nepasitvirtino Marxo pranašavimai dėl skurdo didėjimo. Esą pradėjus dirbti naujas žemes nustojo didėti darbo išnaudojimas; dėl šio naujo veiksnio proletariatas galėjo pasidžiaugti atostogomis.

Negali būti abejonių dėl galimybių, kurias atvėrė naujų kraštų atradimas, svarbos. Be abejo, jos buvo unikalios. Tačiau „objektyvios galimybės", t.y. galimybės, kurios egzistuoja nepriklausomai nuo socialinės tvarkos, yra bet kurios pažangos sąlyga, ir kiekviena iš jų yra istoriškai unikali. Akmens anglių ar geležies ištekliai Didžiojoje Britanijoje ar naftos atsargos kurioje nors kitoje šalyje yra ne mažiau svarbūs dalykai ir jie atveria ne mažiau unikalias galimybes. Visa kapitalizmo raida, kaip ir kiekvienas kitas evoliucijos procesas, yra būtent tokių galimybių panaudojimas, kai tik jos pasirodo verslininko horizonte. Taigi nėra prasmės išskirti nagrinėjamąją aplinkybę ir ją laikyti išoriniu veiksniu – juo labiau kad naujų kraštų atradimą iš dalies lėmė verslas ir būtent jis sudarė sąlygas (geležinkelių ir jėgainių statyba, laivininkystė, žemės ūkio technika ir t.t.) jų ūkio plėtrai. Taigi šis procesas – neatsiejama kapitalizmo laimėjimų dalis, lygiavertė su kitomis. Čia vėl galėtume pasiremti *Komunistų partijos manifestu*.

Paskutinė kandidatė – technikos pažanga. Galbūt jos laimėjimus lėmė ne verslininkų pelno vaikymasis, o išradimų srautas, revoliucionizavęs gamybos techniką? Atsakymas – neigiamas. Juk tuomet diegti technologijos naujoves reiškė siekti didelio pelno. Net pati išradyba, kaip netrukus plačiau paaiškinsime, buvo kapitalizmo raidos funkcija, sukūrusi tuos intelektinius įpročius, kurie skatina išradybą. Tad visiškai klaidinga – ir nemarksistiška – teigti, kaip kad daro daugelis ekonomistų, jog kapitalistinis verslas buvo vienas, o technologinė pažanga – kitas gamybos plėtros veiksnys; iš esmės tai buvo vienas ir tas pats veiksnys arba, jei taip galima sakyti, pirmasis buvo skatinančioji antrojo priežastis.

Tiek naujų žemių, tiek technologinės pažangos veiksnys gali tapti pro-

blematišku, jeigu mėginsime griebtis ekstrapoliacijų. Galbūt šie kapitalizmo laimėjimai yra nepakartojamas, unikalus reiškinys. Ir nors dabar jau galime teigti, kad gamybos *per capita* augimas nevaržomo kapitalizmo laikotarpiu buvo ne atsitiktinis reiškinys, bet kapitalizmo rezultatas, iškyla dar vienas klausimas: ar galima pagrįsti, kad artimiausioje ateityje, tarkime, per ateinančius 40 metų, kapitalizmas veiks (arba veiktų, jeigu jam būtų leista veikti) taip pat sėkmingai, kaip jis veikė iki tol?

X skyrius
INVESTICINIŲ GALIMYBIŲ STYGIUS

Šios problemos esmę geriausia aiškintis nagrinėjant šiuolaikines diskusijas. Dabartinė ekonomistų karta pergyveno ne tik nepaprastai sunkią ir ilgą pasaulinę depresiją, bet ir vėlesnį netvirto ir nepatenkinamo ekonomikos atsikūrimo periodą. Aš jau pateikiau savąją šių reiškinių interpretaciją [1] ir išdėsčiau argumentus, kodėl, mano supratimu, jie nebūtinai rodo kapitalizmo evoliucijos lūžį. Tačiau visiškai natūralu, kad daugelis, jeigu ne dauguma, mano kolegų ekonomistų laikosi kitokio požiūrio. Jie jaučia – lygiai taip pat, kaip jautė kai kurie jų pirmtakai nuo 1873 iki 1896 m. (nors tada šios nuotaikos ribojosi daugiausia Europa), – kad kapitalizmo raida iš esmės keičiasi. Jų požiūriu, buvome ne tik depresijos ir silpno pagijimo (ji galbūt pabrėžė antikapitalistinė valstybės politika) liudininkai, o susidūrėme su simptomais, kurie rodo, kad kapitalizmas galutinai praranda gyvybingumą, ir tie simptomai bus pagrindinė paskutinių kapitalistinės simfonijos akordų tema. Taigi, remiantis kapitalizmo ekonomikos veikimu ar jos praeities laimėjimais, negalima daryti jokių išvadų apie ateitį.

Šio požiūrio laikosi ir daugelis tų, kurių tokia perspektyva nežavi. Tačiau visiškai suprantama, kodėl socialistai, kuriuos ši perspektyva žavi, ypač mikliai griebiasi šios dovanos – kai kurie taip mikliai, kad net pakeitė savo antikapitalistinių argumentų prielaidas. Jie turėjo dar ir kitų paskatų, nes galėjo dar kartą grįžti prie marksistinės tradicijos, kurią, kaip

[1] Žr. V sk., p. [64]

minėjau, vis daugiau jų pačių profesionalių ekonomistų jau buvo linkę atmesti. Juk, kaip minėta, pirmajame skyriuje, Marxas prognozavo tokią padėtį: kapitalizmas, prieš galutinai žlugdamas, įžengs į nesibaigiančios krizės stadiją, kuri kartkartėmis trumpam bus pertraukiama silpnų pakilimų ar atsitiktinių palankių įvykių. Ir tai dar ne viskas. Vienas iš būdų išdėstyti šį Marxo argumentą – pabrėžti kapitalo kaupimo ir aglomeracijos poveikį pelno normai ir per šią – investicinėms galimybėms. Kadangi kapitalizmo raida visada yra susijusi su didelėmis investicijomis, net nedidelio jų mažėjimo pakanka norint tvirtai prognozuoti, kad raida netrukus išsikvėps. Atrodytų, kad ši specifinė Marxo argumentacija ne tik atitinka svarbiausius praėjusio dešimtmečio faktus – nedarbą, perteklinius rezervus, pinigų rinkos persisotinimą, nepatenkinamą pelno normą, privačių investicijų sąstingį – bet ir dera su kai kuriomis nemarksistinėmis interpretacijomis. Akivaizdu, kad Marxo ir Keyneso neskiria tokia praraja, kokia skyrė Marxą nuo Marshallo ar Wicksello. Tiek Marxo doktriną, tiek nemarksistinį jos atitikmenį gerai išreiškia pats teorijos pavadinimas, kurį vartosime: mažėjančių investicinių galimybių teorija [2].

Reikia pastebėti, kad ši teorija iš tikrųjų kelia tris skirtingas problemas. Pirmoji gali būti formuluojama beveik taip pat, kaip šios dalies klausimas: „ar kapitalizmas gali išlikti?" Kadangi socialiniame pasaulyje nėra nieko *aere perennius* ir kadangi kapitalistinė tvarka yra ne tik ekonomikos, bet ir socialinės kaitos karkasas, visada lieka daug erdvės skirtingiems atsakymams. Antroji problema – ar tos jėgos ir mechanizmai, kuriuos pabrėžia mažėjančių investicinių galimybių teorija, iš tiesų yra patys reikšmingiausi dalykai. Tolesniuose skyriuose pateiksiu kitokią teoriją apie tai, kas kapitalizmą galiausiai pražudys, nors ir ji turės nemažai paralelių su nagrinėjama koncepcija. Tačiau yra dar ir trečia problema. Net jeigu tų jėgų ir mechanizmų, kuriuos pabrėžia mažėjančių investicinių galimybių teorija, pakaktų visiškai įtikinamai įrodyti, kad kapitalizmo raidoje glūdi ilgalaikio pobūdžio tendencija, stumianti jį į aklavietę, dar nebūtina, kad paskutiniojo dešimtmečio negandos buvo nulemtos būtent jų ir – tai svarbu mūsų tikslui – kad panašios negandos tikėtinos per ateinančius keturis dešimtmečius.

[2] Žr. mano kn. *Business Cycles*, XV sk.

Daugiausia dėmesio skirsime šiai trečiajai problemai, nors daugelis dalykų, kuriuos minėsiu, turi reikšmės ir antrajai. Veiksniai, neva pateisinantys pesimistinę kapitalizmo artimiausios ateities prognozę ir neigiantys idėją, kad praeities laimėjimai gali būti pakartoti, skirstytini į tris grupes.

Pirma, kapitalizmo aplinkos faktoriai. Jau kėlėme teiginį, kurį dar reikės pagrįsti, kad kapitalizmo raida sukuria tokias politines jėgas ir tokias socialines psichologines nuostatas – jos reiškiasi atitinkama politika – kurios yra jam priešiškos ir kurios veikiausiai stiprės tol, kol galiausiai nutrauks šią raidą. Tą reiškinį aptarsiu vėliau. Tačiau šią išlygą reikia turėti omenyje. Tenka pažymėti, kad toji nuostata ir panašūs veiksniai taip pat veikia buržuazinės pelno ekonomikos motyvaciją ir kad, vadinasi, ši išlyga gali turėti daugiau reikšmės negu galėtų atrodyti iš pirmo žvilgsnio – ji liečia ne vien „politiką".

Antra, pati kapitalizmo ekonomika. Mažėjančių investicinių galimybių teorija nebūtinai apima, tačiau iš esmės veikia kartu su kita teorija, būtent, kad šiuolaikinis stambusis verslas yra surambėjusio kapitalizmo stadija, kuriai natūraliai būdinga ribojimų praktika, kainų neelastingumas, išskirtinis rūpinimasis išsaugoti egzistuojančią kapitalo vertę ir kt. Apie tai jau kalbėjome.

Pagaliau, yra dar tai, ką galima pavadinti kapitalistinės ekonomikos „kuru", t.y. atviros galimybės naujam verslui ir investicijoms. Teorija, kurią čia aptariame, skiria tiek daug dėmesio šiam elementui, kad tai pateisina pavadinimą, kurį jai suteikėme. Svarbiausi argumentai, kuriais grindžiama tezė apie mažėjančias privataus verslo investicines galimybes, yra šie: prisotinimas, gyventojai, naujos žemės, technologinės galimybės bei toji aplinkybė, kad daugelis esamų investavimo galimybių priklauso viešosioms, o ne privačioms investicijoms.

1. Kiekvieną konkretų žmonių norų ir technologijų (plačiausia galima šio termino prasme) lygmenį ir kiekvieną konkrečią realių atlyginimų normą, žinoma, atitinka tam tikras pastovaus ir apyvartinio kapitalo kiekis, kuris reiškia prisotinimą. Jeigu žmonių norai ir gamybos metodai būtų amžiams įšalę 1800 m. lygmeniu, toks prisotinimas būtų seniai pasiektas. Ar negali būti taip, kad vieną dieną norai bus visiškai patenkinti ir po to amžiams liks „įšalę"? Tokią galimybę netrukus svarstysime, ta-

čiau nagrinėdami tik tai, kas gali atsitikti per ateinančius 40 metų, žinoma, galime nekvaršinti sau galvos dėl tokios galimybės.

Jeigu tokia galimybė kada nors virstų realia, tada dabartinis mažėjantis gimimų ar juo labiau gyventojų skaičius iš tikrųjų taptų svarbiu investicinių galimybių, išskyrus atnaujinimą, mažėjimo veiksniu. Juk jeigu kiekvieno norai būtų patenkinti arba beveik patenkinti, tai *ex hypothesi* tik vartotojų daugėjimas liktų svarbiausias papildomas paklausos šaltinis. Tačiau jeigu nekreipsime dėmesio į šią galimybę, tai mažėjantis gyventojų prieaugis nekelia pavojaus investicinėms galimybėms ar bendrojo produkto vienam gyventojui didėjimui [3]. Tuo galime nesunkiai įsitikinti trumpai aptardami įprastą oponentų argumentaciją.

Viena vertus, manoma, kad mažėjantis gyventojų augimo tempas *ipso facto* skatina gamybos didėjimo tempo ir, vadinasi, investicijų mažėjimą, nes ši aplinkybė riboja paklausą. Tokios išvados negalima daryti. Norai ir efektyvi paklausa nėra tas pats dalykas. Jeigu jie būtų tapatūs, didžiausia paklausa būtų neturtingiausiose šalyse. Juk ta pajamų dalis, kuri atsiranda dėl mažėjančio gimimų tempo, gali būti nukreipta kitur, ir tokia tendencija – tikra, ypač tais atvejais, kai vaikų neturima dėl noro geriau apsirūpinti patiems. Galima būtų sakyti, kad daugėjant gyventojų paklausa būtų labiau numatoma ir atsivertų ypač patikima investicijų galimybė. Tačiau papildomos norų tenkinimo galimybės nėra mažiau patikimos. Be abejo, kai kurių gamybos šakų, ypač žemės ūkio, perspektyvos nėra labai šviesios. Tačiau jos neturi būti painiojamos su bendrosiomis perspektyvomis [4].

[3] Šis teiginys galioja tuo atveju, jei sumažėtų absoliutus gyventojų skaičius, pavyzdžiui, netolimos ateities Didžiojoje Britanijoje (žr. E. Charles, *London and Cambridge Economic Service*, Memo. N. 40). Labai sumažėjęs absoliutus jų kiekis sukeltų papildomų problemų. Į tai nekreipsime dėmesio, nes tokios problemos nagrinėjamu laikotarpiu mažai tikėtinos. Dar kitokių problemų – ekonominių, politinių bei socialinių-psichologinių – kelia gyventojų senėjimas. Nors jos jau pradeda reikštis – jau atsirado savotiškas „senelių lobi" – į jas taip pat čia negalime gilintis. Tenka pastebėti, kad kol pensinis amžius lieka toks pat, išlaikytinių procentas nebūtinai keičiasi dėl to, kad mažėja asmenų iki penkiolikos metų procentas.

[4] Daugelis ekonomistų, atrodo, mano, kad gyventojų daugėjimas yra dar vienas investicijų paklausos šaltinis. Juk esą visi nauji darbininkai turi būti aprūpinti įrankiais ir reikiamomis žaliavomis. Tai toli gražu nėra akivaizdu. Investavimo paskatos atsirastų

Kita vertus, galime teigti, jog dėl mažėjančio gyventojų prieaugio tempo gamybai, ims stigti darbo rankų. Spartus praeities gyventojų daugėjimas dažnai būdavo viena iš gamybos augimo sąlygų, tad galėtume padaryti išvadą *a contrario*, kad mažiau naujų darbo rankų gali pradėti riboti gamybą. Tačiau šio pobūdžio argumentų negirdėti, ir visai neatsitiktinai. Tai, kad 1940 m. pradžioje JAV pramonės gamyba, palyginti su vidutine 1923–1924 m. gamyba, padidėjo 120% ir išliko maždaug 100% užimtumas, duoda atsakymą, kurio turi pakakti numatomai ateičiai. Dabartinis nedarbo mastas; tai, kad mažėjant gimstamumui vis daugiau moterų įsitraukia į gamybinę veiklą; tai, kad dėl mažėjančio mirštamumo lygio ilgėja aktyvaus gyvenimo laikotarpis; neišsenkantis darbą taupančių įrenginių srautas; galimybė (kurios nebūtų esant dideliam gyventojų prieaugiui) atsisakyti žemesnės kokybės kitų gamybos veiksnių (ir taip iš dalies neutralizuoti mažėjančių sangrąžų dėsnį) – visa tai patvirtina Colino Clarko prognozę, kad ateinanti karta per darbo valandą gamins daugiau [5].

Žinoma, politinėmis didesnių atlyginimų ir trumpesnės darbo dienos priemonėmis bei politiniais darbo disciplinos trikdymais galima dirbtinai sukurti darbo rankų stygių. Lyginant 1933–1940 m. Jungtinių Valstijų ir Prancūzijos ekonomikos rezultatus su Japonijos ir Vokietijos rezultatais galima daryti išvadą, kad šios rūšies dalykai jau vyksta. Tačiau jie priklauso aplinkos faktorių grupei.

Kaip netrukus skaitytojui paaiškės, aš toli gražu nelengvabūdiškai vertinu šį reiškinį. Mažėjantis gimstamumas man atrodo vienas reikšmingiausių mūsų laikmečio bruožų. Net grynai ekonomikos požiūriu jis turi principinės reikšmės ir kaip kintančios motyvacijos simptomas, ir kaip jos priežastis. Tačiau tai jau daug sudėtingesnis dalykas. Čia mus domina tik mechaniniai mažėjančio gyventojų prieaugio padariniai, o jie tikrai neteikia jokio pagrindo pesimistinėms prognozėms dėl gamybos *per capita* didėjimo per artimiausias keturias dešimtis metų. Šia prasme tie ekonomistai, kurie vien dėl šios priežasties prognozuoja „išsikvėpimą", daro

tik tuo atveju, jeigu toks didėjimas darytų spaudimą atlyginimams; net ir šiuo atveju veikiau reikėtų tikėtis investicijų vienam dirbančiajam mažėjimo.

[5] *National Income and Outlay*, p. 21.

tai, ką, deja, ekonomistai visada buvo linkę daryti: kaip kadaise jie visiškai be pagrindo gąsdino visuomenę valgytojų skaičiaus didėjimo pavojumi [6], taip dabar vėl visiškai be pagrindo gąsdina ekonominiu to skaičiaus mažėjimo pavojumi.

2. Dabar apie naujas žemes – tą unikalią investicijų galimybę, kuri gali niekada nepasikartoti. Net jeigu argumento dėlei tartume, kad žmonijos ekonominė geografija jau galutinai apibrėžta – tai savaime nėra visiškai akivaizdu, žinant, kad dabar dykumos plyti ten, kur kadaise žydėjo pievos ir klestėjo miestai, – ir jeigu dar tartume, kad niekas daugiau taip nepasitarnaus žmogaus *gerovei*, kaip pasitarnavo maistas ir žaliavos iš šių naujų žemių – tai labiau panašu į tiesą, – tai vis tiek neįrodo, kad dėl to produkcijos *per capita* kiekis turėtų smukti arba augti mažesniu tempu per ateinantį pusšimtį metų. To reikėtų tikėtis, jeigu žemės, kurios XIX amžiuje pateko į kapitalizmo valdas, būtų išnaudotos taip, kad pradėtų reikštis mažėjančių sangrąžų dėsnis. Tačiau taip nėra ir, kaip jau buvo pažymėta, mažėjantys gyventojų prieaugio tempai apskritai išbraukia iš praktinių problemų tarpo idėją, kad gamtos atsakas į žmogaus pastangas jau nebėra arba tuojau taps mažiau dosnus nei ligi šiol jis buvo. Technologijos pažanga itin veiksmingai niekais pavertė šio pobūdžio tendencijas, ir viena iš patikimiausių prognozių yra ta, kad numatomoje ateityje gyvensime tiek maisto, tiek žaliavų *embarras de richesse* sąlygomis, o tai atvers kelius tokiam bendrojo produkto didėjimui, kokio tik norėsime. Tas pat pasakytina apie mineralų išteklius.

Lieka dar viena galimybė. Nors dabartinis maisto ir žaliavų gamybos lygis vienam gyventojui nebūtinai turi mažėti ir net gali didėti, tos didžiulės verslo ir, vadinasi, investicijų galimybės, kurias teikė naujų kraštų

[6] Pradedant XVII amžiumi prognozės dėl gyventojų skaičiaus didėjimo beveik visada buvo klaidingos. Joms galima rasti šiokį tokį pateisinimą. Galima rasti pateisinimą net tam, kad atsirado Malthuso doktrina. Tačiau nematau jokio pateisinimo, kad ji išliko. Antrojoje XIX amžiaus pusėje visiems jau turėjo tapti aišku, kad vienintelė Malthuso gyventojų dėsnio vertė – tai jo numatytos išimtys. Pirmasis XX amžiaus dešimtmetis galutinai parodė, kad tas dėsnis yra tik paprasčiausias baubas. Tačiau pokario laikotarpiu jį mėgino gaivinti net toks autoritetas kaip Keynesas! Net 1925 m. H. Wrightas skundėsi „civilizacijos laimėjimų švaistymu vien dėl gyventojų skaičiaus didėjimo". Nejaugi ekonomikos mokslas niekada neišaugs iš vaikiško amžiaus?

ūkio plėtra, atrodo, kartu su šia ir išsisėmė; tad dėl sumažėjusių investavimo galimybių galima prognozuoti pačius įvairiausius sunkumus. Argumento dėlei vėl tarkime, kad tie kraštai iš tikrųjų nebesiplėtos ir kad santaupos dėl mažėjančių investavimo galimybių gali tapti sunkumų ir išteklių švaistymo priežastimi. Abi prielaidos yra itin nerealistiškos. Tačiau mums nebūtina jų ginčyti, nes išvada apie būsimąjį gamybos didėjimą priklauso dar ir nuo trečiosios visiškai nepagrįstos prielaidos, t.y. kad pristigs kitų atodangų investicijoms.

Ši trečioji prielaida daroma tik dėl vaizduotės stokos ir ji yra klaidų, kurios labai dažnai iškreipia istorijos interpretaciją, pavyzdys. Konkrečios istorinės raidos bruožai, kuriuos analitikas įsidėmi, turi tendenciją jo sąmonėje įsitvirtinti kaip pagrindinės priežastys, net jeigu taip nėra. Pavyzdžiui, tai, kas paprastai vadinama „kapitalizmo atsiradimu", chronologiškai maždaug sutampa su atsivėrusiu sidabro srautu iš Potosi kasyklų ir su politine padėtimi, kai valdovų išlaidos nuolat viršijo jų pajamas, tad jie turėjo nepaliaujamai skolintis. Akivaizdu, kad abu šie faktai įvairiais jų aspektais turėjo reikšmės tų laikų ekonomikos raidai – su jais galima sieti, nenusižengiant protui, net valstiečių maištus ir religinius sąjūdžius. Dėl to analitikui kyla pagunda daryti išvadą, kad dėl tų priežasčių atsirado kapitalistinė tvarka ir kad be jų (ir kai kurių kitų panašių faktų) feodalinis pasaulis nebūtų galėjęs persitvarkyti į kapitalistinį. Tačiau iš tikrųjų tai tik nuoga tezė, neturinti jokio rimto pagrindo. Visa, ką galima pasakyti, yra tai, kad įvykiai klostėsi būtent taip. Tai visai nereiškia, kad nebuvo kitokių kelių. Beje, šiuo atveju negalima net manyti, kad tie veiksniai buvo palankūs kapitalizmo raidai – tiesa, kai kuriais požiūriais ją neabejotinai skatino, bet kitais požiūriais – neabejotinai jai trukdė.

Panašiai, kaip aptarta ankstesniame skyriuje, verslo galimybės, kurios atsivėrė įsisavinant naujas žemes, žinoma, buvo unikalios, tačiau tik tiek, kiek unikalios visos tokios galimybės. Nėra jokio pagrindo galvoti, kad „laukinių vakarų" vietoje atsiras vakuumas, ar kad visa, kas užims tą vakuumą, būtinai turi būti mažiau vertinga kuria nors šio žodžio reikšme. Panaudoti oro erdvę gali pasirodyti vertingiau nei užkariauti Indiją – geografinių ribų nereikia painioti su ekonominėmis.

Tiesa, santykinė skirtingų šalių arba regionų padėtis gali gerokai kisti

vienai investavimo galimybių rūšiai keičiant kitą. Kuo mažesnė šalis ar regionas ir kuo stipriau jų likimas susijęs su konkrečiu gamybos elementu, tuo mažiau pasitikėsime jų ateitimi, kai tas elementas atliks savo vaidmenį. Antai žemės ūkio šalys arba regionai *gali* visam laikui kai ką prarasti dėl sintetinių produktų (pavyzdžiui, viskozės, dažų, sintetinės gumos) konkurencijos, ir joms bus maža paguoda, kad bendroji gamyba greičiausiai didės. Taip pat tiesa, kad tikėtini šio dalyko padariniai gali suintensyvėti dėl ekonominio pasaulio pasidalijimo į priešiškas nacionalines zonas. Visa, ką galiausiai galime pasakyti, yra tai, kad mažėjančios investicijų galimybės naujų kraštų ūkio plėtrai – jei jos iš tiesų mažėja – *nebūtinai* turi palikti tuštumą, kuri atsilieps bendrojo produkto didėjimui. Negalima teigti, kad jas pakeis kitos lygiavertės galimybės. Galima atkreipti dėmesį į tai, kad jų raida natūraliai skatina tolesnę tų pačių ar kitų šalių raidą; galima šiek tiek pasikliauti kapitalistinės ekonomikos pajėgumu tolydžio atrasti arba sukurti naujas investicijų galimybes, nes ji kaip tik tam skirta; tačiau šie samprotavimai neveda toliau nei siekia mūsų neigiama išvada. O prisimenant šios temos nagrinėjimo tikslą to visiškai pakanka.

3. Analogišką argumentą galima panaudoti prieš plačiai paplitusį požiūrį, kad esą svarbiausi technologijos rezultatai jau pasiekti ir kad lieką tik antraeiliai uždaviniai. Jeigu šis požiūris atspindi ne vien tą įspūdį, kuris susidarė per pasaulinę krizę – stambiausio kalibro išradimų stygius yra kiekvienos didesnės depresijos požymis – tai jis tik dar aiškiau negu „išsemtų žmonijos galimybių" idėja atskleidžia tą interpretacijos klaidą, kurią taip linkę daryti ekonomistai. Dabar esame verslo bangos, sukūrusios elektros jėgainę, elektros pramonę, elektrifikuotą fermą bei būstą ir automobilį, nuolydžio fazėje. Šie dalykai kelia mums nuostabą ir mes negalime įsivaizduoti, iš kur gali atsirasti naujų panašios reikšmės galimybių. Tačiau jau vien chemijos pramonės perspektyvos dabar atrodo kur kas įspūdingesnės nei buvo galima įsivaizduoti, tarkime, 1880 m., nekalbant jau apie tai, kad vien tik elektros amžiaus laimėjimų panaudojimas per masinę šiuolaikinių būstų statybą dar ilgam mums teiks investicinių galimybių.

Technologinės galimybės – dar neištyrinėta jūra. Galime padaryti geografinio regiono apžvalgą ir esamos žemės ūkio technikos požiūriu įver-

tinti santykinį atskirų žemės plotų produktyvumą. Šios metodikos lygmeniu, nepaisydami tikėtinų ateities patobulinimų, po to galime įsivaizduoti (nors istorijos požiūriu tai būtų nekorektiška), kad pirmiausia pradedami kultivuoti geriausi plotai, po to blogesni ir t.t. Per kiekvieną atskirą tos raidos momentą tik santykinai blogesni plotai paliekami ateičiai. Tokiu pat būdu mąstyti apie ateities technologijos pažangos galimybes negalima. Dėl to, kad kai kurios jų buvo panaudotos anksčiau negu kitos, negalima daryti išvados, kad pirmosios buvo produktyvesnės. Tos, kurios vis dar lieka dievų rankose, gali būti daugiau arba mažiau produktyvios negu bet kuri iš tų, kurios iki šiol mums atsivėrė. Ir vėl gauname tik negatyvų rezultatą, kurio negali paversti pozityviu net tas faktas, kad technologijos „pažanga" dėl vis sistemingesnių ir racionalesnių tyrimų darosi vis efektyvesnė ir patikimesnė. Pakanka ir šio neigiamo rezultato: nėra jokio pagrindo baimintis, kad gamybos augimo tempai sumažės dėl technologijos galimybių išsekimo.

4. Lieka paminėti dar du mažėjančių investicinių galimybių teorijos variantus. Kai kurie ekonomistai mano, kad kiekvienos šalies darbo jėga anksčiau ar vėliau turėjo būti aprūpinta reikiama gamybos įranga. Tai, jų supratimu, buvo padaryta maždaug per XIX amžių. Kol ta raida vyko, ji nepaliaujamai kūrė naują paklausą kapitalinėms gėrybėms, tačiau jai nutrūkus, dabar ir visiems laikams lieka tik jų atnaujinimo paklausa. Taigi kapitalistinės amunicijos kūrimo periodas buvo unikalus *intermezzo*, kai kapitalistinė ekonomika įtempdama visas jėgas kūrė reikalingą įrankių ir mašinų bazę būsimajai gamybai tokiais tempais, kurių dabar neįmanoma išlaikyti. Čia mums piešiamas išties keistas ekonomikos raidos vaizdas. Argi nebuvo įrangos XVIII amžiuje, argi jos nebuvo net tais laikais, kai mūsų protėviai gyveno olose? Jeigu ji buvo, tai kodėl jos papildymas XIX amžiuje virto didesniu persisotinimu negu bet kada anksčiau? Be to, kiekvienas įrangos komponentas, papildantis kapitalinę amuniciją, paprastai konkuruoja su ankstesniais jos komponentais. Jis naikina jų ekonominę vertę. Vadinasi, apsirūpinimo įranga uždavinys niekada negali būti išspręstas vieną kartą visiems laikams. Atvejai, kai jo sprendimui pakaktų rezervinės įrangos – taip paprastai būtų nesant technologinės kaitos – tėra išimtys. Tai ypač akivaizdu tada, kai nauji gamybos metodai diegiami naujos pramonės ša-

kose; juk aišku, kad automobilių gamyklos nebuvo finansuojamos iš geležinkelių amortizacijos fondų.

Skaitytojas, be abejo, suvoks, kad net jeigu galėtume priimti šio argumento prielaidas, jokia pesimistinė išvada dėl bendrojo produkto didėjimo tempo iš jų dar neišplauktų. Jis galėtų padaryti netgi priešingą išvadą: kad didelės kapitalinių gėrybių atsargos, įgyjančios ekonominį nemirtingumą dėl nuolatinio jų atnaujinimo, gali tik paspartinti bendrojo produkto didėjimą. Ir jis būtų visiškai teisus. Šis argumentas ištisai apeliuoja į sutrikimus, kurių galima tikėtis, jeigu ekonomika, pajungta kapitalo gamybai, susidurs su mažėjančiais atitinkamos paklausos tempais. Tačiau šių sutrikimų reikšmės (beje, tokie sutrikimai negali būti netikėti) neverta perdėti. Pavyzdžiui, plieno pramonė nepatyrė ypatingų sunkumų persitvarkydama iš pramonės, gaminusios beveik ištisai kapitalines prekes, į pramonę, gaminančią pirmiausia ilgalaikes vartojimo prekes arba pusfabrikačius ilgalaikio vartojimo prekėms. Ir nors tokia kompensacija gali būti neįmanoma kiekvienoje kapitalinių prekių pramonėje, tas pats principas galioja visais atvejais.

Pažvelkime į kitą teorijos variantą. Didieji ekonominės veiklos protrūkiai, keliantys viso ūkio gerovę, visada būna susiję su gamintojų išlaidų didėjimu, kuris savo ruožtu siejasi su papildomų įrenginių ir gamyklų statyba. Tačiau, pasirodo, kad kai kurie ekonomistai atrado, arba tariasi atradę, kad dabartiniu metu nauja technologija reikalauja mažiau kapitalo negu anksčiau, ypač tada, kai buvo tiesiami geležinkeliai. Daroma išvada, kad išlaidų kapitalinėms statyboms santykinė reikšmė nuo šiol turi mažėti. Kadangi tai neigiamai atsilieps tiems ekonominio aktyvumo protrūkiams, kurie, kaip atrodo, yra susiję su bendrojo produkto augimo tempu, tie tempai turės mažėti, ypač jeigu santaupos išliks ankstesnio lygio.

Naujų technologijos metodų tendencija vis labiau taupyti kapitalą nėra tikrai įrodyta. Statistiniai duomenys iki 1929 m. – vėlesni duomenys čia netinka – rodo priešingai. Šios teorijos šalininkai tepateikė tam tikrą skaičių patvirtinančių pavyzdžių, kuriems galima priešpastatyti priešingų. Tačiau tarkime, kad tokia tendencija egzistuoja. Tada turime tą pačią formalią problemą, su kuria susidūrė praeities ekonomistai darbą taupančių įrenginių atveju. Šie įrenginiai gali turėti palankių arba nepa-

lankių padarinių darbininkų interesams, tačiau niekas neabejoja tuo, kad apskritai jie palankiai veikia gamybos plėtrą. Jeigu nekreipsime dėmesio į taupymo ir investavimo proceso sutrikimus, kuriuos dabar madinga pervertinti, lygiai tas pat pasakytina apie tuos įrenginius, kurie taupo kapitalo išlaidas *galutinio produkto vienetui*. Tiesą sakant, nedaug nutoltume nuo tiesos sakydami, kad beveik kiekvienas ekonomiškai pateisinamas naujas procesas taupo ir darbą, ir kapitalą. Geležinkeliai veikiausiai sutaupė kapitalą, palyginti su tomis išlaidomis, kurių pareikalautų mėginimas tą patį keleivių skaičių ir tą patį kiekį krovinių, kurie dabar gabenami geležinkeliais, parvežti pašto karietomis ar vežimais. Panašiai šilko gamyba, jeigu ji remtųsi šilkmedžio lervų pramone, kapitalo atžvilgiu gali būti – nežinau, kaip iš tikrųjų – labiau imli negu to paties kiekio sintetinė gamyba. Kapitalo, jau investuoto į šilkmedžio lervų pramonę, savininkams tai gali būti liūdna žinia. Tačiau tai nebūtinai reiškia, kad investicijų galimybės mažėja. Ir, žinoma, tai nebūtinai reiškia, kad mažės ekonomikos plėtros tempai. Tiems, kurie tikisi sulaukti kapitalizmo žlugimo vien dėl to, kad kapitalo vieneto produktyvumas dabar yra didesnis negu anksčiau, gali tekti laukti išties ilgai.

5. Pagaliau, kadangi šį dalyką paprastai svarsto ekonomistai, kurie siekia įtikinti visuomenę, kad būtinos valstybės išlaidos trūkstamam ūkio finansavimui padengti, jie niekada nepraleidžia progos pabrėžti, kad investavimo galimybės, kiek jų apskritai dar lieka, labiau tinka viešajam sektoriui, o ne privačiam verslui. Čia yra dalis tiesos. Pirmiausia, visuomenei turtėjant atsiranda išlaidų straipsnių, kurie natūraliai netelpa į sąnaudų ir naudos skaičiavimą kaip, pavyzdžiui, išlaidos miestams puošti, viešajai sveikatos apsaugai ir kitos. Antra, vis didesnis pramoninės veiklos sektorius, pavyzdžiui, ryšiai, uostai, energetika, draudimas ir t.t., turi tendenciją pereiti į viešąjį valdymą paprasčiausiai dėl to, kad tuos objektus darosi lengviau valdyti viešosios administracijos metodais. Tad galima laukti, kad šiaip jau visiškai kapitalistinės visuomenės nacionalinės ir municipalinės investicijos absoliučiai ir santykinai didės, kad plėsis ir visos kitos viešojo planavimo formos.

Tai – viskas. Norint šitai pripažinti, nėra būtina griebtis kokių nors hipotezių apie privataus sektoriaus pramoninės veiklos raidą. Be to, šiuo atveju mums visiškai nesvarbu, kokiu mastu būsimasis investavimas bei

atitinkama gamybos plėtra bus finansuojama ir valdoma viešųjų, o ne privačių agentūrų, nebent papildomai tariama, kad viešas finansavimas įsiviešpataus dėl to, kad ateityje *jokios* privataus verslo investicijos negalės būti pelningos. Tačiau šį klausimą jau nagrinėjome anksčiau.

XI skyrius
KAPITALIZMO CIVILIZACIJA

Palikime grynai ekonomikos dalykus ir pažvelkime į kultūrinį kapitalistinės ekonomikos matmenį, arba marksistiškai – į jos sociopsichologinį *antstatą* ir mentalitetą, būdingą kapitalistinei visuomenei ir ypač buržuazijos klasei. Glaustai aptarkime reikšmingiausius faktus.

Pasak kai kurių istorikų, sociologų ir etnologų, prieš 50 000 metų žmogaus požiūris į aplinkos pavojų ir galimybes buvo panašus į dabartinių laukinių genčių požiūrį [1].

Ypač svarbūs du šio požiūrio elementai: „kolektyvinis" ir „afektinis" pirmykščio žmogaus mąstysenos pobūdis ir tai, ką čia vadinsiu – nevisiškai tiksliai – „magija". Kalbėdamas apie „kolektyvinę" ir „afektinę" mąstyseną turiu omenyje tą faktą, kad mažose, nediferencijuotose arba mažai diferencijuotose socialinėse grupėse kolektyviniai vaizdiniai daug lengviau užvaldo individo protą nei didelėse ir sudėtingose; išvados ir sprendimai čia daromi vadovaujantis metodais, kuriuos galima apibūdinti negatyviai – nepaisoma logikos ir ypač neprieštaringumo reikalavimo. Kalbėdamas apie „magiją" turiu omenyje tokius įsitikinimus, kurie net ne-

[1] Šios rūšies tyrimai atliekami seniai. Tačiau, mano supratimu, naująjį jų etapą reikėtų datuoti Lucien Lévy–Bruhl darbais, ypač jo *Fonctions mentales dans les sociétés inférieures* (1909) ir *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive* (1931). Autoriaus nuomonė, išdėstyta pirmoje knygoje, labai skiriasi nuo požiūrio, dėstomo antrojoje; kaitos gaires galima įžvelgti kn. *Mentalité primitive* (1921) ir *L'ame primitive* (1927). Mums Lévy–Bruhlis ypač naudingas autoritetas, nes jis visiškai priima mūsų tezę – tiesą sakant, jis ja pradeda savo darbą – kad žmogaus mąstymo „vykdomąsias" funkcijas ir jo dvasinę struktūrą sąlygoja, bent iš dalies, visuomenės, kurioje jis vystosi, struktūra. Neturi reikšmės, kad Lévy–Bruhlis šį principą kildina ne iš Marxo, o iš Compte'o.

būdami visiškai atsieti nuo patyrimo – jokia magine formule negalėtų atlaikyti nenutrūkstančios nesėkmių grandinės – į stebimų reiškinių visumą įterpia esybes ar jėgas, kurių šaltinis nėra patirtis [2]. Kad šio tipo mąstysena panaši į neurotiko mąstyseną pastebėjo dar G. Dromardas (1901; ypač sugestyvus yra jo terminas *délire d'interpretation)* ir S. Freudas *(Totem and Tabu,* 1913). Tai nereiškia, kad tokia mąstysena – visiškai svetima normaliam mūsų laikų žmogui. Priešingai, kiekviena politinė diskusija gali skaitytoją įtikinti, jog didžioji, o veiksmo požiūriu didžiausioji, mūsų pačių mąstysenos dalis iš esmės yra lygiai tokia pat.

Nei racionalus mąstymas ar veikla, nei racionalistinė civilizacija nereiškia, kad minėtas kriterijus nebegalioja; jie reiškia tik tai, kad vyksta lėta, bet nepaliaujama plėtra to socialinės būties sektoriaus, kur individai ar grupės įveikia kiekvieną situaciją taip, kad, pirma, mėgina ją panaudoti savo naudai vadovaudamiesi – ne visada nuosekliai – savo galva; antra, vadovaudamiesi tais nuoseklumo reikalavimais, kuriuos vadiname logika; ir trečia, vadovaudamiesi prielaidomis, kurios turi tenkinti dvi sąlygas: tų prielaidų turi būti kuo mažiau ir kiekviena jų iš principo turėtų būti įmanoma pagrįsti galimo patyrimo [3] terminais.

Visa tai, žinoma, labai neadekvatu, bet mūsų tikslui to pakanka. Paminėsiu dar vieną racionalistinės civilizacijos bruožą, kurio reikšmė išaiškės vėliau. Kai kasdienių uždavinių racionalios analizės ir racionalaus jų praktinio sprendimo įpročiai daugmaž susiformuoja, tada kritiškai atsigręžiama į kolektyvinių vaizdinių visumą ir mėginama juos tam tikru mastu „racionalizuoti" keliant tokius klausimus kaip: kam reikalingi karaliai ir popiežiai, pavaldumas, dešimtinė ar nuosavybė? Beje, svarbu pažymėti, kad nors daugelis mūsų tokią nuostatą laiko dvasinės raidos „aukštesnės pakopos" požymiu, tokį vertinimą nebūtinai ir ne visada patvirtina rezultatai. Racionalistinė nuostata gali remtis tokia neadekvačia informacija bei metodika, kad jos padiktuoti veiks-

[2] Draugiškas kritikas dėl šios pastraipos pareiškė man protestą, kad esą negalima taip sakyti, nes tokiu atveju tektų magiška formule laikyti ir fiziko „jėgą". Būtent tai ir noriu pasakyti, nebent sutariama, kad terminas „jėga" reiškia tik konstantą, padaugintą iš antros eilės poslinkio išvestinės. Žr. toliau tekste antrąjį sakinį.

[3] Ši kantiškoji frazė čia panaudota sąmoningai, kad galima būtų atremti akivaizdų prieštaravimą.

mai, ypač radikalūs „chirurginiai" sprendimai, vėliau stebėtojui gali atrodyti, net vien proto požiūriu, blogesni už tuos veiksmus ir tą „antichirurginę" nesikišimo nuostatą, kurią tų laikų žmonės laikė protinio atsilikimo požymiu. XVII ir XVIII amžiaus politinė mintis dažnai iliustruoja šią nuolat pamirštamą tiesą. Ne tik socialinių įžvalgų reikšmingumu, bet ir loginės analizės kokybe vėlesnė „konservatyvioji" kontrkritika buvo akivaizdžiai pranašesnė, nors Švietimo epochos autoriams ji tebūtų tik pajuokos objektas.

Šią racionalistinę nuostatą žmogaus protui veikiausiai primetė ekonominė būtinybė; būtent kasdienių ekonominių uždavinių sprendimas mus, žmonių giminę, išmokė racionaliai mąstyti ir veikti – visiškai nedvejodamas tvirtinu, kad visa logika kyla iš ekonominio sprendimo struktūros, arba, vartojant mano mėgiamą frazę, ši ekonominė struktūra yra logikos matrica. Pasiremsiu tokiu argumentu. Tarkime, kad kažkoks „pirmykštis" žmogus naudojasi lazda – pačia elementariausia mašina, kurią jau supranta mūsų giminaičiai gorilos – ir toji lazda jam sulūžta. Jeigu jis mėgina padėtį gelbėti murmėdamas magiškąją formulę – pavyzdžiui, „pasiūla ir paklausa" arba „planavimas ir kontrolė" ir viliasi, kad ją pakartojus devynis kartus tos dvi nuolaužos susijungs – tada jis remiasi ikiracionaliu mąstymu. Jeigu jis ieško būdo kaip sujungti tas nuolaužas arba susiranda naują lazdą, tada jis – racionalus. Žinoma, abi tos nuostatos vienodai galimos. Kad magiškoji formulė neefektyvi šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų ekonominės veiklos atvejų, veikiausiai bus daug akivaizdžiau, nei tada, kai mūsų herojui tenka įveikti priešą mūšyje, susilaukti sėkmės meilėje ar atsikratyti kaltės jausmo naštos. Tai galima paaiškinti tuo neperkalbamu apibrėžtumu ir, daugeliu atvejų, kiekybiniu pobūdžiu, kuris ekonominę veiklą skiria nuo kitų veiklos rūšių; taip pat galbūt neemociniu nesibaigiančio ekonominių norų ir jų tenkinimo ritmo kasdieniškumu. Kartą įgytas racionalistinis įprotis dėl mokomosios sėkmingos patirties įtakos plinta į kitas sritis ir ten taip pat atveria žmogui akis bei leidžia pamatyti įstabųjį dalyką – Faktą.

Šis procesas nepriklauso nuo specifinio ekonominės veiklos drabužio, taigi ir nuo kapitalistinio drabužio. Ikikapitalistinis žmogus yra ne mažiau „godus" negu kapitalistinis. Baudžiauninkai ar feodalizmo riteriai kovoja dėl savo interesų pačia brutaliausia jėga. Tačiau kapitalizmas

skatina racionalumą bei teikia jam papildomų jėgų dviem vienas su kitu susijusiais būdais.

Pirmiausia pinigus, kurie, beje, nėra kapitalizmo išradimas, jis paverčia sąskaitiniu vienetu. Tai reiškia, kad kapitalistinė praktika piniginį vienetą padaro naudos ir sąnaudų racionalaus skaičiavimo įrankiu, kurio tikrasis monumentas yra dvejybinė apskaita [4].

Nesigilindami į šį dalyką pastebėkime, kad naudos ir sąnaudų skaičiavimas, būdamas pirmiausia ekonominio racionalumo produktu, savo ruožtu veikia tą racionalumą – jis kristalizuoja ir skaitmeniškai apibrėžia verslo logiką ir suteikia jai didžiulę galią. Toji logika, nuostata arba metodika, būdama apibrėžta ir kvantifikuota ūkio srityje, po to pradeda plėsti savo valdas ir pajungia, teikdama racionalumo, žmogaus sąvokas bei filosofiją, medicinos praktiką, kosmoso vaizdą, požiūrį į gyvenimą, faktiškai viską, net grožio bei teisingumo sąvokas ir dvasinius siekius.

Reikšminga tai, kad šiuolaikinė matematika bei eksperimentiniai mokslai XV, XVI ir XVII amžiuje plėtojosi ne tik kartu su ta socialine raida, kuri paprastai vadinama kapitalizmo kilimu, bet ir atskirai nuo scholastinės minties bastionų bei apsupti niekinančio priešiškumo. XV amžiaus matematikai daugiausia rūpėjo komercinės aritmetikos uždaviniai bei architektūriniai skaičiavimai. Šiuolaikinės fizikos ištakos – amatininko išrasti utilitariniai mechaniniai įrenginiai. Nepalenkiamas Galiley'o individualizmas buvo kylančios kapitalistų klasės individualizmas. Chirurgas atsirado iš pribuvėjos ir barzdaskučio. Menininkas, kartu ir inžinierius, ir verslininkas, – amžiams į istoriją įėjęs tipas tokių žmonių, kaip da Vinci, Alberti, Cellini (net Düreris sudarinėjo fortifikacijų planus), – geriausiai iliustruoja tai, ką turiu omenyje. Visus juos prakeikdami Italijos universitetų scholastikos profesoriai buvo nuovokesni nei mums atrodo. Nerimą jiems kėlė ne atskiros ortodoksijai priešingos idėjos. Kiek-

[4] Šį dalyką įvertino ir *more suo* pervertino Sombartas. Dvejybinė apskaita yra paskutinis ilgo ir sunkaus kelio žingsnis. Jos tiesioginis pirmtakas buvo periodiškai atliekama inventorizacija pelnui ir nuostoliui apskaičiuoti; žr. A. Sapori leidinyje *Biblioteca Storica Toscana*, VII, 1932. Luca Paciolio traktatas apie apskaitą iš 1494 metų jau dėl datos yra svarbi gairė. Svarbiausias faktas valstybės istorijos ir sociologijos požiūriu yra tai, kad racionali apskaita nevaržė viešųjų lėšų naudojimo iki pat XVIII amžiaus ir net tada ji buvo įvesta netobulu ir primityviu „kameralinės" apskaitos pavidalu.

vienas rimtas scholastas būtų sugebėjęs perskaityti savo tekstus taip, kad jie neprieštarautų Koperniko sistemai. Tačiau tie profesoriai visiškai teisingai pajuto šių naujovių nešamą dvasią – racionalistinio individualizmo, kylančio kapitalizmo pagimdytą dvasią.

Antra, kylantis kapitalizmas ne tik sukūrė šiuolaikinio mokslo mąstyseną – mokėjimą kelti tam tikrus klausimus ir atsakyti į juos tam tikru būdu – jis taip pat sukūrė pačius žmones ir reikiamas priemones. Griaudamas feodalinę aplinką ir trikdydamas intelektinę dvaro ir kaimo ramybę (nors, žinoma, vienuolyne visada buvo gausių diskusijų ir nesutarimų), ypač kurdamas socialinę erdvę naujajai klasei, kuri rėmėsi kiekvieno jos nario ekonominiais laimėjimais, jis savo ruožtu traukė į tą sritį stiprios valios ir didelio proto žmones.

Ikikapitalistinė gyvensena neteikė jokios erdvės tokiems ekonominiams kiekvieno jų laimėjimams, kurie peržengtų klasių ribas arba, kitaip tariant, kurių pakaktų susikurti socialinę padėtį, prilygstančią tuo metu viešpataujančių klasių narių padėčiai. Negalima sakyti, kad ji išvis uždarydavo kelius į viršūnę [5]. Tačiau verslo veikla apskritai buvo laikoma žemesniojo luomo užsiėmimu, ir net didžiausia amatininko sėkmė beveik niekada nepadėjo jam ištrūkti iš cecho į aukštesnį luomą. Svarbiausi karjeros ir turtėjimo keliai ėjo per bažnyčią – viduramžiais beveik tiek pat atvirą naujiems žmonėms, kaip ir šiandien; dar galima pridurti didikų kanceliarijas bei karinę hierarchiją – ši iki maždaug XII amžiaus vidurio, iš dalies ir vėliau, buvo atvira kiekvienam fiziškai ir psichiškai sveikam žmogui. Tik po to, kai kapitalistinis verslas – iš pradžių komercinis ir finansinis, vėliau kalnakasybos ir galiausiai pramoninis – atskleidė savo galimybes, gabesnieji ir ambicingesnieji pradėjo rinktis verslą kaip trečiąjį karjeros kelią. Sėkmė būdavo greita ir svaiginanti, tačiau jos socialinė reikšmė iš pradžių nebuvo didelė. Jeigu atidžiau panagrinėsime, pavyzdžiui, Jacobo Fuggerio ar Agostino Chigi karjerą, nesunkiai įsitikinsime, kad jie neturėjo beveik jokios įtakos Karolio V ar popiežiaus Leono X politikai ir labai brangiai mokėjo už kai kurias privilegijas [6]. Tačiau ver-

[5] Esame per daug linkę į viduramžių socialinę struktūrą žvelgti kaip į statinę arba nelanksčią. Iš tikrųjų nuolat vyko, anot Pareto, *circulation des aristocracies*. Giminės, kurios sudarė viršutinį visuomenės sluoksnį apie 900 m., praktiškai išnyko iki 1500 m.

[6] Medici šeima iš tikrųjų nėra išimtis. Juk nors turtas padėjo jiems įgyti Florencijoje

slo sėkmės pagunda beveik visiems, išskyrus aukščiausiąjį feodalinės visuomenės sluoksnį, buvo pakankamai stipri, kad patrauktų daugumą geriausių protų ir taip generuotų tolesnę sėkmę – generuotų papildomų garų racionalistinei mašinai. Taigi šia prasme kapitalizmas – ne tik ekonominė veikla apskritai – buvo tikra varomoji žmogaus elgsenos racionalizavimo jėga.

Dabar mes pagaliau pasiekėme tikrąjį savo tikslą [7], prie kurio turėjo atvesti šie sudėtingi, nors ir neadekvatūs samprotavimai. Ne tik šiuolaikinė mechanizuota gamykla ir jos tiekiamos produkcijos gausa, ne tik šiuolaikinė technologija ir ekonominė organizacija, bet visi būdingiausi šiuolaikinės civilizacijos bruožai, visi jos laimėjimai, tiesiogiai ar netiesiogiai, yra kapitalizmo raidos rezultatas. Juos turime įtraukti į kiekvieną kapitalizmo pajamų ir nuostolių balansą, į tai turime atsižvelgti priimdami jo bylos nuosprendį.

Turime sparčiai besiplėtojantį racionalų mokslą ir ilgą jo taikomųjų rezultatų sąrašą. Kiekvienas iškart pripažins, kad lėktuvus, šaldytuvus, televizorius ir kitus panašius dalykus sukūrė pelno ekonomika. Net ir šiuolaikinė ligoninė, nors ji paprastai nėra pelno siekianti įmonė, vis dėlto yra kapitalizmo kūrinys, ir ne tik todėl – kartoju – kad kapitalizmo raida teikia jai priemonių ir paskatų, bet – fundamentalesne prasme – todėl, kad kapitalistinis racionalumas išugdė tuos mąstymo įpročius, kurie sukūrė ligoninėse naudojamus gydymo metodus. Pergalė per kovą, dar nebaigtą, su vėžiu, sifiliu ir tuberkulioze bus toks pat kapitalizmo laimėjimas, kaip automobiliai, vamzdynai ar Besemerio plienas. Mediko profesija tam tikra prasme irgi yra kapitalistinė – kapitalistinė todėl, kad jis dažniausiai veikia verslo dvasia; be to, ji yra pramoninės ir komercinės buržuazijos lydinys. Tačiau net jeigu taip nebūtų, šiuolaikinė medicina

valdžią, būtent valdžia, o ne turtas *per se* lėmė šeimos vaidmenį. Kiekvienu atveju jie yra vieninteliai pirkliai, kurie kada nors iškilo į lygią padėtį su aukščiausiu feodalų sluoksniu. Tikrąsias išimtis randame tik ten, kur kapitalistinė evoliucija susikūrė aplinką arba visiškai suskaidė feodalų sluoksnį, pavyzdžiui, Venecijoje arba Nyderlanduose.

[7] *Tikrąjį*, arba *tiesioginį*, tikslą, nes ši paskutiniųjų puslapių analizė teikia galimybę siekti ir kitų tikslų. Jis iš tikrųjų yra esminis, jei rimtai nagrinėjame didžiąją Kapitalizmo ir Socializmo temą.

ir higiena vis vien būtų kapitalizmo raidos šalutinis produktas taip pat, kaip ir šių laikų švietimas.

Turime kapitalistinį meną ir kapitalistinę gyvenseną. Jeigu apsiribosime tik tapyba, tiek dėl glaustumo, tiek dėl to, kad čia mano neišmanymas šiek tiek mažesnis nei kitose srityse, ir jeigu (mano manymu, klaidingai) pradėdami skaičiuoti epochą nuo Giotto Arenos freskų pažvelgsime į liniją (nors tokie „linijiniai" argumentai išties netikę) Giotto–Masaccio–Vinci–Michelangelo–Greko, tai jokios nuorodos į mistinius Greko regėjimus nepaneigs mano tezės tiems, kurie turi akis, kad matytų. O Vinci eksperimentus siūlau abejojantiems, kurie, taip sakant, kapitalizmo racionalumą nori paliesti savo pirštais. Padarę šios linijos projekciją (taip, taip, suprantu), galėtume nutūpti (galbūt uždusę) kažkur tarp Delacroix ir Ingreso. Na, štai ir atvykome – Cezanne'as, Van Goghas, Picasso arba Matisse'as padarys visa, ką liko padaryti. Ekspresionistinis objekto formų likvidavimas yra grakšti loginė išvada. Kapitalistinio romano istorija (pasiekusi kulminaciją Goncourtų romane: „dokumentų registracija") mūsų mintį iliustruoja dar geriau. Bet tai – akivaizdu. Kapitalistinio gyvenimo stiliaus evoliuciją galima būtų lengvai – galbūt ir įtikinamiausiai – aprašyti per šiuolaikinio kostiumo genezės tyrimą.

Pagaliau turime visa tai, ką galima išdėlioti aplink simbolinį Gladstono liberalizmo židinį. Čia taip pat tiktų terminas „individualistinė demokratija" – tikrų net labiau, nes norime aprėpti ir kai kuriuos iš tų dalykų, kuriems Gladstonas būtų nepritaręs, taip pat moralinę bei dvasinę nuostatą, kurios jis, gyvendamas tikėjimo citadelėje, iš tikrųjų nekentė. Tuo galėčiau ir baigti, jeigu ne radikalų liturgija, kuri išsijuosusi neigia visa tai, ką noriu pasakyti. Radikalai gali tvirtinti, kad masės šaukiasi išvadavimo nuo nepakeliamų kančių dėl tamsos ir nevilties žvangindamos savo grandinėmis; tačiau iš tikrųjų dar niekada nebuvo taip, kad *visi* turėtų tiek daug asmeninės dvasinės ir fizinės laisvės, niekada nebuvo tiek pasirengimo pakęsti ir net finansuoti mirtinus viešpataujančios klasės priešus, niekada nebuvo tiek aktyvios užuojautos realioms ir apsimestinėms kančioms, niekada nebuvo tiek pasiryžimo pakelti įvairią naštą, kaip šiuolaikinėje kapitalistinėje visuomenėje; demokratija, jeigu jos apskritai būta už valstiečių bendruomenių ribų, istoriškai atsirado šiuolaikinio ir senojo kapitalizmo farvateryje. Žinoma, galima prisirinkti istori-

nių argumentų, rodančių priešingai, tačiau net pagrįsti, jie neturėtų reikšmės kalbant apie dabarties sąlygas ir ateities alternatyvas [8]. Jeigu vis dėlto nuspręstume imtis istorinės apžvalgos, tada net daugelis tų faktų, kurie radikaliųjų kritikų tikslams atrodo tinkamiausi, dažniausiai pasirodo visiškai kitaip, palyginus juos su atitinkamais ikikapitalistinės patirties faktais. Ir negalima atsikirsti, kad „tai buvo kiti laikai". Juk būtent kapitalizmo raida sukūrė patį šį skirtumą.

Ypač reikia atkreipti dėmesį į du dalykus. Anksčiau pažymėjau, kad „socialiniai" įstatymai ir apskritai institucinės permainos masių labui nebuvo paprasčiausiai primestos kapitalistinei visuomenei kaip neišvengiama būtinybė palengvinti sunkėjančią neturtėlių padėtį; juk kapitalizmo raida automatiškai pakėlė tiek masių gyvenimo lygį, tiek suteikė tiems įstatymams priemonių „ir valią". Žodžius kabutėse dar reikia paaiškinti – tai racionalumo plėtros principas. Kapitalizmo raida racionalizuoja elgesį ir mintis bei išvalo galvas nuo metafizinių dogmų ir įvairių mistinių bei romantinių idėjų. Ji perkuria ne tik tikslų priemones, bet ir pačius galutinius tikslus. Iš čia išplaukia, nebūtinai griežtai logiškai, bet gana natūraliai „laisvamanybė" kaip materialistinis monizmas, pasaulietiškumas ir pragmatinis šiapusinio pasaulio pripažinimas. Viena vertus, mūsų paveldėtas pareigos jausmas, netekęs savo tradicinių pagrindų, tampa sufokusuotas į utilitarines žmonijos tobulinimo idėjas, kurios (tiesa, gana nelogiškai) geriau atlaiko racionalistinę kritiką negu, tarkime dievobaimingumas. Kita vertus, tas pats dvasios racionalizavimas išblukina visų luomų teisių neempirinio šventumo spindesį. Visa tai, kartu su tipiškai kapitalistiniu žavėjimusi Efektyvumu ir Paslaugumu – dalykais, kuriuos tipiškas senųjų laikų riteris siejo su visiškai kitokiomis idėjomis, – pagimdė minėtąją pačios buržuazijos „valią". Feminizmas, iš esmės kapitalistinis reiškinys, dar geriau iliustruoja šią mintį. Skaitytojas suvokia, kad šios tendencijos turi būti suprastos „objektyviai" ir kad todėl jokia antifeministinių ar antireforminių *kalbų* gausa ar net laikinas priešinimasis kuriai nors konkrečiai priemonei jokiu būdu nepaneigia šios analizės. Patys

[8] Net Marxas, kurio laikais tokio pobūdžio kaltinimai buvo kur kas mažiau absurdiški negu dabar, mėgino stiprinti savo argumentus apeliuodamas į sąlygas, kurios jau tada buvo praeities dalykas arba akivaizdžiai keitėsi.

šie dalykai yra simptomai tendencijos, su kuria jie tariamai kovoja. Tai dar aptarsime plačiau.

Kapitalistinė civilizacija yra racionalistinė ir „antiherojinė". Šie dalykai, žinoma, eina greta. Pramonės ar prekybos verslo sėkmė reikalauja daug energijos ir jėgų, tačiau pramoninės ir komercinė veikla iš esmės nėra herojiška riteriškąja prasme – jokio kardų žvanginimo, nedaug fizinės jėgos, jokių galimybių raitam ant šarvuoto žirgo įsiveržti į priešų eretikų arba pagonių gretas – ir ideologija, aukštinanti kovą dėl kovos, pergalę dėl pergalės, suprantama, blanksta įstaigoje tarp stulpeliais surašytų skaičių. Taigi valdydama kapitalus, kurie traukia plėšiko arba mokesčių rinkėjo akį, ir atmesdama arba net niekindama kario (riterio) ideologiją, konfliktuojančią su jos „racionaliu" utilitarizmu, pramonės ir prekybos buržuazija iš prigimties yra pacifistinė bei linkusi privataus gyvenimo moralinius reikalavimus taikyti ir tarptautiniams santykiams. Tiesa, kitaip nei dauguma kitų kapitalistinės civilizacijos bruožų, pacifizmas ir tarptautinė moralė buvo pripažįstami ir nekapitalistinių bei ikikapitalistinių institucijų, pavyzdžiui, Katalikų bažnyčios viduramžiais. Vis dėlto šiuolaikinis pacifizmas ir šiuolaikinė tarptautinė moralė yra kapitalizmo produktai.

Žinant, kad Marxo, ypač neomarksizmo, doktrina, taip pat geroka nesocialistinės minties dalis, kaip matėme pirmojoje šios knygos dalyje, griežtai neigia tokį teiginį [9], būtina pabrėžti, kad neneigiame nei to, kad buržuazija ne kartą šauniai kovojo gindama savo namų židinį, nei to, kad net beveik grynai buržuazinės šalys dažnai griebdavosi agresijos, jei tik tikėdavosi iš jos pasipelnyti – panašiai kaip Atėnų arba Venecijos valstybės, – nei to, kad buržuazija dažnai nevengė karinio pelno ar prekybos pranašumų, kuriuos teikia užkariavimai, nei to, kad ji nesimokė karingojo nacionalizmo iš savo feodalinių valdovų ar vadų ir nepasiduodavo karinei propagandai, kurstomai kai kurių suinteresuotų grupių. Tvirtinu vien tai, kad, pirma, tokius kapitalistinio karingumo atvejus reikia aiškinti ne taip, kaip tai daro marksizmas – kaip išimtinai arba pirmiausia skatinamus klasinio intereso ar klasinės padėties, sistemiškai gimdančios agresyvius kapitalistinius karus; antra, kad reikia skirti tai, kuo jūs užsiimate kaip savo normalia

[9] Žr. Marxo imperializmo teorijos aptartį, I dalis, IV skyrius.

gyvenimo veikla, kuriai jūs ruošiatės sezono ir ne sezono metu, kurios kategorijomis jūs apibrėžiate savo sėkmę ir nesėkmę, nuo tokio užsiėmimo, kuris nėra jūsų pašaukimas, kuriam jūsų neruošia nei jūsų įprastas darbas, nei jūsų mąstysena, ir kur sėkmė kelia labiausiai neburžuazinių profesijų prestižą; trečia, kad šis skirtumas visada kalba – tiek tvarkant vidaus, tiek tarptautinius reikalus – prieš kovos veiksmus ir už taikius susitarimus net ten, kur piniginė nauda akivaizdžiai yra karo pusėje, tuo labiau kad dabartiniais laikais tokia padėtis mažai tikėtina. Tiesą sakant, kuo labiau šalies santvarka ir nuostata yra kapitalistinė, tuo labiau šalis pacifistinė – labiau linkusi įvertinti karo kaštus. Kadangi kiekvienas atskiras atvejis yra sudėtingas, šį teiginį gali galutinai patvirtinti tik detali istorinė analizė. Tačiau buržuazijos požiūris į kariškius (reguliariąją kariuomenę), dvasia, su kuria buržuazinė visuomenė kariauja savo karus, metodai, kuriuos jie naudoja bei tai, kaip lengvai ji pasiduoda neburžuaziniam režimui kiekvienu rimto ilgalaikio karo atveju yra rimtas liudijimas. Taigi, marksistinė teorija, kad esą imperializmas – paskutinė kapitalizmo evoliucijos stadija, yra klaidinga net visiškai nepriklausomai nuo grynai ekonominių prieštaravimų.

Nesiruošiu viso dalyko reziumuoti, kaip to veikiausiai iš manęs laukia skaitytojas. Tai reiškia, kad nesiruošiu jį kviesti, prieš jam apsisprendžiant pasikliauti neišbandytų žmonių jam siūloma neišmėginta alternatyva, pažvelgti dar kartą į įspūdingus kapitalistinės santvarkos ekonomikos ir dar įspūdingesnius kultūros laimėjimus, taip pat į jos didžiules galimybes. Nesiruošiu įrodinėti, kad tie laimėjimai ir perspektyvos jau savaime yra pakankamas argumentas, kad kapitalizmui būtų leista veikti ir, tiesą sakant, nukelti skurdo naštą nuo žmonijos pečių.

Nėra jokios prasmės tai daryti. Net jeigu žmonija galėtų taip laisvai rinktis, kaip verslininkas renkasi iš dviejų konkuruojančių įrenginių, joks apibrėžtas vertybinis sprendimas neišplaukia iš tų faktų ir santykių tarp tų faktų, kuriuos čia mėginau atskleisti. Ekonomikos laimėjimai nereiškia, kad šių dienų pramoninės visuomenės žmonės yra „laimingesni" ar net „turtingesni" nei viduramžių dvaro ar kaimo. Kalbant apie kultūros laimėjimus, galima sutikti su kiekvienu mano žodžiu ir vis vien visa širdimi jų nekęsti – nekęsti jų utilitarizmo ir, kaip padarinio, visiško Reikšmės sunaikinimo. Be to, kaip dar pabrėšiu aptardamas socialistinę alternatyvą, gali mažiau rūpėti kapitalizmo raidos efektyvumas kuriant eko-

nomikos ir kultūros vertybes negu tai, kokius žmones ji kuria ir po to palieka savo pačių likimui, laisvus pasidaryti jovalą iš savo gyvenimo. Yra radikalo tipas, kurio kaltinamasis nuosprendis kapitalistinei civilizacijai remiasi tik kvailumu, neišmanymu ar atsakomybės nebuvimu, kuris nesugeba ar nenori matyti akivaizdžiausių faktų, tuo labiau – platesnių jų implikacijų. Tačiau kaltinamąjį nuosprendį galima pasiekti ir aukštesniu lygiu.

Vertybiniai sprendimai – palankūs ar nepalankūs – apie kapitalizmą nėra labai įdomūs. Žmonija neturi laisvės rinktis. Taip yra ne tik todėl, kad žmonių masės nėra pajėgios racionaliai įvertinti alternatyvą ir visada priima tai, kas joms sakoma. Yra kur kas svarbesnė priežastis. Ekonominiai ir socialiniai dalykai juda inertiškai, o susiklostanti padėtis verčia individus ir grupes veikti apibrėžtu būdu nepaisant savo norų – tiesa, ji nenaikina jų pasirinkimo galimybės, bet formuoja pasirenkančiojo sąmonę ir siaurina pasirinkimo galimybių sąrašą. Jeigu tai yra marksizmo kvintesencija, tada visi turime būti marksistai. Dėl šios priežasties kapitalizmo laimėjimai net neturi reikšmės prognozei. Dauguma civilizacijų išnyko anksčiau nei galėjo atskleisti savo galimybes. Štai kodėl, remdamasis šiais laimėjimais, nesiruošiu įrodinėti, kad kapitalizmo *intermezzo* tęsis. Ruošiuosi padaryti kaip tik priešingą išvadą.

XII skyrius
GRIŪVANČIOS SIENOS

I. Verslo funkcijos atrofija

Aptardami mažėjančių investicinių galimybių teoriją paliekame tikimybę, kad ekonominiai žmonijos norai vieną dieną gali būti patenkinti taip, jog beveik nebeliks paskatų toliau plėtoti gamybą. Tokia prisotinimo būklė, be abejo, dar labai toli, net jeigu išliktų esami norai; jeigu atsižvelgiame į tai, kad gerėjant gyvenimo lygiui tie norai automatiškai didėja, taip pat atsiranda arba sukuriama naujų [1], prisotinimas tampa skriejan-

[1] Wilhelmas Wundtas tai vadino tikslų heterogonija *(Heterogonie der Zwecke).*

čiu tikslu, ypač jeigu vartojimo preke laikysime ir laisvalaikį. Pažvelkime į šią galimybę, dar labiau nerealistiškai tardami, kad gamybos metodai pasiekė tokį tobulumo lygį, kurio jau neįmanoma pranokti.

Susiklostytų daugmaž pastovi būklė. Kapitalizmas – iš esmės evoliucinis procesas – atrofuotųsi. Verslininkams neliktų ką veikti. Jie pasijustų beveik kaip generolai per visišką ir patvarią taiką. Pelnas, su juo ir palūkanos, taptų nuliniais. Buržuazijos sluoksniai, gyvenantys iš pelno ir palūkanų, sunyktų. Pramonės ir prekybos vadyba taptų paprastu administravimu, jos personalas įgytų biurokratijos požymių. Beveik automatiškai susikurtų labai rimto socializmo atmaina. Žmonių energija pasitrauktų iš verslo. Kitokia, jau neekonominė veikla žadintų jų protus ir viliotų nuotykiams.

Numatomos ateities požiūriu ši vizija neturi jokios reikšmės. Tačiau vis didesnę reikšmę įgyja tai, kad daugelio padarinių visuomenės struktūrai bei gamybos organizacijai, kurių galima laukti iš beveik visiško norų patenkinimo ar iš absoliučios technologijos tobulybės, taip pat galima laukti iš raidos, kuri aiškiai pastebima jau šiandien. Pats pažangos procesas ir pastovios ekonomikos valdymas gali būti mechanizuoti, ir tas pažangos mechanizavimas verslą ir kapitalistinę visuomenę gali paveikti taip pat, kaip jį paveiktų nutraukta ekonominė pažanga. Norint tuo įsitikinti, pakanka dar kartą pasvarstyti, pirma, kas yra verslo funkcija, ir, antra, ką ji reiškia buržuazinei visuomenei ir kapitalistinei santvarkai.

Matėme, kad verslininko funkcija – reformuoti arba revoliucinti gamybos struktūrą naudojantis išradimu arba apskritai neišmėginta technologijos galimybe naujai prekei gaminti, arba nauju būdu gaminti seną prekę, arba ją gaminti panaudojant naują žaliavų šaltinį, arba naują rinką produktams, reorganizuojant pramonę ir t.t. Pirmieji geležinkelių tiesimo etapai, elektros gavyba iki Pirmojo pasaulinio karo, garas ir plienas, automobilis, kolonijinė pramonė – tai tik ryškiausi pavyzdžiai ištisos šeimos, kuri taip pat apima nesuskaičiuojamus kuklesnius narius – ji baigiasi tokiais dalykais, kaip sėkmingai realizuojama dešros rūšis ar dantų šepetukas. Būtent šio pobūdžio veikla yra priežastis pasikartojančių „pakilimų", kurie revoliucina ekonomiką, ir pasikartojančių „smukimų", atsirandančių dėl pusiausvyrą trikdančio naujų produktų ar paslaugų poveikio. Diegti naujoves yra sudėtingas uždavinys; jis sudaro atskirą eko-

nominę funkciją todėl, kad, pirma, iškyla virš rutininių uždavinių, kuriuos supranta kiekvienas ir, antra, todėl, kad aplinka, priklausomai nuo socialinių sąlygų, jam priešinasi pačiais įvairiausiais būdais, pradedant paprasčiausiu atsisakymu finansuoti ar pirkti naujovę ir baigiant fiziniu smurtu prieš asmenį, mėginantį tokią naujovę gaminti. Judėjimas teritorija be atpažįstamų gairių, mokėjimas įveikti tokį pasipriešinimą reikalauja sugebėjimų, kuriais pasižymi tik labai nedidelė žmonių dalis ir būtent tokie sugebėjimai apibrėžia verslo žmogaus tipą bei verslo funkciją. Šią funkciją iš esmės sudaro ne pats išradimas ar kitokios verslo sąlygos. Ją lemia sugebėjimas pasiekti norimą rezultatą.

Ši socialinė funkcija laipsniškai jau netenka reikšmės, o ateityje ji pradės jos netekti dar sparčiau, net jeigu pati ekonominė raida, kur verslas buvo pirminis variklis, nesustodama žengs toliau. Juk, viena vertus, dabar daug lengviau nei praeityje užsiimti veikla, kuri plyti už pažįstamos rutinos ribų – pats inovacijos procesas ilgainiui virsta rutina. Technologine pažanga vis labiau rūpinasi specialistų komandos, kurios teikia tai, kas joms užsakoma ir veikia numatytu būdu. Ankstyvojo komercinio avantiūrizmo dvasia sparčiai nyksta, nes dabar griežtas apskaičiavimas įgalina pasiekti daug daugiau negu ankstesnioji genijaus įžvalga.

Kita vertus, charakteris ir valios stiprybė neišvengiamai turi mažesnę vertę tada, kai visi priprato prie ekonomikos kaitos – prie nesibaigiančio naujų vartojimo ir gamybos prekių srauto – tai kaitai jau nesipriešinama, ji priimama kaip savaime suprantama. Priešinimasis tų, kuriems kokia nors gamybos naujovė kelia grėsmę kapitalistinėje santvarkoje vargu ar gali liautis. Jis, pavyzdžiui, yra rimta kliūtis diegiant masinę pigių būstų gamybą, kuri numato radikalią mechanizaciją ir naikina neefektyvius statybos metodus. Tačiau kitoks priešinimasis – pavyzdžiui, vartotojų ir gamintojų priešinimasis dėl jos naujoviškumo – jau beveik išnyko.

Taigi, ekonomikos raida tampa vis labiau nuasmeninta ir automatizuota. Biurai ir komitetai vis dažniau keičia asmenį. Dalyko esmę galima dar kartą paryškinti pasitelkus karinę analogiją.

Kadaise, maždaug iki Napoleono I karų ir per juos, generolas buvo vadas ir jo sėkmė reiškė asmeninio vadovavimo sėkmę, kurią atlygindavo „pelnas" – socialinis prestižas. To meto karybos technika ir kariuomenės struktūra buvo tokia, kad vado asmeninis sprendimas ir valios jėga – net

asmeninis jo dalyvavimas jojant ant išvaizdaus žirgo – buvo itin svarbūs strategijai ir taktikai. Per mūšius Napoleono I dalyvavimas buvo jaučiamas, ir turėjo būti jaučiamas. Dabar taip nėra. Racionali ir specializuota įstaiga galiausiai pakeis asmenybę, o apskaičiuotas rezultatas pakeis „viziją". Vadovaujantis asmuo jau nebeturi galimybės pats įsitraukti į kovą. Jis tampa dar vienu kontoros darbuotoju – darbuotoju, kurį visai nesunku pakeisti.

Dar viena karinė analogija. Karyba viduramžiais buvo labai asmeniškas dalykas. Riterio amatas reikalavo skirti jam visą gyvenimą, kiekvienas riteris turėjo individualią vertę, priklausančią nuo asmeninių įgūdžių ir miklumo. Nesunku suprasti, kodėl šis amatas padėjo susiklostyti socialinei klasei pačia tikriausia šio termino prasme. Tačiau socialinė ir technologijos kaita pakirto ir galiausiai sugriovė šios klasės funkcijas ir padėtį. Pati karyba dėl to nežlugo. Ji paprasčiausiai tapo vis labiau ir labiau mechanizuota – galiausiai tokiu laipsniu, kad šios veiklos, tapusios tik profesija, sėkmė jau neteikia socialinių laimėjimų, kurie ne tik patį asmenį, bet ir jo grupę paverstų visuomenėje pirmaujančiais.

Panaši socialinė raida – tiesą sakant, ta pati raida – griauna tą vaidmenį, kartu su juo ir tą socialinę poziciją, kurią užima kapitalistas verslininkas. Jo vaidmuo, nors gaubiamas mažesnės šlovės nei didelių ir mažų viduramžių riterių, taip pat yra arba buvo individualus vadovavimas veikiant pagal savo išgales ir pačiam atsakant už nesėkmę. Jo pozicijai, kaip ir riterių klasės pozicijai, iškyla grėsmė, kai ši funkcija pradeda netekti savo reikšmės per socialinę raidą, – nesvarbu, ar dėl to, kad sunyksta jos atliekami socialiniai poreikiai, ar dėl to, kad tie poreikiai tenkinami kitokiais, labiau nuasmenintais metodais.

Tačiau tai veikia visos buržuazijos padėtį. Nors verslininkai iš pradžių nebūtinai priklauso tam sluoksniui ar net paprastai jam nepriklauso, sėkmės atveju jie vis dėlto į jį patenka. Taigi, nors verslininkai *per se* nesudaro socialinės klasės, buržuazijos klasė absorbuoja juos, jų šeimas ir jų ryšius, taip pasipildydama ir atsigaivindama. Kartu tos šeimos, kurios nutraukia aktyvius ryšius su „verslu", per vieną ar dvi kartas iš šio sluoksnio iškrenta. Tarp šių dviejų grupių išsidėsto daugelis tų, kuriuos vadiname pramonininkais, komersantais ir bankininkais; jie sudaro tarpinę stadiją tarp verslo ir paprasto paveldėtos srities einamųjų reikalų administ-

ravimo. Pajamas, iš kurių gyvena ši klasė, sukuria ir jos socialinę padėtį lemia šio daugmaž aktyvaus sektoriaus, kuris, žinoma, gali sudaryti, kaip mūsų šalyje, daugiau nei 90% visos buržuazijos, sėkminga veikla, taip pat veikla individų, kylančių į tą klasę. Tad ekonomiškai ir sociologiškai, tiesiogiai ir netiesiogiai buržuazija priklauso nuo verslininko ir ji, kaip klasė, gyvena ir miršta kartu su juo, nors ilgesnis ar trumpesnis pereinamasis laikotarpis – galiausiai toks, kai ji jausis nepajėgianti nei mirti, nei gyventi, – yra visiškai tikėtinas; taip jau buvo feodalinės visuomenės atveju.

Reziumuokime šią mūsų argumento dalį: jeigu kapitalizmo evoliucija – „pažanga" – sustos arba taps visiškai automatinė, pramoninė buržuazija galiausiai ims gauti tokią pat algą, kuri mokama už administracinį darbą, išskyrus kai kurias kvazirentas bei kvazimonopolinius pelnus, kurie veikiausiai dar kurį laiką išliks. Kadangi kapitalistinis verslas siekdamas sėkmės stengiasi automatizuoti pažangą, darome išvadą, kad jis gali paversti save pertekline veikla – žlugti dėl savo paties sėkmės padarinių. Tobulai biurokratizuotas gigantiškas pramonės vienetas ne tik išstumia mažą ar vidutinę įmonę eksproprijuodamas jos savininkus, galiausiai jis taip pat išstumia verslininką eksproprijuodamas buržuaziją kaip klasę, kuri per šią raidą ne tik praranda savo pajamas, bet, – o tai nepalyginamai svarbiau, – ir savo funkciją. Tikrieji socializmo pirmeiviai yra ne jį skelbiantys intelektualai ar agitatoriai, bet tokie žmonės kaip Vanderbiltas, Carnegie ir Rockfelleris. Tokia išvada ne kiekvienu požiūriu tenkins marksistinių socialistų skonį, jau nekalbant apie labiau populiarius (vulgarius, kaip pasakytų Marxas) socialistus. Tačiau kaip prognozė ši išvada nesiskiria nuo jų išvadų.

II. Naikinami apsauginiai sluoksniai

Iki šiol kalbėjome apie kapitalizmo raidos poveikį aukštesniųjų visuomenės sluoksnių ekonominiam pagrindui, socialinei padėčiai bei prestižui. Tačiau tolesni padariniai apima ir juos ginančią institucinę sistemą. Mėgindami tai parodyti, šį terminą vartosime jo plačiausia prasme, kuri apima ne tik teisines institucijas, bet taip pat viešosios nuomonės nuostatas bei politiką.

1. Kapitalizmo evoliucija pirmiausia sunaikino arba beveik sunaikino feodalinio pasaulio institucijas: dvarą, kaimą, amatininkų cechą. Šios raidos faktai ir mechanizmai yra per daug gerai žinomi, kad prie jų sustotume. Naikinama buvo trimis būdais. Amatininko pasaulį labiausiai naikino kapitalistinio verslo konkurencija; politinės priemonės, kuriomis buvo šalinamos atgyvenusios organizacijos bei jų taisyklės tik registravo įvykį. Feodalinio senjoro ir valstiečio pasaulį sunaikino daugiausia politinės, kartais revoliucinės, priemonės, kapitalizmas tik stebėjo, tarkime, kaip Vokietijos dvarai prisitaiko ir persitvarko į stambias žemės ūkio įmones. Tačiau kartu su šia pramonės bei žemės ūkio revoliucija vyko ne mažiau revoliuciniai įstatymdavystės ir viešosios nuomonės bendrųjų nuostatų pokyčiai. Kartu su senąja ekonomine santvarka išnyko ekonominės bei politinės pagrindinių senųjų klasių arba grupių privilegijos, pirmiausia išnyko žemvaldžių aukštuomenės, smulkiųjų dvarininkų ir dvasininkijos mokestinės lengvatos bei politinės prerogatyvos.

Ekonominiu požiūriu, tie įvykiai pašalino daugelį buržuazijai trukdžiusių suvaržymų ir barjerų. Politiniu požiūriu, tai reiškė tvarkos, kur buržua buvo kuklus valdinys, pakeitimą nauja, kuri labiau atitiko jo racionalistinį mąstymą ir jo interesus. Tačiau žvelgiant į tą raidą iš šių dienų pozicijų, galima kelti klausimą, ar ta visiška emancipacija išties buvo naudinga buržuazijai ir visam pasauliui. Juk tie varžtai ne tik varžė, jie dar ir saugojo. Tad reikia atidžiau išnagrinėti ir pasiaiškinti šį dalyką.

2. Kapitalistinės buržuazijos susikūrimas bei su ja susijęs nacionalinių valstybių atsiradimas XVI, XVII ir XVIII amžiuje sukūrė socialinę struktūrą, kuri mums gali atrodyti amfibiška, nors ji nebuvo labiau amfibiška ar labiau pereinamoji nei kiekviena kita. Pažvelkime į ryškų tokios struktūros pavyzdį – Liudviko XIV monarchiją. Karaliaus valdžia pajungė žemvaldžių aristokratiją, kartu jai pataikavo – teikė tarnybų bei pensijų ir tam tikromis sąlygomis pripažino jos pretenzijas į vadovaujančios klasės poziciją.

Karaliaus valdžia taip pat pajungė dvasininkiją ir bičiuliavosi su ja [2]. Ji taip pat sustiprino įtaką buržuazijai, savo senajai sąjungininkei per kovą su savarankiškais didikais, gindama ir skatindama jos verslą dėl to, kad

[2] Galikonybė buvo ne kas kita, kaip ideologinis šio fakto atspindys.

savo ruožtu galėtų ją efektyviau išnaudoti. Valstietija ir (negausus) pramonės proletariatas buvo panašiai prižiūrimi, išnaudojami ir ginami viešosios valdžios (taip pat, delegavimo būdu, feodalinių senjorų arba pramonininkų), nors toji gynyba prancūzų *ancien régime* atveju buvo kur kas mažiau pastebima nei, pavyzdžiui, Austrijos Marijos Teresės ar Juozapo II. Tai nebuvo valdžia XIX amžiaus liberalizmo prasme, t.y. socialinė agentūra, skirta vykdyti tam tikras ribotas funkcijas ir minimaliai finansuojama. Iš principo monarchija tvarkė viską, pradedant sąžinės dalykais ir baigiant Lijono šilko gaminiais, finansiškai ji siekė maksimalių įplaukų. Nors karalius niekada iš tikrųjų nebuvo absoliutus, viešoji valdžia buvo visa apimanti.

Teisinga šios struktūros diagnozė turi didžiausios reikšmės mūsų temai. Karalius, teismas, kariuomenė, bažnyčia ir biurokratija gyveno vis didesniu mastu priklausydami nuo įplaukų, sukuriamų stiprėjančio kapitalizmo; net grynai feodaliniai pajamų šaltiniai tapo gausesni dėl to meto kapitalizmo raidos. Taip pat vis didėjančiu mastu vidaus bei užsienio politika bei institucijų kaita stengėsi tenkinti bei skatinti tą raidą. Šiuo požiūriu feodaliniai vadinamosios absoliučios monarchijos elementai tebuvo tik atavizmas, ir iš pirmo žvilgsnio visiškai natūralu juos taip traktuoti.

Tačiau pažvelgę į dalyką atidžiau, suprantame, kad šie elementai turėjo daug didesnę reikšmę. Tos struktūros karkasą vis dar sudarė feodalinės visuomenės žmonės ir jie vis dar laikėsi ikikapitalistinių nuostatų. Jie užpildė valstybės įstaigas, jie vadovavo kariuomenei, jie vykdė politiką – jie veikė kaip *classe dirigente* ir, nors ir atsižvelgdavo į buržuazijos interesus, stengėsi nuo jos laikytis atokiau. Pagrindinis veikėjas, karalius, buvo Dievo skirtas valdovas, jo padėties ištakos buvo feodalinės ne tik istorine, bet ir sociologine prasme, kad ir kaip jis naudojosi kapitalizmo sukuriamomis galimybėmis. Visa tai buvo ne vien atavizmas. Tai buvo aktyvi dviejų socialinių sluoksnių simbiozė; iš jų vienas neabejotinai rėmė kitą ekonomiškai, savo ruožtu buvo to kito remiamas politiškai. Kad ir ką galvotume apie šios santvarkos pranašumus ar trūkumus, kad ir ką pati buržuazija apie ją galvojo tada ar vėliau – ir apie aristokratus lėbautojus ar dykaduonius – jie buvo esminis tos visuomenės elementas.

3. Ar tik *tos* visuomenės? Atsakymą siūlo vėlesnė įvykių raida, kurią

geriausiai rodo Didžiosios Britanijos pavyzdys. Aristokratija išlaikė savo vadovaujančią padėtį *iki pat nevaržomo ir vitalinio kapitalizmo laikotarpio pabaigos*. Be abejo, ta aristokratija – kaip niekur kitur efektyviai – dabar sėmėsi protų iš kitų į politiką įsitraukusių sluoksnių; ji padarė save buržuazijos interesų atstove ir kovojo buržuazijos mūšius; ji turėjo atsisakyti savo paskutiniųjų teisinių privilegijų; tačiau padariusi šias nuolaidas ir siekdama jau ne savo pačios tikslų, ji ir toliau tiekė savo politikus valstybei tvarkyti ir valdyti.

Ekonomiškai veiklūs buržuazijos sluoksniai tam ne itin priešinosi. Apskritai toks darbo pasidalijimas jiems tiko ir juos tenkino. Ten, kur jie prieš tokią tvarką maištavo, ar ten, kur patekdavo į valdžią be jokios kovos, jie neparodė nei sugebėjimo valdyti, nei mokėjimo ginti savo interesus. Kyla klausimas, ar galima tarti, kad šiuos bruožus lėmė vien stoka galimybių įgyti valdančiosios klasės patirtį ir kartu su tokia patirtimi – valdančiosios klasės nuostatas.

Manau, kad ne. Yra fundamentalesnė priežastis už Prancūzijos ar Vokietijos buržuazijos nesėkmes įmant į savo rankas valdžią – priežastis, kurią vėl geriausiai galima parodyti lyginant pramonininką ar pirklį su viduramžių senjoru. Pastarojo „profesija" ne tik puikiausiai leido jam ginti savo paties klasės interesus – jis buvo ne tik pajėgus dėl jų kovoti fiziškai, bet ta „profesija" taip pat gaubė jį aura ir darė vadovu. Pirmoji aplinkybė buvo svarbi, bet dar svarbesnė buvo mistinė aura ir vadovo nuostata – tas gebėjimas ir įprotis valdyti ir priversti paklusti, kuris lėmė jo prestižą visoms klasėms ir visiems socialiniams sluoksniams. Tas prestižas buvo toks didelis ir toji nuostata tokia naudinga, kad ši klasinė pozicija pergyveno ją sukūrusias socialines bei technologines sąlygas prisitaikydama – klasės funkcijų keitimo būdu – prie visiškai kitokių socialinių ir ekonominių sąlygų. Kunigaikščiai ir riteriai lengvai ir oriai transformavosi į teisėjus, administratorius, diplomatus, politikus ir to tipo karo pareigūnus, kurie neturėjo nieko bendra su viduramžių riteriu. Ir – įstabiausias dalykas, jei įsigiliname, – senojo prestižo paveldas išlieka iki šių dienų, ir ne vien moterų vaizduotėje.

Visiška priešybė yra pramonininkas arba pirklys. Jo akivaizdžiai negaubia mistinė aura, kuri turi tokios reikšmės valdžiai. Akcijų birža – prastas šventojo Gralio pakaitalas. Matėme, kad pramonininkas ir pir-

klys, kiek jie yra verslininkai, taip pat atlieka vadovavimo funkciją. Tačiau jų ekonominis vadovavimas, ne taip kaip karinis viduramžių senjoro vadovavimas, netampa vadovavimu šaliai. Priešingai, apskaita ir išlaidų skaičiavimas verčia susitelkti ir ribotis.

Pavadinau buržua racionalistiniu ir antiherojiniu veikėju. Gindamas savo poziciją arba lenkdamas šalį savo valiai jis gali naudotis tik racionalistinėmis ir neherojinėmis priemonėmis. Jis gali daryti įspūdį tuo, ko žmonės gali tikėtis iš ekonominės veiklos, jis gali argumentuotai ginti savo poziciją, jis gali žadėti duoti pinigų ar grasinti jų neduoti, jis gali samdyti išdavikiškas *condottiere*, politiko ar žurnalisto paslaugas. Bet tai ir viskas, ką jis gali; o visų šių dalykų politinė vertė labai pervertinama. Nei jo patirtis, nei įsigyjami įgūdžiai nėra tos rūšies, kuri sukuria asmeninį žavesį. Verslo genijus gali būti ir dažnai būna nepajėgus išvaikyti net žąsų – tiek svetainėje, tiek tribūnoje. Tai žinodamas jis nori būti paliktas ramybėje ir palikti ramybėje politiką.

Skaitytojas vėl pagalvos apie išimtis. Tačiau jos vėl neturi didesnės reikšmės. Vienintelė svarbi išimtis Europoje – domėjimasis miestų valdymu ir sugebėjimas juos sėkmingai tvarkyti veikiau patvirtina, negu paneigia mūsų mintį. Kol atsirado šiuolaikinė metropolija, o ji jau nebėra buržuazijos produktas, tvarkyti miestą buvo galima panašiai kaip ir verslą. Miesto problemų supratimas ir autoritetas tarp miestiečių natūraliai tiko pramonininkui ir pirkliui, o vietos gamybos ir prekybos interesai buvo pagrindinis municipalinės politikos rūpestis, tad čia buvo lengva pritaikyti verslo įmonės metodus bei dvasią. Kai sąlygos buvo ypač palankios, iš šių šaknų išaugo itin įspūdingi ūgiai, kurių pavyzdžiu gali būti Venecijos arba Genujos respublikos. Nyderlandų atvejis yra irgi to paties tipo, tačiau jis pamokantis, nes ši pirklių respublika paprastai pralaimėdavo didžiuosius tarptautinės politikos žaidimus ir praktiškai kiekvienu pavojaus atveju turėdavo perduoti valdžios vairą feodalinio tipo valdovui. Kalbant apie Jungtines Valstijas, nesunku būtų išvardyti jų unikalias sąlygas – sparčiai nykstančias – jos lemia šį atvejį [3].

4. Išvada akivaizdi: išskyrus tokias ypatingas aplinkybes, buržuazijos klasė nėra tinkamai pasiruošusi spręsti problemas, tiek vidaus, tiek tarp-

[3] Ši argumentacijos linija bus pratęsta IV dalyje.

tautines, kurias paprastai sprendžia kiekviena bent kiek reikšminga valstybė. Tai jaučia pati buržuazija (nors ji ir griebiasi priešingos frazeologijos), tai jaučia ir masės. Gaubiama apsauginio sluoksnio, sudaryto ne iš buržuazinės medžiagos, ji gali sėkmingai veikti, ir ne tik per politinę gynybą, bet ir per puolimą, ypač būdama opozicijoje. Vienu metu ji jautėsi taip saugiai, kad galėjo sau leisti prabangą atakuoti patį apsauginį sluoksnį; buržuazinė opozicija, kuri veikė imperinėje Vokietijoje, tobulai tai rodo. Tačiau būdama neapsaugota kokios nors neburžuazinės grupės buržuazija yra politiškai bejėgė, ji nesugeba ne tik vadovauti šaliai, bet net pasirūpinti savo klasiniais interesais. Tai reiškia, kad jai reikalingas šeimininkas.

Tačiau kapitalizmo raida, tiek jo ekonomikos, tiek jo psichosociologiniai padariniai šalino šį globėjišką šeimininką arba, kaip mūsų šalyje, niekada nedavė šanso jam ar jo pakaitalui atsirasti. Šio reiškinio implikacijas sustiprina dar vienas tos pačios raidos padarinys. Kapitalizmo raida pašalina ne tik karalių *Dei Gratia*, bet ir tuos politinius įtvirtinimus, kuriuos, jeigu jie būtų efektyvūs, būtų sukūręs kaimas ir amatininkų cechas. Žinoma, nei viena iš šių organizacijų nebuvo tvirtos, kai jas atrado kapitalizmas. Tačiau kapitalistinė politika sunaikino daug daugiau nei buvo neišvengiama. Ji puolė amatininką tose rezervacijose, kur jis galėjo išlikti neapibrėžtą laiką. Ji primetė valstiečiui visą ankstyvojo liberalizmo palaimą – laisvą ir neapgintą ūkį, taip pat individualistinę virvę jam pasikarti.

Tad griaudamas ikikapitalistinę visuomenės sąrangą kapitalizmas griovė ne tik tuos barjerus, kurie kliudė jo pažangai, bet ir tuos atramos stulpus, ant kurių jis pats laikėsi. Ta kaita, įspūdinga savo nepermaldaujamu būtinumu, buvo ne vien institucinių puvėsių šalinimas, kartu ji šalino buržuazijos partnerius, simbiozė su kuriais buvo esminis kapitalizmo schemos elementas. Atradus šį faktą, kurį slepia daugybė šūkių, gali kilti abejonė, ar tikrai visai teisinga laikyti kapitalizmą socialine forma *sui generis* ir ar iš tikrųjų jis nėra tik paskutinė, merdėjimo, stadija to, ką vadiname feodalizmu. Apskritai esu linkęs manyti, kad jo ypatumų pakanka atskiram tipui apibrėžti ir pripažinti skirtingų epochų bei skirtingos raidos klasių simbiozę veikiau taisykle, o ne išimtimi – bent jau paskutiniųjų 6000 metų laikotarpiu, t.y. nuo tada, kai pirmykščiai žemdirbiai tapo

raitų klajoklių valdiniais. Nematau labai stiprių argumentų, paneigiančių priešingą požiūrį.

III. Naikinama kapitalistinės visuomenės institucinė sąranga

Grįžtame prie mūsų pagrindinės temos nešini nieko gera nežadančių faktų rinkiniu. Jų beveik pakanka, nors nevisiškai, pagrįsti tolesnei tezei – kad kapitalizmo raida, panašiai kaip ji sunaikino institucinę feodalizmo sąrangą, naikina ir savąją.

Aukščiau jau buvo sakyta, jog pati kapitalistinio verslo sėkmė turi paradoksalią tendenciją menkinti labiausiai su juo susijusios klasės prestižą arba socialinę reikšmę, ir kad gigantiškų bendrovių tolesnės raidos tendencija yra išstumti buržuaziją iš tos funkcijos, kuri jai tą reikšmę ir teikia. Nesunku pastebėti atitinkamą buržuazinio pasaulio institucijų bei jo tipinių nuostatų keitimąsi, per kurį buržuazija praranda vitališkumą.

Viena vertus, kapitalizmo raida neišvengiamai naikina ekonominį smulkaus gamintojo ar prekybininko pagrindą. Tai, ką ji padarė su ikikapitalistiniais visuomenės sluoksniais, tą patį dėl konkurencinės kovos daro su žemesniais kapitalistinės pramonės sluoksniais. Čia, žinoma, Marxas iš dalies teisus. Tiesa, pramonės koncentracija nevisiškai prilygsta toms idėjoms, kurios visuomenei peršamos (žr. XIX skyrių). Raida pažengė ne taip toli, ji vyko ne taip gaivališkai, ne taip vienpusiškai, kaip galima būtų manyti remiantis populiariais aiškinimais. Juk stambaus masto įmonė ne tik naikina, bet taip pat tam tikru mastu kuria erdvę mažai gamybos ir ypač prekybos įmonei. Kapitalistinis pasaulis taip pat parodė bent jau valią ir sugebėjimą vykdyti brangią, nors apskritai efektyvią valstiečių ūkių išsaugojimo politiką. Tačiau ilgalaikiu mastu negali būti abejonių dėl keliamų faktų ar dėl jų padarinių. Be to, išskyrus agrarinį sektorių, buržuazija menkai supranta problemą [4] ir neįvertina jos reikšmės kapitalistinei santvarkai išlikti. Pelnas, gaunamas geriau organizuojant gamybą

[4] Nors yra ir išimčių: imperinės Vokietijos valdžia padėjo daug pastangų kovodama su šia specifine racionalizacija; dabar Jungtinėse Valstijose jaučiama stipri tendencija imtis panašių priemonių.

ir ypač piginant sunkų prekių kelią nuo gamyklos iki vartotojo, yra tokia pagunda, kuriai negali atsispirti tipiško verslininko protas.

Svarbu aiškiai suvokti, ką šie padariniai reiškia. Įprastas socialinės kritikos tipas, kurį jau pažįstame, yra aimanavimas dėl "konkurencijos žlugimo" ir to žlugimo tapatinimas su kapitalizmo nuosmukiu; tokia kritika galima todėl, kad konkurencija laikoma dorybės įsikūnijimu, o visos nuodėmės skiriamos šiuolaikiniams pramonės „monopoliams". Ši interpretacinė schema monopolizmą traktuoja kaip arteriosklerozę, kuri mažina kapitalistinės ekonomikos efektyvumą ir pakerta jos gyvybingumą. Jau išsiaiškinome, kodėl ši pažiūra turėtų būti atmesta. Ekonomikos požiūriu, nei argumentai už konkurenciją, nei argumentai prieš ekonomikos koncentraciją nėra tokie įtikinami kaip įsivaizduojama. Ir net nepaisant jų įtikinamumo ar neįtikinamumo, jie neatsižvelgia į vieną esminę aplinkybę. Net jeigu didieji koncernai būtų tvarkomi taip tobulai, kad jiems iš dangaus aukštybių plotų patys angelai, vis tiek liktų politiniai koncentracijos padariniai. Politinę šalies struktūrą esmingai veikia daugybė nykstančių mažų ir vidutinių įmonių – jų savininkai kartu su savo šeimomis, pavaldiniais ir pažįstamais turi kiekybinę persvarą prie rinkiminių urnų ir jie turi tokią įtaką tam sluoksniui, kurį galėtume pavadinti „meistrų", t.y. kvalifikuotų darbininkų, sluoksniu, kurios niekada negali turėti didelio koncerno vadovybė; privačios nuosavybės ir kontrakto laisvės pamatai pradeda byrėti, kai vitališkiausias, dalykiškiausias ir reikšmingiausias žmonių tipas pasitraukia iš visuomenės moralinio horizonto.

Kita vertus, kapitalizmo raida puola ir savo pačios didžiųjų ekonominių vienetų institucinę sąrangą – ir toliau į „nuosavybę" ir „kontrakto laisvę" žvelgiame kaip *partes pro toto*. Išskyrus tuos atvejus (kurie vis dar turi nemažos reikšmės), kai korporaciją nuosavybės teise valdo praktiškai vienas individas ar šeima, savininkas kartu ir specifinis savininko interesas pamažu nyksta. Lieka samdomi administratoriai, vadybininkai ir subvadybininkai. Lieka stambūs akcininkai. Lieka taip pat smulkūs akcininkai. Pirmoji grupė turi tendenciją laikytis samdomų darbuotojų nuostatos ir retai kada tapatina savo ir visų akcininkų interesus net palankiausiais atvejais, t.y. tada, kai tapatina juos su visos įmonės interesais. Antroji grupė, net jeigu ji mano, kad jos saitai su įmone yra pastovūs, ir net jeigu ji elgiasi taip, kaip pagal finansinės teorijos vadovėlius akcininkai

turi elgtis, vienu laipteliu jau yra nutolusi nuo savininko funkcijų bei nuostatų. Trečioji grupė, smulkūs akcininkai, dažnai ne itin rūpinasi tuo dažnam nereikšmingu pajamų šaltiniu, ir net nepriklausomai nuo to, rūpinasi ar nesirūpina, retai painiojasi po kojomis, nebent jie ar kokie nors jų atstovai mėgina panaudoti šią galimybę; dažnai būdami nuskriausti ir dar dažniau taip manydami, jie beveik visada yra priešiški „savo" bendrovei, apskritai stambiajam verslui, o kai reikalai pašlyja – ir pačiai kapitalistinei santvarkai. Nei viena šių trijų tipiškų grupių besąlygiškai nesilaiko nuostatos, būdingos tam keistam, turiningam, sparčiai nykstančiam reiškiniui, kurį išreiškia terminas „nuosavybė".

Tas pat atsitinka ir su kontrakto laisve. Savo gyvybiškiausiu pavidalu ji reiškė asmens laisvę individualiai rinktis iš neapibrėžtos galimų sandėrių aibės. Stereotipiškas, neindividualizuotas, beasmenis ir biurokratizuotas šiuolaikinis kontraktas *(a potiori* galime apsiriboti darbo kontraktais, nors tai pasakytina apie visus kontraktus), teikiantis tik ribotą pasirinkimo laisvę ir sukdamasis daugiausia aplink *c'està prendre ou à laisser*, nebeturi svarbiausių ankstesniojo kontrakto bruožų, nes tie bruožai tapo negalimi sandėriuose tarp milžiniškų koncernų ar jų sandėriuose su beasmenėmis darbininkų ar vartotojų masėmis. Tuštumą užpildo tikra tropinė naujų teisinių struktūrų augmenija – dalyką apsvarsčius matyti, kad kitaip ir negalėjo būti.

Taigi kapitalizmo raida stumia lauk visas tas institucijas, ypač nuosavybės ir kontrakto laisvės institucijas, kurios išreiškė tikrai „privačios" ekonominės veiklos poreikius ir metodus. Ten, kur jų galutinai nepanaikina, kaip tai jau įvyko darbo rinkoje su kontrakto laisve, tą patį rezultatą ji pasiekia keisdama santykinę egzistuojančių juridinių formų reikšmę – pavyzdžiui, juridinę korporacijos formą iškeldama aukščiau juridinių formų, apibrėžiančių bendriją *(partnership)* ar individualią įmonę – arba keisdama jų turinį bei prasmę. Kapitalizmo raida, keisdama įmonės sienas ir mašinas akcijų paketu, atima gyvybę iš nuosavybės idėjos. Ji silpnina ryšį, kuris kadaise buvo toks stiprus – ryšį tarp juridinės galios ir realaus galėjimo daryti su savo turtu ką nori; ryšį taip pat ta prasme, kad teisės subjektas praranda valią ekonomiškai, fiziškai, politiškai kovoti dėl „savo" įmonės ir savo įtakos tai įmonei, ir esant reikalui net mirti ant jos laiptų. To, ką galima pavadinti materialia nuosavybės substancija – jos

regimos ir apčiuopiamos realybės – dematerializavimas turi poveikį ne tik akcininkų, bet ir darbininkų bei visuomenės apskritai nuostatoms. Dematerializuota, defunkcionalizuota, depersonalizuota nuosavybė nepakylėja sielos, nežadina moralinės ištikimybės, kaip kad darė tikroji nuosavybė. Ilgainiui nei didžiųjų koncernų viduje, nei kitur galiausiai neliks *nė vieno* žmogaus, kuriam iš tikrųjų rūpėtų jos likimas.

XIII skyrius
DIDĖJANTIS PRIEŠIŠKUMAS

I. Socialinė kapitalizmo atmosfera

Ankstesnių dviejų skyrių analizė turėjo parodyti, kokiu būdu kapitalizmo raida sukūrė tą beveik visuotinio priešiškumo savo socialinei tvarkai atmosferą, apie kurią kalbėjau šios dalies pradžioje. Tačiau pats reiškinys yra toks keistas, o marksistiniai ir populiarūs jo aiškinimai yra tokie neadekvatūs, jog verta teoriškai šiek tiek plačiau jį aptarti.

1. Kaip matėme, kapitalizmo raida laipsniškai menkina reikšmę tos funkcijos, iš kurios gyvena kapitalistų klasė. Taip pat matėme, kad jis turi tendenciją griauti savo apsauginius sluoksnius, ardyti savo paties gynybos linijas, skaidyti savo tvirtovių įgulas. Pagaliau matėme, kad kapitalizmas kuria kritinio mąstymo nuostatas, kurios, griaudamos daugybės kitų institucijų moralinį autoritetą, galiausiai atsisuka prieš jį patį; savo nuostabai buržua pamato, kad racionalistinė nuostata neapsiriboja karalių ir popiežių autoriteto kritika, bet žengia toliau ir puola privačią nuosavybę bei visą buržuazinių vertybių sistemą. Taip buržuazijos tvirtovė tampa politiškai neginama. Neginamos tvirtovės gundo agresorius, ypač tos, kuriose daug grobio. Agresoriai paprastai labai greit racionalizuoja savo priešiškumą [1]. Žinoma,

[1] Tikiuosi, kad nesusidarys painiava dėl to, kad vartoju veiksmažodį „racionalizuoti" dviem skirtingomis prasmėmis. Pramonės įmonė yra „racionalizuojama" tada, kai jos gamybos efektyvumas vienam išlaidų vienetui padidėja. Mes „racionalizuojame" savo veiksmą tada, kai sau ir kitiems jį aiškiname nuorodomis į motyvus, kurie atitinka įprastą vertybių sistemą (ir nepaisome tikrųjų savo paskatų).

trumpam galima nuo jo išsipirkti. Tačiau ši paskutinė priemonė nustoja veikti, kai tik jie susivokia, jog gali pasiimti viską. Taigi iš dalies jau aišku tai, ką norime paaiškinti. Ir nors tai dar nėra visas aiškinimas, jį istoriškai patvirtina akivaizdi koreliacija tarp buržuazijos neapgintumo ir priešiškumo kapitalistinei santvarkai: principinis priešiškumas buvo labai nedidelis tol, kol buržuazijos pozicijos buvo ginamos, nors tada tokiam priešiškumui buvo daug daugiau pagrindo; jis plito *pari passu* su gynybos sienų griuvimu.

2. Tačiau gali kilti klausimas – ar jį naiviai stebėdamasis kelia ne vienas pramonininkas, nuoširdžiai įsitikinęs, kad atlieka savo pareigą visoms visuomenės klasėms – kodėl kapitalistinei santvarkai apginti reikalinga nekapitalistinių jėgų ir neracionalaus lojalumo parama? Argi ji negrįžtų iš teismo triumfuodama? Argi mūsų pačių ankstesni samprotavimai dar neparodo, jog ji gali pateikti savo naudai daugybę utilitarinių argumentų? Argi to nepakanka jai visiškai išteisinti? O šie pramonininkai nedvejodami teigs, kad kiekvienas mąstantis stambaus plieno ar automobilių koncerno darbininkas, apsvarstęs visus savo kontrakto „už" ir „prieš", supras, kad jo padėtis apskritai nėra labai bloga ir kad ne visa šio kontrakto nauda tenka tik vienai pusei. Taip, žinoma; tačiau tai visai neturi reikšmės.

Pirma, klaida manyti, kad politinis kapitalistinės santvarkos puolimas prasideda daugiausia dėl skriaudų ir kad teisinantis jį galima sustabdyti. Politinės kritikos racionaliais argumentais neįmanoma efektyviai atremti. Tas faktas, kad kapitalistinės santvarkos kritika prasideda nuo kritinės proto nuostatos, atmetančios ištikimybę neracionalioms vertybėms, dar nereiškia, jog racionalus tos kritikos paneigimas bus pripažintas. Toks paneigimas gali nuplėšti racionalųjį puolimo drabužį, tačiau jis niekada nepasiekia neracionalios jo varomosios jėgos. Kapitalizmo racionalumas nepanaikina ikiracionalių ar neracionalių gaivalų. Jis tik pašalina šventos ar pusiau šventos tradicijos varžtus ir paleidžia juos į laisvę. Civilizacijoje, kuri neturi priemonių ar net valios šiems gaivalams tramdyti ir valdyti, jie neišvengiamai sukyla. Kartą jiems sukilus jau neturi didelės reikšmės tai, kad racionalioje kultūroje jų reiškimasis paprastai bus kaip nors racionalizuojamas. Juk ir iš karalių, senjorų bei popiežių nebuvo reikalaujama utilitarinio pasiteisinimo, nes viešpatavo sąmonės

nuostata, nepripažįstanti jiems jokios teisinimosi galimybės; ir kapitalizmas stovi prieš teisėjus, jau turinčius savo kišenėse mirties nuosprendį. Šį jie paskelbs, nepaisydami jokių gynybos argumentų; daugiausia, ką gali pasiekti sėkminga gynyba, tai pakeisti kaltinamąjį straipsnį. Utilitarinis protas apskritai yra silpnas grupinio veiksmo variklis. Jis niekada neprilygsta neracionalių veiksmo paskatų galiai.

Antra, kaltinimo sėkmė tampa visai suprantama, kai tik suvokiame, ko reikia kapitalizmui išteisinti. Argumentai jo naudai, net jeigu jie būtų daug stipresni nei yra, niekada negali būti paprasti. Iš paprasto žmogaus jie reikalauja tokių įžvalgos ir analizės galių, kurios šiam visiškai neprieinamos. Ką jau ten kalbėti – beveik kiekviena nesąmonė, pasakyta apie kapitalizmą, buvo ginama kokio nors apsiskelbusio ekonomisto. Net jeigu į tai nekreipsime dėmesio, vis vien racionaliai pripažinti kapitalizmo ekonominius laimėjimus ir jo ateities perspektyvą beturčiams būtų beveik neįmanomas moralinis žygdarbis. Tie laimėjimai išryškėja tik tada, kai į juos žvelgiame iš ilgalaikės perspektyvos; kiekvienas prokapitalistinis argumentas turi remtis ilgalaikiškumo argumentais. Tuo tarpu trumpalaikė perspektyva daugiausia terodo pelno vaikymosi ir neefektyvumo faktus. Norėdamas susitaikyti su savo dalia, senųjų laikų leveleris ar čartistas turėtų guostis savo proanūkių geresnio gyvenimo viltimi. Norėdamas susitaikyti su kapitalistine sistema, šių dienų bedarbis turėtų visiškai užmiršti savo likimą, o šių dienų politikas – asmenines ambicijas. Ilgalaikiai visuomenės interesai yra taip glaudžiai susiję su aukštesniais buržuazinės visuomenės sluoksniais, kad žmonės visiškai natūraliai į juos žvelgia kaip vien į tos klasės interesus. Masėms rūpi tik trumpalaikė perspektyva. Kaip Liudvikas XV, jos vadovaujasi nuostata *après nous le déluge*, ir, žinoma, individualistinio utilitarizmo požiūriu tokia jų nuostata visiškai racionali.

Trečia, yra dar ir kasdieniai rūpesčiai bei vargai, kuriuos bet kurios socialinės sistemos žmonėms tenka įveikti, tai – įvairiausia trintis ir nusivylimai, daugiau ar mažiau nemalonūs įvykiai, kurie žmogų erzina, skaudina ar net palaužia. Manau, kad kiekvienas iš mūsų yra linkęs dėl jų kaltinti jį supančią aplinką, tad teigiama *emocinė* nuostata socialinei santvarkai – kaip tik tai, ko kapitalizmas dėl pačios savo prigimties nėra pajėgus sukurti – būtina, kad įveiktume tuos priešiškumo impulsus, ku-

riais į tokius įvykius reaguojame. Kai nėra teigiamos emocinės nuostatos, tie impulsai atsipalaiduoja ir tampa nuolatiniais.

Ketvirta, nuolat kylantis gyvenimo lygis ir ypač laisvalaikis, kuriuos šių laikų kapitalizmas teikia pastoviai įsidarbinusiam žmogui... tiesą sakant, man nebūtina baigti šį sakinį ir išdėstyti vieną iš labiausiai nuvalkiotų, seniausių ir nuobodžiausių argumentų, kuris, deja, visiškai pagrįstas. Ilgalaikė pažanga, kuri suvokiama kaip savaime suprantama, kartu su asmeniniu nesaugumu, kuriuo karštai piktinamasi, yra, žinoma, geriausias receptas socialiniams neramumams kurstyti.

II. Intelektualo sociologija

Vis dėlto nei esamos dingstys, nei tikros ar įsivaizduojamos skriaudos dar negali sužadinti aktyvaus priešiškumo socialinei santvarkai, nors gali paruošti jam sąlygas. Kad tokia atmosfera susidarytų, reikia, kad egzistuotų grupės, kurios būtų suinteresuotos tokį priešiškumą kurstyti ir organizuoti, kurios jį puoselėtų, jį reikštų ir jam vadovautų. Kaip bus parodyta IV knygos dalyje, pati žmonių masė niekada nesusikuria apibrėžtų įsitikinimų. Dar mažiau ji pajėgi juos artikuliuoti ir paversti nuoseklaus nusistatymo ir veiklos pagrindu. Visa, ką ji gali – paremti grupuotę, kuri siūlosi jai vadovauti, arba neparemti jos. Kol nesurasime socialinių grupių, kurios tinka šiam vaidmeniui, tol priešiškumo kapitalizmui atmosfera teoriniu požiūriu nebus išsamiai paaiškinta.

Klostantis sąlygoms, kurios skatina bendrą priešiškumą socialinei sistemai arba specifinius priešiškus veiksmus, visada atsiranda ir grupuočių, siekiančių tomis sąlygomis pasinaudoti. Tačiau kapitalistinė visuomenė, skirtingai nuo kitokio tipo visuomenių, neišvengiamai, vedama pačios jos civilizacijos logikos, lavina ir finansuoja socialines grupes, kurios suinteresuotos kurstyti socialinę įtampą [2].

[2] Kiekviena socialinė sistema yra jautri maištui ir kiekvienoje jų kurstyti maištą yra biznis, sėkmės atveju pelningas; vadinasi, jis visada pritraukia ir protų, ir raumenų. Taip buvo feodalizmo laikais – dar ir kaip. Tačiau karinė aukštuomenė, kuri sukildavo prieš valdovus, visada puldavo asmenis ar pareigūnus. Ji nepuldavo pačios feodalizmo sistemos. Feodalinėje visuomenėje nebuvo tendencijos skatinti – sąmoningai ar nesąmoningai – pačios jos socialinės sistemos puolimą.

Šį keistą ir svarbų reiškinį paaiškina XI skyriaus argumentai, tačiau jį įtikinamesnį daro intelektualo sociologinis portretas.

1. Tai nėra lengvai apibrėžiamas tipas. Pats šis sunkumas rodo jo charakterį. Intelektualai nėra socialinė klasė ta prasme, kaip valstiečiai ar pramonės darbininkai; jie ateina iš visų socialinio pasaulio kampų, ir didžiąją jų veiklos dalį sudaro tarpusavio kova arba vadovavimas svetimų klasinių interesų kovoms. Tačiau jie taip pat susikuria savo grupines nuostatas bei grupinius interesus, kurie yra pakankamai stiprūs, kad daugumą jų priverstų elgtis pagal stereotipus, paprastai siejamus su socialinės klasės sąvoka. Jų paprastai negalima apibrėžti kaip visumos žmonių, turinčių aukštąjį išsilavinimą; toks apibrėžimas neatskleistų svarbiausių šio tipo požymių. Tačiau išskyrus visiškai ypatingus atvejus kiekvienas, gavęs tokį išsilavinimą, yra potencialus intelektualas; tas faktas, kad jų visų protai yra panašiai paruošti, leidžia jiems lengviau suprasti vienam kitą ir užmegzti ryšį. Mūsų tikslui nepasitarnautų ir mėginimas šios sąvokos apimtį tapatinti su laisvųjų profesijų sąvokos apimtimi; pavyzdžiui, gydytojai ar teisininkai nėra intelektualai šia prasme, nebent jie rašo ar kalba temomis, kurios nepriklauso jų sričiai (tai jie, ypač teisininkai, žinoma, dažnai daro). Vis dėlto tarp intelektualų ir laisvųjų profesijų žmonių yra tam tikras ryšys. *Kai kurios* iš šių profesijų, ypač žurnalistika, beveik išimtinai priklauso intelektualų valdoms; visų profesijų nariai turi galimybę tapti intelektualais; o daugelis intelektualų pelnosi duoną iš kurios nors profesijos. Apibrėžimas, kuris remtųsi kontrastu su fiziniu darbu, būtų pernelyg platus [3]. Kita vertus, hercogo Wellingtono „rašeivų šutvė", kaip apibrėžimas, būtų pernelyg siauras [4]. Lygiai taip pat, kaip *hommes de lettres.*

Vadovaudamiesi „geležinio hercogo" užuomina nepadarytume labai didelės klaidos. Intelektualai iš tikrųjų yra tie žmonės, kurie valdo sakytinio ir rašytinio žodžio ginklą, ir vienas iš požymių, kuris juos skiria nuo kitų žmonių, darančių tą patį, yra tiesioginės praktinės atsakomybės sto-

[3] Mano nusiminimui, Oksfordo anglų kalbos žodynas nenurodo tos reikšmės, kurią noriu suteikti šiam terminui. Jis pateikia posakį *„a dinner of intellectuals"*, tačiau sąryšyje su *„išskirtinėmis intelekto galiomis"*, kuris veda visiškai kita linkme. Buvau gerokai apviltas, tačiau nesugebėjau rasti kito termino, kuris patenkintų mano tikslą.

[4] Herzogo frazė pasirodo kn. *The Crocker Papers* (ed. L. J. Jennings, 1884).

ka. Šis bruožas paaiškina ir kitą – praktinio dalykų išmanymo, kurį gali suteikti tik reali patirtis, – stoką. Kritinis nusistatymas, kurį sąlygoja tiek intelektualo kaip pašalinio stebėtojo – daugeliu atvejų net kaip autsaiderio – padėtis, tiek ir toji aplinkybė, kad pagrindinį šansą pasireikšti jam teikia jo reali arba potenciali erzinimo ir trikdymo galia, prideda dar trečią bruožą. Neprofesionalų profesija? Profesinis diletantizmas? Žmonės, kurie kalba apie viską, nes neišmano nieko? Bernardo Shaw žurnalistas *Gydytojo dilemoje*? Ne, ne, aš to nesakau ir taip nemanau. Tai būtų netiesa net labiau negu įžeidimas. Nutraukime mėginimus dalyką apibrėžti žodžiais ir vietoj to apibrėžkime jį „epideiktiškai": šį tipą, pažymėtą dailia etikete, galime pamatyti Graikijos istorijos muziejuje. V ir VI amžiaus pr. Kr. sofistai, filosofai ir retoriai – nors jie ir priešintųsi suvaromi į vieną krūvą – priklauso tai pačiai šeimai ir idealiai parodo tai, ką turiu omenyje. Tiesa, beveik visi jie buvo mokytojai, bet tai nemenkina pavyzdžio vertės.

2. Analizuodamas racionalistinę kapitalistinės visuomenės prigimtį (XI skyrius) pažymėjau, kad racionalaus mąstymo plėtra prasidėjo tūkstantmečiais anksčiau nei kapitalizmo pakilimas; kapitalizmas tik suteikė šiai raidai naują postūmį ir specifinę kryptį. Tas pat pasakytina apie intelektualus: be graikų ir romėnų pasaulio, intelektualų buvo net grynai ikikapitalistinėje aplinkoje, pavyzdžiui, Frankų karalystėje bei tose šalyse, į kurias vėliau ji suskilo. Tačiau jų buvo nedaug; tai buvo dvasiškiai, daugiausia vienuoliai; ir jų rašto darbai buvo prieinami menkai gyventojų daliai. Be abejo, stiprios asmenybės kartais sugebėdavo iškelti neortodoksinių pažiūrų ir net jas išpopuliarinti. Tačiau tai paprastai sukeldavo labai griežtai organizuotos aplinkos – iš jos buvo sunku išsiveržti – priešiškumą; žengdamas šį žingsnį žmogus rizikavo susilaukti eretiko likimo. Tačiau tai buvo beveik neįmanoma be kokio nors didiko ar valdovo paramos, šį faktą akivaizdžiai patvirtina ir misionierių taktika. Taigi apskritai intelektualai buvo tvirtai pažaboti; ir spjaudyti prieš vėją buvo menki juokai net pakrikimo ir savivalės laikais, pavyzdžiui, per „juodosios mirties" laikmetį (1348 m. ir vėliau).

Tačiau jeigu vienuolynas pagimdė viduramžių intelektualą, tai kapitalizmas paleido jį nuo saito ir parūpino jam spausdinimo mašiną. Lėta intelektualo pasauliečio evoliucija buvo tik vienas šios raidos aspektas;

įstabesnis dalykas yra tai, kad kartu su kapitalizmo iškilimu atsirado humanizmas. Humanistai pirmiausia buvo filologai, tačiau – tai puikiai iliustruoja ankstesnę mintį – jie greitai įsiveržė į etiketo, politikos, religijos ir filosofijos sritis. Ir ne vien dėl klasikinių tekstų turinio, kurį jie interpretuodavo dėstydami gramatiką – kelias nuo teksto kritikos iki visuomenės kritikos iš tikrųjų yra trumpesnis nei atrodo. Vis dėlto tipiško intelektualo nežavėjo ta lemtis, kuri vis dar tykojo eretiko. Paprastai jį labiau traukė garbė ir komfortas, o šių gėrybių buvo galima tikėtis tik iš valdovų, žemiškųjų arba dvasiškųjų, nors humanistai buvo pirmieji intelektualai, šiuolaikine prasme turėję viešą auditoriją. Kasdien tvirtėjo kritinė nuostata. Tačiau *socialinė* kritika – išskyrus tą, kuri reiškėsi Katalikų bažnyčios ir ypač jos vadovo puldinėjimu – tokiomis sąlygomis negalėjo suklestėti.

Pagarbą ir pajamas galima pelnyti įvairiais būdais. Pataikauti bei tarnauti dažnai yra mažiau pelninga nei elgtis priešingai. Šį atradimą padarė ne Aretino [5], tačiau joks mirtingasis jo dar nepranoko sugebėjimu jį panaudoti. Karolis V buvo ištikimas sutuoktinis, tačiau per karo kampanijas, atitrūkdamas nuo namų ištisiems mėnesiams, jis gyveno tų laikų džentelmeno ir savo klasės nario gyvenimą. Puiku, visuomenė – ir, tai Karoliui ypač rūpėjo, imperatorienė – nieko nesužinos, jeigu reikiamos rūšies ir svorio argumentai bus deramai įteikti didžiajam politikos ir moralės kritikui. Karolis juos įteikdavo. Tačiau svarbiausia, kad tai buvo ne paprastas šantažas, iš kurio dažniausiai laimi tik viena pusė, o kita turi tik neatlyginamų nuostolių. Karolis žinojo, kodėl jis moka, nors tylėjimą, be abejo, būtų galėjęs užsitikrinti pigesniais ir žiauresniais metodais. Jis nerodė pasipiktinimo. Priešingai, jis net persistengdavo reikšdamas pagarbą tam žmogui. Akivaizdu, kad jis norėjo kažko daugiau nei tik tylėjimo, ir jis iš tikrųjų tai už dovanas gavo.

3. Tad tam tikra prasme Aretino plunksna buvo išties stipresnė nei jo kardas. Galbūt čia kaltas mano neišmanymas, tačiau nežinau kitų tokių pavyzdžių per visus tolesnius pusantro šimto metų [6], per kuriuos intelektualai, atrodo, neturėjo rimtos įtakos už senųjų teismo ir bažnyčios pro-

[5] Pietro Aretino, 1492–1556.

[6] Tiesa, XVII amžiaus Anglijoje pamfletų žanras paplito ir jo įtaka smarkiai padidėjo.

fesijų ribų. Įtaka sumenko apytikriai per tą kapitalistinės evoliucijos atoslūgį, kuris per šį sunkmečių periodą įvyko daugelyje kontinentinės Europos šalių. Tik vėliau atsigavęs kapitalistinis verslas leido atsigauti ir intelektualams. Pigesnė knyga, pigesnis laikraštis ar pamfletas, kartu didėjanti auditorija, didėjanti iš dalies dėl jų įtakos, iš dalies – nepriklausomai, nes turtėjo pramonės buržuazija ir stiprėjo jos įtaka, taip pat didėjo anoniminės viešosios nuomonės politinė reikšmė – visos šios malonės, kaip ir mažėjantis laisvės varžymas buvo šalutiniai kapitalizmo raidos produktai.

Per pirmuosius XVIII amžiaus tris ketvirčius individualus patronas dar išlaikė lemiamą galią intelektualo karjerai. Tačiau sėkmingiausi tokios karjeros pavyzdžiai jau aiškiai rodo didėjančią naujo elemento – kolektyvinio patrono, t.y. visos buržuazinės visuomenės, – reikšmę. Šiuo požiūriu ir visais kitais požiūriais Voltaire'as yra neprilygstamas pavyzdys. Pats jo paviršutiniškumas, kuris jam leido kalbėti apie viską, pradedant religija ir baigiant Newtono optika, jo netramdomas vitališkumas ir nepasotinamas žingeidumas, visiškas vidinių varžtų nebuvimas, neklystanti to laikmečio dvasios pagava ir, be abejo, jos pripažinimas leido šiam nekritiškam kritikui, vidutiniam poetui ir istorikui žavėti visuomenę ir iš to pelnytis. Jis taip pat spekuliavo, sukčiavo, imdavo dovanas, nesibodėjo postų, tačiau visą laiką saugojo savo nepriklausomybę, ją išsaugoti padėjo ir visuomenės parama. Rousseau atvejis ir pats šio žmogaus tipas, nors visiškai kitoks, būtų dar labiau vertas analizės.

Vienas ryškus XVIII amžiaus paskutiniojo dešimtmečio epizodas atskleidžia neprofesionalaus intelektualo, kuris remiasi vien viešosios nuomonės socialiniu ir psichologiniu mechanizmu, galios prigimtį. Tai įvyko Anglijoje, šalyje, kuri toliausiai nužengė kapitalistinės evoliucijos keliu. Tiesa, Johnas Wilkesas ėmėsi Anglijos politinės sistemos kritikos ypač palankiomis sąlygomis; be to, negalima sakyti, kad būtent jis nuvertė grafo Bute vyriausybę, nes ji ir šiaip jau neturėjo šansų išsilaikyti ir būtų sugriuvusi dėl daugybės kitokių priežasčių; tačiau Wilkeso leidinys *North Briton* vis dėlto buvo tas paskutinis šiaudas, kuris sulaužė ... lordo Bute politinį nugarkaulį. *North Britono* 45-asis numeris buvo pirmasis šūvis per kampaniją, kuri baigėsi tuo, kad buvo panaikinta nevardinių suėmimo orderių sistema, ir kuri žengė didžiulį žingsnį spaudos ir rinkimų

laisvės kryptimi. Tokia veikla, žinoma, dar nėra tai, kas daro istoriją ar ruošia sąlygas socialinių institucijų kaitai, tačiau ji gali pretenduoti, tarkime, į akušerės padėjėjos vaidmenį [7]. Pats įstabiausias šio epizodo faktas – tai, kad Wilkeso priešai nesugebėjo su juo susidoroti. Juk jie savo rankose turėjo visą organizuotą valstybės galią. Ir vis dėlto kažkas juos sulaikė.

Prancūzijoje ikirevoliucinis ir revoliucijos laikotarpiai pagimdė padugnių kurstymo lapelį (Maratas, Desmoulinsas), kuris, ne taip kaip mūsų laikais, dar šiek tiek paisė stiliaus ir gramatikos. Tačiau tenka skubėti. Teroras, po jo Pirmoji imperija (jau sistemingiau) tai užgniaužė. Vėliau sekė daugiau ar mažiau ryžtingų represijų periodas, kartais pertraukiamas *roi bourgeois* pergalių, kuris tęsėsi tol, kol Antroji imperija pasijuto priversta atpalaiduoti vadžias – maždaug iki šeštojo dešimtmečio vidurio. Vidurio ir Rytų Europoje šis periodas truko maždaug tiek pat laiko, tuo tarpu Anglijoje panašios sąlygos vyravo nuo revoliucinių karų pradžios iki Caningo atėjimo į valdžią.

4. Kad šio potvynio neįmanoma sulaikyti kapitalistinės visuomenės sąlygomis, rodo tie nesėkmingi mėginimai – kai kurie iš jų ilgalaikiai ir ryžtingi – kurių tuomet griebėsi beveik visos Europos valstybės mėgindamos sutramdyti savo intelektualus. Kiekvieno tokio mėginimo istorija – tai tik kitoks Wilkeso žygdarbio variantas. Kapitalistinėje visuomenėje, arba visuomenėje, kurioje vyrauja kapitalistinis elementas, kiekviena ataka prieš intelektualus atsiremia į privačias buržuazinio verslo tvirtoves, kurias dažnai juosia slapti gynybos grioviai. Be to, tokia ataka turi vykti pagal buržuazinės teisės ir administracijos praktikos taisykles, ir nors tos taisyklės gali būti lenkiamos į vieną ar į kitą pusę, galiausiai užpuolikui jos paskelbs matą. Buržuazijos sluoksnis gali priimti ir net sveikinti neteisinę prievartą tada, kai jis įaudrintas ar įbaugintas, tačiau jis gali ją

[7] Nebijau, kad koks nors politikas istorikas atras, kad pervertinu Wilkeso sėkmės reikšmę. Tačiau bijau priekaišto, kad nepagrįstai jį vadinu nepriklausomu autoriumi, leisdamas suprasti, kad jį rėmė kolektyvinis, o ne individualus patronas. Iš pradžių jį neabejotinai skatino tam tikra *coterie*. Tačiau, manau, įsigilinus bus pripažinta, kad tai neturėjo lemiamos reikšmės ir kad visą paramą, visus pinigus ir visą garbę, kuriuos jis įsigijo vėliau, lėmė sėkmė visuomenėje ir tos sėkmės pagrindu išsikovota nepriklausomybė.

pakęsti tik laikinai. Grynai buržuazinio režimo sąlygomis, kokios buvo, pavyzdžiui, per garsų Lui Pylipo valdymą, kariuomenė gali šaudyti į streikininkus, tačiau policija negali sodinti už grotų intelektualų arba turi nedelsiant juos paleisti; priešingu atveju buržuazijos sluoksnis, net labai nepritardamas kai kuriems jų veiklos aspektams, stos jų ginti, nes laisvė, kuriai jis nepritaria, negali būti užgniaužta kartu neužgniaužus tos laisvės, kuriai jis pritaria.

Pastebėkite, kad čia nekalbu apie kokį nors ypatingą buržuazijos kilniaširdiškumą ar idealizmą. Taip pat neteikiu perdėtos reikšmės tam, ką žmonės mąsto, jaučia, geidžia – dėl šių dalykų svarbos beveik sutariu, nors nevisiškai, su Marxu. Gindama intelektualus kaip grupę – žinoma, ne kiekvieną individą – buržuazija gina save pačią ir savo gyvenimo tvarką. Sudrausminti intelektualus sugebėtų tik buržuazinės kilmės ir neburžuazinių įsitikinimų valdžia, mūsų sąlygomis – tik socialistinė arba fašistinė valdžia. Norėdama tai padaryti ji turėtų panaikinti tipiškai buržuazines institucijas ir radikaliai apriboti *bet kurio* sluoksnio individo laisvę. Tokia valdžia, net to norėdama, vargu ar galėtų palikti nepaliestą privačią nuosavybę.

Dėl to kapitalistinė visuomenė nenori ir nesugeba efektyviai kontroliuoti savo intelektualų. Tas nenoras yra nenoras naudotis metodais, kurie svetimi kapitalizmo raidos suformuotam mentalitetui; tas nesugebėjimas yra negalėjimas jų kontroliuoti per kapitalizmo raidos suformuotų institucijų sistemą, kartu nepasiduodant neburžuazinei valdžiai. Taigi, viena vertus, viešųjų diskusijų laisvė, įskaitant laisvę kasinėtis po kapitalistinės visuomenės pamatais, galiausiai yra neišvengiamas dalykas. Kita vertus, intelektinė grupė negali nesikasinėti po tais pamatais, nes ji gyvena iš kritikos ir pati jos padėtis priklauso nuo tos kritikos stiprumo; o kai nėra nieko šventa, asmenų ir einamųjų įvykių kritika lemtingai perauga į klasių bei institucijų kritiką.

5. Keletas štrichų šiuolaikiniam vaizdui. Kylant masių gyvenimo lygiui ir didėjant laisvalaikiui keitėsi ir keičiasi sudėtis to kolektyvinio patrono, kurio skonius turi aptarnauti intelektualai. Pigo ir toliau pinga knyga ir laikraštis; atsiranda stambūs laikraščių koncernai [8]. Yra radijas.

[8] Atsiradę laikraščių koncernai ir ligšiolinė jų istorija rodo du dalykus, kuriuos noriu

Buvo ir išlieka tendencija šalinti visus apribojimus, įveikiant atskirus pasipriešinimo mėginimus, kurie tik rodo, kaip nekompetentingai ir kartais net vaikiškai buržuazinė visuomenė griebiasi prievaizdo vaidmens.

Yra dar vienas veiksnys. Vienas svarbiausių vėlyvosios kapitalistinės civilizacijos bruožų – audringa švietimo ir ypač aukštojo išsilavinimo institucijų plėtra. Ši plėtra yra tokia pat neišvengiama kaip ir stambių pramonės bendrovių atsiradimas [9], tačiau skirtingai nuo šio ji buvo ir tebėra

ypač pabrėžti: pirma, *kiekvienas* konkretus socialinės struktūros elementas priklauso įvairialypei aspektų, santykių ir padarinių visumai, kuri neleidžia daryti paprastų ir vienareikšmiškų išvadų; antra, svarbu skirti trumpalaikius ir ilgalaikius reiškinius, kurių atžvilgiu galioja skirtingi, kartais net priešingi teiginiai. *Stambus* laikraščių koncernas dažniausiai yra paprasčiausia kapitalistinė verslovė. Tai *nereiškia*, kad ji gina kapitalistų ar kurios nors kitos klasės interesus. Ji *gali* tai daryti, tačiau tik vadovaudamasi vienu ar keliais iš toliau nurodomų motyvų, kurių reikšmė yra akivaizdžiai ribota: todėl, kad ją subsidijuoja kapitalistų grupė, siekianti ginti būtent savo interesus ar pažiūras – kuo didesnis koncernas ir kuo daugiau jis parduoda, tuo mažesnę reikšmę turi šis elementas; todėl, kad ji stengiasi įtikti buržuaziniam savo auditorijos skoniui – šis motyvas, labai svarbus iki 1914 m., dabar vis labiau virsta priešingu; todėl, kad reklamos davėjai teikia pirmenybę spaudai, kuri jiems palanki – iš tikrųjų jie vadovaujasi komerciniais apskaičiavimais; todėl, kad jų savininkai reikalauja laikytis tam tikros linijos, nepaisydami suinteresuotumo didesniu tiražu – tam tikru mastu jie taip daro, ypač darė anksčiau, tačiau patirtis juos moko, kad neįmanoma išsilaikyti, kai tokios nuostatos konfliktas su piniginiais interesais tampa pernelyg stiprus. Kitaip sakant, stambus laikraščių koncernas yra vienas galingiausių intelektualų pozicijos stiprinimo ir jos įtakos didinimo įrankių, tačiau net ir dabar jis dar nėra visiškai jų kontroliuojamas. Jis duoda uždarbį ir suteikia platesnę auditoriją, tačiau taip pat uždeda apynasrį. Šis apynasris turi reikšmės daugiausia trumpalaikės perspektyvos požiūriu: kovodamas dėl didesnės laisvės daryti, ką jis nori, individualus žurnalistas gali lengvai pralaimėti. Tačiau ši trumpalaikė perspektyva ir kolektyvinė praeities sunkumų atmintis yra kaip tik tai, kas pasiekia intelektualo sąmonę ir kas suteikia spalvų tam vargo ir kančių paveikslui, kurį jis piešia visuomenei. O iš tikrųjų tai turėtų būti pergalių paveikslas. Pergalingas žygis šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų atvejų, yra tarsi mozaika, sudaryta iš pralaimėjimų.

[9] Daugelis žmonių į šią plėtrą dabar žvelgia vadovaudamiesi idealu, kad visos švietimo priemonės būtų prieinamos visiems tiems, kuriuos galima suvilioti jomis naudotis. Šiuo idealu yra taip įtikėta, kad menkiausia abejonė laikoma beveik nepadoria; padėties negerina ir vieno kito oponento dažniausiai paviršutiniški komentarai. Tiesą sakant, čia vėl susiduriame su sudėtinga švietimo sociologijos ir švietimo idealų problema, į kurią negalime gilintis neperžengdami šios apybraižos ribų. Štai kodėl šioje pa-

globojama viešosios nuomonės bei valstybės valdžios; dėl to ji pažengė daug toliau nei būtų pažengusi, jei būtų buvusi viena pati. Kad ir ką apie ją galvotume ir kad kokios būtų jos tikrosios priežastys, ši plėtra turi padarinių, kurie daro įtaką intelektualų kiekiui ir jų nuostatoms.

Pirma, kadangi aukštasis išsilavinimas didina profesionalų, tariamųjų profesionalų ir galiausiai visų „baltųjų apykaklių" paslaugų pasiūlą virš tos ribos, kurią apibrėžia kaštų atsipirkimo kriterijus, tai gali tapti ypač svarbia struktūrinio nedarbo priežastimi.

Antra, kartu su tokiu nedarbu arba vietoj jo susidaro nepatenkinamo užimtumo sąlygos, kai intelektualai dirba antrarūšį darbą arba gauna mažesnį atlyginimą už kvalifikuoto fizinio darbo darbininką.

Trečia, tai gali sukelti ypač nemalonaus pobūdžio nedarbą. Koledžą arba universitetą baigęs žmogus tampa psichologiškai nepajėgus dirbti fizinį darbą, tačiau jis nebūtinai tampa savo srities profesionalu. Toks nesugebėjimas gali būti įgimtų gabumų stokos padarinys – tai visiškai suderinama su gebėjimu tenkinti akademinių egzaminų reikalavimus – arba nepakankamos mokymo kokybės rezultatas; ir abu šie atvejai absoliučiai ir santykinai tampa vis dažnesni, nes vis daugiau žmonių stoja į aukštąsias mokyklas ir būtinasis mokymo paslaugų kiekis didėja nepriklausomai nuo to, kiek dėstytojų ir mokslininkų mums teikiasi duoti gamta. Padariniai, kurie atsiranda kai šio dalyko nepaisoma ir vadovaujamasi teorija, kad mokyklų, koledžų ir universitetų problema tėra pinigų problema, yra pernelyg akivaizdūs, kad juos reikėtų komentuoti. Pavyzdžiui, kai iš turimo kandidatų, formaliai tinkamų darbo vietai užimti, neatsiranda nei vieno, galinčio tą darbą patenkinamai atlikti, yra žinomi kiekvienam, kam yra tekę priimti žmones į darbą – turiu omenyje kiekvieną, kas šiuose dalykuose gali būti teisėjas.

Visi tie, kurie neturi pastovaus darbo, kurie nėra patenkinti savo darbu arba apskritai netinka darbui, pamažu suplaukia į tas sritis, kur reikalavimai yra mažiausiai apibrėžti arba kur vertinami visai kitokio pobūdžio sugebėjimai ir žinios. Jie papildo intelektualų griežtąja šio termino reikšme gretas ir taip jas neproporcingai didina. Aišku, jie yra visiškai

straipoje apsiriboju dviem neginčijamomis ir neįpareigojančiomis tiesomis, kurių pakanka knygos tikslui. Žinoma, jos nepadeda spręsti didesnių problemų, tad jas tenka apeiti, nors tai ir rodo, kad aiškinimas nėra išsamus.

nepatenkinti. Nepasitenkinimas gimdo pyktį. Šis dažniausiai reiškiasi socialine kritika, kuri, kaip matėme anksčiau, yra tipiška intelektualaus stebėtojo, ypač racionalistinės ir utilitarinės civilizacijos stebėtojo, nuostata klasių ir institucijų atžvilgiu. Taigi, turime gausią grupę; turime aiškiai apibrėžtą proletarinio atspalvio grupės padėtį; turime ir grupinį interesą bei grupinę nuostatą, kuri leidžia realistiškiau paaiškinti priešiškumą kapitalistinei santvarkai, negu ta teorija (racionalizacija psichologine prasme), kuri teigia, jog teisuoliškas intelektualo piktinimasis kapitalizmo blogybėmis yra tik loginė išvada iš pasipiktinimą keliančių faktų. Tokia teorija nėra geresnė už įsimylėjėlių teoriją, kad esą jų jausmai tėra loginė išvada iš mylimosios ar mylimojo dorybių [10]. Be to, mūsų teorija taip pat paaiškina faktą, kad kiekvienas naujas kapitalizmo evoliucijos laimėjimas šį priešiškumą didina, o ne mažina.

Žinoma, intelektualų grupės priešiškumas, kai morališkai smerkiama kapitalistinė santvarka, yra vienas dalykas; kitas dalykas yra bendroji priešiškumo atmosfera, kuri ją gaubia. Ši turi didžiausios praktinės reikšmės; ir ji nėra vien pirmojo padarinys, o natūraliai išplaukia iš nepriklausomų šaltinių, kurių keletas buvo minėta anksčiau; šia prasme bendrasis priešiškumas teikia intelektualams žaliavos. Abu dalykai vienas kitą papildo, jų santykių nuodugniai analizei prireiktų daugiau vietos nei galiu skirti. Tačiau bendri tokios analizės kontūrai yra gana akivaizdūs; manau, kad pakanka pakartoti, jog pirmaeilis intelektualų grupės vaidmuo – bendrojo priešiškumo stimuliavimas, gyvinimas, verbalizavimas ir jo reiškėjų organizavimas, jų gausinimas tėra antraeilis dalykas. Šį principą galima pailiustruoti keliais aspektais.

6. Kapitalizmo evoliucija pagimdo darbininkų judėjimą; šis akivaizdžiai nėra intelektualų išradimas. Tačiau visai nenuostabu, kad intelektinis demiurgas atrado jį kaip savo idėjų įgyvendintoją. Nors darbininkija niekada netroško intelektinio vadovavimo, darbo santykių politiką užvaldė intelektualai. Jie čia padarė svarų įnašą: verbalizavo judėjimą, aprū-

[10] Skaitytojas pastebės, kad visos tokios teorijos būtų nerealistiškos net tuo atveju, jeigu kapitalizmo faktai ar mylimosios dorybės visiškai atitiktų socialinio kritiko ar įsimylėjėlio įsitikinimus. Taip pat svarbu pažymėti, jog didžiule dauguma atvejų tiek kritikai, tiek įsimylėjėliai yra iš tiesų akivaizdžiai nuoširdūs; nei psichosociologinis, nei psichofizinis mechanizmas paprastai nepatenka į Ego akiratį, nebent kaip sublimacijos.

pino jį teorijomis ir šūkiais – klasių kovos šūkis yra puikus pavyzdys, – įskiepijo jam savimonę ir taip pakeitė pačią jo prasmę. Spręsdami šią užduotį pagal savo pačių padėtį, jie natūraliai jį suradikalino, galiausiai suteikė revoliucinį kryptingumą net labiausiai buržuazinėms profsąjunginėms iniciatyvoms – kryptingumą, kuriuo iš pradžių labai piktinosi dauguma to judėjimo vadų neintelektualų. Tačiau buvo dar viena priežastis. Klausydamasis intelektualo darbininkas beveik visada jaučiasi nuo jo atskirtas neperžengiama nesupratimo ar net visiško nepasitikėjimo praraja. Norėdamas išlaikyti savo įtaką ir nurungti vadus neintelektualus, intelektualas verčiamas griebtis tokių gudrybių, kurios visai nebūtinos jo konkurentams. Neturėdamas tikro autoriteto ir visada jausdamas baimę, kad jam bus liepta nesikišti į svetimus reikalus, jis priverstas pataikauti, žadėti ir kurstyti, paikinti radikalius kairuolius ir nepatenkintas mažumas, globoti abejotinas ir marginalines idėjas, ginti marginalinių grupių interesus, skelbtis pasirengusiu paklusti – tiesą sakant, su masėmis jis turi elgtis taip, kaip jo pirmtakai iš pradžių elgėsi su savo bažnyčios valdovais, vėliau vadovais ir individualiais patronais, o dar vėliau – su kolektyviniu buržuaziniu patronu [11]. Taigi, nors intelektualai nesukūrė darbininkų judėjimo, jį perdarė taip, kad šis iš esmės skiriasi nuo to, kuo būtų buvęs be intelektualų.

Socialinė atmosfera, kuriai teoriškai paaiškinti dabar renkame plytas ir ruošiame skiedinį, leidžia suprasti, kodėl viešoji politika tampa vis priešiškesnė kapitalistų interesams, galiausiai tokia priešiška, kad iš principo atsisako atsižvelgti į kapitalizmo poreikius ir tampa rimta jo kliūtimi. Tačiau intelektualų veikla turi didesnį ryšį su antikapitalistine politika negu tas, kurį rodytų jų indėlis rengiant ją ideologiškai. Intelektualai retai eina į profesionalią politiką ir dar rečiau išsikovoja atsakingas pareigas. Jie teikia kadrus politiniams biurams, rašo partinius pamfletus ir kalbas, dirba sekretoriais ar patarėjais, kuria politikų laikraštinę reputaciją, kurios, nors ir ne viską lemiančios, nedaugelis gali nepaisyti. Šia veikla jie uždeda savo mentaliteto antspaudą beveik viskam, kas daroma.

Reali jų įtaka labai nevienoda, žiūrint kokios politinio žaidimo aplinkybės – pradedant vien kuriamomis formuluotėmis ir baigiant tuo, kad

[11] Visa tai atskleista ir toliau nagrinėjama V dalyje.

tam tikros priemonės padaromos politiškai įmanomomis arba neįmanomomis. Tačiau jų įtakai visada lieka daug erdvės. Kai sakome, jog atskiri politikai ir partijos gina klasių interesus, tai geriausiu atveju pasakome tik pusę tiesos. Kita jos pusė, ne mažiau, o galbūt net labiau svarbi, atsiskleidžia tada, kai suvokiame, kad politika yra profesija, kuri išsiugdo savo pačios interesus – interesus, kurie gali sutapti arba nesutapti su interesais tų grupių, kurioms žmogus ar partija „atstovauja" [12]. Individo ir partijos nuomonė labai jautri tiems politinės padėties veiksniams, kurie tiesiogiai liečia individo ar partijos karjerą bei padėtį. Kai kuriuos iš šių veiksnių intelektualai kontroliuoja beveik taip, kaip moralinis epochos kodeksas iškelia į padanges vienus interesus ir nugramzdina į nežinią kitus.

Pagaliau ta socialinė atmosfera arba vertybių kodeksas veikia ne tik politiką – priimamų įstatymų dvasią – bet ir administracijos praktiką. Tačiau ir šiuo atveju yra tiesioginis ryšys tarp intelektualų ir biurokratijos. Europos biurokratija savo kilme yra ikikapitalistinė ir nekapitalistinė. Kad ir kaip keitėsi jos sudėtis per pastaruosius šimtmečius, biurokratai niekada visiškai nesitapatino su buržuazija, su jos interesais, su jos vertybių sistema, ir jie niekada nežvelgė į ją kitaip, kaip tik į išteklius, kurie naudojami monarcho arba tautos interesams tenkinti. Todėl, nekalbant apie kai kuriuos vidinius varžtus, įgytus profesinio lavinimosi metu ar atsiradusius dėl patirties, biurokratai gali būti nesunkiai suviliojami šiuolaikinio intelektualo, su kuriuo, dėl panašaus išsilavinimo, jie turi daug bendra [13], juo labiau, kad viešojo pareigūno kilmingumo aura, kuri kadaise būdavo barjeras jų santykiams, per pastaruosius dešimtmečius gerokai išblėso. Be to, sparčiai plečiantis viešosios administracijos sričiai papildomą personalą dažniausiai tenka rinktis iš intelektualų – tai akivaizdžiai rodo Jungtinės Valstijos.

[12] Tai, žinoma, pasakytina ir apie pačių intelektualų santykį su ta klase, iš kurios jie kyla arba kuriai ekonomiškai ir kultūriškai priklauso. Šią temą dar paliesime XXIII skyriuje.

[13] Žr. pavyzdžius XXVI skyriuje.

XIV skyrius
IRIMAS

1. Susidurdami su didėjančiu aplinkos priešiškumu ir su įstatymų, administracijos bei teisės praktika, kilusia iš to priešiškumo, verslininkai ir kapitalistai – tiesą sakant, visas sluoksnis, išpažįstantis buržuazinio gyvenimo vertybes – galiausiai nustos gyvuoti. Įprasti tikslai vis sparčiau tampa nepasiekiami, pastangos eina veltui. Pats didingiausias iš šių buržuazinių tikslų, pramonininkų dinastijų kūrimas, daugelyje šalių jau nepasiekiamas, ir net kuklesnius tikslus darosi taip sunku įgyvendinti, kad prarandamas noras dėl jų kovoti, juo labiau tada, kai pradedama suprasti, jog sąlygos amžinai liks tokios.

Dėl to vaidmens, kuris teko buržuazinei motyvacijai per paskutiniųjų dviejų ar trijų šimtmečių ekonomikos raidą, jos slopinimas nepalankia visuomenės nuostata arba silpnėjimas dėl nenaudojimo yra neabejotinai pakankamas veiksnys norint paaiškinti kapitalistinės ekonomikos žlugimą – jei kada nors teks jį stebėti kaip negrįžtamą reiškinį – ir jis daug svarbesnis už visus tuos veiksnius, kuriuos iškelia „mažėjančių investicinių galimybių" teorija. Įdomu pastebėti, kad tai motyvacijai gresia ne tik jėgos, veikiančios greta buržuazinės sąmonės, bet ir tai, kad ji turi tendenciją blėsti dėl vidinių priežasčių. Žinoma, abu šie veiksniai yra glaudžiai susiję. Tačiau nenustatysime tikslios diagnozės, jeigu nemėginsime jų atskirti.

Su viena iš šių „vidinių priežasčių" jau susidūrėme. Aš ją pavadinau „nuosavybės substancijos dematerializacija". Matėme, kad šiuolaikinis biznierius, tiek verslininkas, tiek koks nors direktorius–tvarkytojas, paprastai priklauso vykdytojo tipui. Dėl savo padėties logikos jis įgyja kai kurių psichologinių samdomo biurokratinės organizacijos darbuotojo bruožų. Nepriklausomai nuo to, ar jis pats yra akcininkas, jo valia kovoti ir išsilaikyti jau nėra ir negali būti tokia, kokią turėjo asmeniškai už viską atsakingas savininkas. Jo vertybių sistema ir pareigos supratimas iš esmės keičiasi. Paprasti akcininkai, žinoma, apskritai neteko reikšmės – jau net nekalbant apie tai, kad reguliuojanti ir apmokestinanti valstybė apkarpo jų dalį. Taip šiuolaikinė korporacija, pati būdama kapitalizmo raidos produktas, socializuoja buržuazinę sąmonę; ji nepermaldaujamai siauri-

na kapitalistinės motyvacijos valdas; ir tai dar ne viskas – galiausiai ji pakerta jos šaknis [1].

2. Tačiau dar didesnę reikšmę turi kita „vidinė priežastis" – irstanti buržuazinė šeima. Faktai, kuriuos čia turiu omenyje, yra per daug gerai žinomi, kad juos reikėtų išsamiai dėstyti. Šiuolaikinės kapitalistinės visuomenės vyrams ir moterims šeimyninis gyvenimas ir vaikai reiškia mažiau nei jie reiškė anksčiau, vadinasi, šių veiksnių motyvacinė jėga susilpnėjo; maištaujantis sūnus ar dukra, skelbdami panieką „Viktorijos laikų" moralei, išreiškia, kad ir kaip nevykusiai, nepaneigiamą tiesą. Nors nėra galimybių įvertinti šiuos faktus statistiškai, dėl to jų reikšmė nesumenkėja. Santuokų skaičius nieko neįrodo, nes terminas „santuoka" aprėpia tiek pat daug sociologinių reikšmių kaip ir terminas „nuosavybė", ir toji sąjungos rūšis, kurią kadaise išreiškė santuokos kontraktas, gali visiškai sunykti, nepadarydama jokios įtakos teisinei išraiškai ar tokių kontraktų dažniui. Skyrybų kiekis taip pat neturi didesnės reikšmės. Neturi reikšmės, kiek santuokų nutraukiama teisiniu sprendimu – reikšmę turi tik tai, kiek santuokų nebeturi ankstesniojo turinio. Jeigu mūsų statistikos amžiuje skaitytojas reikalauja tikslių duomenų, tai bevaikės ar vienavaikės santuokos, nors jų dar nepakanka reiškiniui, kurį turiu omenyje, vis dėlto apytikriai rodo jo kiekybinį mastą. Šis reiškinys šiandien plinta beveik visuose sluoksniuose. Tačiau iš pradžių jis paplito tarp buržua (ir intelektualų), ir kaip simptomas bei priežastis, mūsų tyrimo požiūriu, sietina su šiuo sluoksniu. Jis natūraliai išplaukia iš tos visa apimančios gyvenimo racionalizacijos, kuri, kaip matėme, yra vienas iš kapitalizmo evoliucijos padarinių. Tiesą sakant, tai yra tik vienas iš tų pokyčių, kuriuos racionalizacija įneša į privatų gyvenimą. Visi kiti veiksniai, kuriais paprastai bandoma jį aiškinti, gali būti nesunkiai redukuoti į šį.

[1] Daugelis žmonių su tuo nesutiks. Nesutiks dėl to, kad juos veikia praeities įspūdžiai ir praeities šūkiai, kai didžiųjų korporacijų sukelti instituciniai pokyčiai dar nesireiškė. Galbūt jie taip pat turės galvoje tas galimybes, kurias korporacinis verslas atveria, leisdamas neteisėtai tenkinti kapitalistinę motyvaciją. Tačiau tos galimybės tik patvirtina mano mintį: faktas, kad, be savo algų ir premijų, bendrovės menedžeriai gali pelnytis tik neteisėtais ar pusiau neteisėtais būdais, kaip tik rodo, jog bendrovės idėja yra priešinga asmeninio suinteresuotumo idėjai.

Kai tik vyrai ir moterys išmoksta utilitarizmo pamoką ir nustoja pripažinti tradicinę savo socialinės aplinkos tvarką, kai tik jie įpranta kiekvieną elgesio schemą vertinti naudingumo sau požiūriu – arba, kitais žodžiais, kai jie įveda į savo asmeninį gyvenimą savotišką naudos ir sąnaudų skaičiavimą, – jie negali nesuvokti sunkios pasiaukojimo naštos, kurią šiuolaikinėmis sąlygomis užkrauna šeima ir ypač vaikai, ar nesuprasti, kad, išskyrus ūkininkų ir valstiečių šeimas, vaikai nustoja būti ekonominis turtas. Šitaip pasiaukoti reiškia prarasti ne vien pinigais matuojamus dalykus, bet prarasti ir daugelį pinigais neįvertinamų gėrybių: komfortą, nerūpestingumą, mėgavimąsi naujais, tolydžio patrauklesniais ir įvairesniais malonumais – visas tas alternatyvas, dėl kurių požiūris į motinystės džiaugsmus tampa vis kritiškesnis ir griežtesnis. Toji aplinkybė, kad jos čia išvardytos veikiausiai neišsamiai ar galbūt net klaidingai, nesilpnina, o tik stiprina išvadą. Juk didžiausias indėlis, kurį motinystė ir tėvystė daro fizinei ir dorovinei sveikatai – galima sakyti „normalumui", – ypač moterų atveju, beveik visada lieka už šiuolaikinio individo regėjimo lauko; privačiajame ir viešajame gyvenime jis linksta telkti dėmesį į apčiuopiamos utilitarinės naudos dalykus ir šaipytis iš idėjos, kad esama neviešų žmogaus prigimties ar socialinio organizmo reikalavimų. Manau, kad mintis, kurią čia noriu pareikšti, yra pakankamai aiški be didesnių komentarų. Ją galima išreikšti klausimu, kuris taip aiškiai skverbiasi į kiekvienos potencialios motinos ir kiekvieno potencialaus tėvo sąmonę: „Ar turiu atsisakyti savo ambicijų ir skurdinti savo gyvenimą, kad po to senatvėje būčiau įžeidinėjamas ir niekinamas?"

Kapitalizmo raida, kurdama naujas psichologines nuostatas ir silpnindama šeimyninio gyvenimo dorą bei šalindama vidines kliūtis, kuriomis senoji moralinė tradicija kausto kitokį gyvenimo būdą, kartu diegia naują skonį. Gimstamumas iš dalies mažėja ir todėl, kad kapitalistinis išradingumas kuria vis efektyvesnes kontraceptines priemones, kurios šalina kliūtis stipriausiam žmogaus impulsui. Jei kalbame apie gyvenimo stilių, tai kapitalizmo evoliucija mažina buržuazinio šeimyninio židinio trauką ir parūpina alternatyvų. Jau rašiau apie „pramoninės nuosavybės dematerializavimą". Dar reikia aptarti „vartotojo nuosavybės dematerializavimą".

Iki paskutiniųjų XIX amžiaus dešimtmečių namas mieste ir užmiesčio vila visur buvo ne vien maloni ir patogi pasiturinčių žmonių privataus gyvenimo salelė – tai buvo tiesiog būtinybė. Ne tik bet kokio lygio ar stiliaus vaišės, bet net šeimos komfortas, orumas, ramybė ir rafinuotumas priklausė nuo to, ar ji turėjo savąjį *foyer* ir deramą tarnų skaičių. Visa tai, ką aprėpia sąvoka „namai", kiekvienam buržuazinio sluoksnio vyrui ar moteriai buvo savaime suprantamas dalykas, lygiai taip pat, kaip santuoka ir vaikai – „šeimos sukūrimas", – buvo būtini, savaime suprantami dalykai.

Dabar, viena vertus, buržuazinio namų židinio patogumai darosi mažiau akivaizdūs negu jo užkraunami rūpesčiai. Kritinio amžiaus kritiniam žvilgsniui jis atrodo pirmiausia dažnai nepasiteisinančių rūpesčių ir išlaidų šaltinis. Ir net ne dėl dabartinių mokesčių už namus aptarnaujantį personalą, ne dėl to personalo atlyginimų ir jo nuostatų, nors šie dalykai taip pat yra tipiški kapitalizmo raidos rezultatai, kurie, žinoma, dar labiau ardo pagrindus to gyvenimo būdo, kuris netolimoje ateityje bus beveik visuotinai laikomas pasenusiu ir neekonomišku. Šiuo požiūriu, kaip ir kitais požiūriais, mūsų laikai – pereinamasis laikotarpis. Vidutinė buržuazinė šeima vis labiau linksta atsikratyti didelio namo ar užmiesčio vilos išlaikymo rūpesčių, keisdama juos į mažesnius ir labiau mechanizuotus būstus kartu su išorinio patarnavimo ir išorinio gyvenimo galimybių maksimumu – svečiai, pavyzdžiui, vis dažniau priimami restorane arba klube.

Kita vertus, tradicinio tipo namas jau nėra nepakeičiama patogaus ir rafinuoto buržuazinės aplinkos gyvenimo sąlyga. Butai ir butai-viešbučiai atspindi racionalizuotą būsto tipą ir išreiškia kitokį gyvenimo stilių, kuriam plintant neabejotinai bus tenkinami nauji komforto ir rafinuotumo reikalavimai. Žinoma, nei toks stilius, nei toks būstas dar niekur nėra visiškai susiformavęs, ir jis siūlo mažesnes išlaidas tik tada, jeigu jį lyginame su šiuolaikinio namo išlaikymo vargais ir rūpesčiais. Tačiau jis jau teikia kitokių patogumų: galimybę mėgautis šiuolaikine laisvalaikio įvairove, keliauti, būti mobiliam, perkelti specializuotoms organizacijoms rūpesčius dėl smulkių gyvenimo dalykų.

Nesunku suprasti, kokią įtaką savo ruožtu tai turi aukštesniųjų buržuazinės visuomenės sluoksnių vaikų problemai. Čia vėl vyksta sąveika: į

praeitį traukiasi erdvus namas, kuriame tik ir gali skleistis turtingas didelės šeimos gyvenimas [2], o vis didėjantys rūpesčiai juo ir abejonės dėl jo reikalingumo teikia dar vieną motyvą vengti motinystės ir tėvystės; gimstamumo mažėjimas savo ruožtu erdvų namą daro mažiau reikalingą.

Rašiau, kad naujasis buržuazinio gyvenimo stilius dar neleidžia iš esmės sumažinti išlaidų. Tačiau tai tinka tik kai tenkinami pirminiai privataus gyvenimo poreikiai. Pridėtines išlaidas jau dabar jis leidžia sumažinti netgi grynai pinigine prasme. Kadangi išlaidos ilgalaikio vartojimo namų ūkio daiktams, ypač namui, baldams, paveikslams, buvo finansuojamos daugiausia iš ankstesnių santaupų, galime sakyti, jog poreikis kaupti „vartotojo kapitalą" dėl to drastiškai mažėja. Tai, žinoma, nereiškia, kad dabar „vartotojo kapitalo" paklausa net santykinai yra mažesnė negu buvo; didėjanti mažas ir vidutines pajamas gaunančių grupių ilgalaikių vartojimo gėrybių paklausa daugiau negu atstoja šį padarinį. Tačiau tai reiškia, kad bent jau hedonistinio turto kaupimo motyvo požiūriu mažiau geidžiama pajamų, viršijančių tam tikrą ribą. Norint tuo įsitikinti pakanka įsivaizduoti padėtį grynai praktiniu požiūriu: pasiturintis vyriškis (vienas ar su savo šeima) arba „visuomenės šulas" (vienas ar su savo žmona), kurie gali užsimokėti už ištaigingiausią viešbučio numerį, kajutę laive ar traukinio kupė ir pirkti geriausios kokybės asmeninio vartojimo daiktus – tokių kokybiškų daiktų masinės gamybos konvejeris teikia vis daugiau [3], – šiuolaikinėmis sąlygomis paprastai pirks visa, ko ir kiek jiems reikia, *tiktai sau*. Ir nesunku suprasti, kad tokios išlaidos bus daug mažesnės už tas, kurių kadaise reikalavo „senjoro" gyvenimo stilius.

3. Norint suprasti, ką visa tai reiškia kapitalistinės gamybos efektyvumo požiūriu, pakanka prisiminti, kad iš esmės šeimai ir šeimyniniam namui buvo skiriamas buržuazijos pelnas. Ekonomistai ne visada deramai vertina šį faktą. Kai atidžiau panagrinėjame jų postuluojamą verslininkų ir kapitalistų interesą, negalime nepastebėti, kad rezultatai,

[2] Šiuolaikinius tėvų ir vaikų santykius neabejotinai iš dalies lemia šis suiręs pastovus šeimos gyvenimo centras.

[3] Masinės gamybos produktų prieinamumo poveikį vartotojų biudžetui dar stiprina skirtingos tokių produktų ir produktų, gaminamų pagal užsakymą, kainos. Jos skiriasi vis labiau, nes didėjant darbo atlyginimams *pari passu* mažėja pagal užsakymą gaminamų produktų paklausa; kapitalizmo raida demokratizuoja vartojimą.

kuriuos tas interesas turėtų duoti, iš tikrųjų visai nėra tokie, kokių reikėtų tikėtis iš racionalių savanaudiškumo interesų, kai šiais vadovaujasi pavienis individas ar bevaikė sutuoktinių pora, jau nebežvelgianti į pasaulį pro šeimyninio namo langus. Sąmoningai ar nesąmoningai ekonomistai analizuoja elgesį tokio žmogaus, kurio pažiūras ir motyvus formuoja toks namas ir kuris dirba ir taupo pirmiausia savo žmonai *ir vaikams*. Kai šie dalykai pasitraukia iš verslininko moralinio akiračio, susiduriame su kitos rūšies *homo oeconomicus*, kurį domina kiti dalykai ir kuris veikia kitokiu būdu. Jo individualistinio utilitarizmo požiūriu senojo tipo elgesys atrodytų visiškai iracionalus. Jis praranda tą paskutinį likutį romantizmo ir heroizmo, kurį dar išlaikydavo neromantiška ir neherojinė kapitalizmo civilizacija – to heroizmo, kurį skelbė šūkis: *navigare necesse est, vivere non necesse est* [4]. Jis praranda tą kapitalistinę etiką, kuri liepia dirbti ateičiai nepaisant to, ar bus galimybė pačiam mėgautis savo darbo vaisiais.

Paskutiniąją mintį galima išreikšti įtaigiau. Ankstesniame skyriuje buvo pastebėta, kad kapitalistinė santvarka patiki ilgalaikius visuomenės interesus aukštesniesiems buržuazijos sluoksniams. Iš tikrųjų ji juos patiki tų sluoksnių šeimos motyvui. Buržuazija dirbo visų pirma investavimo labui, ir gindamasi nuo valdžios, kuri vadovaujasi trumpalaikės naudos siekiais, ji norėjo išlaikyti ne tiek vartojimo, kiek kaupimo lygį [5]. Silpstant šeimos motyvo varomajai jėgai, verslininko laiko horizontas siaurėja daugmaž iki jo paties gyvenimo trukmės horizonto. Ir dabar jis mažiau nei anksčiau gali būti linkęs dirbti, taupyti ir investuoti, net jeigu nesibaimintų, kad tie darbo rezultatai tik padidins mokesčių naštą. Jo sąmonę laipsniškai užvaldo antitaupymo nuostata ir jis vis lengviau priima antitaupymo *teorijas*, kurios atspindi trumpalaikiškumo *filosofiją*.

Tačiau jis priima ne tik antitaupymo teorijas. Atsiradus kitokiam požiūriui į verslą ir kitokiam privataus gyvenimo modeliui, jis pradeda kitaip žvelgti į kapitalistinės santvarkos vertybes ir papročius. Turbūt įsta-

[4] „Jūreivystė yra būtinybė, gyvenimas nėra būtinybė" – užrašas ant seno Bremeno namo.

[5] Kartais sakoma, kad ekonomikos reikaluose „valstybė gali vadovautis ilgalaikės naudos motyvais". Tačiau išskyrus kai kuriuos dalykus, esančius už partinės politikos ribų, tokius kaip gamtinių išteklių apsauga, ji beveik niekada tokiais motyvais nesivadovauja.

biausias dalykas yra tai, kokiu mastu buržuazija ne tik išlavina savo priešus, bet ir pati leidžiasi jų mokoma. Ji sugeria šiuolaikinių radikalų šūkius ir atrodo visiškai pasiruošusi atsiversti į tikėjimą, priešišką pačiai jos egzistencijai. Laipsniškai ji priima vis daugiau to tikėjimo teiginių. Tai būtų išties neįtikėtina ir labai sunkiai paaiškinama, jeigu ne tas faktas, kad tipiškas buržua pats greitai praranda savo tikėjimą. Tai vėlgi darosi visiškai suprantama, kai suvokiame, kad nebėra socialinių sąlygų, dėl kurių tas tikėjimas atsirado.

Tai patvirtina ir būdingas tiesiogiai puolamų pavienių kapitalistų ir apskritai buržuazijos elgesys. Jie kalba ir įkalbinėja arba samdo žmones, kurie tai darytų; jie griebiasi kiekvienos kompromiso galimybės; jie visada pasiruošę trauktis; jie niekada nestoja į mūšį po savo idealų ir interesų vėliava – per paskutinįjį dešimtmetį mūsų šalyje jie niekur ir niekada realiai nepasipriešino užkraunamai finansinei naštai ar darbo įstatymams, kurie nesuderinami su efektyviu pramonės tvarkymu. Kaip skaitytojas jau galėjo įsitikinti, aš tikrai nepervertinu stambaus verslo ar apskritai buržuazijos politinės galios. Be to, esu pasiruošęs daryti dideles išlygas dėl jos bailumo. Ir vis dėlto gynimosi priemonių būta, o visa istorija kupina pavyzdžių, kaip sėkmingai veikia nedidelės grupės, kurios, tikėdamos savo reikalo teisingumu, ryžtasi stoti į kovą. Vienintelis šio nuolankumo paaiškinimas yra tai, kad buržuazinė santvarka prarado prasmę pačiai buržuazijai ir todėl ji nustojo ja rūpintis.

Taigi ta pati ekonomikos raida, kuri griauna buržuazijos pagrindus mažindama verslininkų ir kapitalistų funkcijos svarbą, šalindama apsauginius sluoksnius bei institucijas, kurdama priešiškumo atmosferą, kartu iš vidaus griauna varomąsias kapitalizmo jėgas. Būtent tai aiškiausiai rodo, kad kapitalistinė santvarka ne tik stovi ant atramų, padarytų iš nekapitalistinės medžiagos, bet ir energijos semiasi iš nekapitalistinių elgsenos šaltinių, o šiuos ji neišvengiamai turi sunaikinti.

Iš naujo atradome tai, kas buvo atrasta anksčiau, vadovaujantis kitokiais požiūriais ir remiantis, mano manymu, nepakankamais argumentais: kad kapitalistinei sistemai būdinga vidinė susinaikinimo tendencija, kuri iš pradžių gali reikštis pažangos tempų mažėjimu.

Nesikartosiu rašydamas apie tai, kaip objektyvūs ir subjektyvūs, ekonominiai ir neekonominiai veiksniai, darniai stiprindami vienas kitą, le-

mia šį rezultatą. Taip pat neįrodinėsiu to, kas jau turėtų būti aišku ir kas dar bus aiškinama tolesniuose skyriuose, t.y. kad šie veiksniai ne tik lemia kapitalistinės civilizacijos žlugimą, bet ir socialistinės civilizacijos atsiradimą. Kapitalizmo raida ne tik naikina jo paties institucinę sąrangą, bet taip pat kuria sąlygas jo priešybei. „Naikinimas" galbūt nėra pats tiksliausias žodis. Galbūt reikėtų kalbėti apie persitvarkymą. Šios raidos rezultatas nėra vien tuštuma, kuri gali būti užpildyta bet kuo, kas pasitaikys po ranka; daiktai ir žmonės yra pertvarkomi taip, kad jie tampa vis labiau tinkami socialistinei gyvensenai. Su kiekvienu ramsčiu, išmušamu iš po kapitalizmo statinio, didėja socialistinio projekto įgyvendinimo galimybės. Abiem šiais požiūriais Marxo *vizija* buvo pagrįsta. Galime sutikti ir su tuo, kad dabar vykstančios socialinio persitvarkymo raidos pirminė varomoji jėga yra ekonomika. Toji Marxo argumentacijos dalis, kurią mūsų analizė paneigia, galiausiai turi tik antraeilę reikšmę, kad ir koks svarbus jos vaidmuo socialistų doktrinai. Pagaliau skirtumas tarp teiginio, kad kapitalizmo irimas yra jo sėkmės rezultatas, ir teiginio, kad jo irimas yra jo nesėkmės rezultatas, nėra toks jau didelis, kaip gali atrodyti.

Tačiau mūsų atsakymas į klausimą, suformuluotą šios dalies pavadinime, iškelia problemų daugiau nei išsprendžia. Turint omenyje tai, kas bus nagrinėjama toliau, skaitytojui reikia įsidėmėti štai ką:

Pirma, dar nieko nesužinojome apie tai, kokios rūšies socializmas mūsų gali laukti ateityje. Marxui ir daugumai jo sekėjų socializmas reiškė tik vieną apibrėžtą dalyką, ir tai – vienas rimčiausių jų doktrinos trūkumų. Tačiau šis jų apibrėžtumas nesiekia toliau pramonės nacionalizavimo, nors, kaip matysime, toks nacionalizavimas yra suderinamas su begaline ekonominių ir socialinių galimybių įvairove.

Antra, mes taip pat dar nieko nežinome apie tai, kokiu būdu socializmas gali ateiti, išskyrus tai, kad esama labai įvairių galimybių, pradedant laipsnišku biurokratizavimu ir baigiant spalvingiausia revoliucija. Griežtai kalbant, mes net nežinome, ar socializmas ilgai išsilaikys. Tenka kartotis: suvokta tendencija ir įspėtas jos tikslas yra vienas dalykas, o prognozė, kad šis tikslas bus iš tikrųjų pasiektas ir kad susiklosčiusi tvarka bus efektyvi, jau nekalbant apie tai, ar ji bus pastovi, yra visai kitas dalykas. Žmonija, dar prieš pradėdama dusti (laisvai kvėpuoti)

socializmo kalėjime (rojuje), gali susideginti imperialistinių karų baisybėje (didybėje) [6].

Trečia, įvairūs mūsų aprašomos tendencijos bruožai, kad ir visur pastebimi, dar niekur nėra visiškai atsiskleidę. Įvairios šalys nuėjo skirtingo ilgio kelią, tačiau nei viena nenuėjo taip toli, kad galėtume tvirtai teigti, kaip toli jos eis ar kad veikianti „giluminė tendencija" jau įgijo tokį pagreitį, jog jai gali grėsti tik laikini stabtelėjimai. Pramonės integracija toli gražu nėra baigta. Konkurencija, reali ir potenciali, tebėra esminis kiekvienos verslo padėties veiksnys. Verslas tebėra aktyvus, o buržuazijos sluoksnis vis dar vadovauja ekonomikos raidai. Vidurinioji klasė vis dar lieka politine jėga. Buržuazinės elgesio normos ir paskatos, nors vis labiau trikdomos, tebėra gyvos. Išliekančios tradicijos – šeimyninė akcijų kontrolinio paketo nuosavybė – vis dar verčia ne vieną direktorių elgtis taip, kaip seniau elgėsi savininkas–direktorius. Buržuazinė šeima dar nemirė; tiesą sakant, ji taip atkakliai kabinasi į gyvenimą, kad joks atsakingas politikas dar nedrįso jos liesti kitaip kaip per mokesčius. Šios dienos praktikos požiūriu, taip pat trumpalaikės prognozės požiūriu – šiuo atveju šimtmetis nėra ilgas laiko tarpas [7] – visas šis paviršius gali būti svarbesnis, negu tendencija judėti link kitos civilizacijos, kuri gelmėse iš esmės pamažu bręsta.

[6] Rašyta 1935 m. vasarą.

[7] Štai kodėl faktai ir argumentai, pateikti šiame ir dviejuose ankstesniuose skyriuose, nepaneigia mano argumento dėl galimų ekonominių kapitalizmo evoliucijos rezultatų ateinantiems penkiasdešimčiai metų. Visai gali būti, kad 4-asis dešimtmetis bus paskutinis kapitalizmo atodūsis – tokią tikimybę, žinoma, labai didina dabartinis karas. Tačiau gali būti ir kitaip. Kiekvienu atveju nėra jokių grynai ***ekonominių priežasčių***, kurios neleistų kapitalizmui nubėgti dar vieno sėkmės rato, ir būtent tai aš čia norėjau įrodyti.

III DALIS
AR GALI SOCIALIZMAS VEIKTI?

XV skyrius
IŠEITIES POZICIJOS

Ar gali socializmas veikti? Žinoma, taip. Tuo negalime abejoti, jeigu tariame, kad, pirma, yra pasiektas reikiamas ekonominės raidos lygis ir, antra, kad sėkmingai išspręstos pereinamojo laikotarpio problemos. Žinoma, galima abejoti pačiomis šiomis prielaidomis arba kelti klausimą, ar socialistinė visuomenės organizavimo forma gali būti demokratinė ir, nepriklausomai nuo jos demokratiškumo ar nedemokratiškumo, kaip efektyviai ji gali veikti. Visa tai bus aptariama toliau. Tačiau jeigu priimame šias prielaidas ir atmetame šias abejones, atsakymas į šį klausimą turi būti teigiamas.

Prieš pradėdamas jį įrodinėti, turiu pašalinti kai kurias kliūtis. Iki šiol gana nerūpestingai naudojomės tam tikrais apibrėžimais; dabar juos tenka tikslinti. Aptarsime du visuomenės tipus, apie kitus užsiminsime tik prabėgomis. Šiuos du tipus vadinsime „komerciniu" ir „socialistiniu".

Komercinę visuomenę apibrėžia tam tikra institucinė sąranga, pakanka nurodyti tik du esminius jos elementus: privačią gamybos priemonių nuosavybę ir ūkio, arba gamybos, tvarkymą privataus kontrakto (privataus valdymo ar privačios iniciatyvos) pagrindu. Tačiau toks visuomenės tipas paprastai nėra grynai buržuazinis. Kaip matėme II dalyje, pramonės ir prekybos buržuazija paprastai negali egzistuoti be simbiozės su neburžuaziniais visuomenės sluoksniais. Komercinė visuomenė taip pat nėra tapati kapitalistinei. Šioji yra specifinis pirmosios atvejis, kurį papildomai apibrėžia kredito sistema, lemianti būdingiausius šiuolaikinės ekonomikos bruožus, verslo kreditavimą bankinio kredito priemonėmis, t.y.

tam tikslui kuriamais pinigais (banknotais arba depozitais). Kadangi komercinė visuomenė, kaip alternatyva socializmui, praktiškai visada pasirodo specifiniu kapitalizmo pavidalu, nebus didelė klaida, jei skaitytojas teiks pirmenybę tradicinei kapitalizmo ir socializmo priešpriešai.

Socialistine visuomene vadinsime tokią institucinę sąrangą, kur gamybos priemones ir pačią gamybą tvarko centrinė valdžia, arba kur ekonominiai visuomenės reikalai iš principo priklauso viešajai, o ne privačiajai sferai. Socializmas yra vadinamas intelektiniu Protėjumi. Yra daugybė galimų jo apibrėžimo būdų – daugelis jų priimtini, išskyrus visiškai paikus, pavyzdžiui, kad socializmas – duona visiems. Nepretenduoju į tai, kad mano apibrėžimas geriausias. Tačiau jį reikia šiek tiek tikslinti, net rizikuojant susilaukti kaltinimų pedantizmu.

Mūsų apibrėžimas neapima cechų socializmo, sindikalizmo ir kitų socializmo tipų. Taip yra todėl, kad tai, ką galima pavadinti „centristiniu socializmu", taip aiškiai dominuoja, jog nagrinėti kitas formas – reikštų be reikalo gaišti laiką. Vartodami šį terminą, turime saugotis galimos tam tikros painiavos. Terminas „centristinis socializmas" reiškia, kad nėra valdymo vienetų įvairovės, kai kiekvienas toks vienetas iš esmės paiso savo interesų, konkrečiai, kad nėra autonominių teritorinių darinių, kuriuose galėtų atsikurti kapitalistinės visuomenės antagonizmai. Ši idėja gali atrodyti nerealistinė. Vis dėlto ji yra esminė.

Tačiau mūsų terminas taip pat nereiškia centrizmo nei ta prasme, kad centrinė valdžia, kurią pasirinktinai vadinsime Centrine taryba, arba Gamybos ministerija, yra būtinai absoliuti, nei ta prasme, kad tik jai priklauso visa vykdomosios valdžios iniciatyva. Jei kalbame apie absoliutizmą, tai taryba ar ministerija gali privaloma tvarka teikti savo planus kongresui, arba parlamentui. Taip pat gali būti priežiūros ir kontrolės organas, savotiškas *cour des comptes*, kuris net galėtų tam tikriems sprendimams turėti veto teisę. Jei kalbame apie iniciatyvos šaltinius, tai tam tikra veiksmų laisvė privalo ir juo labiau gali būti palikta „vietos žmonėms", tarkime, atskirų pramonės šakų ar gamyklų vadovams. Pasiremsiu netgi drąsia prielaida, kad racionalus laisvės kiekis gali būti eksperimentiškai nustatomas ir realiai suteikiamas taip, kad efektyvumas nenukentėtų nei dėl valdinių netramdomų ambicijų, nei dėl raportais ir neatsakytais klausimais užversto ministro stalo – nei dėl

nerimtų aukšto rango instrukcijų, primenančių Marko Tweno taisykles bulvėms kasti.

Atskirai neapibrėžiau nei kolektyvizmo, nei komunizmo. Pirmojo termino apskritai nevartosiu, antrąjį vartosiu tik kartais, kalbėdamas apie grupes, kurios pačios save vadina komunistinėmis. Tačiau jeigu man reikėtų juos vartoti, vartočiau juos kaip socializmo sinonimus. Analizuodami istorinę vartoseną dauguma autorių mėgina jiems suteikti skirtingą reikšmę. Tiesa, kad terminas „komunistinis" gana pastoviai pasirenkamas apibūdinti idėjoms, kurios yra nuoseklesnės arba radikalesnės, palyginti su kitomis. Tačiau juk vienas iš klasikinių socializmo dokumentų pavadintas „komunistų" manifestu. O principų skirtumai niekada nebuvo esminiai – socialistų pažiūros nesiskiria labiau nei socialistų ir komunistų pažiūros. Bolševikai vadina save komunistais, kartu skelbiasi esą vieninteliai ir tikrieji socialistai. Nepaisant to, ar jie tikrieji ir vieninteliai, jie tikrai – socialistai.

Vengiau kalbėti apie gamtinių išteklių, gamyklų ir įrenginių „valstybinę nuosavybę". Socialinių mokslų metodologijos požiūriu tai gana svarbus dalykas. Yra sąvokų, kurios nėra susijusios su specifine epocha ar socialiniu pasauliu, pavyzdžiui, poreikis, pasirinkimas ar ekonominė gėrybė. Yra sąvokų, kurios kasdienėje vartosenoje tokį ryšį turi, tačiau analitiko yra išgryninamos taip, kad jį beveik praranda. Pavyzdžiui gali būti kaina arba kaštai [1]. Yra ir sąvokų, kurių prigimtis priešinasi tokiai transplantacijai ir kurios visada išlaiko specifinės institucinės sąrangos kvapą. Tokias sąvokas vartoti už to pasaulio ar tos kultūros ribų, kuriems jos priklauso, yra ne tik pavojinga, tai iškreiptų pačią istorinę tikrovę. Nuosavybė ir, kaip man atrodo, mokesčiai lygiai taip pat priklauso komercinei visuomenei, kaip riteriai ir feodalai – feodaliniam pasauliui.

Tas pat pasakytina ir apie valstybę. Mes, žinoma, galime ją apibrėžti pagal suverenumo kriterijų ir tada kalbėti apie socialistinę valstybę. Kad sąvoka turėtų kūną, o ne vien juridinį ar filosofinį kvapą, valstybės sąvo-

[1] Kainą šiuolaikinė teorija apibrėžia vien kaip transformacijų koeficientą. Kaštai, kaip prarastos alternatyvos kaštai, yra bendra loginė kategorija. Prie šių dalykų netrukus grįšime.

kai neturi būti leista kištis nei į feodalinės, nei į socialistinės visuomenės analizę, kadangi nei vienoje iš jų nėra tos privačios ir viešos sferos takoskyros, kuri sudaro jos reikšmės branduolį. Norint išsaugoti šią reikšmę su visa jos funkcijų, metodų ir nuostatų įvairove, geriausia būtų teigti, kad valstybė – feodalinių senjorų ir buržuazijos konfliktų ir kompromisų produktas – bus tas žiupsnelis pelenų, iš kurių pakils socialistinis feniksas. Štai kodėl aš jos nevartoju apibrėždamas socializmą. Be abejo, socializmas gali būti įvestas valstybiniu aktu. Tačiau nematau jokių priežasčių, kurios neleistų teigti, kad šiuo aktu valstybė save numarina – būtent tai teigė Marxas ir jį kartojo Leninas.

Pagaliau vienu požiūriu mūsų apibrėžimas sutampa su visais kitais, su kuriais teko susidurti, būtent tuo, kad jis remiasi išimtinai ekonominiu požiūriu. Kiekvienas socialistas nori revoliucinti visuomenę per jos ekonomiką, ir visa palaima, kurios jis tikisi, turi atsirasti dėl ekonominių institucijų kaitos. Tai, žinoma, implikuoja specifinę socialinio priežastingumo teoriją – teoriją, kad tik ekonominė struktūra yra realiai veikiantis elementas iš visos visumos reiškinių, kuriuos vadiname visuomene. Tačiau čia knieti padaryti dvi pastabas.

Pirma, kaip buvo pažymėta antrojoje dalyje aptariant kapitalizmą, taip dabar tenka pažymėti apie socializmą, kad nei mums, stebėtojams, nei žmonėms, kurie deda viltis į socializmą, ekonominis aspektas nėra nei vienintelis, nei pats svarbiausias. Pateikdamas savąjį apibrėžimą neketinau to neigti. Tas pat pasakytina apie visus mano sutiktus ar skaitytus civilizuotus socialistus: pabrėždami ekonominį elementą dėl tos priežastinės jo svarbos, kurią jų dogma jam skiria, jie toli gražu nenori pasakyti, kad neverta kovoti dėl ko nors kita, o tik dėl bifšteksų ir radijo aparatų. Tiesa, yra nepakenčiamų kietakakčių, kurie nori pasakyti būtent tai. O ir daugelis tų, kurie nėra kietakakčiai, vaikydamiesi balsų, vis dėlto pabrėžia šią ekonominę prielaidą – ji itin patraukli. Taip darydami jie iškreipia ir žemina savo tikėjimą. Mes taip nesielgsime. Laikysimės prielaidos, kad socializmas siekia aukštesnių tikslų nei tik pripildyti skrandį, panašiai kaip krikščionybė turi aukštesnių tikslų nei tik gana hedonistines dangaus ir pragaro vertybes. Visų pirma ir svarbiausia socializmas reiškia naują kultūros pasaulį. Būtent vardan jo galima būti aistringu socialistu, net manant, kad socialistinė ekonomika greičiausiai bus ma-

žiau efektyvi [2]. Vadinasi, vien ekonominis argumentas už ar prieš, kad ir koks pagrįstas, niekada negali būti lemiamas.

Antra, reikia išsiaiškinti, koks yra tas kultūrinis pasaulis. Galima mėginti atsakyti į šį klausimą nagrinėjant pripažintų socialistų pareiškimus ir taip susidaryti vaizdą apie to pasaulio tipą. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad tokios medžiagos tikrai gausu. Kai kurie socialistai nepraleidžia jokios progos sukalbėti palaimintą maldelę apie teisingumą ir lygybę, apie žmogaus išvadavimą nuo „išnaudojimo", apie taiką ir meilę, apie nusimestas grandines ir išlaisvintą kultūrinę energiją, apie naujai atvertus horizontus, apie iš naujo atskleistą žmogaus orumą. Visa tai primena Rousseau, atskiestą Benthamu. Kiti paprasčiausiai reiškia radikalaus tredjunionistų sparno interesus ir apetitus. Tačiau dar kiti yra stebėtinai neiškalbūs. Ar dėl to, kad jie niekina pigius šūkius, bet nesugalvoja kuo juos pakeisti? Ar dėl to, kad jie galvoja kitaip, bet bijo, kad jų idėjos nesusilauks populiarumo? Ar dėl to, kad jie žino, jog jų idėjos beviltiškai skiriasi nuo jų draugų idėjų? Taigi, eidami šiuo keliu toli nenueisime. Turime pripažinti tai, ką vadinu „kultūriniu socializmo neapibrėžtumu". Iš tikrųjų, vadovaujantis mūsų apibrėžimu ir daugeliu kitų apibrėžimų, visuomenė gali būti visiškai ir tikrai socialistinė, kartu valdoma absoliutaus valdovo arba organizuojama pačiu demokratiškiausiu būdu; ji gali būti aristokratinė arba proletarinė; ji gali būti teokratinė ir hierarchinė, arba ateistinė, arba indiferentiška religijai; ji gali būti disciplinuojama griežčiau nei šiuolaikinė kariuomenė arba visiškai nedisciplinuota; savo dvasia ji gali būti asketinė arba eudemoninė; energinga arba tingi; galvojanti tik apie ateitį arba tik apie šią dieną; karinga ir nacionalistinė arba taikinga ir internacionalistinė; egalitarinė arba neegalitarinė; ji gali vadovautis arba ponų etika, arba vergų etika; jos menas gali būti objektyvus arba subjektyvus [3]; jos gyvenimo formos individualistinės arba standartizuotos; ir – tai kai kuriuos iš mūsų jau gali patraukti arba atstumti – ji gali iš

[2] Atvirkščias teiginys, žinoma, taip pat teisingas: galima pripažinti socializmo didesnio ekonominio efektyvumo pretenzijas, tačiau atmesti jį dėl kultūrinių argumentų.

[3] Nors tai skamba paradoksaliai, individualizmas ir socializmas nėra būtinai priešybės. Galima įrodinėti, kad būtent socialistinis visuomenės organizavimo būdas garantuos „tikrąjį" asmenybės realizavimąsi. Tiesą sakant, tai būtų Marxo linijai gana artima pozicija.

pranašesnio ar menkavertiškesnio žmonių fondo atitinkamai tiekti arba antžmogius, arba puszmogius.

Kodėl taip yra? Tegul skaitytojas pats sprendžia. Jis gali sakyti, kad arba Marxas buvo neteisus ir ekonominė struktūra nulemia civilizacijos, arba kad visa ekonominė struktūra ją nulemia, tačiau tas konkretus elementas, kuriuo remdamiesi apibrėžėme socializmą, be papildomų ekonominių duomenų ir prielaidų, jos dar nedeterminuoja. Beje, mums ne geriau sektųsi kapitalizmo atveju, jei mėgintume rekonstruoti jo kultūrą remdamiesi tik tais faktais, kuriuos atspindi mūsų teikiamas jo apibrėžimas. Šiuo atveju, be abejo, susidaro apibrėžtumo įspūdis ir atrodo, kad galima daryti išvadas remiantis kapitalistinės civilizacijos tendencijomis. Tačiau toks įspūdis susidaro tik todėl, kad prieš akis turime istorinę realybę, kuri teikia reikiamų duomenų ir kuri *via facti* eliminuoja begalę galimybių.

Tačiau žodį „apibrėžtumas" vartojame gana griežta prasme, be to, viso kultūros pasaulio atžvilgiu. Neapibrėžtumas šia prasme nėra absoliutus barjeras bandymui atrasti tam tikras savybes ar tendencijas, kurios labiau nei kitos būtų artimos socialistinei visuomenės organizacijos formai, ypač jei kalbame apie atskirų kultūros dalių savybes ir tendencijas. Neapibrėžtumas taip pat nekliudo formuluoti kitų racionalių prielaidų. Tai akivaizdu jau iš minėtų galimybių sąrašo. Jeigu, pavyzdžiui, kartu su dauguma socialistų tikime – mano supratimu, klaidingai, – kad karai yra ne kas kita, kaip kapitalistų interesų konflikto forma, tai galime nesunkiai padaryti išvadą, jog socializmas bus pacifistinė, o ne karinga visuomenė. Arba jeigu tarsime, kad socializmo raida yra racionalistinė, tai darysime išvadą, jog toji visuomenė veikiausiai bus nereliginė arba net antireliginė. Retkarčiais žaisime šį spėlionių žaidimą, tačiau apskritai geriausia būtų užleisti tribūną tikrai pasižymėjusiam šios srities meistrui – Platonui. Visa tai nepaneigia fakto, kad socializmas iš tiesų yra ***kultūrinis*** Protėjas ir kad jo kultūrinės galimybės gali būti griežčiau apibrėžtos, tik jeigu analizę apribosime specifinėmis socializmo atmainomis, kurių kiekviena, žinoma, bus vienintelė tikroji jos šalininkams, bet mums bus tik viena iš daugelio galimų.

XVI skyrius
SOCIALISTINIS PROJEKTAS

Pirmiausia turime išsiaiškinti, ar pati socialistinės ekonomikos logika neturi kokių nors ydų. Jeigu pavyktų įrodyti, kad ta logika nepriekaištinga, vargu ar kas nors atsiverstų į socialistinį tikėjimą ar būtų įrodyta, kad socializmą galima įgyvendinti, o jei pavyktų įrodyti, kad ta logika – nenuosekli ar net loginio nuoseklumo įrodinėjimo nesėkmė būtų pakankamas pagrindas ją atmesti dėl vidinio prieštaringumo.

Mūsų klausimą galima suformuluoti griežčiau; ar galima, turint numatytos rūšies socialistinę sistemą, esamų duomenų ir racionalaus veiksmo taisyklių pagrindu dedukuoti vienareikšmiškai apibrėžtus sprendimus, ką ir kiek gaminti, arba, griežtosios ekonomikos žargonu, ar šie duomenys ir taisyklės socialistinės ekonomikos sąlygomis leidžia sudaryti lygtis, kurios būtų tarpusavyje nepriklausomos, suderinamos, t.y. neprieštaringos, ir ar jų pakaktų vienareikšmiškai nustatyti vertę tų problemos nežinomųjų, su kuriais susidurs centrinė taryba arba gamybos ministerija?

1. Atsakymas būtų teigiamas. Pati socializmo logika neturi jokių spragų. Tai taip aišku, kad nebūtų verta apie tai net kalbėti, jei ne faktas, jog buvo neigiamų atsakymų ir dar keistesnis faktas, kad ortodoksiniai socialistai, kol jų neišmokė amato grynai buržuazinių pažiūrų ir simpatijų ekonomistai, nesugebėjo pateikti atsakymo, kuris patenkintų mokslo reikalavimus.

Iš autoritetų, pateikusių neigiamą atsakymą, pakaks paminėti profesorių L. von Misesą [1]. Pradėdamas nuo teiginio, kad racionali ekonominė veikla remiasi racionaliai skaičiuojamais kaštais, vadinasi, jų faktorių kainomis, t.y. rinka, kuri juos įkainoja, jis padarė išvadą, kad socialistinė visuomenė, tokios rinkos neturinti, neturės ir gairių gamybai racionaliai organizuoti, todėl, net jeigu sistema apskritai funkcionuos, ji funkcionuos chaotiškai. Į šią ir panašią kritiką ir galbūt net į savo pačių abejones

[1] Jo straipsnis, paskelbtas 1920 m., dabar yra prieinamas anglų kalba; žr. *Collectivist Economic Planning* (F. A. von Hayek, ed., 1935). Žr. taip pat jo *Gemeinwirschaft*, vertimas į anglų kalbą išėjo pavadinimu *Socialism* (1937).

pripažinti socialistinės ortodoksijos šulai iš pradžių beveik neturėjo ką atsakyti. Jie griebdavosi nebent argumento, kad socialistinė vadovybė galės pradėti nuo kapitalizmo sukurtos verčių sistemos – tai, žinoma, būtų priimtina kalbant apie praktinius sunkumus, bet nepriimtina kalbant apie principą, – arba giedodami giesmę apie stebuklingą jų rojaus palaimą, kur būsią lengva visiškai atsikratyti tokių kapitalistinių niekų, kaip racionali kaštų apskaita, ir kur „draugai" lengvai spręs visas problemas, vaišindamiesi neišsenkančiomis visuomeninių saugyklų gėrybėmis. Užimti tokią poziciją – tolygu pripažinti kritiką, nors, atrodo, kad kai kurie socialistai jos laikosi net šiandien.

Ekonomistas, kuris klausimą išnagrinėjo taip nuodugniai, kad analizei lieka tik antraeilės svarbos dalykai, buvo Enrico Barone. Skaitytojams, norintiems susipažinti su griežtu įrodymu, nurodau jo darbus [2], čia tenkinsimės trumpa santrauka.

Ekonomistų požiūriu, gamyba – įskaitant transportą ir visas operacijas, susijusias su pardavimu – yra ne kas kita, kaip racionalus esamų „faktorių" kombinavimas ribose, kurias nustato technologinės sąlygos. Komercinėje visuomenėje faktorių kombinavimo užduotis sprendžiama juos perkant arba išsinuomojant, o tos individualios pajamos, kurios tokiai visuomenei būdingos, atsiranda per šį pirkimą ar nuomą. Kitaip sakant, gamyba ir visuomeninio produkto „paskirstymas" tėra skirtingi aspektai

[2] Beveik tuzinas ekonomistų užsimena apie tą sprendimą dar iki Barone. Tarp jų tokie autoritetai kaip F. von Wieseris (kn. *Natural Value),* 1893, originalas vokiečių kalba – 1889) ir Pareto *(Cours d'Economie politique,* vol 2, 1897). Abu jie suvokė faktą, kad ekonominio elgesio logika yra iš esmės ta pati komercinėje ir socialistinėje visuomenėje, ir būtent čia glūdi sprendimas. Tačiau Barone, Pareto sekėjas, jį išdėstė pirmasis. Žr. jo straipsnius pavadinimu „Il Ministro della Produzione nello Stato Collettivista", *Giornale degli Economisti,* 1908; vertimas į anglų kalbą yra leidinyje *Collectivist Economic Planning,* kuris nurodytas pirmoje išnašoje.

Neįmanoma, bet ir nebūtina, aptarti turtingą vėlesnių darbų derlių. Paminėsiu tik vienu ar kitu požiūriu svarbiausius darbus: Fred W. Taylor, „The Guidance of Production in a Socialist State", *American Economic Review,* March 1929; K. Tisch, *Wirtschaftsrechnung und Verteilung im ... sozialistischen Gemeinwesen,* 1932; H. Zassenhaus, „Theorie der Planwirtschaft", Zeitschrift für Nationalökonomie, 1934; ypač Oskar Lange, „On the Economic Theory of Socialism", *Review of Economic Studies,* 1936/7, perspausdintas to paties pavadinimo knygoje, 1938; ir A. P. Lerneris, kurio straipsniai bus nurodyti tolesnėse išnašose.

to paties proceso, kuris juos veikia vienu metu. Svarbiausia loginis, arba grynai teorinis, skirtumas tarp komercinės ir socialistinės ekonomikos yra tas, kad šioje taip nėra. Kadangi čia *prima facie* gamybos priemonės neturi rinkos vertės ir, dar svarbiau, socialistinės ekonomikos principai neleidžia ta verte naudotis kaip paskirstymo kriterijumi, net jeigu ji čia egzistuotų, socialistinei visuomenei trūksta to paskirstymo automatizmo, kuris veikia komercinėje visuomenėje. Tuštuma turi būti užpildoma politiniu aktu, pavyzdžiui, konstituciniu šalies įstatymu. Taigi paskirstymas tampa atskira operacija ir, bent jau logikos požiūriu, visiškai nepriklausoma nuo gamybos. Šis politinis aktas arba sprendimas turėtų kilti iš ekonominės ir kultūrinės visuomenės padėties, jos elgsenos, tikslų ir rezultatų (savo ruožtu juos formuodamas); tačiau ekonominiu požiūriu jis būtų visiškai savavališkas. Kaip minėta anksčiau, šalis gali priimti egalitarinę taisyklę – vieną kurį nors iš daugelio galimų egalitaristinio idealo variantų – arba gali pripažinti bet kokio geidžiamo laipsnio nelygybę. Ji net gali taip paskirstyti produktus, kad garantuotų maksimalų efektą bet kuria pasirinkta kryptimi – tai būtų ypač įdomus atvejis. Ji gali atsižvelgti į individualius žmonių norus arba teikti jiems tik tai, ką tam tikra valdžia laiko esant reikalinga; šūkis „kiekvienam pagal poreikius" gali turėti bet kurią iš šių dviejų reikšmių. Tačiau ***vienokia ar kitokia*** taisyklė turi būti įvesta. Mes čia pasitenkinsime nagrinėdami labai specialų atvejį.

2. Tarkime, kad mūsų socialistinės visuomenės etinis kodeksas yra visiškai egalitarinis, tačiau kartu jis nustato visų visuomenės narių laisvę rinktis iš visų tų vartojimo gėrybių, kurias nori ir gali pagaminti ministerija – tokia visuomenė, žinoma, gali atsisakyti gaminti tam tikras gėrybes, pavyzdžiui, alkoholinius gėrimus. Toliau tarkime, kad pasirinktasis egalitaristinis idealas įgyvendinamas išduodant kiekvienam žmogui (vaikams ir kai kuriems kitiems individams galėtų būti skiriama mažiau, jei taip nuspręstų valdžia) kuponą, atspindintį jai ar jam priklausantį vartojimo gėrybių kiekį, – šis būtų bendrojo visuomeninio produkto, sukurto per tam tikrą apskaitos periodą ir padalyto iš gavėjų skaičiaus, dalmuo; visi kuponai to periodo pabaigoje prarastų vertę. Tuos kuponus galima suprasti kaip teisę gauti x-ąją dalį viso maisto, aprangos, namų apyvokos reikmenų, būstų, automobilių, kino filmų ir t.t., kurie buvo pagaminti arba yra gaminami vartojimui (skirti vartotojams) per tą periodą. Tik

norėdami išvengti sudėtingų ir nereikalingų mainų, kurie priešingu atveju turėtų vykti tarp visuomenės narių, mes išreiškiame tą jų teisę ne pačiomis gerybėmis, bet vienodu kiekiu laisvai pasirinktų, bet beprasmių vienetų – juos galime vadinti paprasčiausiai vienetais, arba mėnuliais, arba saulėmis, arba net doleriais – ir taip pat nustatome, kad bet kurios gėrybės vienetui gauti turi būti atiduodamas tam tikras šių vienetų kiekis. Pagal mūsų prielaidas šios „kainos", kurias nustatys visuomeninės saugyklos, visada turės tenkinti sąlygą: kiekvieną kainą padauginus iš esamo atitinkamų gėrybių kiekio, jų suma sudarys bendrą visuomenės nariams priklausančių gėrybių fondą. Tačiau ministerijai nebūtina nustatinėti „kainų", nebent jas siūlyti kaip pradines rekomendacijas. Visuomenės nariai, gaudami lygias „dolerines pajamas", savo reakcijomis į šias pradines rekomendacijas parodys, už kokias kainas jie yra pasiryžę įsigyti visą visuomeninį produktą, išskyrus tą jo dalį, kurios apskritai niekas nenorės imti. Tada ministerija turės šias kainas pripažinti, jei ji norės realizuoti saugyklų turinį. Ji taip ir padarys. Taigi, lygaus paskirstymo principas bus įgyvendintas visiškai priimtina prasme ir griežtai apibrėžtu būdu.

Žinoma, visa tai remiasi prielaida, kad apibrėžtas kiekvienos gėrybės kiekis jau yra pagamintas. Tikroji problema, kurios sprendimo galimybę kai kas neigia – kaip galima racionaliai to pasiekti, t.y. maksimaliai patenkinti vartotojus [3], atsižvelgiant į turimus išteklius, esamas technologines galimybes ir kitas aplinkybes? Aišku, kad gamybos planas, priimtas, pavyzdžiui, visuomenės balsų dauguma, jokiu būdu negalėtų patenkinti šio [4] reikalavimo, nes kai kurie žmonės tikrai, o galbūt net visi negautų to, ką jiems galima duoti, nepažeidžiant kitų žmonių interesų. Taip pat aišku, kad racionaliai tvarkyti ekonomiką galima ir kitaip. Teoretikui tai išplaukia iš elementaraus teiginio, kad vartotojai, vertindami vartojimo gėrybes (sudarydami jos „paklausą"), *ipso facto* įvertina ir gamybos prie-

[3] Jei šiuolaikiniai teoretikai prieštarautų tokiai formuluotei, prašau juos atsižvelgti į tą visiškai nereikalingą griozdiškų formuluočių kiekį, kurio prireiktų šiai minčiai korektiškiau išreikšti, nors šiam argumentui iš esmės tai nieko neduotų.

[4] Tai nereiškia, kad jis nepatenkintų reikalavimų, formuluojamų remiantis kitokiu racionalumo apibrėžimu. Čia nieko netvirtiname dėl to, kaip aptariamoji tvarka atrodo palyginti su kitomis galimomis. Kai ką apie tai pasakysime netrukus.

mones, kurios naudojamos šių gėrybių gamybai. Nespecialistui galima pateikti tokį socialistinės visuomenės racionalaus gamybos plano galimybės įrodymą.

3. Paprastumo dėlei tarkime, kad gamybos priemonių yra apibrėžtas ir nekintamas kiekis. Toliau tarkime, kad centrinė taryba pertvarkoma į komisiją, valdančią konkrečią gamybos šaką arba, dar geriau, kad kiekvienai gamybos šakai sukuriama ją tvarkanti komisija, kooperuojanti su centrine taryba, kuri kontroliuoja ir koordinuoja visų šių šakinių komisijų darbą. Ji tai daro paskirstydama išteklius (šiuos ji kontroliuoja) šakinėms valdyboms pagal tam tikras taisykles. Tarkime, taryba nustato, kad bet kuri šakinė valdyba gali gauti bet kokį geidžiamų kapitalinių gėrybių kiekį, jeigu ji patenkina trejetą sąlygų. Pirma, ji turi gaminti ekonomiškiausiai. Antra, už kiekvieną tokios gėrybės ar paslaugos vienetą ji turi pervesti centrinei tarybai nustatytą kiekį vartotojų dolerių, kuriuos gavo už anksčiau pateiktas vartojimo gėrybes – galima taip pat sakyti, kad centrinė taryba pasiskelbė „parduosianti" neribotą kapitalinių gėrybių ir paslaugų kiekį nustatyta „kaina" bet kuriai šakinei valdybai. Trečia, valdybos turi užsakyti ir sunaudoti tokį kiekį (ne mažesnį), kurį maksimaliai jos gali sunaudoti nebūdamos verčiamos „parduoti" dalį savo produkcijos už mažesnį kiekį „dolerių" negu tą jų kiekį, kurį jos turėtų pervesti centrinei tarybai už atitinkamą kiekį gamybos priemonių. Kalbant labiau specializuota kalba, ši sąlyga reiškia, kad gamybos apimtys visose šakose turi būti tokios, jog „kainos" būtų lygios (ne vien proporcingos) ribiniams kaštams [5].

[5] Šis principas, išplaukiantis iš bendros pasirinkimo logikos, buvo visuotinai pripažintas tik po daugybės A. P. Lernerio straipsnių, kuriuose jis šį principą iškėlė ir gynė. Ypač minėtini straipsniai leidinyje *Review of Economic Studies* (taip pat *Economic Journal*, September 1937), tapę svarbiu įnašu į socialistinės ekonomikos teoriją. Naudodamasis proga noriu atkreipti į juos skaitytojo dėmesį. Remiantis pasirinkimo logika taip pat galima teigti, jog tuo atveju, kai minėtoji sąlyga konfliktuoja su kainų ir vienetinių kaštų lygybės principu, ji turi turėti pirmenybę. Tačiau kadangi jų tarpusavio santykį komplikuoja šiokia tokia painiava, jį reikia paaiškinti nuodugniau.

Ribinių kaštų sąvoka, išreiškianti bendrų kaštų didėjimą nežymiai padidinus gamybą, yra neapibrėžta, kol jos nesusiejame su apibrėžtu laiko periodu. Antai kilus klausimui, ar transportuoti papildomą keleivį traukiniu, kuris išvyks bet kuriuo atveju, ribiniai kaštai gali būti nuliniai arba visiškai menki. Trumpo laiko periodo – valan-

Tada kiekvienos pramoninės valdybos užduotis bus griežtai apibrėžta. Lygiai taip pat, kaip šiandien kiekviena įmonė, veikianti konkurencinės pramonės aplinkoje, žino, ką, kiek ir kaip gaminti esant tam tikroms technologijos sąlygomis, tam tikroms vartotojų reakcijoms (kurias lemia

dos, dienos ar net savaitės – atžvilgiu praktiškai viskas yra pridėtinės išlaidos – net tepalai ir anglis, ir šios pridėtinės išlaidos neįskaitomos į ribinius kaštus. Tačiau kuo tas periodas ilgesnis, tuo daugiau kaštų elementų įskaičiuojama į ribinius kaštus. Juos sudaro visų pirma tai, kas vadinama tiesioginėmis išlaidomis, po to vis daugiau vadinamųjų pridėtinių išlaidų, kol pagaliau ilgalaikės perspektyvos požiūriu arba tuo atveju, kai kalbama apie naujo, dar neegzistuojančio gamybos vieneto kaštų planavimą, tada visos (arba beveik visos) išlaidos, įskaitant amortizaciją, nustoja priklausyti pridėtinių išlaidų kategorijai ir turi būti skaičiuojamos kaip ribiniai kaštai, išskyrus tuos atvejus, kai tam tikri faktoriai tokie, kaip geležinkelio linijos, dėl pačios savo technologinės prigimties gali būti naudojami tik labai stambiais vienetais („nedalomumas"). Tad ribinius kaštus visada reikia skirti nuo (ribinių) tiesioginių kaštų.

Ši sąlyga dažnai siejama su taisykle, kuria kiekvienu laiko momentu turi vadovautis ir socialistiniai, ir kapitalistiniai gamybos vadovai, jeigu nori, kad jų veikla būtų racionali: „kas buvo, tas pražuvo". Kitaip sakant, priimdami sprendimus jie neturi vadovautis balansine esamų investicijų verte. Tačiau šia taisykle galima vadovautis tik trumpais laiko tarpais ir esant pastovioms sąlygoms. Pati taisyklė nereiškia, kad jiem *ex ante* reikia nepaisyti tų elementų, kurie *ilgainiui* susikristalizuos į pastovias arba pridėtines išlaidas. Jų nepaisymas reikštų iracionalų požiūrį į tą darbo laiką ir į tuos gamtinius išteklius, kurie sunaudojami šiems komponentams pagaminti, kai yra alternatyvaus jų panaudojimo galimybė. Tačiau jeigu atsižvelgiama į šiuos komponentus, tai kainos turi prilygti bendriems produkto vieneto kaštams, jeigu viskas vyksta pagal planą. Kadangi išimtis daugiausia lemia arba technologinės priežastys (nedalomumas), arba įvykių nukrypimas nuo plano, pastarasis principas neblogai išreiškia šio planavimo logiką. Nors trumpalaikės perspektyvos požiūriu tai gali būti racionaliausias elgesio būdas, juo negalima vadovautis tvarkant pramonės šaką deficito sąlygomis. Tai svarbu pabrėžti dėl dviejų priežasčių.

Pirma, pats tas principas buvo nepripažįstamas. Buvo net teigiama, kad jeigu kainos visada prilygtų *trumpalaikėms* ribinėms išlaidoms, gerovė tik laimėtų (ilgalaikės perspektyvos požiūriu). Vadovaujantis tokiu požiūriu, amortizacija būtų neįskaičiuojama, o pridėtinės išlaidos (pavyzdžiui, tilto kaina) būtų finansuojamos iš mokesčių. Mūsų suformuluotoji taisyklė to nereikalauja, ir būtų neracionalu ja nesivadovauti.

Antra, Rusijos centrinės valdžios 1936 m. kovo dekretas, panaikinęs daugeliui pramonės šakų anksčiau galiojusią subsidijų sistemą, nustatė: kainos turi būti reguliuojamos taip, kad prilygtų vidutiniams bendriems vieneto kaštams plius antkainis kaupimui. Apie pirmąją šios taisyklės dalį galima pasakyti, kad nors ji nėra visiškai

jų skoniai bei pajamos) ir tam tikroms gamybos priemonių kainoms, taip ir pramonės šakų valdybos socialistinėje visuomenėje žinotų, ką gaminti, kaip gaminti ir kokį faktorių kiekį „pirkti" iš centrinės tarybos, jai paskelbus savo „kainas" ir vartotojams atskleidus savo „paklausą".

Tam tikra prasme šios „kainos", ne taip kaip vartojimo gėrybių „kainos", yra nustatomos vienpusišku centrinės tarybos sprendimu. Tačiau galima taip pat sakyti, kad pramonės vadovų reiškiama „paklausa" gamybos priemonėms yra taip pat griežtai determinuota, kaip ir vartotojų paklausa vartojimo gėrybėms. Kad baigtume įrodinėti, tereikia suformuluoti maksimumo kriterijų tenkinančią taisyklę, kuria vadovautųsi centrinė taryba nustatydama kainas. Toji taisyklė yra akivaizdi. Taryba turi paprasčiausiai nustatyti vieningą kainą kiekvienos rūšies vienodos kokybės gamybos priemonei – jeigu taryba vykdytų diskriminaciją, nustatydama skirtingas kainas už tą patį kiekį ir kokybę skirtingoms valdyboms, tokia praktika, apskritai imant [6], turėtų būti pateisinama neekonominiais sumetimais – ir tada žiūrėti, kad toji kaina tiksliai „išvalytų rinką", t.y. kad nesikauptų nepanaudotos kapitalinės gėrybės ir kad už tą „kainą" nebūtų prašoma papildomo jų kiekio. Normaliomis sąlygomis šios taisyklės pakaks kaštų racionaliai apskaitai garantuoti, vadinasi, garantuoti ekonomiškai racionalų gamybinių išteklių paskirstymą (nes toji apskaita yra ne kas kita, kaip būdas šį paskirstymą garantuoti ir jį koreguoti) ir, vadinasi, garantuoti paties gamybos plano racionalumą socialistinėje visuomenėje. Įrodymas išplaukia iš šios sąlygos: kol laikomasi šios taisyklės, joks gamybinių išteklių elementas negali būti nukreiptas į kitą gamybos šaką neprarandant tiek pat (arba daugiau) vartojimo gėrybių vertės, išreikštos doleriais, kiek tas elementas pridėtų tos vertės būdamas nukreiptas į kitą sritį. Tai reiškia, kad gamyba visomis tomis kryptimis,

korektiška, ji nėra tokia jau nekorektiška, palyginti su antrąja dalimi; dėl šios reikia pripažinti, kad akivaizdūs prieštaravimai, kurie jai gali būti iškelti, netenka didelės dalies galios, jei atsižvelgiame į sparčios plėtros sąlygas ar būtinybę – skaitytojas prisimins II dalies argumentus, liečiančius kapitalizmą. Tad visiškai galimas dalykas, kad Sovietų valdžia buvo teisi *abiem* atvejais – tiek griebdamasi subsidijų politikos, kuri reiškė nuostolingą investicijų finansavimą, tiek dalinai atsisakydama tos politikos 1936 metais.

6 Šiuo požiūriu yra svarbių išimčių, tačiau jos neturi reikšmės mūsų argumentui.

kurios priklauso nuo bendrų visuomenės egzistavimo sąlygų, plėtosis būtent tokiu mastu, kuris tenkina racionalumo reikalavimus. Šia išvada baigiame įrodymą, kad racionalus socialistinis planavimas yra galimas, kai ekonominis gyvenimas – stacionarus, kur viskas teisingai numatoma, kur viskas kartojasi ir kur neįvyksta nieko, kas galėtų sugriauti planą.

4. Neatsiranda didelių sunkumų ir tada, kai peržengiame stacionarinio proceso ribas ir į analizę įtraukiame pramonės kaitai būdingus reiškinius. Jei apsiribojame ekonomine logika, tai negalime sakyti, kad nagrinėjamoji socializmo atmaina, teoriškai pajėgianti susitvarkyti su einamaisiais stacionarinės ekonomikos valdymo uždaviniais, turėtų neišvengiamai žlugti įveikdama ir kitas „pažangos“ keliamas problemas. Toliau matysime, kad sėkmingai socialistinės visuomenės raidai garantuoti vis dėlto labai svarbu, kad ji pradėtų savo karjerą ne tik kuo geriau įsisavinusi savo kapitalistinio pirmtako patirtį, technologiją bei išteklius, bet dar ir po to, kai šis jau bus „išsisiautėjęs" ir priartėjęs prie stacionarinės būklės. Tačiau to reikalauja ne mūsų nesugebėjimas surasti racionalų ir griežtai apibrėžtą socialistinės ekonomikos kursą, į kurį reikėtų orientuotis, kai iškyla galimybė tobulinti pramonės valdymą.

Tarkime, kad pramonės X gamybai sukonstruojama nauja, efektyvesnė įranga. Nenorėdami liesti problemų, susijusių su tokios investicijos finansavimu – prie jų dar grįšime – ir apsiribodami apibrėžta reiškinių aibe, tarsime, kad naujoji mašina gali būti pagaminta tų pačių gamyklų, kurios anksčiau gamino mažiau efektyvias mašinas, ir, be to, pagaminta tomis pačiomis gamybinių išteklių sąnaudomis. Pramonės šakos X valdyba, laikydamasi pirmojo savo instrukcijų straipsnio – reikalavimo gaminti kuo ekonomiškiau – įdiegs naują mašiną ir pradės gaminti tokį pat produkcijos kiekį mažesnėmis negu anksčiau gamybos priemonių sąnaudomis. Vadinasi, nuo tada ji galės ministerijai arba centrinei tarybai pervedinėti mažesnį dolerių kiekį negu tą kiekį, kurį ji gaus iš vartotojų. Šį skirtumą galime pavadinti kaip tik norime, pavyzdžiui, „skirtumu D", „kastuvu" arba „pelnu". Tiesa, valdyba pažeistų trečiąjį instrukcijos straipsnį, jeigu ji šį „pelną" realizuotų; jeigu ji laikytųsi šio straipsnio ir tenkindama jo sąlygą iškart pradėtų didinti gamybos apimtis, to pelno niekada neatsirastų. Tačiau potencialaus jo egzistavimo valdybos išskaičiavimuose visiškai pakaktų jam atlikti tą vienintelę funkciją, kurią jis turi mūsų

nustatytomis sąlygomis, t.y. kad jis rodytų, griežtai apibrėžtu būdu, kam ir kokios apimties išteklius racionaliausia skirti.

Jeigu tam tikru momentu, kai turimi visuomenės ištekliai visiškai naudojami esamam vartojimo lygiui palaikyti, atsiranda galimybė įvesti kokį nors patobulinimą – pastatyti naują tiltą ar nutiesti geležinkelį – kuris reikalautų papildomų gamybos faktorių, arba papildomų investicijų, tai visuomenės nariai turėtų arba dirbti daugiau nei numatyta įstatymo, arba apriboti savo vartojimą, arba ir viena, ir kita. Tokiu atveju mūsų prielaidos, suformuluotos ekonominių problemų paprasčiausio sprendimo atvejui, neduotų „automatinio" sprendimo, t.y. tokio sprendimo, kurį centrinė taryba ar pramonės valdyba galėtų įgyvendinti pagal tris taisykles ribose pasyviai vadovaudamasi objektyviais rodikliais. Tačiau tai yra mūsų schemos, o ne socialistinės ekonomikos trūkumas. Jeigu norime, kad toks automatinis sprendimas taptų galimas, pakanka atšaukti taisyklę, pagal kurią nepanaudoti kuponai anuliuojami, atsisakyti absoliučios pajamų lygybės principo ir suteikti centrinei tarybai teisę skirti premijas už darbo viršvalandžius ir už – kaip tai pavadinti? – už taupymą. Tada reikalavimas, kad galimų patobulinimų ar investicijų būtų imamasi tik tokiu mastu, kad net mažiausiai perspektyvios iš jų duotų „pelną", prilygstantį premijoms už viršvalandžius ar už taupymą (ar už abu kartu), griežtai apibrėžtų visus naujus mūsų problemos kintamuosius (su sąlyga, kad atitinkamo laiko tarpo darbo viršvalandžiai ir santaupos yra vienareikšmės atitinkamų premijų funkcijos) [7]. Patogumo dėlei galime tarti, kad premijų pavidalu dalijami „doleriai" sumuojami su anksčiau išmokėtais pajamų doleriais. Čia mums neverta aiškintis visų tų koregavimų, kurių tai pareikalaus.

Šie samprotavimai dėl investicijų dar labiau įtikina, kad schema, kuri atrodo tinkamiausia mūsų problemos sprendimui, nėra nei vienintelis

[7] Reikia pažymėti, kad ši problema iškyla tik *naujų* investicijų atveju. Tos investicijos, kurios reikalingos esamam stacionariniam procesui palaikyti, gali būti ir būtų daromos kaip visos kitos išlaidos. Čia, pavyzdžiui, nereikėtų mokėti palūkanų. Naudodamasis proga pastebėsiu, kad socialistų požiūris į palūkanas nėra vienodas. Saint Simonas jas pripažino kaip beveik savaime suprantamą dalyką. Marxas jas pašalino iš socialistinės visuomenės. Kai kurie šiuolaikiniai socialistai jį vėl pripažįsta. Rusija jį taiko praktiškai.

galimas socialistinės ekonomikos projektas, nei būtinai toks projektas, kuris būtų tinkamiausias socialistinei visuomenei. Socializmas nebūtinai turi būti egalitarinis, tačiau net didžiausia *pajamų* diferenciacija, kokią tik gali socializmas pakęsti, vargu ar skatins tą investavimo mastą, kurį vidutiniškai pasiekia kapitalistinė visuomenė per ekonominius ciklus. Net kapitalistinė nelygybė nėra pakankama ir todėl investavimą turi stiprinti korporacijų sutaupytos lėšos bei bankų „sukurtas" kreditas – metodai, kurie nėra nei automatiniai, nei griežtai determinuoti. Vadinasi, jeigu socialistinė visuomenė nori pasiekti panašų ar net didesnį realių investicijų mastą, nors tai nėra būtinas dalykas, ji turi griebtis kitokių priemonių. Būtų galima leisti kaupti sąskaita „pelno", kuris tokiu būdu iš potencialaus virstų realiu, arba diegti kredito mechanizmus, apie kuriuos jau buvo užsiminta. Tačiau geriausia visą klausimą palikti centrinės tarybos ir kongreso arba parlamento nuožiūrai, kad jie tarpusavio sutarimu šią problemą spręstų kaip visuomeninio biudžeto sudarymo problemą. Juk jeigu balsavimas dėl klausimų, susijusių su „automatiniais" ekonomikos procesais, savo pobūdžiu būtų grynai formalus, tai balsavimas dėl investicijų, bent jau dėl jų masto, reikalautų realaus sprendimo, prilygstančio sprendimui dėl išlaidų kariuomenei ir kitų tokių. Šio sprendimo suderinimas su „automatiniais" sprendimais dėl atskirų vartojimo gėrybių gamybos apimčių ir kokybės nesukeltų neįveikiamų sunkumų. Tačiau pripažinus šį sprendimą mums tenka iš esmės peržiūrėti mūsų schemos principą.

Kitų mūsų projekto dalių keitimas gali vykti pagal bendrą schemą. Pavyzdžiui, išskyrus viršvalandinio darbo atvejį, rėmiausi prielaida, kad atskiri asmenys negali savo nuožiūra spręsti, kiek laiko jie dirbs, nors kaip rinkėjai, o taip pat kitais būdais jie gali daryti įtaką šiam sprendimui lygiai taip pat, kaip ir sprendimui dėl pajamų paskirstymo. Taip pat remiuosi prielaida, kad atskiri asmenys gali turėti tik tokią užsiėmimo ir darbo pasirinkimo laisvę, kurią jiems gali ir nori suteikti centrinė taryba, vadovaudamasi bendro plano reikalavimais. Šią tvarką lengviausia įsivaizduoti pagal analogiją su privaloma karine tarnyba. Tokio plano esmę neblogai išreiškia šūkis „kiekvienam pagal poreikius, iš kiekvieno pagal sugebėjimus", ar bent jau išreikštų jį šiek tiek pakeitus. Tačiau vietoj tokio plano galėtume leisti visuomenės nariams patiems spręsti, kiek ir

kokį darbą jie turi dirbti. Racionaliai paskirstyti darbo jėgą tokiu atveju būtų galima per paskatų sistemą – premijos būtų siūlomos ne tik už viršvalandžius, bet už visą darbą taip, kad visų tipų ir įvairios kokybės darbo „pasiūla" garantuotai atitiktų vartotojų paklausos struktūrą ir investavimo programą. Šios premijos turėtų būti susijusios su kiekvieno darbo patrauklumu ar nepatrauklumu ir su profesiniais įgūdžiais, reikalingais jam atlikti, taigi, ir su kapitalistinės visuomenės atlyginimų tarifų sistema. Nors šios panašumo į socialistinę premijų sistemą nevertėtų perdėti, galima kalbėti apie „darbo rinką". Šio mechanizmo įjungimas į mūsų schemą, žinoma, ją gerokai modifikuos, tačiau nepakeis socialistinio jos pobūdžio. Iš tikrųjų jis tik paryškins jos formalų racionalumą.

5. Taip pat taps aiškiau, kad komercinė ir socialistinė ekonomika – panašios; to panašumo skaitytojas negalėjo nepastebėti iš pat pradžių. Kadangi šis faktas, atrodo, teikia džiaugsmo nesocialistams ir kai kuriems socialistams, tačiau erzina kitus socialistus, verta aiškiau suformuluoti jo prigimtį ir priežastį. Tada bus matyti, kaip maža pagrindo tiek džiūgauti, tiek pykti. Mėgindami sukonstruoti racionalią socialistinės ekonomikos schemą, turėjome naudotis sąvokomis, tradiciškai reiškiamomis terminais, pažįstamais iš kapitalizmo ekonomikos studijų. Mes aprašėme mechanizmą, kurį iškart suprantame, kai tik ištariame žodžius „rinka", „pirkimas ir pardavimas", „konkurencija" ir kitus. Mes tarsi vartojome (arba vos susilaikydavome nevartodami) tokius kapitalizmu dvelkiančius terminus kaip kainos, kaštai, pajamos ir net pelnas; dar kiti terminai: renta, palūkanos, atlyginimai, pinigai skraidė aplink mūsų taką.

Imkime tai, ką dauguma socialistų veikiausiai laikytų blogiausiu reiškiniu – rentą, t.y. pajamas, gaunamas už natūralių išteklių, pavyzdžiui, žemės, naudojimą gamybai. Mūsų schema, žinoma, negali implikuoti, kad kokiems nors žemvaldžiams bus mokama žemės renta. Tačiau ką tada ji implikuoja? Paprasčiausiai tai, kad visų tų rūšių žemė, kurios perteklius negalima tikėtis numatomoje ateityje, turi būti skirstoma ir naudojama racionaliai, panašiai kaip darbas ar bet kurios kitos rūšies gamybinis išteklis, ir kad dėl to turi būti sudarytas jos ekonominis indeksas, kuriuo vadovaujantis įvertinamos naujos jos panaudojimo alternatyvos ir per kurį žemė įtraukiama į visuomeninę apskaitą. Jei to nebūtų daroma, socialistinė visuomenė elgtųsi neracionaliai. Tačiau tai nėra nuolai-

da kapitalizmui ar kapitalizmo dvasiai. Visi komerciniai arba kapitalistiniai žemės rentos elementai tiek ekonomine, tiek sociologine jų prasme – tai, kam gali simpatizuoti privačios nuosavybės šalininkas (privačios pajamos, privati žemės nuosavybė ir t.t.), – čia yra visiškai pašalinti.

„Pajamos", kurias iš pradžių suteikėme socialistinės visuomenės nariams, nėra atlyginimai. Jas išanalizavus matyti, jog jas sudaro skirtingi ekonominiai elementai, iš kurių tik vienas gali būti siejamas su ribiniu darbo produktyvumu. Premijos, kurias įvedėme vėliau, yra artimesnės kapitalistinės visuomenės atlyginimams. Tačiau pastarųjų atitikmenys niekur realiai neegzistuoja, išskyrus centrinės tarybos buhalteriją, kur jie išreiškia vien įvairaus tipo ir sudėtingumo darbų įvertinimo koeficientus – šie reikalingi garantuoti, kad darbas būtų racionaliai paskirstomas. Jie nebeturi tų reikšmių, kurios siejamos su kapitalistiniu pasauliu. Beje, kadangi pavadinimus tiems vienetams, kuriais išreiškiamas visuomenės nariams priklausantis vartojimo gėrybių kiekis, galime suteikti savo nuožiūra, galime juos taip pat vadinti darbo valandomis. Kadangi bendra šių vienetų suma taip pat nustatoma laisvai renkantis, vien dėl patogumo, ją galime sulyginti su atidirbto laiko kiekiu, su sąlyga, kad įvairių rūšių ir skirtingo sudėtingumo darbai redukuojami, Ricardo ir Marxo pavyzdžiu, į tam tikros standartinės kokybės darbą. Pagaliau mūsų visuomenė taip pat gali priimti principą, pagal kurį „pajamos" būtų proporcingos tam standartinio darbo kiekiui, kurį atliko kiekvienas visuomenės narys. Dėl to reikėtų įvesti darbo kvitų sistemą. Įdomu pažymėti, kad nepaisant techninių sunkumų, kurių čia dabar neliesime, tokia sistema būtų gana efektyvi. Tačiau visiškai akivaizdu, kodėl net šios „pajamos" nebūtų „atlyginimai". Ne mažiau akivaizdu ir tai, kad net efektyvi tokio pobūdžio sistema nėra įrodymas, kad darbo vertės teorija – pagrįsta.

Vargu ar būtina tokia pat procedūra su pelno, palūkanų, kainų bei kaštų sąvokomis. Šeimyninio panašumo priežastis jau ir be to turėtų būti aiški: socializmas nieko nesiskolina iš kapitalizmo, tačiau kapitalizmas daug ką skolinasi iš bendrosios pasirinkimo logikos. Kiekvienas racionalus elgesys, be abejo, turi būti formaliai panašus į kiekvieną kitą racionalų elgesį, o ekonomikos srityje racionalumo poveikis ypač žymus, ypač vartojant pačią racionalumo teoriją. Sąvokos, išreiškiančios tam tikrus įprastus elgsenos tipus, turi ir specifinį tam tikros epochos turinį; tos

sąvokos bent jau neprofesionalo sąmonėje ir vėliau turi tendenciją išlaikyti tam tikrus to turinio atspalvius. Jeigu mūsų ekonominė patirtis būtų įsigyta socialistinėje aplinkoje, dabar atrodytų, kad kapitalizmo raidą analizuojame iš socializmo skolintomis sąvokomis.

Taigi kapitalistinės orientacijos ekonomistams kol kas nėra jokio pagrindo džiaugtis dėl to, kad socializmui tenka naudotis tik kapitalistiniais mechanizmais ir kapitalistinėmis sąvokomis. Lygiai taip pat socialistams nėra pagrindo tam prieštarauti. Juk tik pats naiviausias protas gali nusivilti dėl to, kad socialistinis stebuklas nesukuria savo paties logikos; pripažinus šį faktą pavojus gali kilti tik pačioms grubiausioms ir primityviausioms socialistinio tikėjimo atmainoms, ypač toms, kurios kapitalizmo raidoje neįžvelgia nieko, išskyrus laukines džiungles be jokios logikos ar tvarkos. Racionalūs šių dviejų priešingų įsitikinimų žmonės gali puikiausiai pripažinti tokį panašumą; dėl to jų pozicijos visiškai nesuartės. Tačiau dėl vartojamų terminų gali būti prieštaraujančių: galima argumentuoti, kad netinka vartoti terminus, apraizgytus neesminėmis, tačiau svarbiomis prasmėmis, kurių atsikratyti ne kiekvienas skaitytojas pajėgia. Be to, reikia nepamiršti dar vienos galimybės: galima pripažinti galutinę išvadą dėl socialistinės ir komercinės visuomenės ekonominės logikos esminio panašumo ir vis dėlto atmesti specifinę schemą arba modelį, kuriuo remiantis toji išvada padaryta (žr. toliau).

Tačiau tai dar ne viskas. Kai kurie ekonomistai – tiek socialistinių, tiek nesocialistinių pažiūrų – ne tik nori, bet tiesiog trokšta surasti kuo didesnį panašumą tarp nagrinėjamo tipo socialistinės ekonomikos ir tobulai konkurencinės komercinės ekonomikos. Yra vos ne socialistinės minties mokykla, linkusi aukštinti tobuląją konkurenciją ir propaguoti socializmą dėl to, kad jis siūlo vienintelį būdą, kaip šių laikų pasaulyje pasiekti tobulos konkurencijos. Gana akivaizdu, kad tokia pozicija, iš pirmo žvilgsnio tarsi rodanti stebėtiną mąstysenos mastą, iš tikrųjų patraukia šalininkus tik taktiniu pranašumu. Apsišvietęs socialistas, kuris ne blogiau už bet kurį ekonomistą mato visas silpnąsias marksistinių ir populistinių argumentų vietas, tokiu būdu gali pripažinti tai, ko, kaip jis jaučia, negalima nepripažinti, bet kartu neišsižadėti savo įsitikinimų, nes jis pripažįsta tik tai, kas priklauso praeitam (jei išvis buvusiam) ir saugiai

palaidotam istorijos laikotarpiui, tokia pozicija leidžia, apdairiai kreipiant savo kritiką tik į nekonkurencinę ekonomiką, svaidytis kaltinimais, pavyzdžiui, kad šiuolaikinis kapitalizmas plėtoja gamybą dėl pelno, o ne dėl vartotojų poreikių, kurie šiaip jau būtų gana kvaili; jis tada gali gluminti padorius buržua jiems aiškindamas, kad socializmas tik patenkins tai, ko jie patys visada siekė ir ko mokė jų pačių ekonomikos mokytojai. Tačiau analizė rodo, kad šio šeimyninio panašumo pabrėžimas toli gražu neteikia tokių pat pranašumų [8].

Kaip jau matėme, toji abstrakti tobulos konkurencijos sąvoka, kurią ekonominė teorija konstruoja savo pačios tikslams, yra grindžiama kriterijumi, ar atskiros įmonės gali, atskirai veikdamos, daryti poveikį produktų ir naudojamų gamybos faktorių kainoms. Jeigu jos to negali, t.y. jeigu kiekviena įmonė tėra lašas jūroje ir turi taikytis prie rinkoje viešpataujančių kainų, tada teoretikas kalba apie tobulą konkurenciją. Galima įrodyti, kad šiuo atveju visų atskirų įmonių pasyvios reakcijos bendrasis rezultatas bus tokios rinkos kainos ir tokios gamybos apimtys, kurios tam tikrais bruožais bus panašios į mūsų projektuojamos socialistinės ekonomikos ekonominės vertės koeficientus bei gamybos apimtis. Tačiau visais kitais esminiais požiūriais – principais, kurie apibrėžia pajamų susidarymą, pramonės vadovų atranką, iniciatyvos ir atsakomybės pasiskirstymą, sėkmės ir nesėkmės kriterijus – visais tais požiūriais, kurie apibrėžia konkurencinį kapitalizmą, – mūsų nagrinėjamas projektas yra visiška tobulosios konkurencijos priešybė ir jis skiriasi nuo jos kur kas labiau nei nuo stambaus verslo kapitalizmo.

Nors aš nemanau, kad mūsų projektui gali būti keliami priekaištai dėl to, kad jis pasiskolintas iš kapitalizmo, ar dėl to, kad jis eikvoja socialistinį balzamą kapitalizmui gydyti, aš vis dėlto simpatizuoju tiems socialistams, kurie jam turi kitokio pobūdžio priekaištų. Tiesa, aš pats pabrėžiau, kad siūlomas vartojimo prekių „rinkos" sukūrimo metodas ir gamybos orientavimas į šios „rinkos" rodiklius geriau nei kiti metodai (pavyzdžiui, priimant sprendimus balsų dauguma) patenkina kiekvieno visuomenės nario norus. Nėra demokratiškesnės institucijos už rinką, ir šia prasme mūsų metodas garantuoja „pasitenkinimo maksimumą". Tačiau

[8] Žr. VIII skyrių.

šis maksimumas yra trumpalaikis [9], be to, dar ir santykinis, nes priklauso nuo visuomenės narių šio momento norų. Tik tiesmukiškas bifšteksų socializmas gali tenkintis tokiu tikslu. Negaliu smerkti nei vieno socialisto už tai, kad jis niekina tokį socializmą ir svajoja apie naujas kultūrines žmogiškojo molio, netgi naujo molio, formas; tikroji socializmo viltis, jeigu tokios apskritai esama, kviečia eiti būtent šia kryptimi. Socialistai, kurie laikosi šios pažiūros, gali vis dėlto leisti savo visuomenės nariams vadovautis savo įgeidžiais, jeigu liečiami tik hedonistiniai aspektai. Tačiau kitais požiūriais, ne tik tvarkydami investicijas (čia mes patys tą sąlygą priėmėme), jiems vadovaus valstybės plano komitetas. Galbūt jie dar leistų žmonėms patiems rinktis žirnius arba pupas, tačiau turbūt jau ne pieną arba viskį, ar tuo labiau narkotikus arba geresnį būstą. Ir jie tikrai neleistų jiems rinktis dykinėjimo arba „šventovių" lankymo, jei šioms būtų leista išlaikyti tai, ką vokiečiai neelegantiškai, bet įtaigiai vadina kultūros išraiška (objektyvacija).

6. Taigi būtina išsiaiškinti, ar mesdami lauk savo „rinką", mes kartu neišmetame racionalumo ir apibrėžtumo. Atsakymas akivaizdus. Prireiks valdžios, kuri imtųsi vertinti, t.y. apibrėžti visų vartojimo prekių svarbos koeficientus. Turėdama vertybių sistemą tokia valdžia galėtų tai atlikti visiškai taip, kaip tai gali padaryti ir Robinzonas Kruzas [10]. O visas tolesnis planavimas galėtų eiti ta vaga, kurią numato pirminis projektas. Kuponai, kainos ir abstraktūs vienetai vis vien tarnautų kontrolei ir kaštų apskaitai, nors ir nebūtų panašūs į kapitalistines pajamas ir *jų* vienetus. Visos sąvokos, priklausančios bendrajai ekonominio veiksmo logikai, grįžtų į sceną.

Vadinasi, kiekviena centristinio socializmo atmaina gali sėkmingai įveikti savo pirmąją kliūtį; turėdama logišką ir nuoseklų socialistinį planą, ji gali iškart žengti prie kitos, prie „praktinio negalimumo" problemos, kurios, kaip atrodo, dabar vis dažniau griebiasi antisocialistiniai ekonomistai, pripažinę, kad pati socialistinės ekonomikos logika – ne-

[9] Tačiau tai yra tikrai įrodomas maksimumas ir būtent kaip toks jis garantuoja ekonominį šios socializmo atmainos racionalumą lygiai taip pat, kaip konkurencinis maksimumas garantuoja konkurencijos ekonomikos racionalumą. Ir abiem atvejais tai neturi lemiamos reikšmės.

[10] Turbūt būtent dėl to Marxas itin domėjosi „robinzonados" ekonomika.

priekaištinga. Jų nuomone, mūsų centrinė taryba susidurtų su neįveikiamai sudėtinga užduotimi [11]; kai kurie jų dar priduria, kad socialistinei santvarkai garantuoti prireiktų iš esmės perkurti žmonių dvasią ar elgseną – vadinkite, kaip norite, – bet, kaip rodo istorijos patirtis ir sveikas protas, tai esą neįmanomas dalykas. Atidėdami tolesniam svarstymui šį argumentą, galime lengvai įveikti pirmąjį.

Pirma, pažvelgęs į mūsų siūlomą teorinės problemos sprendimą, skaitytojas negali nepastebėti, kad jis yra tikrai operacionalus, t.y. jis ne tik įrodo loginę galimybę, bet taip pat nurodo žingsnius, kaip ši galimybė gali būti praktiškai įgyvendinta. Tai galioja net ir tuo atveju, kai neišsisukinėdami nuo problemos reikalaujame, kad gamybos planas būtų kuriamas *ab ovo*, t.y. be jokios ankstesnės patirties dėl gamybos apimčių ir vertės, tik vadovaujantis turimomis žiniomis apie išteklius bei technologijas ir bendromis žiniomis apie mūsų projektuojamos visuomenės narių savybes. Be to, reikia turėti galvoje, kad šiuolaikinėmis sąlygomis socialistinei ekonomikai reikalinga didžiulė biurokratija ar bent jau socialinės sąlygos, palankios jai atsirasti ir veikti. Šis reikalavimas yra viena iš priežasčių, kodėl ekonominės socializmo problemos niekada neturi būti nagrinėjamos atsietai nuo socialinės aplinkos ypatybių ar nuo istorinės padėties. Toks administracinis aparatas gali būti nusipelnęs ar nenusipelnęs tų pašaipių komentarų, kuriuos daugelis iš mūsų paprastai skiria biurokratijai, – netrukus juos komentuosime – tačiau tuo tarpu mums nerūpi klausimas, kaip gerai ar blogai ji gali atlikti savo užduotį; čia svarbu tik tai, kad jeigu ji apskritai egzistuoja, tai nėra pagrindo manyti, jog ji neįvykdys tokios užduoties.

Kiekvienoje normalioje padėtyje ji bus pajėgi sukaupti informaciją, kurios jai pakaks iš pradžių gana tiksliai nustatyti reikiamas visų pagrindinių ūkio šakų gamybos apimtis; toliau visas procesas pamažu bus koreguojamas „kompetentingų" mėginimų ir klaidų keliu. Šiuo požiūriu dar nėra labai esminio skirtumo [12] tarp socialistinės ir komercinės visuomenės, nei

[11] Šios nuomonės laikosi dauguma nesocialistinių įsitikinimų autorių, pripažinusių loginius socializmo kredencialus. Profesoriai Robbinsas ir von Hayekas gali būti paminėti kaip autoritetingiausi šios pažiūros atstovai.

[12] Kai kurie autoriai, kaip atrodo, mano, jog raida, per kurią pasiekiama pusiausvyra, būtų *ta pati*, kaip tobulos konkurencijos sąlygomis. Tačiau taip nėra. Vien laipsniškas

dėl problemų, su kuriomis susiduria teoretikas, mėgindamas parodyti kaip ekonominė sistema pasiekia vadinamąją „racionalią" ar „optimalią" būklę ta prasme, kad patenkina tam tikras maksimumo sąlygas, nei dėl problemų, su kuriomis kasdieninėje praktikoje turi susidurti gamybos vadovai. O jeigu pripažįstame ankstesniąją patirtį kaip išeities poziciją, kaip tai daro dauguma socialistų ir ypač Karlas Kautsky, užduotis, žinoma, labai supaprastėja, ypač jeigu toji patirtis susijusi su stambiuoju verslu.

Antra, vėl pažvelgus į mūsų projektą išryškėja dar vienas dalykas: problemos, su kuriomis susiduria socialistinė vadovybė, ne tik gali būti sprendžiamos taip pat, kaip praktiškai sprendžiamos analogiškos komercinės vadovybės problemos, jas spręsti gali būti lengviau. Tuo galime nesunkiai įsitikinti, pastebėdami, kad vienas svarbiausių verslo sunkumų – sunkumas, kuris atima didžiąją dalį verslo vadovo energijos – yra netikrumas, kuris gaubia kiekvieną sprendimą. Labiausiai tą netikrumą lemia esamų ir potencialių konkurentų reakcija ir ekonominės padėties kaita. Nors visoks kitokio pobūdžio netikrumas neabejotinai išliks ir socialistinėje visuomenėje, šios dvi netikrumo rūšys veikiausiai visiškai išnyks. Socializuotų pramonės šakų ir įmonių vadovybė tiksliai žinotų, ką ruošiasi daryti jų partneriai, ir niekas jiems nekliudytų suderinti veiksmų [13]. Centrinė taryba galėtų ir tam tikru mastu netgi neišvengiamai veiktų kaip informacijos apdorojimo ir sprendimų koordinavimo centras – bent jau ne mažesniu mastu, kaip veiktų visa apimančio kartelio biuras. Tai sumažintų didžiulį vadybininkų darbo krūvį, ir tokiai sistemai tvarkyti jau nebereikėtų tiek proto jėgų, kiek reikia vedant bent kiek didesnę verslovę per audringą kapitalistinio pasaulio vandenyną. Šito pakanka mūsų teiginiui įrodyti.

taikymasis prie kainų pokyčių gali lengvai pražudyti patį tikslą. Štai kodėl tekste kalbu apie „kompetentingus" mėginimus ir klaidas.

13 Toks derinimas, jeigu jis vyksta kapitalistinėje ekonomikoje, pats savaime yra labai svarbus žingsnis socializmo linkme. Tiesą sakant, jis mažina perėjimo sunkumus ir pats yra pereinamojo etapo pradžios simptomas. Bekompromisinė kova prieš šią tendenciją yra tolygi kovai prieš socializmą.

XVII skyrius
PROJEKTŲ PALYGINIMAS

I. Įvadinės pastabos

Skaitytojas, lydėjęs mus iki šios vietos, žinoma, tikisi, kad dabar imsimės socialistinį projektą vertinti ir lyginti su kapitalistiniu. Galbūt protingiausia būtų jį šiuo požiūriu nuvilti. Juk tik tas, kuris visai neturi atsakomybės jausmo, gali nesuvokti, kad lyginti sistemą, su kuria esame susigyvenę, su sistema, kuri tėra vaizdinys – nė vienas socialistas nepripažins, kad Rusijoje jis visiškai įgyvendintas – yra nepaprastai rizikinga. Vis dėlto imsimės šios rizikos, visą laiką turėdami omenyje, kad šalia faktų ir argumentų srities, per kurią turėsime keliauti, yra dar individualių simpatijų, įsitikinimų bei vertinimų sritis, į kurią negalime žengti. Sėkmės galimybes padidinsime griežtai nusibrėždami tikslą ir atvirai pripažindami sunkumus bei kliūtis.

Pirmiausia nemėginsime lyginti komercinės ir socialistinės visuomenės kultūrinio pasaulio. Tai, ką pavadinau socializmo kultūriniu neapibrėžtumu, jau savaime užkerta kelią tai mėginti. Tačiau yra dar viena priežastis nuo tokio bandymo susilaikyti. Net jeigu socialistinė civilizacija turėtų visiškai apibrėžtą struktūrą, vis vien vargu ar būtų galima lyginti ir vertinti. Yra idealistų ir idėjinių maniakų, kurie čia nemato jokių problemų ir kaip vertinimo kriterijaus džiaugsmingai griebiasi kokio nors požymio, kuris jiems labiausiai patinka, – jie tikisi, kad jų socializmui tas požymis bus būdingas. Tačiau kai norime pasiekti daugiau ir pagal savo galimybes mėginame įsivaizduoti visus civilizacijos bruožus tiek jos saulėtekio, tiek saulėlydžio metu, iškart suvokiame, jog kiekviena civilizacija yra atskiras pasaulis, nelygintinas su kitais.

Tačiau yra vienas dalykas, kuris siejasi su realių ir potencialių kultūros laimėjimų lyginimu ir kartu priklauso mūsų pobūdžio analizės kompetencijai. Dažnai tvirtinama, kad socializmas, nukeldamas nuo individo pečių ekonominių rūpesčių naštą, išlaisvins neregėtą kultūrinę energiją, kuri dabar švaistoma kovai dėl duonos kasdienės. Tam tikru mastu tai tiesa – kiekviena „planinė" visuomenė gali atverti kultūrai didesnes galimybes, tačiau ji taip pat gali dėl kokių nors kitų priežasčių tas galimy-

bes ir gniuždyti. Galima paprieštarauti, kad viešoji valdžia, kiek ją pažįstame, vargu ar sugebėtų ieškoti talentų ir juos ugdyti; taip pat nėra pagrindo manyti, jog ji būtų greičiau įvertinusi Van Goghą negu tai padarė kapitalistinė visuomenė. Tačiau taip prieštarauti nėra korektiška. Juk viešosios valdžios kompetencija nebūtinai turi siekti taip toli. Būtina tik tai, kad Van Goghas gautų savo „pajamas" kaip ir kiekvienas kitas ir kad jis nepersidirbtų; kiekvienu normaliu atveju pakaktų – nors pagalvojęs nesu visiškai tikras, kad to pakaktų Van Gogho atveju, – suteikti reikiamą erdvę kūrybinių galių raiškai.

Rimtesnis būtų kitas prieštaravimas. Šiuose ir kituose dalykuose socializmo šalininkas paprastai neįvertina – dažnai net aistringai neigia – tą aplinkybę, kad tam tikri jo idealai dideliu mastu jau yra įgyvendinami. Kapitalizmas atveria kur kas daugiau galimybių talentui kopti sėkmės laiptais nei dauguma galvoja. Yra dalis tiesos toje tipiško buržua formulėje, kuri taip erzina daugybę rimtų žmonių, – kad tais, kurie nesugeba kopti šiais laiptais, neverta rūpintis. Tie laiptai galbūt neprilygsta kai kurių iš mūsų vaizdiniams, tačiau negalima sakyti, kad jų nėra. Šiuolaikinis kapitalizmas ne tik teikia lėšų globoti ir ugdyti beveik visų rūšių talentus ankstyvose jų raiškos stadijose – kai kuriais atvejais sunku rasti ne tiek lėšų talentams, kiek kandidatų siūlomoms lėšoms gauti, – bet dėl pačios savo struktūros kelia į viršų gabų individą ir dar labiau – gabią šeimą. Tad nors socialiniai nuostoliai yra galimi [1], ypač pusiau patologinio genialumo atvejais, jie vargu ar gali būti labai dideli.

II. Lyginamoji efektyvumo analizė

Tačiau neišeikime už ekonomikos mokslo ribų, nors, tikiuosi, skaitytojui jau tapo aišku, kad jai neteikiu svarbiausios reikšmės.

1. Kai taip susiaurini temą, jos ribos labiausiai akivaizdžios ir, vadinasi, galimos klaidos mažiausiai pavojingos pirmajame analizės žingsnyje,

[1] Pavyzdžiui, net jeigu analitiškai patikrinus paaiškėja, kad tai – nuostoliai, dažnai jie nepagrįstai išpučiami. Be to, kai kurie iš tų nuostolių nepriklauso nuo visuomenės santvarkos; ne visi nuostoliai, atsiradę kapitalistinėje santvarkoje yra nuostoliai, atsiradę dėl jos.

kai turime reikalą tik su projektais. Dar kartą atidėjus perėjimo problemas (jas aptarsime atskirai) ir sąlygiškai tarus, kad jos sėkmingai išspręstos, pakanka vien žvilgsnio į mūsų pateiktąjį įrodymą, kad socializmas galimas ir jį įmanoma įgyvendinti, kad įsitikintume, jog yra tvirtas pagrindas tikėti didesniu socializmo ekonominiu efektyvumu.

Šį pranašumą pakanka įrodyti stambaus, arba „monopolistinio", kapitalizmo atžvilgiu, nes tada pranašumas „konkurencinio" kapitalizmo atžvilgiu išplaukia *a fortiori*. Tai parodė VIII skyriuje atlikta analizė. Daugelis ekonomistų, remdamiesi tuo, kad visiškai nerealistinių prielaidų kontekstas leidžia konkurencinį kapitalizmą liaupsinti, įprato jį aukštinti kartu žemindami jo „monopolistinį" paveldėtoją. Tad noriu pakartoti, kad net jeigu ši panegirika būtų visiškai pagrįsta – o ji tokia nėra – ir net jeigu teoretiko tobuląją konkurenciją kada nors įgyvendintų transportas ar pramonė – o to taip pat niekada nėra buvę, – ir pagaliau net jeigu visi kaltinimai stambiajam verslui būtų visiškai pagrįsti – o tai irgi toli gražu nėra tiesa, – vis vien reikėtų pripažinti, kad realiai stambaus masto gamybos vienetų laikotarpio kapitalistinio ūkio efektyvumas yra daug didesnis negu ankstesnio smulkių ir vidutinių vienetų laikotarpio. Tai yra statistiškai įrodyta. Tačiau jeigu prisiminsime, kaip šis faktas aiškinamas teoriškai, tai suprasime dar ir tai, jog gamybos vienetų stambėjimas bei su juo susijusi verslo strategijos kaita buvo ne tik neišvengiami šalutiniai didėjančio efektyvumo padariniai, bet taip pat esminės jo prielaidos. Kitaip sakant, technologinės ir organizacinės galimybės, kuriomis daugmaž tobulos konkurencijos sąlygomis veikia tipiškos įmonės, niekada neleistų joms pasiekti tokių gerų rezultatų. Vadinasi, klausimas, kaip šiuolaikinis kapitalizmas veiktų tobulos konkurencijos sąlygomis, yra visai beprasmiškas. Tad visiškai nesvarbu, kad socializmas yra „monopolistinio", o ne konkurencinio kapitalizmo paveldėtojas, mums nėra beveik jokio reikalo nagrinėti šį atvejį.

Ekonominį sistemos efektyvumą redukuosime į gamybinį efektyvumą, nors ir tokiu atveju jį nėra lengva apibrėžti. Lyginamos alternatyvos, be abejo [2], turi priklausyti tam pačiam praeities, dabarties arba ateities

[2] Ši taisyklė turėtų būti akivaizdi, ir vis dėlto ji yra dažnai pažeidžiama. Pavyzdžiui, ekonominiai Sovietų Rusijos rodikliai dabar dažnai lyginami su caro valdomos Rusijos

laiko tarpui. Tačiau to nepakanka. Juk pagrindinis klausimas yra ne tai, ką *ex visu* tam tikro momento socialistinė vadovybė galėtų daryti su to laiko kapitalistine valdymo ir gamybos organizavimo sistema – mus tai domina ne daugiau negu tai, ką socialistinė vadovybė galėtų daryti su esamu vartojimo gėrybių inventoriumi. Domina tai, kokia valdymo ir organizacijos sistema būtų, jeigu ji būtų buvusi kuriama esant ne kapitalizmui, bet socializmui. Visa informacija apie faktinius ir potencialius gamybos išteklius, sukaupta per paskutinius dvidešimt metų, kad ir kokia ji būtų vertinga kitais požiūriais, mažai kuo gali padėti sprendžiant šią problemą. Galima tik kuo išsamiau aptarti socialistinės ir komercinės visuomenės ekonominių mechanizmų skirtumą ir po to mėginti įvertinti to skirtumo reikšmę.

Tarsime, kad lyginamuoju momentu demografinės sąlygos – gyventojų skaičius, jų kokybinės charakteristikos, skoniai ir amžius – yra daugmaž vienodos abiem atvejais. Tada santykinai efektyvesne laikysime tą sistemą, kurios atžvilgiu galima pagrįstai tikėtis, jog *ilgalaikės perspektyvos požiūriu* ji teiks didesnį vartojimo gėrybių srautą per tam tikrą laiko vienetą [3].

laimėjimais prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Tačiau ketvirtis amžiaus tokį lyginimą daro visiškai beprasmišką. Prasmingai lyginti tegalima tik ekstrapoliuotas tendencijas, remiantis, pavyzdžiui, 1890–1914 metų duomenimis.

[3] Kadangi socializmo ir kapitalizmo realių pajamų srautai tam tikru mastu bus sudaryti iš skirtingų prekių, o jiems bendros prekės išsidėstys šiek tiek skirtingomis proporcijomis – nors be papildomų hipotezių apie išlaidoms skirtų pajamų pokyčius neįmanoma įvertinti to skirtingumo svarbos – taip lyginant iškils sudėtingų teorinių problemų. Jeigu kapitalistinėje visuomenėje gaminama daugiau vyno negu duonos, o socialistinėje – atvirkščiai, tai kuris srautas didesnis? Mėginimas atsakyti į tokį klausimą susiduria su tais pačiais, tik dar didesniais sunkumais, su kuriais susiduriama lyginant tos pačios socialinės sistemos dabartinių ir būsimų metų pajamų srautus, t.y. sudarant bet kokį bendrojo produkto indeksą. Mūsų tikslui pakanka apibrėžimo, tenkinančio *teorinę* problemą: vienas iš srautų bus laikomas didesniu, jeigu ir tiktai jeigu jo bendroji piniginė vertė didesnė už kitą, neatsižvelgiant į tai, kuri piniginė sistema naudojama jiems abiems vertinti. Jeigu vienas srautas – didesnis, kai jie abu vertinami, tarkime, pagal kapitalistinę kainų sistemą, bet mažesnis pagal socialistinę, tada vadinsime juos lygiais, tarsi faktiškai jie būtų to paties dydžio pagal abi kainų sistemas, o tai paprasčiausiai reiškia, jog nemanome, kad tas skirtumas bus labai didelis. Šis apibrėžimas, žinoma, neišsprendžia *statistikos* problemos, nes neįmanoma tų srautų turėti vienu metu.

2. Šį apibrėžimą tenka komentuoti. Kaip matysime, jis netapatina ekonominio efektyvumo su ekonomine gerove ar su poreikių tenkinimo lygiu. Net jeigu *bet kuri* įsivaizduojama socialistinė ekonomika mūsų prasme būtų tikrai mažiau efektyvi negu *bet kuri* įsivaizduojama komercinė ekonomika, dauguma žmonių – faktiškai visi tie, kuriais tipiškas socialistas rūpinasi, – vis vien galėtų „jaustis geriau", būti „laimingesni" ar „labiau patenkinti" pirmojoje, o ne antrojoje visuomenėje. Pirmas ir pagrindinis atsakymas yra tai, kad santykinis efektyvumas išsaugo nepriklausomą reikšmę net ir tokiais atvejais bei kad visais kitais atvejais jis bus svarbi aplinkybė. Antra, aš nemanau, kad daug prarandame laikydamiesi kriterijaus, kuris neatsižvelgia į šiuos aspektus. Tačiau tai – labai ginčytina, tą dalyką tenka kiek nuodugniau aptarti.

Pirmiausia įsitikinę socialistai bus patenkinti jau vien dėl to, kad gyvena socialistinėje visuomenėje [4]. Socializmo duona jiems gali būti skanesnė už kapitalistinę vien todėl, kad ji socialistinė, ir ji būtų jiems skanesnė net tada, jei joje surastų pelių. Jeigu, be to, kuri nors socialistinė sistema tenkintų tam tikrų žmonių grupių moralinius principus, kaip kad, pavyzdžiui, egalitarinis socializmas tenkintų daugelio socialistų moralinius principus, jie tą faktą ir atitinkamą tų žmonių teisingumo jausmo tenkinimą neabejotinai įtrauktų į sistemos pranašumų sąrašą. Toks moralinis atsidavimas toli gražu nėra bereikšmis, jis padeda sistemai veikti; į jo svarbą net efektyvumui, kaip mes jį suprantame, dar atkreipsime dėmesį vėliau. Tačiau kiekvienu atveju verta pripažinti, kad visa frazeologija apie teisingumą ir panašius dalykus galiausiai remiasi tuo, kad mums patinka arba nepatinka tam tikra visuomenė.

Tačiau atrodo, jog yra grynai ekonominis argumentas, pateisinantis egalitarinį arba tokį socializmą, kurio struktūra numato didesnę pajamų lygybę. Bent jau tie ekonomistai, kurie nejaučia sąžinės graužimo norų patenkinimą laikydami išmatuojamu dydžiu ar lygindami bei sudėdami

Kodėl tekste pabrėžiami žodžiai *ilgalaikės perspektyvos požiūriu*, paaiškina šios knygos VII skyriuje pateikta analizė.

[4] Kartais siūloma nekreipti dėmesio į pripažįstamus socialistinių planų trūkumus vien dėl privilegijos tapti socialistinės visuomenės nariais. Šis argumentas, atvirai reikšdamas tikruosius socialistų jausmus, toli gražu nėra toks neprotingas, kaip gali pasirodyti. Tiesą sakant, jis visus kitus argumentus verčia perteklinius ir nereikalingais.

skirtingų žmonių pasitenkinimo lygį, turi teisę sakyti, kad esamos vartojimo gėrybių atsargos ar jų srautas teiks maksimalų pasitenkinimą, jeigu jis bus dalijamas po lygiai. Vadinasi, egalitarinė sistema, jeigu ji veiktų taip pat efektyviai kaip komercinė, teiktų aukštesnį gerovės lygmenį. Tai gali būti tiesa, net jei ta egalitarinė sistema būtų šiek tiek mažiau efektyvi. Dauguma šiuolaikinių teoretikų šį argumentą atmestų dėl to, kad pasitenkinimo negalima išmatuoti, arba dėl to, kad skirtingų žmonių pasitenkinimo negalima nei prasmingai lyginti, nei sudėti. Mums nebūtina žengti taip toli. Pakanka pastebėti, kad egalitarinį argumentą ypač silpnina prieštaravimas, kurį iškėlėme analizuodami monopolinę praktiką: problema yra ne ta, kaip paskirstyti tam tikrą gėrybių kiekį. Komercinėje visuomenėje, kuri pripažįsta neribotą nelygybę, darbo pajamos gali būti didesnės negu egalitariniame socializme, kuris deklaruoja lygias pajamas. Kol nebūsime pakankamai įtikinti dėl to, kad socialistinė gamyba bus bent jau tokia pat efektyvi kokia lyginimo momentu yra, buvo ar gali būti komercinė, paskirstymo argumentas nebus įrodytas – faktiškai jis bus *petitio principii* – net jeigu nuspręstume juo vadovautis [5]. Ir kai tik gamybos efektyvumo klausimas išsprendžiamas, paskirstymo argumentas daugeliu atvejų tampa pertekliniu; jeigu jis nėra grindžiamas vien moraliniais idealais, jis turi šiokią tokią reikšmę tik ribiniais atvejais.

3. Yra dar viena priežastis, kodėl panašūs gamybos efektyvumo lygiai gali būti siejami su skirtingu gerovės lygiu. Dauguma socialistų tiki, kad net tada, kai nacionalinės pajamos būtų tokios pat, socialistinė visuomenė būtų turtingesnė už kapitalistinę, nes pirmoji ekonomiškiau jas naudotų. Šią ekonomiją lemia tai, kad tam tikro tipo visuomenė gali dėl savo vidaus organizacijos būti abejinga ar priešiška tikslams, kuriems kitokio tipo visuomenė, taip pat dėl savo vidaus organizacijos, skiria geroką savo išteklių dalį. Pavyzdžiui, pacifistinis socializmas sumažintų ginkluotę, ateistinis – išlaidas bažnyčiai ir, atitinkamai, abu galėtų turėti daugiau ligoninių. Tai yra savaime suprantami dalykai. Tačiau šie faktai susiję su vertybėmis, kurios negali būti be jokių sąlygų skiriamos tik socializmui,

[5] Argumentas, kurį čia atmetame, gali būti formuluojamas ir taip: esant kitoms lygioms sąlygoms, socialistinis maksimumas yra didesnis už konkurencinį maksimumą. Tačiau kadangi abu maksimumai savo prigimtimi yra grynai formalūs, nėra prasmės juos lyginti, tai jau turėjo išaiškėti iš ankstesnių samprotavimų.

nors jos gali būti būdingos atskiriems socialistams, šie dalykai mūsų čia nedomins.

Beveik kiekviena socialistinė visuomenė, išskyrus platoniškąją atmainą, tikrai įgyvendintų kitokio pobūdžio ekonomiją, būtent pašalintų nedirbančių, „dykinėjančių turtuolių" klasę. Kadangi socialisto požiūriu visiškai dera nekreipti dėmesio į šiai grupei priklausančių individų pasitenkinimo lygį ir galima teikti kultūrinėms jos funkcijoms nulinę vertę (nors civilizuoti socialistai mėgina švelninti tą požiūrį, pridurdami „šiandienos pasaulyje"), socialistinis režimas čia akivaizdžiai gali turėti grynos naudos. Kiek prarandame naudodami efektyvumo kriterijų, kuris į tai neatsižvelgia?

Žinoma, šių laikų pajamų ir paveldėjimo mokesčiai sparčiai mažina šią problemą, o kur dar fiskaliniai metodai naudojami dabartiniam karui finansuoti. Tačiau patys šie mokesčiai yra antikapitalistinės nuostatos išraiška, ir jie galbūt yra tipiškai kapitalistinių pajamų naikinimo pradžia. Tad turime nagrinėti tokią kapitalistinę visuomenę, kurios ekonominės šaknys dar nėra taip pakertamos. Atrodo, kad galima visiškai pagrįstai imti 1929 metų Jungtinių Valstijų duomenis [6].

Susitarkime turtingais žmonėmis laikyti tuos, kurie gauna didesnes negu 50 000 dolerių pajamas. 1929 metais jie apytikriai gavo 13 milijardų iš bendrųjų nacionalinių maždaug 93 milijardų dolerių pajamų [7]. Iš šių 13 milijardų turime atimti mokesčius, santaupas bei dovanas, skirtas viešiems reikalams, nes panaikinęs šiuos dalykus socialistinis režimas negautų jokios ekonomijos; „sutaupyti" tikrąja šio žodžio reikšme galima tik turtingųjų asmeninio vartojimo išlaidas [8]. Šias sunku tiksliai įvertinti.

[6] Šiam testui Jungtinės Valstijos yra tinkamiausia šalis. Daugelyje Europos šalių problemą komplikuotų (bent jau XIX amžiuje ar net iki 1914 metų) tai, kad ten buvo didelių pajamų, susiklosčiusių ikikapitalistiniais laikais ir padidėjusių dėl kapitalizmo raidos.

[7] Žr. H. G. Moulton, M. Levin, and C. A. Warburton, *America's Capacity to Consume* (1934), p. 206. Žinoma, visi šie skaičiai labai apytiksliai. Čia įskaičiuojamos profesinės ir investicinės pajamos, taip pat pajamos iš nuosavybės pardavimo bei sąlyginai skaičiuojamos pajamos iš nuosavų namų.

[8] Kaip matysime, tai, kad socialistinė valdžia, pagal mūsų prielaidą, šias santaupas ir dovanas naudotų kitokiems tikslams, neturi reikšmės mūsų argumentui.

Visa, ko galime tikėtis, tai susidaryti vaizdą apie šiuos dydžius. Kadangi dauguma ekonomistų, drįsusių vertinti, kalba apie vieną trečiąją 13 milijardų dalį, galime tvirtinti, kad tos išlaidos sudaro ne daugiau kaip 41/3 milijardo arba 4,6% bendrųjų nacionalinių pajamų. Šie 4,6% apima visas vartojimo išlaidas nuo verslo ir profesinių pajamų, tad dykinėjantys turtuoliai negali absorbuoti daugiau nei 1–2% nacionalinių pajamų. Be to, kol dar tebeveikia šeimos motyvai, net ir tai negali būti laikoma veiksniu, neturinčiu reikšmės ekonomikos efektyvumui. Kai kurie skaitytojai, neabejotinai, pamanys, kad 50 000 dolerių riba yra nepagrįstai aukšta. Suprantama, galima pasiekti didesnės ekonomijos, jei būtų panaikintos arba sumažintos iki pragyvenimo lygio minimumo pajamos visų tų žmonių, kurie ekonominiu požiūriu dykinėja, nors jie būtų ne turtingi, o vargšai [9]. Gali pasirodyti, kad galima dar daugiau sutaupyti paskirsčius visas didesnes pajamas taip, kad jos labiau atitiktų darbo rezultatus. Tačiau argumentai, pateikti sekančiame skyriuje, rodo, kad šio pobūdžio lūkesčiai veikiausiai nepagrįsti.

Nenoriu kategoriškai to teigti. Jeigu skaitytojas teikia daugiau reikšmės šiai ekonomijai negu, mano manymu, verta, tai padaryta išvada galios tik *a fortiori*.

III. Bandymas pagrįsti socialistinio projekto pranašumą

Taigi mūsų naudojamas lyginamojo pranašumo kriterijus apima daugiau dalykų negu atrodo iš pirmo žvilgsnio. Tačiau ar šis kriterijus leidžia teigti, kaip rašiau anksčiau, kad socialistinis projektas – pranašesnis?

Skaitytojas, kuris įdėmiai sekė VIII skyriaus analizę, gali tuo suabejo-

[9] Tenka pastebėti, kad pajamos, kurias sudaro vien tik sangrąžos iš investicijų, toli gražu neįrodo, kad jų gavėjas yra dykinėtojas – investiciniuose projektuose gali būti įgyvendintas jo darbas. Mokyklinis pavyzdys čia pasitarnaus geriau negu ilgi argumentai: tarkime, kad žmogus pats įdirba žemės plotą; pajamos, kurias jis gaus, bus „pajamos iš žmogaus sukurtos gamybos priemonės" arba, kaip sako ekonomistai, bus kvazirenta. Jeigu įdirbis yra išliekantis ir pastovus, tai tokios pajamos nesiskiria nuo tikros žemės rentos ir, vadinasi, atrodo kaip tikri neuždarbiautos, nors iš tiesų jos tėra darbo užmokesčio atmaina, atlygis už asmens gamybines pastangas. Apibendrindami galime sakyti, kad darbu galima gauti ir kitokių pajamų, nebūtinai tik darbo užmokestį.

ti. Kaip matėme, dauguma argumentų už socialistinį ir prieš kapitalistinį režimą žlunga, kai kaip reikiant atsižvelgiama į sąlygas, kurias verslui sukuria sparti pažanga. Kai kurie iš tų argumentų, kai juos atidžiau išnagrinėji, veikiau leidžia teigti priešingai. Daugelis reiškinių, kurie atrodo patologiniai, atsiskleidžia kaip fiziologiniai – jie yra svarbūs per kūrybinio naikinimo procesą. Daugelis reiškinių, kurie atrodo kaip išteklių švaistymas, teikia kompensaciją, o ši kartais visiškai, kartais iš dalies paneigia tokį įspūdį. Socialiai iracionaliai pasiskirstę ištekliai toli gražu nėra nei toks dažnas, nei toks svarbus reiškinys, kaip jį vaizduoja. Be to, kai kuriais atvejais tikimybė, kad jis bus ir socialistinėje ekonomikoje, nėra mažesnė. Pertekliniai pajėgumai, kurių iš dalies taip pat neišvengtų socialistinė ekonomika, dažnai gali būti paaiškinami taip, kad kritika praranda reikšmę. Ir net nepagydomos ydos galiausiai tėra šalutiniai padariniai laimėjimų, o šie – tokie didingi, kad atperka daugybę nuodėmių.

Atsakymas į mūsų klausimą išplaukia iš paskutinės ankstesnio skyriaus pastraipos. Ar jis pagrįstas galima abejoti tik tol, kol kapitalizmo evoliucija skleidžiasi visa savo galia. Jis virsta nepaneigiamu, kai tik jos ekonominis mechanizmas pradeda *pastoviai* strigti dėl vidinių ar išorinių to mechanizmo gedimo priežasčių.

Yra atvejų, kai kapitalistinė pramonė patenka į tokias sąlygas, kad jos kainų ir gamybos apimčių teoriškai neįmanoma apibrėžti. Tokia padėtis gali susidaryti, nors nebūtinai visada, kai yra oligopolija. Socialistinėje ekonomikoje viskas – išskyrus praktiškai nereikšmingus atvejus – yra vienareikšmiai apibrėžta. Tačiau net ten, kur egzistuoja teoriškai apibrėžiama būklė, kapitalistinė ekonomika daug sunkiau ir brangiau ją pasiekia negu socialistinė. Pirmuoju atveju reikia nesuskaičiuojamų žingsnių ten ir atgal, sprendimus tenka priimti netikrumo atmosferoje, kuri menkina veiksmų efektyvumą; socialistinė ekonomika neturės nei tokios strategijos, nei tokio netikrumo. Tai pasakytina ne tik apie „monopolistinį" kapitalizmą, bet dar labiau – nors jau dėl kitokių priežasčių – apie konkurencinę kapitalizmo atmainą, – primenu, tai rodo javų ciklo [10] pavyzdys, – bei tai, kaip elgiasi daugmaž konkurencingos pramonės šakos per bendrą ar šakinę depresiją.

[10] Žr. VIII skyrių.

Visa tai turi didesnę reikšmę negu atrodo iš pirmo žvilgsnio. Šie apibrėžti gamybos problemų sprendimai yra racionalūs arba optimalūs esamomis sąlygomis, ir visa, kas sutrumpina, palengvina arba apsaugo kelią į tokius sprendimus, visada taupo žmonių energiją ir materialius išteklius, mažina kiekvieno įgyvendinto projekto kaštus. Jeigu šie sutaupyti ištekliai nėra iššvaistomi, efektyvumas, kaip mes jį suprantame, neišvengiamai didėja.

Šiuo požiūriu pasitvirtina kai kurie sunkiausi priekaištai kapitalistinei sistemai, kuriuos jau minėjome. Pavyzdžiui, dėl perteklinių pajėgumų. Netiesa, kad tokio reiškinio visiškai neliktų socializmo sąlygomis; centrinė taryba elgtųsi neracionaliai, jei reikalautų, kad naujas geležinkelis, nutiestas per dar neįsisavintą regioną, veiktų visu pajėgumu. Taip pat netiesa, kad pertekliniai pajėgumai visada nuostolingi. Tačiau yra tokio pajėgumų pertekliaus rūšių, kurių socialistinė administracija galėtų išvengti. Pirmiausia tai pasakytina apie rezervinius pajėgumus, skiriamus ekonominiams karams. Kad ir kokia būtų šio konkretaus atvejo reikšmė – aš nemanau, kad ji labai didelė, – jis iškelia aikštėn dalyką, apie kurį jau esu kalbėjęs: kapitalistinė sistema per savo evoliuciją sukelia reiškinių, kurie šios sistemos požiūriu yra arba gali būti visiškai racionalūs ir net būtini, taigi, kurie kapitalistinės santvarkos požiūriu nėra jokie trūkumai; nėra jie ir „monopolistinės" sistemos trūkumai, kai šią lyginame su konkurencine, ypač jeigu rezultatai, kuriuos sukuria pirmoji, yra šiai nepasiekiami; tačiau net ir tokiu atveju jie vis dėlto gali būti laikomi trūkumais, jei vertini juos iš socialistinio projekto perspektyvos.

Tai ypač pasakytina apie daugumą tų išteklių, kurie apibrėžia ekonominio ciklo mechanizmą. Kapitalistiniam verslui netrūksta reguliacijos mechanizmų, ir kai kuriuos iš jų galėtų naudoti socialistinė gamybos ministerija. Planuojama pažanga ir ypač sistemingai bei koordinuotai ir racionaliu laiku visose ekonomikos šakose diegiamos naujovės nepalyginamai efektyviau užkirstų kelią staigiems pakilimams ir nuosmukiams negu tai gali padaryti automatiškai svyruojanti palūkanų norma ar manipuliuojama kredito pasiūla. Tiesą sakant, tai pašalintų ekonomikos ciklo kaitos priežastis, tuo tarpu kapitalistinės santvarkos sąlygomis juos galima tik sušvelninti. Pasenusių dalykų šalinimas, kuris kapitalizmo, ypač konkurencinės jo atmainos, sąlygomis sukelia trumpalaikį paralyžių bei

padaro nuostolių, kurie tik iš dalies yra pateisinami, socializmo sąlygomis taptų paprastesnis ir priartėtų prie kasdieniškos „apsivalymo nuo senienų" idėjos: visa apimantis planas iš anksto numatytų, kur perkelti pasenusių įmonių ar įrenginių dar naudotinus komponentus. Štai konkretus pavyzdys – kapitalizmo sąlygomis krizė, kilusi tekstilės pramonėje, gali sustabdyti gyvenamųjų namų statybą; socializmo sąlygomis, žinoma, taip pat gali prireikti staigiai sumažinti tekstilės gamybą, nors tokia tikimybė nėra didelė; tačiau tai būtų motyvas veikiau plėsti, o ne stabdyti gyvenamųjų namų statybą.

Kad ir kokie būtų ekonominiai tikslai tų, kurie turi galią įgyvendinti savo siekius, socialistinė administracija galėtų juos įgyvendinti lengviau bei pigiau ir be visų tų kaštų, kurie neišvengiamai atsiranda, kai kapitalistinėje santvarkoje mėgini planuoti pažangą. Pavyzdžiui, socialistinė administracija galėtų vykdyti kursą, kuris atitinka ilgalaikę gamybos kryptį, ir taip sustiprintų tendenciją, kuri, kaip matėme, nėra svetima stambaus verslo strategijai. Visą mūsų argumentą galima glaustai išreikšti teiginiu, kad socializmas reiškia pažangą paties stambaus verslo nužymėtame kelyje, arba, dar kitaip sakant, kad socialistinė administracija, ko gero, gali pasirodyti pranašesnė už stambaus verslo kapitalizmą taip pat, kaip stambaus verslo kapitalizmas pasirodė pranašesnis už tą konkurencinio kapitalizmo atmainą, kurios prototipas prieš šimtmetį buvo Britanijos pramonė. Visiškai gali būti, kad ateities kartos žvelgs į socialistinio plano nepilnavertiškumo įrodymus panašiai kaip mes dabar žvelgiame į Adamo Smitho argumentus prieš akcines bendroves – šie juk taip pat nebuvo visiškai nepagrįsti.

Žinoma, visa, ką iki šiol parašėme, susiję tik su projektų logika, taigi, tik su „objektyviomis" galimybėmis, kurių socializmas galbūt nei nepajėgs įgyvendinti. Tačiau projekto logikos požiūriu neįmanoma paneigti, kad socialistinis planas yra racionalesnis. Toks teiginys man atrodo visiškai pagrįstas. Racionalumas čia nėra priešpastatomas iracionalumui. Ūkininkas, kurio reakcija į kiaulių ir pašarų kainas sukelia „kiaulišką" ciklą, pagal savo vietos ir laiko aplinkybes elgiasi visiškai racionaliai. Lygiai taip pat racionaliai elgiasi koncerno vadovybė, manevruodama oligopolinėje situacijoje, arba įmonė, plečianti veiklą per ekonomikos pakilimą bei mažinanti per jos nuosmukį. Skirtumą lemia racionalumo pobūdis ir mastas.

Žinoma, tai toli gražu ne vienintelis argumentas, kuriuo galima paremti socialistinį planą. Tačiau jeigu nagrinėjame grynąją socialistinės ekonomikos logiką, tai dauguma kitų argumentų, jei negalima įrodyti, kad jie klaidingi, faktiškai yra būtent šio argumento vediniai.

Pavyzdžiui, nedarbas – viena svarbiausių problemų. II dalyje parodėme, kad, pačių bedarbių interesų požiūriu, pakankamai pažengusioje kapitalistinėje visuomenėje, kai jau atsiranda sėkmingos socializacijos galimybė, tie interesai ginami visai neblogai. Tuo tarpu nagrinėjant visuomenės patiriamus nuostolius, šis argumentas rodo, kad socialistinė visuomenė nedarbą galės sumažinti pirmiausia šalindama depresijas, o ir ten, kur jis atsiras (ypač dėl diegiamų technologijos naujovių), gamybos ministerija bus pajėgi – nesvarbu, ką ji konkrečiai darys, – perkelti žmones į kitas iš anksto numatytas veiklos sritis, žinoma, jei tik apskritai bus išnaudojama planavimo galimybė.

Dar vienu, nors ir ne tokiu svarbiu, požiūriu socialistinis planas racionalesnis dėl to, kad kapitalistinėje santvarkoje naujoves paprastai diegia pavieniai asmenys; jas diegiant tenka prarasti daug laiko ir įveikti priešinimąsi. Dėl didelių pažangos tempų paprastai išlieka daug įmonių, kurios naudoja seną technologiją ar apskritai veikia santykinai neefektyviai. Socialistinėje santvarkoje kiekvieną naujovę teoriškai galima įdiegti dekretu, o neefektyvią gamybą nedelsiant nutraukti. Mano nuomone, tai mažesnis pranašumas, nes kapitalizmas paprastai taip pat gana sėkmingai naikina neefektyvią gamybą. Žinoma, visai kitas klausimas, kaip šiuo konkrečiu didesniu ar mažesniu pranašumu pasinaudos biurokratija; galima pasikliauti nebent tuo, kad padori biurokratija pakels savo narius iki *savo* lygio, tačiau tai dar nieko nesako apie tą lygį. Galimas pranašumas praktiškai gali virsti savo priešybe – šios galimybės negalima užmiršti.

Kitas pavyzdys – mažų ir vidutinių įmonių vadovai arba savininkai-vadovai paprastai yra inžinieriai, prekybininkai ir organizatoriai, ir net būdami gabūs, jie visose srityse retai gali vienodai gerai veikti. Dažnai pastebima, kad net sėkmingai veikiančios verslovės vienokiu ar kitokiu požiūriu tvarkomos tik vidutiniškai – tai rodo efektyvumo ekspertų ataskaitos – tad jų vadovai iš dalies užima ne savo vietą. Socialistinė ekonomika galėtų – tai jau daro šiuolaikinis stambiausias verslas – panaudoti juos efektyviau, tai yra nukreipti į tas sritis, kur jie daugiausia nusimano.

Tačiau yra akivaizdžių priežasčių, į kurias čia neverta gilintis, rodančių, kad vargu ar taip atsitiks.

Yra dar vienas itin reikšmingas pranašumas, kurio neatspindi mūsų nupieštas projektas. Ryškiausias komercinės visuomenės bruožas yra riba tarp privačios ir viešosios sferos, arba, jei patinka, tas faktas, kad komercinėje visuomenėje privati sfera apima nepalyginamai daugiau dalykų negu feodalinėje arba socialistinėje. Privati sfera skiriasi nuo viešosios ne tik kaip sąvoka, bet ir realiai. Didele dalimi jas užima skirtingi žmonės (vietos savivaldos istorija yra akivaizdžiausia išimtis), jos vadovaujasi skirtingais ir dažnai nesuderinamais principais, laikosi skirtingų ir dažnai nesuderinamų elgesio taisyklių.

Tokia tvarka gimdo beveik nuolatinę trintį, kurios paradoksalumas turėtų mus stebinti, jeigu nebūtume prie jos taip pripratę. Faktiškai ši trintis reiškiasi jau daug anksčiau, dar iki antagonizmo, kuris kilo dėl reidų į buržuazijos valdas – tuos reidus vis sėkmingiau rengia viešasis sektorius. Šis antagonizmas neišvengiamai virsta kova. Dauguma valstybės ekonominių veiksmų tada atsiskleidžia tuo aspektu, kurį gerai apibūdina senųjų buržuazinių ekonomistų frazė – valstybės *kišimasis.* Tokie veiksmai yra iš tiesų kišimasis kiekviena šio žodžio prasme, ypač ta, kad jie trikdo ir paralyžiuoja privačią gamybą. Negalima sakyti, kad jie dažnai pasiteisina, net tada, kai siekiama padidinti gamybos efektyvumą. Tačiau tiek, kiek jie pasiteisina, centrinės tarybos veiksmai turėtų daugiau sėkmės šansų; tuo tarpu kaštų ir nuostolių, kuriuos neša pati ta kova, socializmo sąlygomis būtų visiškai išvengta. Šie kaštai yra ženklūs, ypač jeigu atsižvelgsime į visus tuos rūpesčius, kuriuos kelia nesibaigiančios inspekcijos bei teisminis persekiojimas, ir jeigu suvoksime slopinantį jų poveikį energijai, kuri verslą stumia į priekį.

Vieną šių kaštų dalį verta minėti atskirai. Turiu omenyje tą reiškinį, kai žmonių sugebėjimai naudojami vien gynybai. Didžiausia teisininkų darbo dalis skiriama verslo kovai su valstybe ir jos institucijomis. Nesvarbu kaip ją vadinsime – piktybiniu priešinimusi visuomenės gerovei ar visuomenės gerovės gynimu nuo piktybinio kišimosi. Socialistinė visuomenė neturėtų nei tokio teisinės veiklos poreikio, nei galimybės. Gauta ekonomija negali būti matuojama vien minėtų teisininkų honorarais. Tai nėra reikšminga suma. Kur kas reikšmingesni socialiniai nuostoliai, ku-

rie atsiranda dėl tokios neproduktyvios daugybės geriausių protų veiklos. Žinant, koks retas dalykas yra geras protas, šių įsiliejimas į kitas veiklos sritis gali turėti išties didelę reikšmę.

Trintis arba antagonizmas tarp privačios ir viešosios sferos labiausiai sustiprėjo po to, kai sumažėjus valdovų pajamoms iš feodų, valstybė pradėjo gyventi iš lėšų, privačios sferos kuriamų privatiems asmenims, – lėšų, kurios turi būti atitraukiamos politine jėga [11]. Viena vertus, mokesčiai iš esmės yra komercinės visuomenės atributas, arba, jeigu priimame pirmajame skyriuje pateiktą valstybės sampratą, – pačios valstybės atributas; kita vertus, jie beveik neišvengiamai [12] daro žalą gamybai. Maždaug iki 1914 metų – jei ribosimės tik naujausiais laikais – toji žala apsiribojo gana siaura sritimi. Vėliau mokesčiai pamažu virto didžiausiu verslo ir šeimos išlaidų straipsniu ir svarbiausiu nepatenkinamo ekonomikos funkcionavimo veiksniu. Dar daugiau, siekiant išplėšti kuo didesnį kąsnį iš besipriešinančio organizmo buvo sukurtas milžiniškas administracinis aparatas, kuris užsiima tik tuo, kad grumiasi su buržuazija dėl kiekvieno jos pajamų dolerio. Tas organizmas savo ruožtu išsiugdė gynybinių organų ir didžiulę pastangų dalį skiria savigynai.

Čia akivaizdžiausiai atsiskleidžia išteklių švaistymo mastai, kuriuos kelia visuomenės sudėtinių principų konfliktas. Šiuolaikinis kapitalizmas, užsidirbdamas duoną kasdienę, remiasi pelno principu, tačiau neleidžia tam principui įsiviešpatauti. Tokio konflikto ir, žinoma, tokių švaistymo mastų neturėtų socialistinė visuomenė. Kadangi ji valdytų visus pajamų šaltinius, mokesčiai galėtų išnykti kartu su valstybe arba, jeigu mano valstybės samprata nesusilauktų pripažinimo, – kartu su buržuazine valstybe. Juk sveikas protas sako, kad būtų absurdiška, jei centrinė taryba pirmiausia išdalytų pajamas, o po to lakstytų paskui gavėjus mėgindama dalį jų susigrąžinti. Radikalai, kritikuojantys buržuaziją, neįžvelgia mokesčiuose nieko bloga, išskyrus tai, kad jie per maži. Jeigu mąstytų blaiviau, jie jau būtų suvokę, kad čia esama vieno svariausių argumentų, rodančių socialistinio plano naudą.

[11] Teorija, aiškinanti mokesčius pagal analogiją su klubo įnašais ar su mokėjimu, pavyzdžiui, už gydytojo paslaugas, tik rodo, kad šiai visuomenės mokslų sričiai dar svetimi mokslinio mąstymo įpročiai.

[12] Būna išimčių, tačiau praktiniu požiūriu jos neturi reikšmės.

VIII skyrius
ŽMOGIŠKASIS VEIKSNYS

Įspėjimas

Galimas dalykas, kad daugelis socializmo oponentų pripažins mūsų išvadas, tačiau pripažins jas tik su tokia išlyga: „Taip, žinoma, jeigu socialistinei valstybei vadovaus pusdieviai ir arkangelai, tada galbūt viskas taip ir bus. Tačiau akivaizdu, kad tokios būtybės jai nevadovaus, o žinant žmogaus prigimtį kapitalistinė alternatyva su jos paskatų sistema, atsakomybės ir atlygio pasiskirstymo mechanizmu, net nebūdama geriausia iš visų galimų santvarkų, praktiškai vis dėlto yra geriausia".

Šis atsakymas turi dalį tiesos. Viena vertus, turime saugotis ne tik tų pavojų, kurie slypi kiekviename mėginime lyginti realybę su *idėja*, bet ir tų klaidų bei klystkelių, kurie gresia kiekvienam bandymui lyginti realybę su *idealu* [1]. Kita vertus, nors jau pakankamai daug aiškinau, kodėl socializmo negalima ginti vien abstrakčiais argumentais, o tik remiantis konkrečiomis sąlygomis ir istorinių laikotarpių ypatybėmis, dabar šis santykis tampa daug svarbesnis, negu tada, kai nagrinėjome tik projektus.

[1] Idėja, schema, modelis ar projektas taip pat įkūnija idealą, tačiau tik logine prasme; toks idealas reiškia tik tai, jog neatsižvelgiama į neesminius dalykus – pateikiamas, taip sakant, tik grynas projektas. Žinoma, galima ginčytis dėl to, kas turi būti laikoma esme ir kas, atitinkamai, nukrypimu nuo esmės. Nors tai turėtų būti analizės problema, meilė ir neapykanta vis vien gali į čia prasmukti: socialistai paprastai stengiasi įtraukti į kapitalizmo projektą kuo daugiau neigiamų bruožų; atsisocialistai tą pat daro su socializmo projektu; kiekviena pusė mėgina „nuplauti" savąjį projektą įtraukdamos kuo daugiau jo „trūkumų" į neesminių dalykų, arba į nukrypimų, sąrašą. Net jeigu konkrečiu atveju sutariama laikyti kai kuriuos reiškinius nukrypimu, vis vien galima nesutarti dėl to, kokiu laipsniu jų sistemos toleruoja tokius nukrypimus. Pavyzdžiui, buržuaziniai ekonomistai paprastai laiko „politinio kišimosi" padariniu tuos kapitalizmo bruožus, kurie jiems nepatinka, tuo tarpu socialistai tą politinį kišimąsi laiko neišvengiamu kapitalizmo raidos rezultatu, kurį lemia pati kapitalistinė sistema. Nors aš pripažįstu visus šiuos sunkumus, nemanau, kad jie turi reikšmės analizei, kurią, kaip gali pastebėti profesionalus skaitytojas, konstruoju taip, kad būtų galima jų išvengti.

I. Bet kokia argumentacija – istoriškai santykina

Šią mintį vaizdingesnę padarys analogija. Feodalinėje visuomenėje daugelis tų dalykų, kuriuos mes visi, įskaitant atkakliausius privačios nuosavybės gynėjus, laikome išimtine valstybės valdžios prerogatyva, buvo tvarkomi taip tarsi šios valstybės funkcijos būtų privačios nuosavybės objektas ir privačių pajamų šaltinis. Kiekvienas vasalinių santykių hierarchijos riteris ar feodalas savo feodą laikė dėl pajamų, o ne todėl, kad jam buvo atlyginama už feodo *valdymą*. Tai, ką šiandieną vadiname tokio valdymo viešosiomis paslaugomis, buvo tik atlygis už paslaugas, teikiamas aukštesnės hierarchinės pakopos asmeniui, arba senjorui. Net ir tai ne visai tiksliai atspindi reikalo esmę: jis turėjo savo feodą todėl, kad būdamas riteris ar senjoras turėjo į jį teisę, nepaisant to, ką jis ten daro ar ko nedaro. Žmonės, neturintys istorinės nuovokos, tokią padėtį yra linkę laikyti grynu „piktnaudžiavimu". Tai visiškai nepagrįsta. Savo epochos sąlygomis – kaip ir visos kitos institucinės sistemos, feodalizmas gyveno ilgiau už „savąją" epochą, – ši tvarka buvo vienintelė galima ir jos naudojamas metodas buvo vienintelis galimas būdas toms viešosioms paslaugoms teikti. Jeigu Karlas Marxas būtų atsiradęs, tarkime, XIV amžiuje ir būtų buvęs tiek kvailas, kad reikalautų kitokių viešųjų paslaugų teikimo metodų, jam būtų lengvai išaiškinta, kad toji sistema yra puikus instrumentas atlikti funkcijas, kurios be jos apskritai negalėtų būti atliekamos, ir, konkrečiai, kad „žinant žmogaus prigimtį" pajamų motyvas yra būtina viešųjų tarnybų funkcionavimo sąlyga; pašalinti šį motyvą būtų tolygu sukelti chaosą, tad visai pagrįstai į tokį ketinimą būtų buvę žiūrima kaip į neįgyvendinamą utopiją.

Panašiai, tuomet, kai Anglijos tekstilės fabrikas buvo vienas didžiausių kapitalistinės ekonomikos laimėjimų – maždaug iki 1850 metų – socializmas būtų buvęs visiškai neįgyvendinama svajonė, ir nei vienas susipratęs socialistas nei dabar, nei tada nebūtų manęs kitaip. Šeimininko ranka, kuri nupeni gyvulius, kuri paverčia smėlį auksu, žąsis, kuri deda aukso kiaušinius, – šie ir panašūs namudinės išminties deimančiukai paprastiems žmonėms buvo nepaneigiamos tiesos. Siūlau socializmo bičiuliams geresnį polemikos būdą – neverta iš oponento šaipytis, tikintis, kad jis, toks pat ambicingas ir jautrus intelektualas kaip ir jie, liausis

priešgyniavęs, kai tik pajus, jog gali tapti pajuokos objektu; verčiau pripažinkime, kad naivuoliai savo istorinėje aplinkoje buvo savaip teisūs ir po to kritiką nukreipkime į kitą istorinę aplinką. Tada bent jau prasminga kelti klausimą, kiek šie prietarai pagrįsti šiandien – net ir tada dar liktų daug erdvės mūsų nesutarimams.

Kadangi turime įsivaizduoti konkrečią kapitalizmo sistemą, – kad realų kapitalizmą būtų prasminga lyginti su žadama socializmo sėkme – imkime dabartinį kapitalizmą, t.y. *varžomo* stambaus verslo kapitalizmą. Pastebėkime pirmiausia tai, kad nors taip apibrėžiama epocha ir sistema, bet dar neapibrėžiama jokia konkreti data net dešimtmečių tikslumu, nes norint atsakyti į klausimą, kaip toli pažengė varžomo kapitalizmo sistema ir ar nusistojo jo požymiai tam tikru laiko momentu, pavyzdžiui šiandien, tenka dar laukti faktinių tyrimų; antra, pastebėkime, kad šiuo požiūriu mūsų argumentacijai nesvarbu, ar tie pančiai, kad ir kokie jie būtų, atsirado kaip paties kapitalizmo raidos rezultatas, ar jie buvo primesti iš šalies nuo jo nepriklausomos institucijos; trečia, nors dabar gilinsimės į praktiškesnes problemas – būtent, kokiu mastu socializmas gali nuimti tą derlių, kuris potencialiai slypi jo projekte, – vis dar kalbėsime tik apie tikimybę ir kartais turėsime pasiremti hipotetinėmis prielaidomis, kurios užpildys mūsų žinių spragą svarstant, kokia socializmo atmaina mums lemtà.

II. Apie pusdievius ir arkangelus

Grįžkime prie mūsų buržua, kuris kalba apie pusdievius ir arkangelus. Pusdievių galime lengvai atsikratyti: socialistinei mašinai vairuoti jų neprireiks, nes, kaip jau matėme, užduotis, kurią reikės išspręsti – pirma įveikus pereinamojo laikotarpio sunkumus – bus ne sunkesnė, bet lengvesnė už tą užduotį, kurią dabar sprendžia šiuolaikinio pasaulio pramonės kapitonai. Kai kalbama apie arkangelus, tai turima omenyje gerai žinoma tezė, jog socializmas reikalauja tokių didelių etinių žmonių savybių, kokių negalima realiai tikėtis.

Socialistai patys kalti dėl to, kad šio tipo argumentai virto jų oponentų ginklu. Jie kalbėjo apie baisią kapitalistinę priespaudą ir išnaudojimą, kuriuos pašalinus žmogaus prigimtis iškart atsiskleis visu savo grožiu ar-

ba, kiekvienu atveju, kad per švietimą žmonių sielos bus pertvarkytos taip, kad pasieks reikiamą etinį lygmenį [2]. Taip jie ne tik užsitraukė priekaištų dėl stačiai juokingo pataikavimo masėms, bet ir dėl rusoizmo, dabar jau gerokai diskredituotos doktrinos. Tačiau jiems visai nereikėjo tą daryti. Socializmą galima puikiausiai ginti apeinant šiuos dalykus ir remiantis tik sveiko proto argumentais.

Tenka nubrėžti skirtumą, kuris mums bus naudingas, nors psichologai galbūt jam ir nepritartų. Pirma, kintant socialinei aplinkai tam tikra jausmų bei elgsenos nuostata gali keistis, nors pagrindinis principas („žmogaus prigimtis") lieka. Pavadinkime tai „prisitaikymu prie sąlygų". Antra, tam pagrindiniam principui išliekant, prisitaikymas gali veikti jausmų bei elgsenos nuostatas, kurios – nors jos galiausiai kinta keičiantis sąlygoms, ypač kai toji kaita vyksta racionaliai, – konkrečiu laiko momentu jai priešinasi ir kaip tik tokiu mastu sukelia problemų. Šį faktą apibūdinsime „įpročių" terminu. Trečia, gali keistis pats pagrindinis principas tiek dėl pačių žmonių kitimo, tiek dėl tų, kurie priešinasi, šalinimo. Žmogaus prigimtis iki tam tikros ribos neabejotinai lanksti, ypač grupėse, kurių sudėtis gali būti keičiama. Kokios yra to lankstumo ribos – rimtų studijų uždavinys, tad čia nedera tribūno stiliumi ką nors beatodairiškai teigti ar neigti. Tačiau mums nėra reikalo užimti kurią nors iš šių pozicijų – kad socializmas veiktų nebūtina fundamentaliai keisti žmogaus prigimtį.

Tuo galime nesunkiai įsitikinti. Pirmiausia galima išskirti žemės ūkį, kur tikriausiai laukia rimčiausios problemos. Mūsų socializmas vis vien būtų socializmas, jeigu socialistinė administracija imtųsi tik tokio agrarinio planavimo, kuris tik vos vos skirtųsi nuo pamažu jau atsirandančio. Sudaryti gamybos planą racionaliau naudoti žemę, aprūpinti ūkininkus mašinomis, sėklomis, veisliniais gyvuliais, trąšomis ir kitkuo, nustatyti produkcijos kainas ir supirkti ūkininkų produkciją už jas – tai viskas, ko reikėtų, ir tai paliktų žemės ūkio pasaulį su visomis jo nuostatomis iš

[2] Tarp neomarksistų didžiausias nusidėjėlis buvo Maxas Adleris (nepainioti su kitais dviem Vienos Adleriais, kurie užima svarbią vietą austriškojo socializmo istorijoje, – Victoru Adleriu, didžiuoju organizatoriumi ir partijos vadovu, ir jo sūnumi, Fritzu Adleriu, kuris nužudė ministrą pirmininką grafą Stürgkhą).

esmės nepaliestą. Yra ir kitų galimų kelių. Tačiau svarbiausia, kad yra toks kelias, kuriuo galima žengti nesukeliant didelės trinties ir eiti labai toli nepaneigiant socialistinės visuomenės prigimties.

Antra, yra darbininko ir tarnautojo pasaulis. Iš jų nebūtų reikalaujama jokios dvasinės reformos, jiems nereikėtų skausmingai prisitaikyti. Jų darbas iš esmės liktų toks pat, kaip ir dabar, ir jis formuotų – su tam tikromis svarbiomis išlygomis, apie kurias kalbėsime vėliau, – panašias nuostatas ir įpročius. Grįžęs iš darbo namo darbininkas ar tarnautojas galėtų užsiimti veikla, kurią socialisto vaizduotė gali apibūdinti kaip tinkama – jis, pavyzdžiui, galėtų žaisti proletarinį futbolą, kaip dabar žaidžia buržuazinį, – tačiau jis grįžtų į tokius pat namus ir prie tokių pat užsiėmimų. Čia neiškyla jokių ypatingų problemų.

Trečia, yra problema tų grupių, kurios gana natūraliai gali tapti socialistinės pertvarkos aukomis – turiu omenyje aukštesniuosius arba vadovaujančius visuomenės sluoksnius. Ši problema negali būti išspręsta vadovaujantis įsigalėjusia doktrina, kuri tapo ne tik socialistų tikėjimo dogma, būtent, kad šį sluoksnį sudaro vien nusipenėję plėšrūnai, kurie užima tą ekonominę bei socialinę padėtį vien dėl atsitiktinumo ar negailestingumo ir kurie neatlieka jokios kitos „funkcijos", o tik nusavina dirbančiųjų masių (ir jų kaip vartotojų) darbo vaisius, kad šie plėšrūnai, be to, dėl nekompetentingumo darko savo pačių žaidimą ir (pridedant šiuolaikiškesnį kaltinimą) sukelia depresijas, nes turi įprotį kaupti lobį iš savo grobio, kad socialistinei visuomenei nedera dėl jų kvaršinti sau galvą, nebent pasirūpinti, kad jie kuo greičiau netektų padėties, ir užkirsti kelią galimam jų sabotažui. Kad ir kokia būtų politinė ir, patologiniais atvejais, psichoterapinė šio teiginio vertė, jo negalima laikyti tikrojo socializmo doktrina. Juk kiekvienas blaiviai mąstantis civilizuotas socialistas, siekdamas, kad į jį rimtai žiūrėtų rimti žmonės, pripažins daugybę pozityvių faktų, rodančių buržuazijos kokybę ir to sluoksnio darbo rezultatus, kurie nesuderinami su šia doktrina, ir tas socialistas pripažins, kad aukštesnieji jos sluoksniai jokiu būdu neturi būti paaukoti, bet, priešingai, taip pat turi būti išvaduoti nuo grandinių tos sistemos, kuri juos moraliai slegia, panašiai kaip ekonomiškai slegia mases. Vadovaujantis šiuo požiūriu, kuris atitinka Karlo Marxo doktriną, nesunku prieiti išvadą, kad bendradarbiavimas su buržuaziniais elemen-

tais gali tapti lemiamu socialistinės santvarkos sėkmės arba nesėkmės veiksniu.

Tad problema iškyla taip: štai klasė, kurioje dėl tam tikros atrankos susitelkia aukštos kokybės [3] žmonės, taigi, nacionalinis turtas, kuriuo gali racionaliai naudotis bet kuri visuomeninė santvarka. Vien jau tai reikalauja kažko daugiau nei tik vengti ją likviduoti. Be to, ši klasė atlieka gyvybines funkcijas, kurios reikalingos ir socialistinei visuomenei. Kaip jau matėme, būtent šiai klasei priklauso praktiškai visi kapitalizmo epochos kultūros laimėjimai ir toji ekonominių laimėjimų dalis, kuri sietina ne su didėjančia dirbančiųjų mase, o su darbo našumu (produkto kiekiu, gaminamu per vieną darbo valandą) [4]. O šiuos laimėjimus savo ruožtu lemia ta paskatų sistema, kurią socializmas siekia panaikinti. Vadinasi, viena vertus, kyla klausimas, ar socialistinė visuomenė gali panaudoti bur-

[3] Žr. VI skyrių. Kalbant tiksliau, pavyzdinis buržuazijos klasės individas savo intelekto bei valios sugebėjimais pranoksta bet kurios kitos buržuazinės visuomenės klasės pavyzdinį individą. Tai niekada nebuvo patvirtinta statistiškai ir vargu ar kada nors gali būti taip patvirtinta, tačiau tai išplaukia iš kapitalistinės visuomenės atrankos analizės. Atrankos pobūdis taip pat apibrėžia, kaip suprasti šį pranašumą. Panaši kitokios socialinės aplinkos analizė gali parodyti, jog tas teiginys galioja visoms valdančiomsioms klasėms, apie kurias turima istorinės informacijos. Kitaip sakant, visais atvejais ji gali parodyti, pirma, kad žmogiškosios molekulės kyla ir leidžiasi toje klasėje, kurioje jos yra gimusios, taigi atitinka hipotezę, jog jos taip juda dėl savo santykinių sugebėjimų; antra, galima parodyti, kad jos tokiu pat būdu kyla ir leidžiasi kirsdamos savo klasių ribas. Šis kilimas į aukštesnes ir smukimas į žemesnes klases paprastai užima didesnį nei vienos kartos laikotarpį. Taigi šios molekulės yra veikiau šeimos negu individai. Tai paaiškina, kodėl tie tyrinėtojai, kurie telkia dėmesį individams, taip dažnai nesugeba rasti ryšio tarp sugebėjimų ir klasinės padėties ir todėl net linksta šiuos dalykus supriešinti. Juk individai pradeda savo gyvenimą tokiomis skirtingomis sąlygomis, kad išskyrus ypatingų asmenybių atvejus, tas ryšys (išreiškiantis, beje, tik tendenciją ir paliekantis pakankamai erdvės daugybei išimčių) atsiskleidžia tik labai neaiškiai, jeigu nežvelgiame į visą grandinę, kiekvienas individas tėra tik viena jos grandis. Šie samprotavimai, žinoma, dar neįrodo mano teiginio, o tik parodo, kaip mėginčiau jį įrodinėti, jeigu tai būtų įmanoma padaryti šioje knygoje. Tačiau skaitytojui galiu nurodyti savo straipsnį „Theorie der sozialen Klassen im ethnisch homogenen Milieu", – *Archiv fur Sozialwissenschaft*, 1927.

[4] Kaip buvo pažymėta pirmoje knygos dalyje, šį faktą pripažino pats K. Marxas „Komunistų partijos manifeste".

žuazijos klasę ir, kita vertus, ar tas funkcijas, kurias atliko buržuazija ir kurias socializmas turi iš jos atimti, gali atlikti kiti visuomenės nariai, buržuaziniais ar kitokiais metodais, ar ir viena, ir kita.

III. Biurokratijos problema

Problema kaip racionaliai panaudoti buržuaziją socialistiniam režimui neabejotinai bus viena sunkiausių ir reikia daug optimizmo, kad galima būtų tikėtis sėkmingo jos sprendimo. Lemia ne tiek tai, kad ji – sunki, kiek tai, kad socialistai nesugeba suprasti jos reikšmės ir susidaryti racionalios jos sprendimo nuostatos. Jų kapitalistų klasės prigimties ir funkcijų doktrina, apie kurią jau buvome užsiminę, išreiškia nenorą laikytis tokios nuostatos, netgi savotišką psichologinę treniruotę nuo jos atsisakyti. Tai neturi stebinti. Kad ir kas būtų – ar laisvas menininkas, ar partijos darbuotojas, ar valstybės tarnautojas – kiekvienas socialistas naiviai, bet visai natūraliai socializmo atėjimą įsivaizduoja kaip *savo* atėjimą į valdžią. Socializacija jam reiškia, kad valdysime „mes". Valdančiųjų sudėties pakeitimas yra labai svarbi, jei ne svarbiausioji, spektaklio dalis. Prisipažįstu, kad pokalbiuose su karingais socialistais dažnai pajuntu abejonę, ar jie rūpintųsi socializmu, kad ir koks tobulas šiaip jau jis būtų, jeigu valdytų ne jie patys. Turiu iškart pridurti, kad kitų nuostata šiuo požiūriu visiškai nepriekaištinga [5].

Norint sėkmingai išspręsti problemą pirmiausia reikia, kad buržuazijai būtų leidžiama dirbti darbus, atitinkančius jos sugebėjimus bei tradicijas, vadinasi, kad būtų priimtas toks atrankos į vadovaujančias pozicijas metodas, kuris remtųsi dalykiniais kriterijais ir buvę buržua nebūtų diskriminuojami. Tokie metodai tikrai galimi ir kai kurie iš jų gali būti pranašesni net už kapitalistinį metodą, naudojamą stambių korporacijų. Tačiau leisti dirbti savo darbą reiškia daugiau nei tik paskirti į atitinkamą postą. Žmogui taip pat turi būti suteikta laisvė veikti jo paties atsakomybe. O tai kelia „ekonominio gyvenimo biurokratizacijos" problemą – ši tema yra viena mėgiamiausių per antisocialistinius pamokslus.

[5] Šiuo klausimu XXIII skyriuje žr. Vokietijos Socializacijos komiteto pasitarimų medžiagos komentarą.

Aš, pavyzdžiui, negaliu įsivaizduoti, kad šiuolaikinės visuomenės sąlygomis socialistinė organizacija veiktų kitaip kaip milžiniška ir viską apimanti biurokratinė mašina. Kiekviena kita alternatyva, kurią tik galiu įsivaizduoti, vestų į nesėkmę ir žlugimą. Tačiau tai neturėtų bauginti tų, kurie suvokia, kaip toli jau yra pažengusi ekonominio gyvenimo – ir gyvenimo apskritai – biurokratizacija, ir kurie įžvelgia reikalo esmę per šią temą supančius tuščios frazeologijos brūzgynus. Kaip ir „monopolio" atveju, ši frazeologija daro įtaką mūsų mąstysenai tik dėl istorinių priežasčių. Kylančio kapitalizmo epochos buržuazija gynė savo padėtį kovodama su teritorine valdžia, kuriai atstovavo ir kurios vardu veikė monarchinė biurokratija. Daugumą tų dalykų, kuriuos pirklys ar pramonininkas suvokė kaip įkyrų ir kvailą kišimąsi, kolektyvinė kapitalistų klasės sąmonė susiejo su biurokratija ir viešosiomis tarnybomis. Tokia asociacija yra nepaprastai tvarus reiškinys; tiesą sakant, ji pasirodė tokia tvari, kad net patys socialistai pradėjo bijoti šios iškamšos ir visais būdais mus įtikinėti, kad jų planai neturi jokio ryšio su biurokratinio režimo idėja [6]. Kitoje knygos dalyje bus dėstoma, kad biurokratija yra ne kliūtis demokratijai, bet neišvengiamai ją papildo. Visiškai taip pat ji neišvengiamai papildo šiuolaikinę ekonomikos raidą ir bus kaip niekad svarbi socialistinėje visuomenėje. Tačiau pripažinti, kad visuotinė biurokratija – neišvengiama, dar nereiškia išspręsti su ja susijusias problemas. Čia turime progą tiksliau jas apibrėžti

Pašalinti pelno ir nuostolio motyvą, kuriam dažniausiai teikiama išskirtinė reikšmė, nėra esminis dalykas. Atsakomybė ta prasme, kad už padarytas klaidas žmogus moka pats, jau ir taip traukiasi praeitin (nors ne taip greitai, kaip mus tikina kai kurie karštuoliai), o tą atsakomybės atmainą, kuri klostosi stambiose korporacijose, neabejotinai galėtų atgaminti socialistinė visuomenė (žr. toliau). Vadovaujančių pareigūnų atrankos metodas, naudojamas biurokratinėse įstaigose bei viešose tarnybose, nebūtinai yra toks neefektyvus, kaip jį dažnai vaizduoja. Viešųjų tarnybų pareigų skyrimo ir paaukštinimo taisyklėms netrūksta raciona-

[6] Rusijoje yra ir papildomų tokios nuostatos priežasčių. Iškamša pavirto atpirkimo ožiu, kuriuo visi vadai, ypač Trockis, mokėjo naudotis. Visiškai pagrįstai remdamiesi vietos ir užsienio visuomenės patiklumu, jie paprasčiausiai versdavo „biurokratijai" kaltę dėl visko, kas jiems Rusijoje nepatikdavo.

lių pradų. Praktiškai jos kartais veikia net geriau nei popieriuje: antai bendra nuomonė apie tam tikrą paslaugą ar apie žmogų gali, jeigu jai leidžiama reikiamai reikštis, skatinti gabesnių žmonių – bent jau turinčių tam tikro tipo gabumų [7] – atranką.

Daug svarbesnis kitas dalykas. Biurokratinis verslo tvarkymo metodas ir moralinė atmosfera, kurią jis skleidžia, neabejotinai dažnai slopina pačius aktyviausius protus. Tai pirmiausia lemia biurokratinės sistemos nesugebėjimas derinti asmeninę iniciatyvą su jos pačios veikla. Dažnai ji palieka mažai erdvės iniciatyvai reikštis, bet daug erdvės mėginimams ją smaugti. Dėl to gali kilti bejėgiškumo ir beprasmiškumo pojūtis, kuris savo ruožtu skatina įprotį užsiimti kito asmens pastangų kritika. Vis dėlto tai nėra neišvengiama. Daugelis biurokratinių institucijų, kaip paaiškėja geriau jas pažįstant, neblogai įveikia šią problemą. Tačiau vis dėlto sunku jos visai išvengti. Čia nėra paprastų receptų.

Tačiau visai nesunku šioje sistemoje rasti buržuazijos elementams deramą vietą ir taip pakeisti jos veikimo pobūdį. Toliau matysime, kad bent jau visiškai įsigalėjus socializmui veikiausiai susidarys sąlygos moraliai pripažinti tą santvarką ir lojaliai elgtis, tad neprireiks komisarų, kurie tik trukdytų ir įžeidinėtų. Racionalus požiūris į buvusius buržuazinius elementus, siekiant maksimaliai panaudoti jų sugebėjimus, tokiu atveju reikalaus tik to, ko reikalaujama iš bet kurios socialinės kilmės administracinio personalo. Klausimas, ką reiškia šis „racionalus požiūris", buvo taip įtikinamai ir nedemagogiškai atsakytas kai kurių socialistų teoretikų, kad mums pakaks tik labai trumpos pagrindinių minčių apžvalgos.

Reikia iškart pripažinti, kad kliautis vien altruistiniu pareigos jausmu yra tiek pat nerealistiška, kaip ir visiškai neigti jo reikšmę bei galimybes. Vienokia ar kitokia atlyginimo sistema, bent jau kaip socialinis pripažinimas ir prestižas, veikiausiai būtų naudinga, net pripažįstant visus į pareigos jausmą panašius elementus, tokius kaip pasitenkinimas darbu ir vadovavimu. Viena vertus, patirtis moko, kad sunku rasti žmogų, kad ir pačių kilniausių nuostatų, kurio altruizmas ar pareigos jausmas visiškai nepriklausytų nuo šios rūšies savanaudiškumo arba, jei patinka, nuo jo savimeilės bei noro išsiskirti. Kita vertus, aišku, kad nuostata, kuria re-

[7] Žr. toliau, XXIV skyrių.

miasi šis kartais patetiškai akivaizdus faktas, nėra kapitalistinės sistemos padarinys, jos šaknys siekia giliau ir priklauso pačiai socialinės grupės logikai. Vadinasi, jos negalima atsikratyti vien postringaujant apie kapitalistinį užkratą, teršiantį žmogaus sielą ir iškreipiantį jos „prigimtinę" nuostatą. Visiškai nesunku įveikti šios rūšies egocentrizmą ir panaudoti jį visuomenės labui. Socialistinės visuomenės padėtis šiuo požiūriu yra ypač palanki.

Kapitalistinėje visuomenėje socialinis pripažinimas ar socialinis prestižas turi stiprų ekonominį pagrindą todėl, kad pagal kapitalistinius kriterijus piniginės pajamos yra tipiškas sėkmės rodiklis, ir dar todėl, kad dauguma socialinio prestižo atributų (ypač galimybė įgyti tai, kas kitiems nepasiekiama – rafinuočiausioji iš visų ekonominių gėrybių) yra perkami. Žinoma, šį turto prestižą arba išskiriančiąją jo vertę ekonomistai visada pripažino. Jį pripažino Johnas Stuartas Millis, nors nebuvo nei toliaregis, nei aiškiaregis. Ir aišku, kad iš visų sėkmingos veiklos paskatų ši yra viena svarbiausių.

Kaip buvo parodyta antroje knygos dalyje, pati kapitalizmo evoliucija turi tendenciją kartu su kitais turto siekio motyvais silpninti ir šį. Todėl socializmas iš dabartinių aukštesniųjų sluoksnių nepareikalautų taip iš esmės perkainoti vertybes, kaip dar prieš šimtmetį. Be to, prestižo motyvas lengviau nei bet kuris kitas prisitaiko prie naujų sąlygų: visai gali būti, kad gerai dirbančius žmones privilegija, suteikianti teisę prisiklijuoti prie kelnių skatiko vertės ženkliuką – jeigu ja nebus nesaikingai švaistomasi – tenkins beveik taip pat, kaip dabar tenkina per metus uždirbtas milijonas. Tai visiškai nebūtų iracionalu. Tarus, kad tas ženkliukas darys aplinkiniams tokį įspūdį, kad į jo savininką būtų žvelgiama su išskirtine pagarba, jis suteiks savininkui daugelį tų pranašumų, kuriuos dabar jis vertina vienu milijonu per metus. Šio argumento negriauna faktas, kad tokia praeityje praktika buvo plačiai ir itin sėkmingai naudojama. Ir kodėl turėtų griauti? Pats Trockis sutiko priimti Raudonosios vėliavos ordiną.

Kalbant apie realių pajamų diferenciaciją pirmiausia tenka pastebėti, kad iki tam tikros ribos ji yra turimų socialinių išteklių racionalaus naudojimo klausimas, kuris visiškai nepriklauso nuo paskatų problemos. Panašiai kaip lenktyniniai žirgai ir kautynių buliai susilaukia dėmesio, kurį

būtų neracionalu ir neįmanoma skirti kiekvienam arkliui ir jaučiui, taip ir pirmaujantis darbuotojas turi gauti ypatingą atlygį, jei norime, kad veiktų ekonominio racionalumo taisyklės. Žinoma, galime to nenorėti. Visuomenė gali vadovautis idealais, kurie to neleidžia, ir netoleruoti požiūrio į žmones kaip į mašinas. Visa, ką ekonomistas tada gali pasakyti, yra tai, kad visuomenei nederėtų elgtis taip tarsi tie idealai nieko nekainuotų. Tai labai svarbus dalykas. Dažnai pajamos, kurios dėl savo dydžio žadina aplinkinių priešiškumą, patiems jų gavėjams teikia ne daugiau kaip tokias gyvenimo ir darbo sąlygas (ir atpalaiduoja nuo smulkių rūpesčių), kurių vos pakanka juos išlaikyti prie to darbo.

Į tai atsižvelgus kartu galima išspręsti, bent jau iš dalies, grynai ekonominių paskatų problemą. Mano supratimu, vėlgi vadovaudamasi racionalumo sumetimais, socialistinė visuomenė daug laimėtų, jei neapsiribotų požiūriu į žmones kaip į lenktyninius žirgus ar mašinas. Tokią nuostatą remia, viena vertus, žmonių elgsenos stebėjimas ir, antra vertus, kapitalistinės ekonomikos ir kultūros analizė, kuri rodo, jog žmonių motyvacija, kurią visuomenė gali panaudoti įvairiems skatinimo būdams, nebūtinai yra kapitalizmo sąlygų padarinys. Ši motyvacija yra socialiai vertingų pastangų variklis. Jeigu atimamos visos galimybės jai reikštis, rezultatai bus menkesni nei galėtų būti, nors neįmanoma tiksliai pasakyti, kiek jie sumažėtų; šio elemento svarba nugalėjus socializmui bus tuo mažesnė, kuo stabilesnė bus ekonomikos raida.

Tai nereiškia, kad siekiant skatinti šios rūšies motyvaciją nominalias pajamas tektų didinti iki šiandienio jų lygmens. Šiandien jos apima mokesčius, santaupas ir t.t. Kai šių pajamų dalies nebereikės, savaime smarkiai sumažės sumos, kurios taip žeidžia smulkiaburžuazinę mūsų laikmečio sąmonę. Be to, kaip jau matėme anksčiau, aukštesnių pajamų sluoksnio žmonės ima vis labiau vadovautis nuosaikumo idėjomis ir faktiškai nustoja paskatų – išskyrus prestižo siekį – dirbti dėl tokių pajamų, kurios būtų reikalingos senjoro išlaidoms; jų idėjos taps dar nuosaikesnės įsiviešpatavus socializmui.

Žinoma, ekonomikos fariziejai kels į dangų rankas šventeiviškai pasibaisėję. Norėdamas juos nuraminti noriu pasakyti, kad yra būdų tokiai padėčiai švelninti. Tie būdai išrasti kapitalistiniame pasaulyje ir plačiai naudojami Rusijoje. Iš esmės juos sudaro natūrinio atlygio derinys su

dosniu piniginiu atlyginimu už tai, kas laikoma kaštais deramai vykdant tam tikras pareigas. Be abejo, daugelyje šalių aukšti viešųjų tarnybų pareigūnai labai kukliai, dažnai net nepateisinamai kukliai atlyginami, o svarbiausios politinės įstaigos paprastai moka dekoratyviai mažus piniginius atlyginimus. Tačiau daugeliu atvejų juos iš dalies, o kartais dosniai, kompensuoja ne tik posto prestižas, bet ir oficialios rezidencijos bei aptarnavimas, apmokamas iš viešųjų lėšų, „oficialaus" svetingumo išlaidos, naudojimasis laivyno jachtomis, specialios išmokos už darbą tarptautinėse komisijose, kariuomenės štabe ir pan.

IV. Taupymas ir drausmė

Kurios iš funkcijų, dabar atliekamų buržuazijos, bus iš jos atimtos įvedus socialistinį režimą? Šiuo požiūriu panagrinėkime taupymą ir discipliną.

Jei kalbėsime apie taupymą – funkciją, kuri beveik išimtinai tenka buržuazijai ir ypač aukštesniems jos sluoksniams, – tai aš nesiruošiu įrodinėti, kad taupumas yra nereikalingas ar antisocialinis reiškinys. Taip pat nesiruošiu skaitytojo prašyti, kad jis pasikliautų socialistinės visuomenės narių asmeninio taupumo nuostatomis. Jų reikšmės nereikia menkinti, tačiau jų pakaktų tik kvazistacionarinės būklės socialistinei ekonomikai. Tai, kas kapitalizmo sąlygomis pasiekiama privačiomis santaupomis, socialistinė visuomenė gali pasiekti daug efektyviau; jos centrinė valdžia gali skirti dalį šalies išteklių naujų gamyklų ar įrenginių gamybai. Rusijos patirtis, kuri daugeliu požiūrių neįtikina, yra įtikinama šiuo požiūriu. Žmonėms buvo užkrautas toks vargas ir toks „susilaikymas nuo vartojimo", kokio niekada negalėtų užkrauti kapitalistinė visuomenė. Aukštesnėje ekonomikos raidos pakopoje, norint garantuoti kapitalistinių kraštų tempams prilygstančią pažangą, nebūtų reikėję nešti tokios sunkios naštos. Kapitalizmui, kaip socializmo pirmtakui, pasiekus kvazistacionarinę raidos pakopą, galbūt pakaktų net savanoriško taupymo. Ši problema, nors iš principo visada išsprendžiama, dar kartą rodo, kad skirtinga padėtis reikalauja skirtingos socializmo atmainos ir kad idiliškasis jo tipas gali sėkmingai veikti, tik jeigu ekonominei pažangai neskiriama jokio dėmesio ir ekonominis kriterijus netenka prasmės, arba jeigu praeities ekonomikos pažanga pasiekia tokį lygį, kai jos ateitimi nebereikia rūpintis.

Kalbant apie discipliną reikia pasakyti, kad yra akivaizdus ryšys taro ekonomikos sistemos efektyvumo ir to autoriteto, kurį komercinėje visuomenėje buržuaziniam darbdaviui teikia privačios nuosavybės institucijos ir „kontrakto laisvė" samdant darbuotojus. Tai nėra paprasčiausia privilegija, kuri suteikiama „turčiams", kad jie galėtų išnaudoti „beturčius". Už visiškai permatomo privataus intereso čia slypi socialinis rūpestis sklandžia gamybos aparato veikla. Galima ginčytis, kokiu mastu iš tiesų pirmasis interesas realiai padeda antrajam ir kokiu mastu beturčiai patiria nepateisinamą vargą tada, kai socialinį interesą ginti ima savanaudžiai darbdaviai. Tačiau istorinės perspektyvos požiūriu negali būti abejonių nei dėl tokio socialinio intereso, nei dėl tokio metodo efektyvumo; be to, tas metodas nevaržomo kapitalizmo epochoje akivaizdžiai buvo vienintelis įmanomas. Vadinasi, turime atsakyti į du klausimus. Ar socialistinėje aplinkoje išliks socialinis interesas? Jeigu taip, tai ar gali socialistinis planas suteikti jam reikiamą autoritetą, nesvarbu kokios formos tas autoritetas būtų.

Patogumo dėlei terminą „autoritetas" galime pakeisti jį papildančiu terminu „autoritarinė drausmė", kuris reiškia žmonėms įdiegtą įprotį vykdyti įsakymus, pripažinti priežiūrą ir kritiką. Ką mes skiriame nuo savidrausmės, – ši bent iš dalies kildintina iš ankstesnio, net pirmykščio, įpročio paklusti disciplinuojančiai valdžios galiai, – ir nuo grupinės drausmės, kuri reiškiasi grupės nuomonės spaudimu kiekvienam jos nariui, ir kuri iš dalies panašiai kildintina iš ankstesnio autoritarinio valdymo patirties.

Du faktai veikiausiai lemia, kad socialistinėje santvarkoje sustiprės savidrausmė ir grupinė drausmė. Visą šį reikalą, kaip ir daugelį kitų, beveik sugadino kvaila idealizacija, piešianti absurdiškas vizijas kaip darbininkai intelektualios diskusijos metu (ilsėdamiesi po malonių žaidimų) priima sprendimus ir po to lenktyniaudami džiaugsmingai puola jų vykdyti. Tačiau ta idealizacija neturi užgožti faktų ir išvadų iš faktų, kurie teikia pagrindo racionalesniems lūkesčiams.

Pirma, socialistinei santvarkai veikiausiai atiteks toji moralinė parama, kurios vis labiau netenka kapitalizmas. Suprantama, kad tai skatins geresnį darbininko požiūrį į savo pareigas nei toji nuostata, kurios jis laikosi nepatinkančioje sistemoje. Be to, jo neigiamą nuostatą daugiausia lemia išoriniai veiksniai. Jis nepritaria sistemai todėl, kad įtikinėjamas jai

nepritarti. Tokie įtikinėjimai sistemingai žlugdo jo lojalumą ir didžiavimąsi gerai padarytu darbu. Visą jo požiūrį į gyvenimą iškreipia klasių kovos kompleksas. Tačiau tai, ką anksčiau pavadinau privačiu socialinės įtampos kurstymo interesu, pamažu išnyks, arba, kaip netrukus matysime, bus priversta išnykti kartu su visais kitais privačiais interesais. Tiesa, šį veiksnį gali atstoti pašalinta drausminanti įtaka, kurią daro atsakomybė už savo paties ekonominį likimą.

Antra, vienas pagrindinių socialistinės santvarkos pranašumų yra tas, kad ji labai aiškiai atskleidžia ekonominių reiškinių prigimtį, tuo tarpu kapitalistinė santvarka juos gaubia pelno siekio kauke. Galima galvoti apie nusikaltimus ir kvailystes, kurios, socialistų įsitikinimu, vyksta po ta kauke, tačiau negalima neigti pačios kaukės svarbos. Pavyzdžiui, socialistinėje visuomenėje niekam turbūt nekiltų abejonės, kad per tarptautinę prekybą šalis gauna importą ir kad eksportas yra toji kaina, kurią turime mokėti už importą, tuo tarpu komercinėje visuomenėje ši sveiko proto tiesa dažniausiai yra visiškai paslėpta nuo paprasto žmogaus supratimo ir todėl jis džiaugsmingai remia politiką, kuri daro jam žalą. Arba, pavyzdžiui, net labiausiai nevykusi socialistinė administracija tikrai niekam nemokėtų subsidijų už *negaminimą*. Ir ten niekas negalėtų būti įtikintas tų nesąmonių, kurios čia skleidžiamos apie taupymą. Taigi, ne tik šiuo, bet ir visais kitais klausimais ekonominė politika būtų racionalizuota ir kai kurios didžiausio švaistymo priežastys būtų pašalintos vien todėl, kad ekonominė visų priemonių ir raidos reikšmė būtų akivaizdi kiekvienam. Be kita ko, kiekvienas visuomenės narys suvoktų tikrąją maištavimo darbe ir ypač streikų prasmę. Visai neturi reikšmės, kad *ex post facto* jis nesmerktų kapitalistinės epochos streikų, tačiau jis susivoktų, kad „dabar" streikuoti yra ne kas kita, kaip žlugdyti socialinę šalies gerovę. Jeigu jis vis vien streikuotų, tai tik nešvaria sąžine ir susilauktų visuotinio smerkimo. Neliktų ir tų geravalių abiejų lyčių buržua, kurie patiria didžiausią jaudulį plodami streikininkams ir streikininkų vadams.

V. Autoritarinė drausmė socializmo sąlygomis: Rusijos pamoka

Šiedu faktai leidžia ne tik spręsti, kad socialistinė visuomenė dėl stiprėjančios savidrausmės ir grupinės drausmės neturės tokio autoritarinės

drausmės poreikio kaip varžomo kapitalizmo visuomenė. Jie taip pat rodo, kad esant reikalui autoritarinę drausmę bus lengviau sugriežtinti [8]. Prieš argumentuodamas turiu dar pagrįsti savo įsitikinimą, kad socialistinė visuomenė negalės išsiversti be autoritarinės drausmės.

Pirma, savidrausmė ir grupinė drausmė – daugiausia ankstesnės, greičiausiai dar paveldėtos, autoritarinio valdymo patirties rezultatas. Jeigu tokia patirtis pakankamai ilgam nutrūksta, tai ir šios dvi drausmės rūšys pamažu išblėsta, išblėsta nepriklausomai nuo to, ar socialistinėje visuomenėje atsiranda kitokių drausmės motyvų, pavyzdžiui, susijusių su racionalumu ar su individų bei grupių moraline ištikimybe tokiai visuomenei, ar ne. Tokie motyvai, jeigu jie pripažįstami, yra svarbūs veiksniai, skatinantys žmones paklusti drausmei bei sankcijų sistemai, o ne vadovautis vien savo nuostatomis. Tai turi nemažą reikšmę, ypač jeigu suvokiame, kad kalbame apie pilką kasdieniško gyvenimo rutiną, nepaįvairintą entuziazmo, daugeliu požiūrių varginančią, be to, jeigu suprantame, kad socialistinė santvarka pašalins, bent jau iš dalies, tą išlikimo motyvą, kuris daugiausia palaiko kapitalistinės visuomenės savidrausmę.

Antra, kartu su būtinybe nuolat palaikyti normalių žmonių drausmę yra dar ir prastų darbuotojų problema. Turiu galvoje ne izoliuotus patologinius atvejus, bet ištisą sluoksnį, sudarantį galbūt apie 25% gyventojų. Tiek, kiek prastą darbo kokybę lemia moralės ar valios stoka, visiškai nerealu manyti, kad problema išnyks kartu su kapitalizmu. Didžioji problema, didysis žmonijos priešas – subnormalus žmogus – išliks tokia pat problema, kaip ir dabar. Ją vargu ar galima įveikti *vien* grupinės drausmės priemonėmis, nors, žinoma, autoritarinę drausmę galima pakreipti taip, kad ji veiktų pirmiausia per tą grupę, kuriai priklauso subnormalūs elementai.

Trečia, nors asmeninis interesas kurstyti socialinę įtampą beveik iš-

[8] Jei šį teiginį pavyktų įrodyti bent jau kai kurioms socializmo atmainoms, tai jo reikšmę būtų sunku pervertinti. Drausmė ne tik leidžia pakelti darbo valandos kokybę, bet ir reikalui esant darbo valandų kiekį. Nepriklausomai nuo to, drausmė yra vienas svarbiausių ekonomijos faktorių. Ji veikia tarsi ekonomikos mašinos tepalas smarkiai mažindama nuostolius ir bendrus produkto vieneto kaštus. Planavimo ir einamojo administravimo efektyvumą galima pakelti į tokį lygį, kuris nepasiekiamas šiandienos sąlygomis.

nyks, yra pagrindo manyti, kad jis neišnyks visiškai. Kai kam kurstyti nepasitenkinimą ir trikdyti darbą bus tikroji karjera arba greitas būdas padaryti karjerą; tai išliks kaip tiek idealistų, tiek karjeristų, nepatenkintų savo padėtimi arba visa savo aplinka, natūrali reakcija. Be to, socialistinė visuomenė nestokos dingsčių konfliktams. Juk bus pašalintas tik didžiausias nesutarimų šaltinis. Nekalbant apie akivaizdžią tikimybę, kad išliks vietiniai teritoriniai ir šakiniai interesai, neišvengiamai atsiras nesutarimų, pavyzdžiui, dėl išteklių paskirstymo tarp dabarties žmonių ir būsimųjų kartų. Administracija, ginanti šių interesus, gali susidurti su pasipriešinimu, kuris bus panašus į šiandieninę darbininkų ir plačiųjų visuomenės sluoksnių nuostatą stambaus verslo ir jo vykdomo kapitalo kaupimo politikos atžvilgiu. Pagaliau, jei prisiminsime, kas anksčiau buvo rašyta apie kultūrinį socializmo neapibrėžtumą, turėsime pripažinti, jog daugelis didžiųjų visuomenės gyvenimo problemų išliks visada ir todėl nėra pagrindo tikėtis, kad visi nesutarimai baigsis. Taigi vertindami socialistinės administracijos galimybę įveikti šių trijų rūšių problemas turime prisiminti, kad socializmą lyginame su šiuolaikiniu kapitalizmu ar net su kapitalizmu, kokiu jis galės būti, kai jo dezintegracija pasieks dar aukštesnę pakopą. Kalbėdami apie besąlygiško klusnumo reikšmę atskiroje įmonėje [9] (beje, daugelis ekonomistų nuo Jeremy Benthamo laikų ją visiškai užmiršo), pastebėjome, kad per kapitalizmo raidą atsiranda jo sociopsichologinių pagrindų silpnėjimo tendencija. Darbininko klusnumas įsakymams niekada nebuvo grindžiamas racionaliu įsitikinimu, kad kapitalistinė visuomenė pranašesnė, ar racionaliu suvokimu, kad tokia nuostata naudinga jam pačiam. Jo klusnumas buvo grindžiamas drausme, kurią diegė dar feodalas – dabartinio buržuazinio šeimininko pirmtakas. Šiam šeimininkui proletariatas perleido dalį, bet tiktai dalį, tos pagarbos, kurią jo protėviai paprastai jautė savo feodaliniams senjorams, – tiems, kurių palikuonys lengvino buržuazijos kelią išlaikydami savo rankose politinę galią beveik per visą kapitalizmo istoriją.

Naikindama šį apsauginį sluoksnį, politikos srityje pripažindama lygybę, aiškindama darbininkams, kad jie yra tokie pat vertingi piliečiai, kaip visi kiti, buržuazija prarado minėtąjį pranašumą. Tam tikrą laiką

[9] Žr. XI skyrių.

dar išliekantis valdžios autoritetas užglaistydavo palaipsnį, bet nesulaikomą kaitos procesą, įmonėje ardantį drausmę. Šiuo metu beveik visas tas autoritetas prarastas. Prarastos beveik visos priemonės drausmei palaikyti ir juo labiau ryžtas jomis naudotis. Prarasta visuomenės moralinė parama, kuria buvo grindžiama darbdavio kova su drausmės pažeidimais. Pagaliau prarasta – praradus moralinę paramą – senoji valdžios tarnybų nuostata; galime pastebėti, kaip žingsnis po žingsnio buvo einama nuo paramos šeimininkui prie neutralumo ir nuo įvairių neutralumo niuansų – prie paramos darbininko teisei būti lygiaverčiu sandėrio partneriu, o nuo čia – prie paramos profesinėms sąjungoms per jų kovą tiek su darbdaviais, tiek su individualiais darbininkais [10]. Vaizdą vainikuoja samdomo vadybininko nuostata. Šis žino, kad skelbdamasis visuomenės interesų gynėju, jis rizikuoja susilaukti ne tik pasipiktinimo, bet tiesiog pasityčiojimo; tad jis daro išvadą, kad maloniau būti giriamam dėl progresyvių pažiūrų arba išeiti atostogų negu kęsti įžeidinėjimus ir pavojus ginant reikalą, kuriam jo niekas neįpareigojo.

Atsižvelgdami į šią padėtį neturime net griebtis drąsios esamų tendencijų ekstrapoliacijos, kad įsivaizduotume padėtį, kai *socializmas lieka vienintele socialinės drausmės atkūrimo priemone.* Tačiau kiekvienu atveju aišku, kad pranašumai, kuriuos šiuo požiūriu turės socialistinė administracija, bus tokie ryškūs, jog jie gali atstoti gamybos efektyvumo sumetimus.

Pirma, socialistinė administracija turės daug daugiau autoritarinės drausmės priemonių negu jų kada nors gali turėti kapitalistinė. Grasinimas atleisti iš darbo faktiškai jai liko vienintelė priemonė – padėtis, ten-

[10] Tokių veiksmų kaip piketas įteisinimas, prilygstantis jų skatinimui, yra viena iš patogių gairių analizuojant šį netiesiaeigį procesą. Šiuo požiūriu ypač įdomi Jungtinių Valstijų įstatymų ir dar labiau administracijos praktika: visos mūsų nagrinėjamos problemos čia pasireiškia intensyviausiai, nes būtent šioje šalyje ilgai tramdytos pokyčių tendencijos išsiveržė į paviršių per labai trumpą laiką. Visiškai nesuvokiama, kad valdžios požiūris į darbo santykius gali atspindėti ne vien trumpalaikius darbininkijos, bet ir kitus socialinius interesus, nenuosekliai, tačiau vis dėlto pripažįstama klasių kovos taktika. Iš dalies tai paaiškinama specifine JAV politinių jėgų sandara ir tik Amerikai būdingu nesugebėjimu kitokiais būdais suvaryti proletariatą į veiksmingą organizaciją. Tačiau šiaip jau JAV darbo santykiai gerai iliustruoja minėtus teiginius.

kinanti Benthamo idėją apie racionalų kontraktą, sudaromą arba nutraukiamą socialiniu požiūriu lygių žmonių – o ir tos priemonės rankena padaryta taip, kad pjautų ranką to, kuris jos griebiasi. Kai žmogų iš darbo atleidžia socialistinė administracija ir nėra alternatyvių įsidarbinimo galimybių, jis netenka pragyvenimo šaltinio. Be to, jeigu kapitalistinėje visuomenėje paprastai galima rinktis tarp atleidimo iš darbo ir nieko nedarymo – čia viešoji nuomonė iš principo atmeta pačią idėją, kad viena sandėrio pusė imtųsi drausminių priemonių kitos atžvilgiu, – tai socialistinė administracija gali tą grasinimą įgyvendinti įvairiausiais būdais, taip pat naudoti kitokias sankcijas. Dalies šių sankcijų – tų, kurios mažiau griežtos, – kapitalistinė administracija apskritai negali taikyti, nes ji stokoja reikiamo moralinio autoriteto. Naujoje socialistinėje atmosferoje vien raginimas darys tokį poveikį, kokio jis visiškai negali daryti dabar.

Antra, socialistinei administracijai bus daug lengviau naudoti turimas autoritarinės drausmės priemones. Valstybės, kuri galėtų įsikišti, nebus. Intelektualai kaip grupė jau nebus priešiška, o priešiškai nusiteikę individai bus sutramdyti visuomenės, vėl patikėjusios savo elgesio motyvais. Tokia visuomenė bus ypač griežta ugdydama jaunimą. Ir, kartoju, viešoji nuomonė nesitaikstys su tuo, kas bus laikoma pusiau nusikalstama praktika. Streikas bus prilygintas maištui.

Trečia, valdančioji grupė turės kur kas daugiau motyvų rūpintis savo autoritetu negu jų turi kapitalistinės demokratijos valdžia. Šiuo metu kiekvienos valdžios požiūris į verslą panašus į politinės opozicijos požiūrį – kritiškas, trikdantis ir visiškai neatsakingas. Socializmo sąlygomis taip negalėtų būti. Gamybos ministerija atsakytų už ūkio veiklą. Žinoma, toji atsakomybė būtų tik politinė, todėl gera retorika galėtų paslėpti daugybę nuodėmių. Tačiau minėtoji opozicinė nuostata būtų neišvengiamai panaikinta ir pakeista paskatomis, verčiančiomis rūpintis sėkminga veikla. Ekonominiai dėsningumai jau nebūtų pajuokos objektas. Mėginimas paralyžiuoti veiklą ir kurstyti žmones mesti darbą būtų prilyginamas maištui prieš valdžią. Ir valdžia į tai reaguotų atitinkamu būdu.

Čia, kaip ir tuo atveju, kai kalbėjome apie taupymą, įvairūs priekaištai dėl neteisėto Rusijos patirties apibendrinimo visai nemenkina jos pamokų reikšmės, juo labiau kad brandesnėje ir kitais požiūriais normalesnėje visuomenėje sunkumų būtų mažiau, o ne daugiau. Priešingai, Rusi-

ja geriausiai rodo pagrindines mūsų argumento idėjas. 1917 metų bolševikų revoliucija Rusijoje užbaigė negausaus, bet labai koncentruoto pramoninio Rusijos proletariato dezorganizaciją. Masės visiškai pasileido nuo vadžių; jų puoselėjamos naujos tvarkos idėjos išsiliejo nesuskaičiuojamais atostoginio tipo streikais bei įmonių užgrobimu [11]. Valdymo funkcijų perdavimas darbininkų taryboms arba profesinėms sąjungoms tapo svarbiausia užduotimi; daugelis jų vadovų tai laikė savaime suprantamu dalyku. Po kompromiso 1918 metų pradžioje pavyko išlaikyti tam tikrą minimalią inžinierių ir Aukščiausiosios tarybos įtaką; visiškai nepatenkinami to kompromiso rezultatai buvo viena iš priežasčių, paskatinusių 1921 metais griebtis naujosios ekonominės politikos. Profesinės sąjungos tada trumpam grįžo prie tų funkcijų ir tų nuostatų, kurios būdingos griežtai varžomam kapitalizmui. Tačiau pirmasis penkmečio planas (1928) visa tai pakeitė; 1932 metais pramoninis proletariatas jau buvo pažabotas labiau nei prie paskutinio caro. Kad ir kaip bolševikams nesisekė kitose srityse, šioje nuo tada ėmė sektis. Labai pamokantis dalykas – išsiaiškinti, kaip jie tai padarė.

Profesinės sąjungos nebuvo panaikintos. Priešingai, valdžia jas rėmė – nepaprastai daugėjo jų narių – jau 1932 m. jų buvo 17 milijonų. Tačiau buvusios grupinių interesų gynėjos ir drausmės priešininkės virto tokia drausmės ir privalomojo darbo priemone bei priėmė nuostatas, tokias visiškai skirtingas nuo kapitalistinių kraštų profesinių sąjungų nuostatų, kad kai kurie Vakarų darbiečiai (leiboristai) atsisakė pripažinti jas profesinėmis sąjungomis. Jos jau nesipriešino tam vargui, kurios reikalavo spartinama šalies industrializacija. Jos rėmė darbo dienos ilginimo be papildomos kompensacijos idėją. Jos atsisakė lygių atlyginimų ir priėmė premijų bei įvairių skatinimų idėją, pavyzdžiui, stachanovizmą ir panašius dalykus. Jos pripažino administracijos teisę atleidinėti darbininkus savo nuožiūra. Jos pasmerkė „demokratinį mitingavimą" – darbininkų įprotį svarstyti gaunamus įsakus ir paklusti tik po bendro sprendimo. Bendradarbiaudamos su „draugiškais teismais" ir su „valymo komisijo-

[11] Taip žlugusią drausmę rodo daug istorinių atvejų. Pavyzdžiui, Paryžiuje per 1848 metų revoliuciją dėl šios priežasties patyrė nesėkmę pusiau socialistiniai eksperimentai.

mis" jos ėmėsi žygių prieš tinginius ir apsileidėlius. Neliko jokių kalbų apie teisę streikuoti ar kontroliuoti gamybą.

Ideologiškai visa tai buvo nesunku pateisinti. Galima šaipytis iš keistos frazeologijos, kuri apšaukdavo kontrrevoliucija ir antimarksizmu visa, kas bent kiek kirtosi su valdžios pastangomis kuo labiau išnaudoti darbą. Tačiau iš tikrųjų ši nuostata neturi jokio atsisocialistinio elemento: visiškai logiška, kad pasibaigus klasių kovai turi baigtis ir obstrukcionizmo praktika bei pakisti kolektyvinių darbo sutarčių pobūdis. Kritikai daro klaidą nesuvokdami, kokiu didžiuliu mastu sistemai pavyko sustiprinti savidrausmę ir grupinę drausmę, o tai visiškai patvirtina mūsų prognozę šiuo klausimu. Tačiau ne mažesnė klaida būtų nematyti to vaidmens, kurį čia suvaidino autoritarinio pobūdžio drausmė, remianti ir papildanti kitokio pobūdžio drausmę.

Atskiros profesinės sąjungos, taip pat jų centrinis organas, Aukščiausioji taryba, buvo pajungtos vyriausybės ir komunistų partijos kontrolei. Vadinamoji darbininkų opozicija partijoje buvo nuslopinta, o tie profesinių sąjungų vadovai, kurie užsispyrusiai teigė, kad yra atskirų darbininkų interesų, pašalinti iš pareigų. Taip po valdžios reorganizavimo 1921 m. ir juo labiau 1929 m. profesinės sąjungos prarado bet kokią galią sakyti ar daryti ką nors, kas prieštarautų valdančiosios grupės norams. Jos tapo autoritarinės drausmės organais – šis faktas irgi patvirtina anksčiau mūsų išsakytą mintį. Atkreipiame dėmesį į dar vieną aplinkybę. Kadangi nenormalų šiuolaikinio darbininko požiūrį į darbą smarkiai veikia pašalinės įtakos, tai juk ne tas pat, ar jį nuolat įkalbinėja jausti savo pareigą ir gerbti savo darbą, ar nuolat nuo to atkalbinėja. Rusijos valstybė, ne taip kaip kapitalistinė, turi galimybę auklėti jaunimą pagal griežtus savo tikslų ir struktūrinių idėjų reikalavimus, ir tai labai stiprina jos galią kurti atmosferą, palankią gamybinei drausmei. Intelektualams kištis akivaizdžiai užkirstas kelias, nėra ir viešosios nuomonės, skatinančios pažeidimus.

Jau nekalbant apie tai, kad atleidimas iš darbo gali reikšti badą, valdžia gali praktiškai vien savo pačios nuožiūra (pasitelkdama įvairiausias teisines konstrukcijas) naudoti tokias darbo drausminimo priemones kaip perkėlimą, prilygstantį deportacijai, arba smogikų brigadų bei raudonarmiečių „vizitus". Visada yra dingsčių panaudoti tokias priemones ir, kaip

visuotinai pripažįstama, jomis naudojamasi be jokių abejonių. Kapitalistiniam darbdaviui, net jeigu jis turėtų reikiamą galią, negalėtų kilti net mintis naudotis to pobūdžio sankcijomis, kurios ten niūriai dunkso už švelnesnių psichotechninio poveikio priemonių.

Niūriosios visų šių dalykų reikšmės nėra esminė mūsų argumento dalis. Mintis, kurią mėginu išreikšti, nesietina su kokiais nors baisumais. Individų ar ištisų grupių žiaurumą daugiausia lemia nebrandi padėtis, šalies sąlygos bei valdančiųjų nuostatos. Esant kitoms sąlygoms, kitai raidos pakopai, valdant kitokiems žmonėms jie nebus neišvengiami. Dar geriau, jeigu pasirodys, kad nebūtina taikyti jokių sankcijų. Pabrėžiu tik tai, kad bent vienam socialistiniam režimui iš tikrųjų jau pavyko išugdyti grupinę ir primesti autoritarinę drausmę. Svarbu pats principas, o ne konkrečios formos, kuriomis jis buvo praktiškai įgyvendintas.

Taigi net nekreipiant dėmesio į projektų pranašumą, lyginimas su varžomu kapitalizmu nepaneigia socialistinės alternatyvos pranašumo. Reikia dar kartą pabrėžti, kad nagrinėjome tik galimybes, nors jau kitokia prasme nei toji, kuria vadovavomės aptardami patį projektą. Kad šios galimybės taptų realios ar bent įgytų praktinės tikimybės pobūdį, reikia daugybės prielaidų. Be abejo, galima remtis kitokiomis prielaidomis, tada ir išvados būtų kitokios. Pavyzdžiui, pasirėmus „idilinio socializmo" idėjomis, būtų nesunku įsitikinti, kad jos visiškai ir net juokingai žlugtų. Ir tai būtų net ne pats blogiausias ir galimų rezultatų. Žlugimą, kuris yra toks akivaizdus, kad sukelia juoką, dar galima sustabdyti. Daug blogesnis ir labiau tikėtinas būtų toks žlugimas, kurį, pasitelkus politines psichotechnikos priemones, žmonėms būtų galima pateikti kaip laimėjimą. Be to, nukrypimai nuo socialistinės sistemos projekto bei nuo jos valdymo principų, žinoma, ne mažiau tikėtini nei komercinėje visuomenėje, tačiau gali būti, kad jie bus rimtesni ir sunkiau pataisomi savireguliacijos. Tačiau jeigu skaitytojas dar kartą peržvelgs mūsų samprotavimų eigą, manau, įsitikins, jog visi galimi prieštaravimai dėl šių problemų iš esmės nepaneigia mūsų išvadų, arba, tiksliau, tai nėra prieštaravimai, nukreipti prieš patį socializmą, kaip mes jį apibrėžėme, o veikiau prieš tam tikrus bruožus, kuriais gali pasižymėti konkretūs socializmo tipai. Ir čia negalima daryti išvados, kad kova dėl socializmo yra beprasmiška ar nusikalsta-

ma. Galima tik išvada, kad kova dėl socializmo nereiškia jokio apibrėžto dalyko, jeigu ji vyksta be supratimo, kuri socializmo atmaina yra gyvybinga. Ar tokį socializmą galima suderinti su demokratija, jau kitas klausimas.

XIX skyrius
PEREINAMASIS LAIKOTARPIS

I. Dvi skirtingos problemos

Manau, kad visi, ypač ortodoksiniai socialistai, pripažįsta, jog pereiti nuo kapitalistinės santvarkos prie socializmo paprastai nepavyks, visada bus *sui generis* problemų, nepaisant to, kokiomis sąlygomis bus pereinama. Tačiau tų sunkumų prigimtis ir mastas labai skirsis; atsižvelgdami į tai, iš kurios kapitalizmo raidos stadijos bus pereinama ir į tai, kokiais metodais galės ir norės naudotis grupė, vadovaujanti socializmo kūrimui, patogumo dėlei galime skirti du atvejus. Taip skirti patogu dar ir dėl to, kad esama akivaizdaus ryšio tarp „kada" ir „kaip". Abu atvejus nagrinėsiu tik visiškai brandaus ir „varžomo" kapitalizmo atžvilgiu – negaišiu laiko svarstyti galimybėms, kurių galėtų būti ankstesnėse stadijose. Turėdami tai omenyje šiuos atvejus vadinsime „pribrendusio perėjimo į socializmą" ir „nepribrendusio perėjimo į socializmą" atvejais.

Daugumą argumentų, pateiktų antroje knygos dalyje, galima reziumuoti marksistine teze, kad ekonomikos raida turi tendenciją kurti socializmą *pati* ir ta kryptimi veikti žmogaus dvasią. Noriu pasakyti, kad technologinės, organizacinės, komercinės, administracinės ir psichologinės socializmo prielaidos darosi vis realesnės. Sekdami šią tendenciją dar kartą įsivaizduokime ateitį. Verslą, išskyrus agrarinį sektorių, kontroliuoja nedaug biurokratizuotų korporacijų. Ekonomikos pažanga lėtėja, ji mechanizuojama ir planuojama. Palūkanų procentas artėja prie nulio – ne laikinai, ne valstybinės politikos spaudimu, bet dėl nuolat mažėjančių investavimo galimybių. Pramonės nuosavybė ir valdymas depersonalizuojami – nuosavybė degeneruoja virsdama akcijų ir obligacijų nuosavybe, verslo vadyba savo įpročiais pradeda panėšėti į viešųjų tarnybų admi-

nistraciją. Kapitalistiniai motyvai ir įpročiai beveik užmiršti. Akivaizdi išvada – kai tokia padėtis, pribrendo reikalas pereiti prie socializmo. Čia verta atkreipti dėmesį į du dalykus.

Pirma, įvairūs žmonės, netgi socialistai, nesutaria kokio laipsnio priartėjimo prie tokios padėties reikia ir skirtingai diagnozuoja realiai vykstantį priartėjimą. Tai visai natūralu, nes artėjimas socializmo link, kaip vidinė kapitalizmo tendencija, visada reiškiasi tik laipsniškai ir jis niekada neperžengs kurios nors visiems žinomos ribos taip, kad vieną kartą akivaizdžiai paaiškės, jog kelias jau atviras. Daug erdvės realiems nesutarimams teikia dar ir tas faktas, kad sėkmės sąlygos nebūtinai susidaro *pari passu*. Antai galima įtikinamai argumentuoti, kad 1913 metais JAV pramonės struktūra buvo labiau „brandi" negu Vokietijos. Tačiau mažai kam kils abejonių dėl to, kad jeigu eksperimentas būtų vykęs abiejose šalyse, sėkmės šansai būtų buvę nepalyginamai didesni Vokietijoje, kurios pramonė buvo labiau suvalstybinta, kurią valdė ir tvarkė pati geriausia pasaulyje biurokratija ir šaunios profesinės sąjungos. Tačiau be tikrų nesutarimo motyvų, įskaitant tą, kurį lemia skirtingas temperamentas (juk ir vienodai sąžiningi bei kompetentingi chirurgai nesutaria dėl operacijos pradžios), visada išliks ir įtarimas, dažnai visiškai pagrįstas, kad viena iš diskusijos šalių nepripažįsta bei nepripažins brandumo, nes ji iš tikrųjų nenori socializmo, ir kad kita pusė, galbūt dėl idealistinių paskatų, bet kada ir bet kurią padėtį laikys pribrendusia.

Antra, net tarus, kad bus pasiekta neabejotina brandumo stadija, per perėjimą reikės naujų apibrėžtų veiksmų ir iškils naujų problemų.

Kapitalizmo raida ruošia socializmui materialines sąlygas ir žmonių dvasią. Kraštutiniu atveju ji gali paruošti taip nuodugniai, kad galutinis žingsnis tebus tik formalus. Tačiau net ir tokiu atveju kapitalistinė santvarka savaime nepavirs socialistine; galutinį žingsnį, oficialų socializmo kaip visuomenės santvarkos pripažinimą vis vien teks žengti, pavyzdžiui, priimti Konstitucijos pataisos aktą. Žinoma, žmonės iš tikrųjų nelauks, kol susiklostys toks kritinis atvejis. Tai būtų neracionalu, nes padėtis visais reikšmingais požiūriais gali būti subrendusi net ir tada, kai kapitalizmo interesai ir kapitalistinės nuostatos dar nėra galutinai pasitraukę iš visų socialinės struktūros užuolandų ir kampų. Tokiu atveju priimti Konstitucijos pataisą nebūtų vien formalumas. Būtų priešinamasi ir atsirastų

sunkumų, kuriuos reikėtų įveikti. Tačiau prieš nagrinėdamas tuos sunkumus, noriu atkreipti dėmesį į dar vieną skirtumą.

Materialios sąlygos ir žmonių sielos ruošiamos socializmui iš esmės automatiškai, t.y. nepriklausomai nuo kieno nors valios ar nuo kokių nors priemonių, vykdomų jam įgyvendinti. Tačiau šalia kitų dalykų ši raida taip pat sukuria valią bei atitinkamų priemonių – įstatyminių aktų, administracinių veiksmų ir kita. Šių priemonių visuma yra perėjimo į socializmą politikos dalis, kuri trunka ilgai, ištisus dešimtmečius. Tačiau jo istorija natūraliai skyla į du etapus, juos skiria socialistinio režimo paskelbimo aktas. Iki tokio akto perėjimo į socializmą politika yra – sąmoningai ar nesąmoningai – paruošiamoji, po jo – konstitucinė. Šio skyriaus pabaigoje pirmasis etapas bus aptartas labai glaustai. Dabar sutelkime dėmesį į antrąjį.

II. Perėjimas į socializmą brandos sąlygomis

Pribrendus perėjimui į socializmą sunkumai, kuriuos teks įveikti po atitinkamo akto paskelbimo, nebus nei neįveikiami, nei labai rimti. Branda reiškia, kad priešinamasi bus silpnai, kad bendradarbiavimo sieks *visų* klasių didžioji dauguma – vienas tokios padėties simptomų kaip tik bus galimybė pereiti prie socializmo priimant Konstitucijos pataisą, t.y. taikiai, išlaikant teisės tęstinumą. *Ex hipothesi* žmonės supras šio žingsnio reikšmę ir net dauguma tų, kurie nepritars, su juo susitaikys. Niekas nepuls į paniką, niekam neatrodys, kad griūva visas pasaulis.

Žinoma, net ir šiuo atveju negalima visiškai atmesti revoliucijos galimybės. Tačiau jos pavojus nebus itin realus. Jei visiškai ar beveik visiškai nebus organizuoto pasipriešinimo ir, atitinkamai, nebus atsakomojo smurto, tai nebus ir daugelio dingsčių revoliuciniam įkarščiui; be to, prie vairo stos grupė patyrusių ir atsakingų žmonių, pasiryžusių išlaikyti drausmę ir naudoti tik racionalius, minimalų šoką tekeliančius metodus. Juos parems gerai paruošta valstybės ir verslo biurokratija, įpratusi gauti įsakymus iš teisėtos valdžios, kad ir kokia ji būtų; beje, tie biurokratai šiaip jau nėra labai dideli kapitalizmo šalininkai.

Iš pradžių supaprastinkime perėjimo problemas, su kuriomis susidurs naujoji ministerija, arba centrinė taryba, – panašiai, kaip jau supap-

rastinome nuolatines problemas, t.y. tarkime, kad ūkininkus ji iš esmės paliks ramybėje. Taip ne tik bus pašalintas sunkumas, kuris gali būti lemtingas, – juk niekas kitas nuosavybe nėra taip suinteresuotas kaip ūkininkai ir valstiečiai; žemės ūkyje ne visur dirba *rusų* valstiečiai, – bet dar būtų įsigyta naujų šalininkų, nes niekas nėra priešiškesnis stambiajai pramonei ir specifiškai kapitalistiniams interesams negu ūkininkas. Taryba veikiausiai patrauktų į savo pusę ir kitokio tipo mažuosius žmones: šalia suvalstybintų pramonės įmonių galėtų būti toleruojamas, bent jau tam tikrą laiką, smulkaus amatininko verslas, galėtų likti ir smulkūs mažmenininkai, panašiai kaip dabar veikia tų šalių, kur tabako produktai yra valstybės monopolis, tabako pardavėjai. Kitoje salės pusėje yra asmeniniai interesai žmogaus, kurio darbas turi individualią vertę, pavyzdžiui, kokio nors vadovo, jo interesus taip pat galima nesunkiai patenkinti – taip būtų išvengta rimtų ūkio veiklos sutrikimų. Žinoma, viską galima sugadinti, jei beatodairiškai vadovausiesi egalitariniais idealais.

O kaip su kapitalistiniais interesais? Ilgalaikės perspektyvos požiūriu juos galima apytikriai tapatinti su akcijų ir obligacijų savininkų interesais; į pastarųjų sąrašą taip pat galima įtraukti įkaitinių, arba ipotekos, raštų bei draudimo polisų savininkus. Socialisto, kuris žino tik savo Šventąjį raštą ir kuris šiuos žmones įsivaizduoja kaip grupelę labai turtingų dykaduonių, laukia siurprizas: brandos laikotarpiu ši grupė gali sudaryti rinkėjų daugumą, ir kažin ar ji palankiai sutiks siūlymą konfiskuoti jos pajamų šaltinį, kad ir koks nedidelis jis kiekvieno būtų. Problemos esmė ne ta, ar socialistinis režimas gali ar „privalo" juos eksproprijuoti be jokios kompensacijos. Svarbu tai, kad taip elgtis nėra ekonominės būtinybės ir jeigu režimas ryžtųsi konfiskuoti, tai būtų galima tik dėl laisvo visuomenės sprendimo, vadovaujantis, tarkime, jos pasirinktais etiniais principais, o ne dėl to, kad nėra kito kelio. Juk kaip rodo statistika, palūkanos individualiems obligacijų bei vertybinių popierių savininkams, taip pat procentai už obligacijas, kuriuos centrinė taryba mokės vietoj dividentų buvusiems akcijų savininkams, – kad šie akcininkai, prarasdami balsavimo teisę, vis dėlto išsaugotų pajamas, daugmaž prilygstančias buvusių dividentų vidurkiui, – visa tai tikrai nesudarys nepakeliamos naštos. Kol socialistinė visuomenė naudojasi privačiomis santaupomis, tol jai gali apsimokėti nešti šią naštą. Galima riboti laiko požiūriu, paverčiant visas šias išmokas terminuota kasmetine

renta arba įvedant atitinkamus pajamų bei paveldėjimo mokesčius, kurie taip atliktų savo paskutinę paslaugą prieš išnykdami visiems laikams.

Manau, kad to pakanka, norint įsivaizduoti galimą veiklos planą po „socializmo paskelbimo akto"; nurodytomis sąlygomis jis leistų perėjimą vykdyti tvirtai, saugiai ir švelniai, su minimaliais energijos nuostoliais ir minimalia žala kultūros bei ekonomikos vertybėms. Didžiųjų koncernų vadovybė būtų keičiama tik tais atvejais, jei atsirastų specifinių priežasčių. Jeigu socializmo paskelbimo akto momentu bus dar išlikusių privačių bendrijų, jas pirmiausia teks pertvarkyti į bendroves ir po to elgtis su jomis kaip su visomis kitomis. Steigti naujas privačias įmones bus, žinoma, draudžiama. Bendrovių konglomeratai, ypač holdingo kompanijos, bus racionaliai pertvarkytos, t.y. bus išsaugoti tik tie ryšiai, kurie didina valdymo efektyvumą. Visi bankai taps centrinio banko padaliniais ir taip galės ne tik išsaugoti kai kurias mechanines savo funkcijas (bent iš dalies jiems neišvengiamai atiteks visuomeninės apskaitos funkcijos), bet ir įgyti tam tikrą pramonės valdymo galią, t.y. galią teikti arba atsisakyti teikti „kreditus"; tokiu atveju centrinis bankas liktų nepriklausomas nuo gamybos ministerijos ir atliktų savotišką bendrosios priežiūros funkciją.

Taip centrinė taryba pamažu ir be sukrėtimų perimtų visą valdymą į savo rankas, ekonomikos sistema turėtų laiko prisitaikyti prie naujų sąlygų, o nedideles pereinamojo laikotarpio problemas būtų galima spręsti skyrium, vieną po kitos. Iš pradžių prireiktų kiek patikslinti gamybos apimtį – ne daugiau kaip 5% nuo bendrojo produkto. Jeigu egalitarinės idėjos nepasireikš smarkiau negu numatėme, iš esmės nepasikeis ir paklausos struktūra. Tiesa, žmonių, keičiančių savo užsiėmimą (pavyzdžiui, teisininkų), šiek tiek padaugės, nes kai kurių funkcijų, reikalingų kapitalistinei pramonei, socializmo ekonomikai nebereikės. Tačiau tai neturėtų kelti rimtų problemų. Rimtesnių problemų, tokių kaip neefektyvių gamybinių vienetų naikinimas, pajėgumų telkimas į perspektyviausias šakas, teritorinio jų išdėstymo tobulinimas ir su tuo susijęs gyventojų perkėlimas, vartojimo ir kapitalinių gėrybių standartizavimas ir kitų panašių, veikiausiai atsiras tik tada, kai sistema jau bus prisitaikiusi prie organinių pokyčių ir pradėjusi sklandžiai judėti išvažinėtais keliais. Visai pagrįstai galima tikėtis, kad šio tipo socializmas ilgainiui įgyvendins visas tas pranašumo galimybes, kurias numato projektas.

III. Perėjimas į socializmą nebrandumo sąlygomis

1. Taip prognozuoti negalima antruoju atveju – tada, kai prie socializmo pereinama nebrandumo sąlygomis. Šią padėtį galima apibrėžti kaip tokį perėjimą nuo kapitalistinės prie socialistinės santvarkos, kuris vyksta tada, kai socialistams atsiranda galimybė paimti valdžią, nors materialios sąlygos ir žmonių sielos dar nėra tam paruoštos. Primenu, kad mes neaptarinėsime tokios nebrandžios padėties, kur sėkmės viltis kiekvienam blaiviai mąstančiam žmogui būtų tiesiog juokinga. Todėl nesiruošiu įrodinėti, kad nepribrendęs socializmas neišvengiamai baigsis visiška suirute, o naujasis režimas būtinai žlugs. Kalbu apie šiuolaikinį varžomo kapitalizmo tipą, ir tik jo atžvilgiu gali būti pagrįstai keliama perėjimo į socializmą problema. Būtent čia ši problema turėtų anksčiau ar vėliau iškilti. Ilgainiui padėtis darosi vis palankesnė socialistinėms ambicijoms. Dar svarbiau tai, kad gali susiklostyti trumpalaikė situacija – geras pavyzdys yra Vokietija 1918–1919 metais; kai kas taip pat kalba apie tapačią JAV padėtį 1932 metais, kai laikinas kapitalistinių sluoksnių ir jų valdžios organų paralyžius atvėrė gundančias galimybes.

2. Ką konkrečiai reiškia neparuoštos ir nebrandžios sąlygos ir sielos? Apie tai skaitytojas gali nesunkiai susidaryti vaizdą pažvelgęs į pribrendusios situacijos paveikslą, nupieštą keliais puslapiais anksčiau. Vis dėlto noriu pridėti keletą štrichų JAV 1932 metų padėties paveikslui.

Labai intensyvios (nors, sprendžiant pagal tempus, šiaip normalios) plėtros periodą pakeitė depresija, pats šios mastas rodė didžiulę prisitaikymo prie „pažangos" būtinybę. Daugeliu svarbių krypčių pažanga, žinoma, nebuvo didelė – pakanka atkreipti dėmesį į menką kaimo vietovių ir namų ūkio elektrifikavimą, nepakankamą naujausių chemijos atradimų bei atsivėrusių statybos pramonės galimybių panaudojimą. Todėl galima tvirtai teigti, kad jeigu tuo metu biurokratiškai būtų įvestas socializmas, jis būtų pareikalavęs didelių verslo energijos nuostolių, sumenkinęs gamybos efektyvumą ir padaręs žalą būsimai masių gerovei. Įdomu, kad viešoji nuomonė, kurią isteriškoje depresijos aplinkoje formavo socializmui simpatizuojantys intelektualai, rėmė visiškai priešingus įsitikinimus. Tačiau tai jau veikiau tos padėties socialinės-psichologinės diagnostikos, o ne ekonominės interpretacijos dalykas.

Nebrandi taip pat buvo pramonės ir prekybos organizacinė struktūra. Reikalas ne tik tas, kad vis dar išliko gausybė smulkių bei vidutinių įmonių ir jos bendradarbiavo per įvairias prekybos asociacijas toli gražu netobulai, bet tas, kad pats stambusis verslas, nekritiško žavėjimosi ir priešiškumo objektas, dar nebuvo pažengęs taip toli, kad būtų galima saugiai ir lengvai pritaikyti aptartąjį perėjimo metodą. Jeigu stambiomis verslovėmis laikysime įmones su daugiau kaip 50 milijonų dolerių kapitalu, tai tik 53,3% nacionalinio kapitalo valdė stambios korporacijos; jeigu atskirsime finansines ir komunalinių paslaugų įmones, toji dalis bus tik 36,2%; pramonėje ji sudarė tik 46,3% [1]. Apskritai su smulkesnėmis įmonėmis socialistams būtų daug sunkiau ir vargu ar galima tikėtis, kad jos funkcionuotų kaip dabar. Jeigu vis dėlto nusileistume iki 10 milijonų dolerių ribos, tai ir tada jų dalis būtų, atitinkamai 67,5%, 52,7% ir 64,5%. Jau vien mėginimas „įvaldyti" tokios struktūros ekonomiką būtų didžiulis uždavinys. Dar sudėtingesnis uždavinys būtų priversti ją veikti ir tobulėti naujomis sąlygomis, be patyrusios biurokratijos ir su netobulai organizuota bei silpnai valdoma darbo jėga, kuri kiekvienu momentu galėtų nutrūkti nuo saito.

Žmonių sielos socializmui buvo paruoštos dar mažiau negu materialios sąlygos. Nepaisant depresijos sukelto šoko, ne tik verslininkai, bet ir didžioji darbininkų bei fermerių dalis mąstė ir jautė buržuazinės santvarkos sąvokomis ir *tikrai* neturėjo jokio aiškaus supratimo apie galimą alternatyvą; socializmas ir visa, kas jį bent kiek priminė, jiems vis dar buvo „antiamerikietiška" idėja. Nebuvo jokios įtakingos socialistinės partijos ir jokia oficiali socialistų grupė, išskyrus stalinistinių įsitikinimų komunistus, neturėjo nors kiek didesnės paramos. Fermeriai, nors pastangos atversti juos į socialistinį tikėjimą buvo didžiulės, socializmui jautė beveik tokią pat neapykantą, kokią jie jautė stambioms korporacijoms ir ypač geležinkelio kompanijoms. Taigi, parama būtų buvusi silpna, daugeliu atvejų akivaizdžiai egoistinė arba tik pusinė, tuo tarpu pasipriešinimas – labai stiprus. Būtų priešinęsi žmonės, nuoširdžiai įsitikinę, kad niekas kitas, juo labiau valstybė, negali geriau už juos nudirbti jų

[1] Žr. W. L. Crum, "Concentration of Corporate Control", *Journal of Business*, vol. VIII, p. 275.

darbų, ir kad priešindamiesi jie gina ne tik savo pačių, bet ir visos visuomenės interesus, t.y. kad gina absoliučią šviesą nuo absoliučios tamsos. JAV buržuazija pradėjo netekti savo gyvastingumo, tačiau ji dar nebuvo jo visiškai praradusi. Ji būtų kovojusi švaria sąžine ir būtų sugebėjusi atmesti visus kompromisus ir siūlymus bendradarbiauti. Vienas tokios padėties padarinių būtų būtinybė vartoti jėgą ne tik prieš atskirus asmenis, bet ir prieš grupes ir klases; kitas padarinys – negalimybė priimti socializmo principų Konstitucijos pataisa, t.y. nepažeidžiant teisės tęstinumo. Naująją santvarką būtų reikėję įvesti per revoliuciją, veikiausiai netgi kruviną. Galima būtų prieštarauti, kad šis konkretus nebrandžios padėties pavyzdys priklauso visiškai beviltiškų atvejų grupei. Tačiau jis atspindi svarbiausius kiekvieno nebrandaus perėjimo į socializmą bruožus ir todėl juo galima naudotis nagrinėjant visą problemą.

Tokį būdą neabejotinai svarsto ortodoksiniai socialistai. Dauguma jų būtinai nori išvysti grandiozinį reginį, kai proletariato šv. Jurgis kausis su kapitalizmo drakonu. Tačiau mes aptarsime šį būdą ir padarinius, kuriuos kelia politinių galimybių derinys su ekonominiu nebrandumu, ne todėl, kad, nelaimei, išlieka ankstyvosios buržuazijos revoliucinės ideologijos likučiai, o todėl, kad problemos, būdingos įprastai suprantamam perėjimui į socializmą, kyla tik šiuo atveju.

3. Taigi, tarkime, kad „revoliucinė liaudis" (bolševikų revoliucija šį apibūdinimą padarė beveik oficialiu titulu, koks kadaise buvo „krikščioniškiausias iš karalių"), užėmusi svarbiausias valstybines įstaigas, palaužusi nesocialistines partijas, paėmusi į savo rankas nesocialistinę spaudą, visur pastato savo žmones. Visų šių įstaigų, taip pat pramonės ir prekybos įmonių personalas iš dalies, kaip tarėme, bus priverstas bendradarbiauti, iš dalies pakeistas darbininkų vadovais ir intelektualais, kurie noriai perbėgs iš savo kavinių į tokias įstaigas. Naujajai tarybai leisime imtis dviejų uždavinių – suorganizuoti raudonąją armiją, kuri būtų pajėgi malšinti atvirą pasipriešinimą ir tramdyti ekscesus, pavyzdžiui, vadinamąją laukinę socializaciją [2], šaudydama be skirtumo į dešinę bei į kairę, ir ku-

[2] Laukinė socializacija (šis terminas jau tapo beveik oficialiu) – kiekvienos įmonės darbininkų mėginimas nuversti jos vadovybę ir perimti valdymą į savo rankas. Tokie mėginimai yra tikras košmaras kiekvienam blaiviai mąstančiam socialistui.

riai pakaktų proto palikti ramybėje, kaip anksčiau minėjome, valstiečius ir ūkininkus. Nedarysime jokių prielaidų dėl to, kiek racionaliai ar humaniškai bus elgiamasi su buvusio valdančiojo sluoksnio nariais. Tiesą sakant, nesunku įsivaizduoti, kad tokiomis sąlygomis su jais bus elgiamasi be jokio gailesčio. Žmonės, suvokiantys, kad jų veiksmai jų oponentų požiūriu yra pati nuožmiausia agresija, ir suprantantys, kad nesėkmės atveju jų laukia Karlo Liebknechto ir Rosos Luxemburg likimas, griebsis kur kas žiauresnės prievartos nei buvo iš pradžių numanyta. Jie negalės su savo oponentais elgtis kitaip, kaip tik su nusikalstamu žiaurumu, nes žvelgs į juos kaip į žiaurius nusikaltėlius – jie taip žvelgs ir į senojo režimo gynėjus, ir į neišvengiamai atsirasiančių naujų kairuoliškų partijų narius. Tačiau nei prievarta, nei sadizmas problemų neišspręs. Ar centrinei tarybai liks daryti kas nors kita, kaip tik vaitoti dėl sabotažo ir šauktis papildomų įgaliojimų, kad įveiktų konspiratorius ir diversantus.

Pirmiausia, ko jai reikia griebtis – tai sukelti infliaciją. Bankai turi būti nacionalizuoti ir sujungti arba sukoordinuoti su iždu; taryba arba ministerija, naudodamasi tradiciniais metodais, turi kurti kuo daugiau depozitų ir banknotų. Manau, kad infliacija neišvengiama, nes dar nesu sutikęs socialisto, kuris neigtų, jog tokiomis sąlygomis socialistinė revoliucija bent jau laikinai paralyžiuotų ekonomikos raidą ir todėl iždui bei finansiniams centrams stigtų piniginių lėšų. Kadangi socialistinė apskaitos ir pajamų sistema dar neveiktų, neliktų jokio kito pasirinkimo, kaip tik vykdyti tokią politiką, kokią vykdė Vokietija po Pirmojo pasaulinio karo arba Prancūzija 1789 metų revoliucijos metu ir po jos. Tiesa, šiais atvejais būtent nenoras naikinti nuosavybės sistemą bei komercinės visuomenės metodus labai prailgino infliaciją; „dieną po socialistinės revoliucijos", kai reikalai dar nebus nusistoję, šis skirtumas neturės reikšmės.

Tačiau reikia pridurti, kad griebtis tokios politikos verčia ne tik būtinybė. Pati infliacija yra puikus būdas sušvelninti kai kuriuos pereinamojo laikotarpio sunkumus ir įvykdyti dalinę ekspropriaciją. Kalbant apie pirmąją jos funkciją, visiškai akivaizdu, kad, pavyzdžiui, staigiai padidinti piniginiai atlyginimai trumpam neutralizuos galimą pasipiktinimą dėl smukusių realių pajamų; šio smukimo, bent jau laikino, nepavyks išvengti. Antroji infliacijos funkcija – ji nuostabiai paprastai ekspropriijuoja piniginių lėšų skolintoją. Centrinė taryba net galėtų palengvinti

sau gyvenimą ir išmokėti realaus kapitalo savininkams (įmonėms ir pan.) bet kokio dydžio kompensaciją, jeigu tuo pat metu ji ryžtųsi tą kompensaciją momentaliai padaryti bevertę. Pagaliau nereikia pamiršti, kad infliacija smogtų triuškinantį smūgį dar išlikusioms privataus verslo saloms. Juk kaip parodė Leninas, niekas taip nedezorganizuoja kaip infliacija „norint sugriauti buržuazinę visuomenę reikia sugriauti jos pinigų sistemą".

4. Toliau, žinoma, reikia imtis kurti socializmą. Diskusijos dėl pereinamojo laikotarpio problemų prasideda nuo seno ginčo tarp pačių socialistų – tiksliau tarp socialistų ir tų, kuriuos galima pavadinti darbiečiais, dėl to, ar jį kurti vienu kirčiu ar laipsniškai. Daugelis socialistų veikiausiai manydami, kad socialistinio tikėjimo švara ir tikroji ištikimybė socializmo idealams be sąlygų reikalauja rinktis pirmąjį variantą, smerkia silpnakinkius darbiečius (leiboristus), kuriuos šiuo požiūriu, kaip ir daugeliu kitų, itin varžo labai nepatogūs atsakomybės jausmo likučiai. Šiuo klausimu aš palaikau tikėjimo švaros gynėjus [3]. Kalbame juk ne apie perėjimo politiką kapitalistinėje sistemoje; tai yra kita problema, kuria užsiimsime vėliau, pamatysime, kad *kapitalistinėje santvarkoje* laipsniškas perėjimas į socializmą yra ne tik galimas, bet ir labiausiai tikėtinas. Čia nagrinėjame visiškai skirtingą perėjimo politiką, kuria reikėtų vadovautis *po to*, kai socialistinis režimas jau įvestas per politinę revoliuciją.

Šiuo atveju, net jeigu neišvengiami ekscesai bus minimalūs ir net jeigu kietos rankos priemonėmis pavyks įvesti santykinę tvarką, sunku įsivaizduoti padėtį, kad kai kurios stambiausios pramonės šakos bus paverstos socialistinėmis, o tuo tarpu kitos veiks taip, tarsi nieko neįvyko. Valdant revoliucinei vyriausybei, kuriai teks bent iš dalies remtis neatsakingumo dienomis propaguotomis idėjomis, visos išlikusios privačios įmonės veikiausiai turės nutraukti veiklą. Turiu omenyje ne obstrukciją, kurios gali griebtis verslininkai ir kitokie kapitalistiniai elementai. Jų galia yra pervertinama jau dabar, komisarų akiratyje ji visai išnyktų. Be to, ne buržua stilius atsisakinėti vykdyti jam užkraunamas pareigas; tam stiliui

[3] Tiesa, Šventraštis aiškiai nepasisako jų naudai. Jeigu skaitytojas pavartys *Komunistų partijos manifestą*, jis ras nepatogųjį „palaipsniui" šiuo požiūriu pačioje svarbiausioje pastraipoje.

labiau dera prieraišumas prie tų pareigų. Bus priešinamasi, tačiau tai vyks politikos srityje, – anapus, o ne šiapus įmonės vartų. Nepaversta socialistine pramonė nustos veikti paprasčiausiai todėl, kad komisarai, jos pačios darbininkai ir apskritai visuomenė neleis jai veikti savo nuožiūra, o tai vienintelis kapitalistinei pramonei įmanomas būdas.

Tačiau šis argumentas galioja tik stambiajai pramonei ir toms jos šakoms, kurios gali būti nesunkiai pertvarkytos į stambius gamybos vienetus. Jis neapima viso to, kas plyti tarp žemės ūkio, kurio nenagrinėjame, ir stambiosios pramonės. Šioje erdvėje, kurią užima daugiausia smulkios ir vidutinės įmonės, centrinė taryba galėtų manevruoti vadovaudamasi tikslingumu ir pulti arba trauktis priklausomai nuo aplinkybių. Tai vis vien būtų socializmo kūrimas mūsų vartojama termino prasme.

Tenka dar papildyti. Akivaizdu, kad perėjimas į socializmą tokiomis nebrandžiomis sąlygomis, kai reikia ne tik revoliucijos, kai nepakanka teisinio lūžio, bet dar reikia ir teroristinio režimo, niekam, išskyrus jo organizatorius, negali duoti nei trumpalaikės, nei ilgalaikės naudos kurstyti revoliucinį entuziazmą, riziką, liaupsinti drąsą – šie ne itin kilnūs dalykai tinka profesionaliam agitatoriui. Vienintelė akademinio intelektualo drąsa, kuria jam derėtų didžiuotis, yra drąsa kritikuoti, įspėti ir sulaikyti.

IV. Socialistinė politika iki socializmo paskelbimo: Anglijos pavyzdys

Tačiau ar iš tikrųjų turime daryti išvadą, kad dabar ir dar penkiasdešimt ar šimtą metų socialistams teks tik pamokslauti ir laukti? Žinoma, tokio elgesio sunku tikėtis iš partijos, norinčios išsaugoti savo narius, tačiau visi argumentai ir priekaištai, kurie kyla iš šio labai žmogiško šaltinio, neturi užgožti fakto, jog yra rimtas pagrindas būtent tokiai išvadai. Galima net visiškai logiškai argumentuoti, kad socialistams būtų naudinga skatinti kapitalizmo raidą, kuri jiems palanki ir, vadinasi, verčiau išpančioti kapitalizmą negu ji pančioti dar labiau.

Vis dėlto nemanau, kad tai reiškia, jog socialistams, bent jau mūsų laikmečiu, nėra ką veikti. Žinoma, mėginimas kurti socializmą daugumoje tiek didelių, tiek mažų šalių dabar neabejotinai žlugtų – galbūt žlugtų

net pati socializmo idėja, ir neabejotinai žlugtų tos socialistinės grupuotės, kurios ryžtųsi žengti tokį žingsnį. Tačiau tada kita politinė grupuotė, nebūtinai socialistinė įprasta prasme, galėtų nesunkiai persirengti jų drabužiais. Todėl net jeigu socializmo kūrimo politika po socializmo paskelbimo būtų labai abejotinas užsiėmimas, ta pati politika iki jo teiktų daug daugiau vilčių. Kaip ir kitos partijos, tačiau turėdami aiškesnį tikslą, socialistai galėtų joje dalyvauti neišsižadėdami savo galutinio tikslo. Visa, ką šiuo klausimu noriu pasakyti, galima parodyti konkrečiu pavyzdžiu.

Visi mus dominančios raidos požymiai pasireiškia šių dienų Didžiojoje Britanijoje. Viena vertus, jos pramonė ir prekyba akivaizdžiai nėra pribrendusios greitai ir sėkmingai pereiti į socializmą pirmiausia dėl to, kad stambios korporacijos nėra pasiekusios reikiamo lygio. Todėl nei įmonių administracija, nei kapitalistai, nei darbininkai nėra pasiruošę pereiti – lieka daug „individualizmo" gaivalų; jų pakaktų pasipriešinimui ir nebendradarbiavimui organizuoti. Kita vertus, maždaug nuo šio amžiaus pradžios pastebimai silpnėja verslo pastangos; vienas šio reiškinio padarinių yra tai, kad *visos* politinės partijos ne tik pritarė, bet ir reikalavo, kad valstybė perimtų į savo rankas svarbiausias ūkio šakas, tokias kaip elektros energetika. Galima sakyti, kad Britanijoje labiau nei kurioje nors kitoje šalyje, kapitalizmas jau atliko didžiąją savo darbo dalį. Be to, Britanijos visuomenė apskritai jau suvalstybinta. Britanijos darbininkai gerai organizuoti, turi gana atsakingų vadovų. Patyrusi biurokratija, turinti nepriekaištingą kultūrinį ir moralinį lygį, sugeba sklandžiai asimiliuoti naujus elementus, atsirandančius plečiantis valstybiniam sektoriui. Neprilygstamas Britanijos politiko sąžiningumas, unikaliai gabi ir civilizuota valdančioji klasė čia leidžia nesunkiai padaryti tai, ką kitur padaryti būtų neįmanoma. Konkrečiai valdančioji grupė optimaliai derina senąsias formalias tradicijas su unikaliu sugebėjimu taikytis prie naujų principų, padėties ir žmonių. Ji nori valdyti, tačiau pasiryžusi tai daryti atsižvelgdama į kintančius interesus. Ji valdo pramoninę Britaniją taip pat gerai, kaip valdė agrarinę, po to protekcionistinę ar dar vėliau laisvosios prekybos Britaniją. Ji turi dar vieną nepranokstamą talentą – moka pasisavinti ne tik opozicijos programas, bet ir jos protus. Ji asimiliavo Disraelį, kuris kitur būtų tapęs dar vienu Lassalle'iu. Ji būtų asimiliavusi, jei

būtų reikėję, patį Trockį arba, tiksliau, Prinkipo hercogą, kuriuo jis ten neabejotinai būtų tapęs.

Tokiomis sąlygomis galima tokia politika, kuri, viena vertus, vykdytų plataus masto nacionalizacijos programą ir taip gerokai pažengtų socializmo link ir, kita vertus, neapibrėžtam laikui paliktų nepaliestus ir netrikdomus tokios programos neapimtus interesus bei veiklos sritis. Tiesą sakant, šios sritys galėtų būti išlaisvintos nuo daugelio suvaržymų ir naštos, fiskalinės ir kitokios, kuri dabar jas slegia.

Išvardykime verslo sritis, kurios gali būti suvalstybintos be rimtų efektyvumo nuostolių ar be rimtų padarinių toms sritims, kurios liktų privačiomis. Kompensacijos klausimas galėtų būti sprendžiamas taip, kaip siūlėme anksčiau aptardami brandų perėjimą į socializmą; dėl didelių šiuolaikinių pajamų ir paveldėjimo mokesčių tai nebūtų rimta problema.

Pirma, bankų sistema yra neabejotinai pribrendusi tokiam žingsniui. Anglijos bankas mažai kuo skiriasi nuo iždo departamento, jis netgi mažiau nepriklausomas negu galėtų būti toks gerai sutvarkytas socialistinis visuomenės finansinis organas. Komercinių bankų koncentracija ir biurokratizacija, atrodo, jau padarė savo darbą. Stambūs bankiniai koncernai turėtų absorbuoti paskutinius nepriklausomos bankininkystės likučius ir po to susilieti su Anglijos banku į Nacionalinę bankininkystės valdybą, kuri galėtų taip pat apimti taupomuosius bankus, statybines draugijas ir t.t., o šių klientai nė nepajustų jokių pakitimų, nebent sužinotų apie juos iš laikraščių. Geresnės paslaugų koordinacijos nauda galėtų būti gana ženkli. Socialisto požiūriu, nauda būtų ir tai, kad padidėtų valstybės įtaka nenacionalizuotoms ekonomikos šakoms.

Antra, senas kandidatas nacionalizuoti yra draudimo verslas, šiandien jau gerokai mechanizuotas. Jo integracija su kai kuriomis socialinio draudimo šakomis galėtų būti efektyvi: polisų pardavimo kaštai galėtų gerokai sumažėti, o socialistai vėl džiaugtųsi, kad valstybei suteikiama galia kontroliuoti draudimo kompanijų fondus.

Trečia, tik nedaugelis žmonių itin suabejotų dėl galimos geležinkelių ir net sunkvežimių transporto nacionalizacijos. Tiesą sakant, vidaus pervežimai yra akivaizdžiausia sėkmingo valstybės valdymo sritis.

Ketvirta, nacionalizavus kalnakasybą ir ypač akmens anglių bei jų produktų, pavyzdžiui, benzolo, pramonę, taip pat prekybą anglimis bei jų

produktais, galima būtų iškart pakelti šių šakų efektyvumą ir susilaukti tikrai rimtos sėkmės, jeigu tik pavyktų bent patenkinamai išspręsti darbo santykių problemas. Technologijos ir prekybos požiūriu čia viskas aišku. Atrodo, taip pat aišku, kad tokios sėkmės negalima tikėtis chemijos pramonėje, kur aktyviai veikia privatus verslas.

Penkta, elektros energijos, jos perdavimo ir paskirstymo nacionalizacija jau beveik baigta. Lieka tik pridurti, kad elektrotechnikos pramonė teikia tipišką sėkmingai veikiančio privataus verslo pavyzdį – ir tai rodo, kad beprasmiška, ekonomikos požiūriu, arba tik ginti visuotinę nacionalizaciją, arba tik ją neigti. Tačiau energetikos pavyzdys taip pat atskleidžia pelningos nacionalizuotos pramonės veiklos problemas. Juk pelningumas kaip esminis sėkmės kriterijus turi išlikti, dėl to, kad valstybinis sektorius aprėpdamas tokią didelę ekonomikos dalį dar galėtų atlikti ir visas šiuolaikinės valstybės funkcijas.

Šešta, geležies ir plieno nacionalizacija yra daug problematiškesnė negu visi anksčiau minėti atvejai. Tačiau ši pramonės šaka neabejotinai jau „išsidūko" ir jau gali būti „administruojama"; žinoma, tas administravimas turėtų apimti ir stambius tyrimų padalinius. Tokia koordinacija turėtų duoti naudos. Čia nėra didelio pavojaus netekti verslo energijos vaisių.

Septinta, manau, kad statybos ir statybos medžiagų pramonės valdymą (galbūt išskyrus architektų valdas) galima sėkmingai atiduoti į deramai parinkto valstybės organo rankas. Ji jau dabar yra įvairiais požiūriais taip smarkiai reglamentuojama, subsidijuojama ir kontroliuojama, kad tokiu atveju net galima tikėtis efektyvumo padidėjimo, kuris turbūt su kaupu kompensuotų galimus tokio pakitimo nuostolius.

Ir tai dar nebūtinai viskas. Tačiau kiekvienas žingsnis už šios programos ribų turėtų būti grindžiamas ypatingais, daugiausia neekonominiais sumetimais. Potencialūs kandidatai nacionalizuoti galėtų būti ginklų pramonė, strateginės pramonės šakos, kino filmų pramonė, laivų statyba, prekyba maisto produktais. Kiekvienu atveju minėtų septynių pramonės šakų nacionalizacija gali užimti gana daug laiko, kurio pakaktų, kad kiekvienas atsakingas socialistas pajustų palaimą dėl atlikto darbo ir kartu pripažintų, jog būtų racionalu ir tikslinga daryti nuolaidų nenacionalizuotam sektoriui. Jeigu jis reikalautų nacionalizuoti žemę, palikdamas,

kaip minėjau, nepaliestą fermerio statusą, t.y. perduoti valstybei visa, kas lieka iš žemės rentos bei žemės sklypų nuomos, aš kaip ekonomistas tam neprieštaraučiau [4].

Dabartinis karas, žinoma, pakeis socialines, politines bei ekonomines mūsų problemų sąlygas. Kai kurie dalykai, anksčiau buvę neįmanomi, taps įmanomi, ir atvirkščiai. Kelis knygos pabaigos puslapius skirsiu šiam klausimo aspektui. Tačiau man atrodo, kad dėl politinės minties aiškumo svarbu problemą suprasti nepriklausomai nuo karo padarinių. Kitaip jos esmė nebus deramai suvokta. Todėl šį skyrių palieku tokį, kokį jį parašiau 1938 metų vasarą, nekeičiu nei jo formos, nei turinio.

[4] Čia ne vieta reikšti asmenines preferencijas. Vis dėlto norėčiau, kad būtų suprasta, jog šis teiginys yra profesinės pareigos dalykas ir jis nereiškia, jog toks siūlymas man patinka. Priešingai, jei būčiau anglas, kovočiau prieš jį iš visų jėgų.

IV DALIS
SOCIALIZMAS IR DEMOKRATIJA

XX skyrius
PROBLEMOS KONTEKSTAS

I. Proletariato diktatūra

Akivaizdūs dalykai yra patys apgaulingiausi. Paskutiniųjų dvidešimties ar dvidešimt penkerių metų įvykiai atskleidė problemą, iškeltą į šios dalies pavadinimą. Maždaug iki 1916 m. ryšys tarp socializmo ir demokratijos daugumai žmonių ir ypač oficialiems ortodoksinio socializmo atstovams atrodė visiškai akivaizdus. Vargu ar kam nors būtų atėjusi į galvą mintis neigti socialisto teisę būti demokratų klubo nariu. Žinoma, patys socialistai, išskyrus keletą sindikalistinių grupių, visada skelbėsi esą vieninteliai tikrieji demokratai, monopoliniai tikrosios prekės, o ne jos buržuazinio surogato, pardavėjai.

Taip jie, žinoma, ne tik mėgino pakelti socializmo vertę pridėta prie jo demokratija; jie dar turėjo ir teoriją, kuri, jų pasitenkinimui, teigė, kad šie du dalykai neatsiejami. Pagal tą teoriją privati gamybos priemonių nuosavybė leidžia kapitalistų klasei ekonomiškai išnaudoti darbą, o politikos srityje – primesti visuomenei savo klasinių interesų diktatą. Taigi politinė kapitalistų klasės galia čia vaizduojama kaip specifinė ekonominės jos galios išraiška. Tolesnės išvados, kad, viena vertus, negali būti demokratijos, kol toji galia egzistuoja, ir kad vien politinė demokratija neišvengiamai yra tik kamufliažas, ir pagaliau, kad, kita vertus, panaikinti šią galią reiškia kartu panaikinti ir „žmogaus išnaudojimą" bei suteikti visą galią „liaudies valdžiai".

Tai, žinoma, iš esmės yra Marxo argumentas. Kadangi tokia išvada griežtai logiška – netgi tautologiškai – išplaukia iš Marxo schemos sąvo-

kų apibrėžimų, jos likimą visiškai lemia tos schemos ir, konkrečiai, išnaudojimo doktrina [1]. Netrukus išdėstysiu, kaip man atrodo, realistiškesnę socialinių grupių ir demokratinės doktrinos santykio analizę. Mums taip pat reikia realistiškesnės teorijos, aiškinančios galimą ryšį tarp paties socializmo ir demokratijos, t.y. ryšį, kuris galbūt egzistuoja, nepriklausomai nuo kieno nors norų ar politinių šūkių, tarp socialistinės santvarkos, kaip mes ją apibrėžėme, ir demokratinio valdymo *modus operandi*. Norėdami šią problemą išspręsti turime pirmiausia išsiaiškinti demokratijos prigimtį. Yra dar vienas dalykas, kurį reikia išsiaiškinti iš pat pradžių.

Gali būti, kad socializmas ir yra demokratijos idealas. Tačiau socialistai ne visada labai aiškiai pasako, kaip jį paversti tikrove. Šventuosiuose tekstuose pilna žodžių „revoliucija" ir „diktatūra", o daugelis šiuolaikinių socialistų dar aiškiau leidžia suprasti, kad jie neprieštarautų, jei vartai į socialistinį rojų būtų atveriami prievarta ir teroru, taip papildant demokratiškesnių atsivertimo priemonių arsenalą. Paties Marxo poziciją šiuo klausimu, be abejo, galima interpretuoti taip, kad demokratų akyse jis bus švarus. Pirmoje knygos dalyje buvo parodyta, kaip galima suderinti jo požiūrį į revoliuciją ir evoliuciją. Revoliucija nebūtinai turi reikšti, kad mažuma mėgina primesti savo valią visuomenei; ji gali reikšti tai, kad šalinamos pasenusios institucijos, kurias kontroliuoja suinteresuotos grupės ir kurios kliudo reikštis visuomenės valiai. Panašiai galima interpretuoti ir proletariato diktatūrą. Galiu vėl pasiremti nuorodomis į *Komunistų partijos manifestą*, kur Marxas kalba apie tai, kad kapitalas bus išplėšiamas iš buržuazijos „žingsnis po žingsnio", kad klasių skirtumai išnyks „vystymosi eigoje" – visos šios frazės, nepaisant dažnai pabrėžiamos „jėgos", veikiausiai kalba apie procedūrą, kuri gali būti suderinama su demokratija jos įprasta reikšme.

Tačiau ši interpretacija, paverčianti išgarsintąją socialinę revoliuciją ir ne mažiau išgarsintą diktatūrą vien agitacine vaizduotei kaitinti skirta retorika, nėra labai įtikinanti. Daugelis socialistų, buvusių Marxo mokinių, ir daugelis viešų dabartinių jo šalininkų laikėsi ir laikosi kitokios nuomonės. Nusileisdamas pripažintų teksto aiškintojų ir fariziejų auto-

[1] Tas faktas, kad individo ir grupės galia negali būti apibrėžta vien tiktai ekonominiais terminais – kaip tai daro Marxo socialinių klasių teorija – yra dar svarbesnis įrodymas, kad šis argumentas – nepagrįstas.

ritetui ir sutikdamas, kad jiems privalu geriau už mane žinoti Tiesą, taip pat remdamasis įspūdžiais, susidarytais studijuojant *Neue Zeit* tomus, turiu pripažinti, kad jeigu jam būtų tekę rinktis, Marxas veikiausiai būtų laikęs, kad socializmas yra aukščiau nei demokratinės procedūros reikalavimai.

Tokiu atveju jis neabejotinai būtų paskelbęs, kaip tai vėliau darė daugybė kitų, kad iš tikrųjų jis nenukrypsta nuo tikrosios demokratijos, nes norint ją įgyvendinti būtina pašalinti ją dusinančius nuodingus kapitalizmo garus. Tačiau tam, kuris išpažįsta demokratiją, demokratinė procedūra yra tuo svarbesnė, kuo reikšmingesnis klausimas svarstomas. Vadinasi, privalu jos griežčiausiai laikytis ir ją rūpestingiausiai saugoti būtent tais atvejais, kai keliami fundamentalūs visuomeninės pertvarkos klausimai. Kas ryžtasi silpninti šį reikalavimą ir griebiasi atvirai nedemokratinės procedūros ar kitokio metodo, leidžiančio pasiekti formaliai demokratinį sprendimą nedemokratiniu būdu, tas neginčijamai parodo, kad jis labiau nei demokratiją vertina kažką kita. Nuoseklus demokratas kiekvieną tokio pobūdžio pertvarką laikys ydinga iš esmės, net jeigu kuriuo nors kitu klausimu jai visiškai pritartų. Mėginimas priversti žmones pripažinti tvarką, kuri kažkam atrodo gera ir kilni, tačiau kurios tie žmonės iš tikrųjų nenori – net tarus, kad galbūt jie jos norėtų, paragavę jos rezultatų, – toks mėginimas yra pats tikriausias antidemokratinės nuostatos ženklas. Kazuisto reikalas aiškintis, ar gali būti daroma išimtis antidemokratiniams veiksmams, kurių imamasi *išimtinai* siekiant įgyvendinti tikrąją demokratiją tokiomis sąlygomis, kur jie yra vienintelė galima priemonė. Tačiau ši tikimybė, net jeigu ji būtų pripažinta, netinka socializmui, nes, kaip jau matėme, jį demokratiškai įkurti įmanoma būtent tada, kai jau yra praktinės tokio įgyvendinimo galimybės.

Kiekvienu atveju akivaizdu, kad visi argumentai, kuriais teisinamas atsisakymas nuo demokratijos pereinamuoju laikotarpiu, teikia puikią galimybę išvengti visos atsakomybės už galimus padarinius. Tokie laikini pereinamieji periodai gali trukti šimtmetį ar dar ilgiau, o priemonės, kuriomis disponuoja revoliucijos būdu į valdžią patekusi grupė, leidžia jį pratęsti neapibrėžtai ilgai arba įvesti demokratinę valdžios formą be demokratinio turinio.

II. Socialistinių partijų patirtis

Kai pradedame nagrinėti socialistinių partijų istoriją, neišvengiamai kyla abejonių dėl jų ištikimybės demokratijai, nors visos tokią ištikimybę deklaruoja.

Pirma, yra didelė socialistinė valstybė, kurią valdo mažumos partija, nesiruošianti ta valdžia su kuo nors dalytis. Šios partijos atstovai, susirinkę į savo XVIII suvažiavimą, klausėsi pranešimų ir vienbalsiai balsavo už nutarimus neužsiimdami niekuo, kas bent iš tolo primintų diskusijas. Jie baigė suvažiavimą rezoliucija, kur oficialiai skelbiama, kad „Rusijos liaudis, reikšdama begalinę ištikimybę Lenino–Stalino partijai ir Didžiajam Vadui, priima didžiųjų žygių programą, išdėstytą kilniausiame mūsų epochos dokumente, draugo Stalino pranešime, ir tvirtai pasižada ją įgyvendinti" ir kad „mūsų Bolševikų partija, vadovaujama didžiojo Stalino genijaus, žengia į naują savo vystymosi pakopą" [2]. Visa tai, o taip pat rinkimai iš vieno kandidato, parodomieji procesai bei GPU metodai, neabejotinai gali sukurti „tobuliausią pasaulio demokratiją", jeigu šiam terminui suteiksime atitinkamą reikšmę. Tačiau tai nebus toji reikšmė, kurią jam teikia dauguma amerikiečių.

Tačiau bent jau iš principo Rusija yra socialistinė valstybė – tokia pat, kokie buvo trumpalaikiai Bavarijos ir ypač Vengrijos šio tipo dariniai. Be abejo, yra socialistinių grupių, kurios iki šios dienos nuosekliai remiasi tuo, kas apskritai laikoma demokratiniais idealais; joms, pavyzdžiui, priklauso dauguma Anglijos socialistų, Belgijos, Nyderlandų ir Skandinavijos socialistinės partijos, partija, kuriai Amerikoje vadovauja Normanas Thomas, taip pat tremtyje atsidūrusios vokiečių grupės. Žvelgiant į reikalą jų, taip pat ir pašalinio stebėtojo požiūriu, kyla pagunda iš Rusijos sistemos atimti „tikrojo" socializmo vardą ir ją laikyti, bent jau šiuo požiūriu, nukrypimu. Tačiau ką kita gali reikšti „tikrasis" socializmas, jeigu ne "socializmas, kuris mums patinka"? Taigi, ką tokie teiginiai gali reikšti, jeigu ne pripažinimą, kad yra socializmo at-

[2] Aš nemoku rusų kalbos. Pateiktos ištraukos yra tiksliai išverstos iš Maskvoje vokiečių kalba leidžiamo laikraščio; galima nebent abejoti ar tiksliai išversta iš rusų kalbos, nors, žinoma, tas laikraštis negalėjo išspausdinti nieko, kas nebūtų valdžios aprobuota.

mainų, kurių nepripažįsta visi socialistai ir kurios nėra demokratinės? Paneigti, kad socialistinis režimas gali būti nedemokratinis, neįmanoma jau vien todėl, kad logine prasme skiriamieji socializmo bruožai nieko neteigia dėl politinės procedūros. Tuo jau įsitikinome anksčiau. Tad lieka tik klausimas, ar jis išvis *gali* būti demokratinis ir jeigu taip, tai kokia prasme.

Antra, tos socialistinės grupės, kurios nuosekliai laikėsi demokratijos principų, niekada neturėjo nei progos, nei paskatų laikytis kitokių. Jos gyvuoja tokioje aplinkoje, kuri labai nemėgsta nedemokratinių šūkių ir veiksmų; tuo visada įsitikindavo sindikalistai. Kai kuriais atvejais jos turėjo rimtų paskatų skelbti demokratijos principus, nes šie gynė jas pačias ir jų veiklą. Kitais atvejais dauguma jų tenkinosi rezultatais, politiniais ir kitokiais, kuriuos žadėjo demokratijos raida. Nesunku įsivaizduoti, kas būtų atsitikę, tarkime, su Britanijos ar Švedijos socialistų partijomis, jeigu jos būtų parodžiusios kokių rimtų antidemokratinio nusistatymo požymių. Tuo metu jos jautė, kad jų įtaka nuolat auga ir kad valdžia atiteks joms. Tai jas tenkino. Taigi skelbdamos ištikimybę demokratijai jos elgėsi visiškai natūraliai. Tas faktas, jog jų politika erzino Leniną, dar neįrodo, kad būdamas jų aplinkoje jis pats būtų elgęsis kitaip. Vokietijos socialistų partija augo dar sparčiau, tačiau iki 1918 m. ji neturėjo jokių realių galimybių įgyti politinę valdžią. Susidurdami su stipria ir priešiška valstybe socialistai savo saugumo sumetimais turėjo remtis buržuazijos simpatijomis bei profesinių sąjungų – geriausiu atveju pusiau socialistinių – galia; taigi jie turėjo dar mažiau galimybių nukrypti nuo demokratijos idealų, nes taip elgdamiesi jie būtų pasitarnavę tik savo priešams. Vadinti save social*demokratais* juos skatino paprasčiausia sveika nuovoka.

Trečia, vis dėlto pavyzdžių, kurie liudytų tvirtą socialistų ištikimybę demokratijai, nėra daug ir jie nėra labai įtikinantys [3]. Iš dalies tiesa, kad 1918 metais, kai Vokietijos socialdemokratų partija turėjo pasirinkimą, ji pasirinko demokratiją ir (jeigu tai rodo demokratinius įsitikinimus) negailestingai sutriuškino komunistus. Tačiau būtent dėl to partija su-

[3] Apsiribosime socialistinių partijų valstybine politika. Žinoma, šios partijos ir profesinės sąjungos dar įtartiniau elgiasi su toms partijoms ir profesinėms sąjungoms nepriklausančiais darbininkais.

skilo. Ji prarado daug savo kairiojo sparno narių, ir šie turėjo ne mažesnę (galbūt net didesnę) teisę puikuotis socialisto ženkleliu negu tie, kurie partijoje liko. Be to, daugelis šių, kad ir paklusdami partinei disciplinai, jai nepritarė. O daugelis tų, kurie jai pritarė, tai padarė tik dėl to, kad nuo 1919 metų vasaros radikalesnės (t.y. šiuo atveju nedemokratinės) linijos sėkmės šansai tapo visiškai menki; kairuoliška Berlyno politika būtų sukėlusi rimtą pavojų, kad Reino žemės ir žemės į pietus nuo Maino atsiskirs, net jeigu ji nebūtų sutriuškinta iš karto. Pagaliau daugumai, arba bent jau profsąjunginiams jos elementams, demokratija davė viską, ko jie iš tikrųjų norėjo, įskaitant ir valstybines pareigas. Ji nedvejodama pasidalino grobiu su Centro (katalikiškąja) partija. Sandėris patenkino abi puses. Socialistai netrukus iš tikrųjų tapo iškalbingais demokratais. Tačiau tai įvyko tada, kai prieš juos pradėjo kilti opozicija, ginkluota antidemokratinėmis idėjomis.

Nesiruošiu kaltinti vokiečių socialdemokratų nei dėl atsakomybės jausmo, kurį jie išties pademonstravo, nei dėl to uolumo, su kuriuo jie sulipo į patogias valstybinių pareigų kėdes. Ši savybė yra įprastas žmonių trūkumas, pirmoji daro jiems tik garbę. Tačiau reikia būti optimistu norint jų veiklą laikyti nepalenkiamos socialistų ištikimybės demokratijai pavyzdžiu. Taip pat nematau tinkamesnių kritinių atvejų, nebent tokiais laikytume Rusijos ir Vengrijos atvejus, kur būtent pasireiškė reikiamas kritinis derinys – atsirado galimybė užimti valdžią, tačiau nebuvo galima to padaryti demokratinėmis priemonėmis. Mūsų problemą gerai iliustruoja Austrijos atvejis, kurio reikšmė pranoksta pačios šalies reikšmę dėl visiškai išskirtinės vyraujančios (neomarksistinės) grupės padėties. Austrijos socialistai paisė demokratijos 1918 ir 1919 metais, kai ji dar nebuvo jiems tapusi savigynos įrankiu. Tačiau per kelis mėnesius, kai jiems atsivėrė valdžios monopolizavimo perspektyva, daugelio jų pozicija tapo gana dviprasmiška. Tuo metu Fritzas Adleris daugumos principą vadino „aritmetinio atsitiktinumo" *(Zufall der Arithmetik)* fetišu, o daugelis kitų šaipėsi iš demokratinės procedūros taisyklių. Tačiau šie žmonės buvo normalūs partijos nariai, ne komunistai. Kai Vengrijoje atėjo į valdžią bolševizmas, rinktis kursą teko staiga. Kas yra nagrinėjęs tos epochos diskusijas, tas negali nesutikti, jog jų dvasią neblogai išreiškė formuluotė: „Mus ne ypatingai žavi perspektyva pasukti į kairę [= *priimti sovietinius*

metodus]. Tačiau jeigu mums teks tai padaryti, mes tai padarysime visi kaip vienas" [4]. Šitaip vertinti bendrąją šalies padėtį ir suvokti partijai kylančius pavojus buvo visiškai racionalu. Tokia pat racionali ir išvada. Deja, niekur nematyti ištikimybės demokratijos principams priesaikų. Galų gale jie vis dėlto atsivertė. Tačiau atsivertė ne dėl atgailos, o dėl Vengrijos kontrrevoliucijos.

Meldžiu, nepagalvokite, kad kaltinu socialistus nenuoširdumu ar noriu juos suniekinti kaip netikusius demokratus, klastingus suokalbininkus ar oportunistus. Aš tikrai tikiu, kad nepaisant vaikiško makevializmo, kuriuo mėgaujasi kai kurie jų pranašai, daugumos jų išpažinimas buvo toks pat nuoširdus, kaip ir visų kitų žmonių. Be to, aš netikiu socialinės kovos nenuoširdumu, nes žmonės visada pradeda galvoti taip, kaip jie nori galvoti ir kaip jie skelbiasi galvoją. Demokratijos atžvilgiu socialistai veikiausiai nėra didesni oportunistai už visus kitus; jie skelbia demokratiją, jeigu (= arba kada) ji tarnauja jų idėjoms ir interesams, ne kitaip. Kad skaitytojas neliktų šokiruotas ir nemanytų, kad toks požiūris dera tik patiems neskrupulingiausiems politikieriams, dabar imkimės mintinio eksperimento, kuris kartu bus atskaitos taškas nagrinėjant demokratijos prigimtį.

III. Mintinis eksperimentas

Tarkime, kad tam tikra visuomenė, atitinkanti visus demokratijos kriterijus, nusprendžia uždrausti religines sektas. Tai nėra išsigalvotas pavyzdys. Visuomenės, kurias dauguma mūsų nedvejodami laiko demokratijomis, degino eretikus ant laužo – pavyzdžiui, taip darė Ženevos respublika Calvino laikais, – arba persekiojo juos kitais mūsų moralei nepriimtinais būdais – pavyzdžiu gali būti kolonijinis Massachusettsas. Panašūs atvejai nepraranda reikšmės ir tada, kai jie atsitinka nedemokratinėse valstybėse. Juk naivu manyti, kad demokratija visai neveikia valdant

[4] Kalbant paprastai, ši vieno iš pagrindinių vadų formulė reiškia, kad jie gerai suvokė, kaip pavojinga įvesti bolševizmą šalyje, kurios apsirūpinimas maistu visiškai priklauso nuo kapitalistinių valstybių ir kurios slenkstį praktiškai jau mina prancūzų ir italų kariuomenė, bet jeigu Rusijos spaudimas per Vengriją taps per didelis, jie partijos neskaldys, o mėgins ją visą suvaryti į bolševikų stovyklą.

autokratui ar kad šis niekada nenori veikti pagal žmonių norą ar pasiduoti šiam. Kai jis tai daro, galima daryti išvadą, kad panašių veiksmų būtų imamasi ir tada, kai politinė struktūra būtų demokratinė. Pavyzdžiui, bent jau pirmųjų krikščionių persekiojimą tikrai rėmė Romos viešoji nuomonė ir jis veikiausiai nebūtų buvęs mažiau nuožmus, jeigu Roma būtų buvusi tikrai demokratinė [5].

Raganų medžioklė yra dar vienas pavyzdys. Ji kilo iš pačios masių sielos, ir jokiu būdu nebuvo šėtoniškas dvasininkų ar valdovų išradimas, – šie, priešingai, ją drausdavo visada, kada tik jautė galį tai padaryti. Tiesa, Katalikų bažnyčia baudė už raganavimą. Tačiau jeigu palyginsime šias priemones su tomis, kurių buvo griebtasi per kovą su erezijomis, kur labiausiai pasižymėjo Roma, tai iškart pamatysime, kad dėl raganavimo Šventasis Sostas veikiau nusileido viešajai nuomonei negu ją inspiravo. Jėzuitai priešinosi raganų medžioklei, iš pradžių nesėkmingai. Į XVII amžiaus pabaigą ir XVIII amžiuje – t.y. kai kontinente įsitvirtino absoliutizmas – galiausiai visos valstybės uždraudė raganų medžioklę. Tas keistas atsargumas, su kuriuo tokia stipri valdovė kaip imperatorienė Marija Tereza ėmėsi draudimą praktiškai įgyvendinti, akivaizdžiai rodo, kad ji suprato, jog veikia prieš tautos valią.

Dar vienas pavyzdys, jau susijęs ir su šių laikų problemomis. Antisemitizmas yra viena labiausiai įsišaknijusių masių nuostatų visose šalyse, kurių bent kiek pastebimą gyventojų dalį sudaro žydai. Naujaisiais laikais šią nuostatą šiek tiek susilpnino protu besiremianti kapitalizmo evoliucija, tačiau ji tebėra pakankamai stipri, kad garantuotų sėkmę kiekvienam politikui, norinčiam ja naudotis. Dauguma mūsų laikų antikapitalistinių sąju-

[5] Štai pavyzdys, galintis parodyti keletą faktų, patvirtinančių šį teiginį. Svetonijus Nerono biografijoje *(De vita Caesarum, liber VI)* pirmiausia atpasakoja tuos Nerono valdymo aktus, kurie jam, Svetonijui, atrodė iš dalies nekalti ir iš dalies netgi pagirtini *(partim nulla reprehensione, partim etiam non mediocri laude digna)*, ir po to jo nusikalstamus veiksmus *(probra ac* scelera). Krikščionių persekiojimą jis išdėsto ne po antrąja, o po pirmąja antrašte, įdėdamas į gana pagirtinų administracinių priemonių sąrašo vidurį *(afflicti suppliciis Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae)*. Nėra jokio pagrindo manyti, kad Svetonijus išreiškė ką nors kita, o ne visuomenės nuomonę (ir, žinoma, valią). Tiesą sakant, galima netgi įtarti, kad Nerono motyvas buvo noras įtikti visuomenei.

džių, išskyrus tikrąjį socializmą, šią pamoką išmoko. Neperdėdami galime teigti, kad viduramžiais žydai išliko tik dėl bažnyčios ir valdovų, kurie juos globojo, nors masės ir priešinosi, ir galiausiai sulygino jų ir kitų teises [6].

Dabar – mūsų eksperimentas. Nusikelkime į hipotetinę šalį, kuri demokratiniu būdu persekioja krikščionis, medžioja raganas ir žudo žydus. Mes, žinoma, negalime pritarti tokiai praktikai, nors ji ir buvo priimta pagal demokratinę procedūrą. Bet štai esminis klausimas: ar mes pasirinktume demokratinę santvarką, kuri toleruoja tokį rezultatą, atmesdami nedemokratinę santvarką, kuri tokio rezultato išvengia? Jeigu ne, tai mes elgiamės lygiai taip pat, kaip elgiasi socialistai fanatikai, kuriems kapitalizmas yra blogiau už raganų medžioklę, ir kurie, norėdami jį sunaikinti, yra pasiruošę naudoti nedemokratinius metodus. Tad šiuo požiūriu mes su jais esame toje pačioje valtyje. Yra pagrindinių idealų ir interesų, kuriuos net karščiausias demokratijos šalininkas kelia aukščiau demokratijos; skelbdamas bekompromisinę ištikimybę demokratijai jis tik išreiškia savo įsitikinimus, kad demokratija gins tokius idealus ir interesus, kaip sąžinės ir žodžio laisvę, teisingumą, valdžios padorumą ir t.t.

Nesunku suprasti, kodėl taip yra. Demokratija yra tik politikos *metodas*, kitaip sakant, tam tikras institucinės sąrangos tipas politiniams – įstatymų ir administraciniams – sprendimams priimti. Vadinasi, ji negali būti tikslas pati sau, nepriklausomai nuo to, kokius sprendimus ji lemia konkrečiomis istorinėmis sąlygomis. Ir tai turi būti išeities taškas visiems mėginimams ją apibrėžti.

Kad ir koks būtų skiriamasis demokratinio metodo bruožas, mūsų tik ką pateikti istorijos pavyzdžiai moko kelių svarbių dalykų, kuriuos verta aiškiai suformuluoti.

Pirma, šių pavyzdžių pakanka atremti bet kurį mėginimą paneigti tik ką išsakytą teiginį, būtent, kad demokratija, būdama tik politinis metodas, negali būti tikslas pati sau. Tačiau ar pats metodas negali būti absoliučiu idealu arba aukščiausia vertybe? Taip, gali. Be abejo, iš principo įmanoma remti

[6] Globėjiška popiežių nuostata yra išreikšta bulėje *Etsi Judaeis* (1120); popiežiaus Calixtuso II įpėdiniai ją pakartotinai patvirtindavo, tai rodo, kad ta politika buvo ir toliau vykdoma; rodo taip pat, kad jai ir toliau buvo priešinamasi. Globėjišką valdovų nuostatą galima nesunkiai suprasti; juk žydų trėmimai ir žudymai padarydavo skaudžių nuostolių valdovų iždui.

mintį, kad nepaisant nusikalstamų ar kvailų rezultatų, kuriuos demokratinė procedūra sukuria konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis, lemti vis tiek turi visuomenės valia arba bent jau, kad jai neturėtų būti priešinamasi kitaip, kaip tik demokratijos principų sankcionuotu būdu. Tačiau tokiais atvejais atrodo natūraliau būtų kalbėti ne apie visuomenę, o apie minią ir apie kovą su jos nusikalstamumu ar kvailumu visais įmanomais būdais.

Antra, jeigu sutinkame, kad besąlygiška ištikimybė demokratijai gali reikšti tik besąlygišką ištikimybę tam tikriems interesams ar idealams, kuriems demokratija turi tarnauti, tai mūsų pavyzdžių taip pat pakanka atremti prieštaravimui, kad esą nors pati demokratija galbūt nėra absoliutus idealas, ji vis dėlto netiesiogiai toks yra, nes ji būtinai, visur ir visada tarnauja tam tikriems interesams arba idealams, dėl kurių mes pasiryžę kautis ir net mirti. Akivaizdu, kad taip negali būti [7]. Kaip ir bet kuris kitas politinis metodas, demokratija nebūtinai visada duoda tokius pat rezultatus ar gina tokius pat interesus bei idealus. Tad protinga ištikimybė demokratijai turi ne tik remtis viršracionalių vertybių sistema, bet dar ir tam tikromis visuomenės gyvenimo sąlygomis, kurioms esant ji galėtų veikti taip, kaip mes norėtume. Be nuorodos į konkretų laiką, vietą ir padėtį [8] kalba apie demokratijos veiksmingumą yra beprasmiška, žinoma, lygiai taip pat, kaip beprasmiški ir antidemokratiniai argumentai.

Tiesą sakant, visa tai yra akivaizdu. Tai neturi stebinti ar juo labiau šokiruoti. Konkrečioje padėtyje tai nežeidžia demokratinių įsitikinimų tvirtumo ar orumo. Suvokti, kad tavo įsitikinimų pagrindas – santykinas ir vis dėlto jų atkakliai laikytis yra kaip tik tai, kas civilizuotą žmogų skiria nuo barbaro.

IV. Apibrėžimo paieška

Turime išeities tašką ir galime pradėti analizę. Tačiau dar neturime apibrėžimo, kuriuo galėtume remtis analizuodami demokratijos ir socializmo santykius. Keletas problemų vis dar užstoja horizontą.

[7] Pavyzdžiui, netiesa, kad demokratija visada geriau nei autokratija gina sąžinės laisvę. Atsiminkime garsiausiąjį iš visų teismų. Pilotas, žydų požiūriu, neabejotinai buvo autokratijos atstovas. Tačiau jis mėgino apginti laisvę. Ir jis nusileido demokratijai.

[8] Žr. XXIII skyrių.

Nedaug laimėtume, kreipdamiesi į Aristotelį, kuris demokratijos terminu vadino nukrypimą nuo gerai sutvarkytos visuomenės idealo. Tačiau atsiranda šiek tiek šviesos, kai prisimename tą reikšmę, kurią teikėme terminui „politinis metodas". Jis reiškia metodą, kuriuo remdamasi visuomenė priima sprendimus. Tokį metodą galima apibūdinti, parodydami, kas ir kaip tuos sprendimus priima. Tada, sutapatindami „sprendimų priėmimą" su „valdymu", demokratiją galime apibrėžti kaip žmonių, arba tautos, valdžią. Kodėl toks apibrėžimas nėra pakankamai tikslus?

Jis nėra tikslus todėl, kad aprėpia tiek reikšmių, kiek yra galimų kombinacijų tarp sąvokos „tauta" *(demos*, Romos *populus)* ir visų galimų „valdymo" *(kratein)* sąvokos apibrėžimų, ir dar todėl, kad šie apibrėžimai nėra nepriklausomi nuo demokratijos esmės sampratos. Kalbant apie pirmąją sąvoką, *populus* konstitucine prasme gali neapimti visų vergų ir iš dalies kitų gyventojų; įstatymas gali pripažinti skirtingą padėtį *(status)*, nuo vergovės iki pilnateisio ar net privilegijuoto pilietiškumo. Nepaisydamos tokios įstatymų įtvirtintos diskriminacijos įvairios gyventojų grupės skirtingais laikais „tauta" vadino pačios save [9].

Žinoma, galima sakyti, kad demokratinė visuomenė yra ta, kuri žmonių neskaido bent jau dėl viešųjų reikalų, tokių kaip, pavyzdžiui, balsavimas. Tačiau, pirma, praeityje buvo tautų, kurios pripažino tokią diskriminaciją ir vis dėlto turėjo visus bruožus, paprastai siejamus su demokratija. Antra, diskriminacijos niekada neįmanoma visai išvengti. Pavyzdžiui, visos šalys, net demokratiškiausios, balsavimo teisę suteikia tik tam tikro amžiaus gyventojams. Jeigu mėginame išsiaiškinti šio apribojimo pagrindą, tai atrandame, jog jis galioja ir neapibrėžtam skaičiui gyventojų, jau sulaukusių nustatyto amžiaus. Jeigu asmenims, kurie nesulaukė tokio am-

[9] Žr., pavyzdžiui, apibrėžimą, kurį Voltaire'as pateikia savo *Laiškuose apie anglų tautą* (išleista anglų kalba 1733 m.; pirmojo leidimo atspaudas, Peter Davies, 1926, p. 49): „gausiausia, naudingiausia, net doriausia ir, vadinasi, garbingiausia žmonijos dalis, kurią sudaro įstatymų ir mokslo žinovai, prekeiviai, amatininkai, – vienu žodžiu tie, kurie nėra tironai; visi jie ir sudaro tai, ką vadiname tauta". Dabar „tauta" [„liaudis"] dažniausiai reiškia „masės", tačiau Voltaire'o sąvoka labiau atitinka tą tautą, kuriai buvo parašyta Jungtinių Valstijų konstitucija.

žiaus, neleidžiama balsuoti, tai negalima nedemokratine vadinti šalies, kuri tos pačios arba panašios priežasties neleidžia balsuoti ir kitokioms žmonių grupėms. Pastebėtina, kad neturi reikšmės, ar mes, pašaliniai stebėtojai, pripažįstame šio pagrindo teisėtumą arba praktines taisykles, kuriomis vadovaudamasi šalis taiko šią diskriminaciją; reikšminga tik tai, ar pati toji visuomenė ją pripažįsta. Nereikėtų taip pat manyti, jog pateisinama tada, kai diskriminuojama dėl asmens neveiksnumo („nebrandumo"), ir nepateisinama tada, kai diskriminuojama dėl ko nors kita, nors tai ir neturi nieko bendra su geba protingai naudotis balsavimo teise. Juk toks veiksnumas yra nuomonės ir laipsnio dalykas. Jį nustatant turi būti remiamasi tam tikromis taisyklėmis. Galima visai *logiškai ir nuoširdžiai* manyti, kad tokio veiksnumo kriterijus yra asmens geba save išlaikyti. Labai religinga visuomenė gali manyti, – vėlgi logiškai ir nuoširdžiai, – kad kitamaniškumas asmenį šiuo požiūriu diskvalifikuoja; antifeministinė visuomenė, – kad diskvalifikuoja lytis. Rasistinė visuomenė veiksnumą gali sieti su rasiniais kriterijais [10]. Ir taip toliau. Kartoju: svarbus dalykas yra ne tai, ką *mes* galvojame apie visas šias galimas diskriminacijos rūšis. Reikšminga yra tai, kad priklausomai nuo visuomenėje vyraujančių įsitikinimų žmonių diskriminacija dėl ekonominės padėties, religijos ar lyties niekuo nesiskiria nuo tos diskriminacijos, kurią mes visi laikome suderinama su demokratija. Mes, žinoma, galime tokią visuomenę smerkti. Tačiau, norėdami būti nuoseklūs, tokiu atveju turėtume veikiau smerkti teorijas, kurios iškelia nuosavybės, religijos, lyties ar rasės reikšmę, o ne teigti, kad tokia visuomenė – nedemokratinė. Antai stiprus religingumas yra tikrai suderinamas su demokratija, kad ir kaip mes ją apibrėžiame. Yra tokių religinės nuostatos atmainų, kurioms eretikas – blogesnis už beprotį. Argi jos neturi teisės manyti, kad eretikui, kaip ir bepročiui, turi būti draudžiama dalyvauti priimant politinius sprendimus? [11] Ar neturime kiekvienai tautai *(populus)* palikti teisę pačiai save apibrėžti?

[10] Antai Jungtinės Valstijos nesuteikia pilietybės rytiečiams, Vokietija – žydams; JAV pietuose juodaodžiams dažnai neleidžiama balsuoti.

[11] Bolševiko požiūriu, kiekvienas nebolševikas priklauso tai pačiai kategorijai. Vadinasi, bolševikų partijos valdžia dar neduoda mums pagrindo vadinti Sovietų Sąjungos santvarką nedemokratine. Galima ją taip vadinti tik tada, jeigu pati bolševikų partija valdoma nedemokratiškai, o tai, žinoma, akivaizdu.

Ši neišvengiama išvada paprastai apeinama, įvedant papildomų prielaidų į demokratijos teoriją; kai kurias iš tų prielaidų aptarsime kituose dviejuose skyriuose. Čia pastebėkime tik tai, kad ji prasklaido miglą nuo mūsų kelio. Be kita ko, ji taip pat rodo, jog demokratijos ir laisvės santykis yra daug sudėtingesnis negu įprasta manyti.

Dar rimtesnių sunkumų kyla dėl antrojo demokratijos sąvokos elemento, *kratein*. Visada sunku paaiškinti „valdymo" prigimtį ir *modus operandi*. Valdžios teisėtumas ne visada garantuoja galėjimą ja naudotis, jis kartu ir padeda, ir kliudo; tradicinis prestižas visada reikšmingas, tačiau ne viską lemia; asmens sėkmė ir, iš dalies nepriklausanti nuo jos, asmens įtaka veikia šios institucijos, teisę ir tradicijas, tačiau ir pačios nuo jų priklauso. Joks monarchas, diktatorius ar oligarchų grupė niekada neturi absoliučios valdžios. Jų valdžia priklauso ne tik nuo šalyje susiklostančių sąlygų, bet ir nuo būtinumo bendradarbiauti su kai kuriomis grupėmis, taikstytis su kitomis, dar kai kurias kitas neutralizuoti ir priversti paklusti likusias. Ir visa tai gali būti atliekama pačiais įvairiausiais būdais, kurių kiekvieną galima apibrėžti remiantis tuo, ką tam tikra institucinė sąranga reiškia tiek tai visuomenei, kurioje ji veikia, tiek tyrinėtojui, kuris ją moksliškai analizuoja; kalbėti, pavyzdžiui, apie monarchiją taip tarsi ji būtų tik vienas griežtai apibrėžtas dalykas yra grynas diletantizmas. Tačiau jeigu *kratein* subjektas yra tauta, kad ir kaip apibrėžta, tai iškyla dar viena problema. Kaip „tauta" gali valdyti, kaip tai techniškai įmanoma?

Kai kada ši problema neiškyla, bent jau akivaizdžiai. Mažos ir primityvios bendruomenės, kurių socialinė struktūra – paprasta [12], kur nėra daug dingsčių nesutarti, iš principo gali visiems individams, priklausantiems tautai, kaip ją apibrėžia konstitucija, sudaryti galimybę realiai dalyvauti visuose įstatymų leidybos bei administravimo reikaluose. Sunkumų gali iškilti net ir tokiais atvejais, o kolektyvinės elgsenos psichologija vis dar galėtų kai ką pasakyti apie vadovavimą, manipuliavimą viešąja nuomone bei kitokius nukrypimus nuo demokratijos idealo. Ir vis dėlto

[12] Negausi ir vienoje vietoje susitelkusi bendruomenė yra esminis dalykas. Paprasta struktūra ir civilizacijos primityvumas nėra tokie esminiai, tačiau jie gerokai lengvina demokratijos veiklą.

čia visiškai prasminga kalbėti apie visuomenės, arba tautos, valdžią, jų valią ir veiklą, ypač jeigu dalyvaudavo ir politinius sprendimus po diskusijų priimdavo visi piliečiai, kaip, pavyzdžiui, per graikų *polio* arba Naujosios Anglijos miesto susirinkimą. Šis atvejis, vadinamasis „tiesioginės demokratijos" atvejis, faktiškai yra išeities taškas daugeliui politikos teoretikų.

Visais kitais atvejais iškyla minėta problema, kurią galėtume palyginti lengvai įveikti, jeigu ryžtumėmės atsisakyti „tautos valdžios" termino ir jį keistume į „tautos remiamą valdžią". Turime daug argumentų. Daugelis įprastų teiginių apie demokratiją lygiai taip pat galios ir valdžiai, kuri remiasi didžiosios žmonių daugumos pritarimu, arba, dar tiksliau, kiekvienos tos visuomenės klasių didžiosios daugumos pritarimu. Konkrečiai, tai ypač pasakytina apie tas dorybes, kurios paprastai siejamos su demokratiniu metodu: žmogaus orumas, pasitenkinimas, kylantis dėl pojūčio, kad politiniai reikalai tvarkomi daugmaž sutinkamai su jo idėjomis, politikos ir viešosios nuomonės darna, piliečio pasitikėjimas valdžia ir bendradarbiavimas su ja, šios kliovimasis eilinio žmogaus jai reiškiama pagarba ir parama – visa tai ir daugelį kitų dalykų, kurie mums paprastai atrodo pati demokratijos esmė, visai patenkinamai apima tautos remiamos valdžios idėja. O kadangi akivaizdu, jog išskyrus „tiesioginės demokratijos" atvejį, tauta niekada negali realiai valdyti, šis apibrėžimas atrodo visiškai pagrįstas.

Ir vis dėlto negalima jo priimti. Yra daugybė pavyzdžių – jais turbūt galėtų būti dauguma visų istorijos atvejų – rodančių, kad autokratijos, tiek *dei gratia*, tiek diktatorinės, taip pat įvairios neautokratinio tipo monarchijos, aristokratinės bei plutokratinės oligarchijos rėmėsi neginčijama, dažnai net labai atsidavusia, tautos daugumos parama ir, jei atsižvelgsime į jų istorinį laiką bei sąlygas, labai sėkmingai sprendė tas užduotis, daugumos mūsų supratimu, turi būti sprendžiamos tik demokratiškai. Verta pažymėti tokį faktą ir pripažinti, kad demokratijos – šia prasme – elementų būta visais tokiais atvejais. Tai būtų tikrai geras priešnuodis nuo grynųjų formų kulto, net nuo plikos frazeologijos. Deja, tai nepakeičia fakto, jog priimdami tokį sprendimą prarastume reiškinį, kurį norime surasti: demokratija ištirptų platesnėje politinių institucijų aibėje, kurios kai kurie elementai būtų akivaizdžiai nedemokratiški.

Tačiau ši nesėkmė mus išmoko vieno dalyko. Už „tiesioginės" demokratijos plyti begalinė įvairovė galimų formų, per kurias „tautos" dalyvauja valdymo reikaluose arba daro poveikį ir kontroliuoja tuos, kurie realiai valdo. Nė viena iš šių formų, net realiai veikiančių, negali būti išskirtinai tituluota „tautos valdžia", jei šie žodžiai vartojami įprastine reikšme. Jeigu kuri nors jų įgyja tokį titulą, tai tik dėl tam tikro sutartinio terminų „valdžia" ir „valdymas" reikšmės apibrėžimo. Žinoma, toks apibrėžimas visada įmanomas: tauta niekada realiai nevaldo, bet pasitelkus reikiamą apibrėžimą galima įrodinėti, kad ji valdo.

XVII ir XVIII amžiuje atsiradusios legalistinės demokratijos „teorijos" buvo skirtos ieškoti būtent tokių apibrėžimų, kurie sujungtų realias arba idealias valdymo formas ir „tautos valdžios" ideologiją. Nesunku suprasti, kodėl ši ideologija taip paplito. Tuo metu, bent jau Vakarų Europos šalyse, Dievo pateptosios valdžios aureolė virš karališkųjų galvų gana sparčiai blėso [13] – tas procesas, žinoma, prasidėjo daug anksčiau – tad „tautos valia" arba „suvereni tautos galia", kaip etinis ir aiškinamasis principas, buvo tinkamiausias tos idėjos pakaitalas sąmonei, kuri, būdama jau pasiruošusi atmesti vieną konkrečią aukščiausiosios valdžios charizmą, dar nebuvo pasiruošusi ją atmesti apskritai.

Taip suformulavusi problemą legalistinė sąmonė pradėjo naršyti po savo intelektinių konstrukcijų saugyklas ieškodama sąvokų, kurios padėtų suderinti tą aukščiausiąjį postulatą su to meto politinėmis struktūromis. Fiktyvūs pavaldumo karaliui kontraktai [14], pagal kuriuos suvereni tauta tariamai išsižada savo laisvės ir galios, arba ne mažiau fiktyvūs kontraktai, pagal kuriuos ji esą deleguoja tą galią, arba jos dalį, savo išrinktiems atstovams, – štai kas iš esmės buvo ištraukta iš intelekto saugyklų. Deja, net jeigu šios sąvokos turėjo kokios nors praktinės naudos, mums jos yra visiškai bevertės. Jos neišlaiko net teisinės kritikos.

[13] Roberto Filmerio *Patriarcha* (1680) galima laikyti paskutiniu reikšmingu anglų politinės filosofijos veikalu, skirtu dieviškosios teisės doktrinai.

[14] Šie kontraktai buvo *fictiones juris et de jure*. Tačiau jie turėjo vieną realų analogą – VI-XII amžių praktiką, kai laisvasis valstietis savo noru pripažindavo esąs pavaldus viduramžių senjorui. Jis pripažindavo senjoro jurisdikciją ir tam tikras ekonomines prievoles, išsižadėdavo visiškai laisvo žmogaus statuso, tačiau įgydavo senjoro apsaugą bei kai kurių kitų pranašumų.

Norint, kad terminai „deleguoti" ir „atstovauti" šiuo atveju turėtų prasmę, juos turėtų suteikti ne atskiri piliečiai – tai būtų viduramžių feodų doktrina, – bet visa tauta. Taigi reikia įsivaizduoti, kad visa tauta deleguoja savo galią, tarkime, parlamentui, kuris jai atstovauja. Tačiau tik (fizinis arba moralinis) asmuo gali teisėtai ką nors deleguoti ar būti atstovaujamas. Antai Amerikos kolonijos, arba valstijos, kurios nuo 1774 m. siuntė delegatus į kontinento kongresus Filadelfijoje – į vadinamuosius „revoliucinius kongresus" – buvo iš tiesų atstovaujamos šių delegatų. Tačiau šių kolonijų arba valstijų „tautos" ten nebuvo atstovaujamos, nes tauta nėra juridinis asmuo: sakyti, kad ji deleguoja galią parlamentui arba yra jo atstovaujama, reiškia sakyti dalyką, kuris juridiniu požiūriu yra visiškai beprasmiškas [15]. Kas tada yra parlamentas? Atsakymą nesunku rasti: jis yra toks pat valstybės organas kaip vyriausybė arba teismas. Jeigu parlamentas apskritai atstovauja tautai, tai jis turi tai daryti visai kita prasme, kurią dar reikia atrasti.

Tautos suverenumo, delegavimo ir atstovavimo „teorijos" atspindi kažką daugiau nei tik ideologinis postulatas ar legalistinės technikos įmantrybės. Jos papildo „politinio kūno" sociologiją arba socialinę filosofiją, kuri, iš dalies veikiama atgimusių senovės graikų minčių šiuo klausimu, iš dalies – laikmečio įvykių [16], susiformavo ir pasiekė savo apogėjų XVIII amžiaus pabaigoje ir realiai mėgino išspręsti šią problemą. Nors bendri terminai niekada nėra adekvatūs ar visiškai tikslūs, surizikuosiu apibūdinti ją kaip iš esmės racionalistinę, hedonistinę ir individualistinę. Hedonistiškai suprasta individų laimė (beje, individų, apdovanotų aiškaus

[15] Teisiškai panašiai beprasmiška viešąją apkaltą klasifikuoti formule „tauta prieš tokį ir tokį". Kaltintojas teisiškai čia yra valstybė.

[16] Tai visiškai akivaizdžiai rodo Britanijos ir ypač Johno Locke'o pavyzdys. Remdamasis abstrakčių politinės filosofijos samprotavimų priedanga jis gynė nuo karaliaus Jokūbo II savo bičiulius vigus, atsakingus dėl „Šlovingosios" revoliucijos. Tai paaiškina tą šlovę, kurią pelnė jo argumentas, kuris šiaip jau būtų žemiau kritikos. Valdžios paskirtis yra tautos gerovė; ši gerovė yra nuosavybės sauga, dėl kurios žmonės „sueina į visuomenę". Tuo tikslu jie susitinka ir sudaro visuomeninę sutartį, pagal kurią paklūsta valdžiai. Sutartis sulaužoma, nuosavybė ir laisvė atsiduria pavojuje, pasipriešinimas tampa teisėtas, jeigu – kalbėkime atvirai – taip atrodo vigų aristokratams ir Londono pirkliams.

mąstymo galia ar bent jau gebančių lavinimu susikurti tokią galią) buvo įsivaizduojama kaip gyvenimo prasmė ir kaip didysis visos veiklos, tiek privačios, tiek politinės, principas. Šią sociologiją, arba socialinę filosofiją, ankstyvojo kapitalizmo produktą, taip pat galima apibūdinti Johno Stuarto Millio terminu „utilitarizmas". Teorija teigia, kad vadovautis šiuo principu yra ne tik racionalu ir pateisinama, bet *ipso facto* taip pat „natūralu". Ši tezė yra tiltas, jungiantis šiaip jau labai skirtingas Benthamo idėjas su Rousseau socialinės sutarties *(contrat social)* idėja – tegu šie du vardai bus švyturiai toje tamsoje, kuriai esame priversti atiduoti kitus vardus.

Jeigu beviltiškas glaustumas skaitytojams netrukdo sekti mano mintį, tai šios filosofijos reikšmė nagrinėjant demokratijos temą turi būti akivaizdi. Žinia, kad, be kitų dalykų, ji davė pradžią valstybės prigimties ir valstybės paskirties teorijai. Be to, pabrėždama individo racionalumą, hedonizmą bei etinę individo autonomiją ji teikė, regis, vienintelę viltį išmokti teisingų politinių valstybės tvarkymo metodų ir įgyvendinti jos paskirtį – „didžiausia laimė didžiausiam žmonių skaičiui" ir pan. Pagaliau ji teikė tai, kas buvo panašu į racionalų tikėjimo „tautos valia" *(volonté générale)* pagrindimą, ji siūlė patarimą, reziumuojantį vadinamųjų „filosofinių radikalų" demokratijos sampratą [17]: apšvieskite žmones ir leiskite jiems laisvai balsuoti.

Šios teorijos kritika prasidėjo beveik iškart, ji buvo dalis bendros XVIII amžiaus racionalizmo kritikos, paplitusios po revoliucinių ir Napoleono karų. Kad ir kaip vertintume tą srovę, paprastai vadinamą romantizmu, ji neabejotinai parodė nuodugnesnę ikikapitalistinės visuomenės bei istorinės evoliucijos apskritai sampratą, atskleidė kai kurias esmines utilitarizmo ir juo grindžiamos politinės teorijos klaidas. Vėlesnioji istorinė, sociologinė, biologinė, psichologinė ir ekonominė analizė parodė esmines abiejų srovių spragas ir dabar sunku rasti socialinės raidos tyrinėtoją, kuris tartų gerą žodį bent apie vieną jų. Keista, tačiau utilitaristine teorija buvo vadovaujamasi per visą tą laiką, kai ji buvo triuškinama į šipulius. Kuo įtikinamiau buvo įrodoma, kad ji – nepagrįsta, tuo labiau ji įsivieš-

[17] Bendrai orientacijai žr. Kent, *The Philosophical Radical;* Graham Wallas, *The Life of Francis Place;* Leslie Stephen, *The English Utilitarians.*

patavo oficialioje politiko frazeologijoje ir retorikoje. Štai kodėl dabar turime aptarti tai, ką galima pavadinti „klasikine demokratijos doktrina".

Jokia institucija, elgsenos būdas ar įsitikinimų sistema nesugriūva kartu su ta teorija, tam tikru laikotarpiu naudojama jiems pagrįsti. Demokratija nėra išimtis. Galima sukonstruoti demokratijos raidos teoriją, kuri atsižvelgia į visas grupinio veiksmo ir viešosios sąmonės realijas. Tokią teoriją pateiksime XXII skyriuje ir tada pagaliau galėsime pasakyti, kas gali nutikti su demokratija socializmo sąlygomis.

XXI skyrius
KLASIKINĖ DEMOKRATIJOS DOKTRINA

I. Bendras labas ir tautos valia

XVIII amžiaus demokratijos filosofiją galima išreikšti apibrėžimu: demokratija – tai toks institucinis politinių sprendimų priėmimo metodas, kuris tarnauja bendram labui leisdamas pačiai tautai spręsti problemas per rinktus asmenis; šių susirinkimas įgyvendina jos valią. Panagrinėkime šį apibrėžimą.

Taigi, manoma, kad yra toks „bendras labas", savotiškas politikos švyturys, kurį visada galima nesunkiai apibrėžti ir racionaliais argumentais parodyti kiekvienam normaliam žmogui. Vadinasi, nesugebėjimo jį matyti negalima pateisinti, o tai, jog yra žmonių, kurie jo nemato, gali būti paaiškinama tik kaip neišmanymo (kurį galima pašalinti), kvailumo arba antisocialinio intereso padarinys. Be to, bendrojo labo kriterijus teikia tikslius atsakymus į visus klausimus ir todėl kiekvieną socialinį faktą, kiekvieną veiksmą, kurio imamasi arba ketinama imtis, galima vienareikšmiškai kvalifikuoti kaip „gerą" arba „blogą". Kadangi visi žmonės, bent jau iš principo, gali susitarti, turi egzistuoti ir „bendra valia" (tai yra visų protingų individų valia), visiškai sutampanti su bendruoju labu, interesu, gerove ar laime. Jei nepaisysime kvailumo ir tamsių antisocialinių interesų, tai vienintelis dalykas, dėl kurio gali kilti nesutarimų ir kuris

paaiškina opozicijos buvimą, yra skirtingos nuomonės, kaip greit turi būti siekiama tikslo – bendro beveik visiems. Tad kiekvienas visuomenės narys, suvokiantis tą tikslą, suprantantis savo paties interesus, skiriantis gėrį nuo blogio, yra aktyvus ir atsakingas veiklos, kuria siekiama gėrio ir kovojama su blogiu, dalyvis, o visi kartu tvarko viešuosius reikalus.

Tiesa, norint tvarkyti kai kuriuos reikalus reikia specialių įgūdžių ir priemonių, tad juos tenka patikėti atitinkamų sričių specialistams. Tai nepažeidžia principo, nes specialistai paprasčiausiai vykdo tautos valią, lygiai taip pat, kaip gydytojas vykdo paciento valią jį gydyti. Tiesa, didesnėje visuomenėje, ypač jeigu jau yra darbo pasidalijimas, būtų labai nepatogu kiekvienam piliečiui tartis su visais kitais kiekvienu klausimu ir taip dalyvauti visuomenės valdyme. Daug patogiau tiesioginiam piliečių sprendimui, tarkime, per referendumą, palikti tik pačius svarbiausius klausimus, o visus kitus pavesti spręsti komitetui, kurį paskirs piliečių susirinkimas arba parlamentas, o šio narius tauta rinks balsavimu. Šis komitetas arba deputatų korpusas, kaip matėme, teisiškai atstovaus tautai, tačiau jis tai atliks kitokia, netiesiogine prasme – jis išreikš, atspindės arba atstos rinkėjų valią. Ir vėl dėl patogumo šį komitetą galima skaidyti į smulkesnius vienetus ir sudaryti įvairius viešųjų reikalų tvarkymo padalinius. Pagaliau vienas tų smulkesnių padalinių bus bendro pobūdžio komitetas, skirtas tvarkyti daugiausia einamuosius reikalus, t.y. kabinetas arba vyriausybė, galbūt vadovaujama generalinio sekretoriaus arba atpirkimo ožio, vadinamo ministru pirmininku [1]. Jeigu priimame visas prielaidas, kuriomis remiasi arba su kuriomis siejasi ši politinės santvarkos teorija, demokratija iš tiesų įgyja visiškai apibrėžtą reikšmę; iškyla tik viena – įgyvendinimo – problema. Jeigu, be to, dar pamirštume kai kuriuos loginius keblumus, tada jau galima sakyti ne tik, kad demokratinė santvarka būtų geriausia iš visų galimų, bet ir kad dauguma žmonių net negalvotų apie alternatyvą. Tačiau taip pat akivaizdu ir tai, jog šios prielaidos tėra pliki teiginiai, kiekvieną iš kurių reikėtų įrodyti, jei norime tiksliai tokios išvados. Deja, juos lengviau paneigti negu įrodyti.

Pirma, nėra tokio dalyko kaip vienareikšmiškai apibrėžtas bendrasis labas, dėl kurio visi žmonės galėtų sutarti arba jį suprasti remdamiesi

1 Oficiali ministrų kabineto teorija teigia, kad ministras skiriamas prižiūrėti, kaip jo padalinys vykdo tautos valią.

racionaliais argumentais. Lemia ne tai, kad kai kurie žmonės siekia kitokių dalykų nei bendrojo labo, bet tas fundamentalus dalykas, kas skirtingiems individams ar jų grupėms bendras labas neišvengiamai yra kitoks. Šis faktas, kurį nuo utilitaristo slepia jo siauras požiūris į žmogaus vertybes, sukels nesutarimų dėl principinių klausimų, tų nesutarimų nebus įmanoma išspręsti racionaliais argumentais, nes pagrindinės vertybės – kiekvieno iš mūsų nuomonė, koks turi būti gyvenimas ir visuomenė, – nėra vien logikos dalykas. Nesutarimai tik kartais, bet ne visada gali būti švelninami kompromisais. Tie amerikiečiai, kurie sako „Mes norime, kad mūsų šalis apsiginkluotų iki dantų ir kovotų visame pasaulyje už tai, kas mums atrodo teisinga", ir tie amerikiečiai, kurie sako „Mes norime, kad mūsų šalis spręstų vidaus problemas ir taip pasitarnautų žmonijai", susiduria su neperžengiamai skirtingomis pagrindinėmis vertybėmis; kompromisas juos galėtų tik žeisti ir žeminti.

Antra, net jeigu būtų pakankamai apibrėžti bendras ir labas, pavyzdžiui, toks utilitarinis kaip didžiausias ekonominis pasitenkinimas [2], ir jis pasirodytų visiems priimtinas, tai dar neduotų apibrėžtų atsakymų į konkrečius klausimus. Nuomonių skirtumas dėl šių klausimų gali būti toks didelis, kad savo padariniais prilygs nesutarimams dėl pačių „pagrindinių" tikslų. Pavyzdžiui, problemos, iškylančios vertinant dabarties ir būsimą pasitenkinimą ar net sprendžiant ką rinktis – socializmą ar kapitalizmą, liktų atviros, net jeigu visi piliečiai taptų utilitaristais. „Sveikata" gali būti visų geidžiamas dalykas, tačiau žmonės vis vien nesutartų dėl vakcinacijos ar vasektomijos. Ir taip toliau.

Demokratijos doktrinos utilitariniai protėviai nesugebėjo reikiamai įvertinti šių dalykų reikšmės paprasčiausiai dėl to, kad nė vienas iš jų rimtai nesvarstė galimybės, kad ekonominė sistema ir buržuazinės visuomenės elgsena gali iš esmės kisti. Jų samprata beveik neperžengė XVIII amžiaus krautuvininko pasaulio ribų.

Trečia, dėl šių dviejų aplinkybių toji „tautos valia" arba *volonté général*

[2] Rimtų abejonių iškyla ir dėl pačios sąvokos „didžiausia laimė" prasmingumo. Net jeigu šias abejones pavyktų išsklaidyti, o tokioms sąvokoms kaip „žmonių grupės ekonominio pasitenkinimo suma" suteikti apibrėžtą reikšmę, ta didžiausia vis vien gali priklausyti nuo konkrečios padėties ir vertinimo, kurių demokratiškai neįmanoma pakeisti ar suderinti.

sąvoka, kurią vartojo utilitaristai, išnyksta kaip dūmas. Juk ta sąvoka remiasi prielaida, kad esąs vienareikšmiškai apibrėžiamas, visiems suprantamas bendrasis labas. Priešingai nei romantikai, utilitaristai negalėjo apeliuoti į pusiau mistinę būtybę, turinčią nuosavą valią, – į „tautos dvasią", kuria taip mėgo žaisti istorinė teisės mokykla. Jie atvirai kildino tautos valią iš individų valios. Tačiau jeigu nėra to centro, bendrojo labo, kuris, bent jau ilgainiui, pritrauktų prie savęs *kiekvieno* individo valią, negalime gauti šios „natūraliai" esančios *volonté général*. Utilitarinis traukos centras, viena vertus, vienija individualias valias, per racionalią diskusiją sulydo jas į tautos valią ir, kita vertus, suteikia pastarajai tą išskirtinę vertę, į kurią pretenduoja klasikinė demokratijos doktrina. Ši doktrina nėra vien tautos valios garbinimas, ji remiasi tam tikromis prielaidomis apie „natūralų" tos valios kryptingumą, lemiamą utilitarinio proto. Šio pobūdžio *volonté général* etinė vertė ir pat jos buvimas pavirsta į niekką, kai tik subliūkšta bendrojo labo idėja. Kartu neišvengiamai subyra abu atraminiai klasikinės doktrinos stulpai.

II. Tautos valia ir individo valia

Žinoma, kad ir kaip įtikinamai argumentai griautų šią specifinę tautos valios koncepciją, jie neužkerta kelio mėginimams kurti kitokias ir realistiškesnes koncepcijas. Aš neneigiu nei realumo, nei svarbos visų tų sociopsichologinių faktų, kuriuos turime omenyje kalbėdami apie tautos valią. Jų analizė neabejotinai yra pirmasis žingsnis, sprendžiant demokratijos problemą. Tačiau geriau būtų atsisakyti šio termino, nes jis užgožia tą faktą, kad atskirdami tautos valią nuo jos utilitarinių konotacijų pradedame konstruoti ne naują to paties dalyko teoriją, bet visiškai kito dalyko teoriją. Turime pagrindo saugotis pavojų, tykančių tų demokratijos šalininkų, kurie pripažindami vis daugiau naujų faktų, susijusių su demokratijos raida, mėgina tos raidos rezultatus tepti XVIII amžiaus balzamu.

Tačiau nors tam tikra bendra valia arba viešoji nuomonė vis dar gali kilti iš nepaprastai painaus individų bei grupių padėties, norų, įtakų, veiksmų ir reakcijų rezginio, vadinamo „demokratijos raida", ji nebus nei racionaliai vieninga, nei racionali. Tai reiškia, viena vertus, kad nors

analizės požiūriu demokratijos raida nėra visiškas chaosas – analitikui nėra jokio chaoso ten, kur gali būti pritaikyti aiškinimo principai, – jos rezultatai neturi tokios apibrėžtos reikšmės, kokią turėtų, pavyzdžiui, tam tikro tikslo ar idealo įgyvendinimas. Kita vertus, tai reiškia, kad kadangi *tokia* valia jau nėra tapati kokiam nors specifiniam „gėriui", norint tiems rezultatams suteikti kokią nors etinę vertę, dabar jau būtina be išlygų kliautis pačiomis demokratinėmis valdymo formomis – remtis įsitikinimu, kuris iš principo nepriklausytų nuo rezultatų etinės vertės. Kaip jau matėme, laikytis tokios pozicijos tikrai nelengva. Tačiau net jeigu mes jos laikomės, prarastas utilitarinis bendrasis labas sukelia mums daugybę sunkumų.

Pavyzdžiui, vis dar esame verčiami nerealiai laikyti individo valią visiškai nepriklausoma ir racionalia. Jeigu norime sakyti, kad piliečių valia *per se* yra politinis faktorius, su kuriuo tenka skaitytis, tai ji pirmiausia turi egzistuoti. Kitaip sakant, ji turi būti kažkas daugiau negu neapibrėžtas miglotų impulsų, atskirų šūkių ir tuščių iliuzijų kratinys. Kiekvienas turėtų aiškiai žinoti, ko jis siekia. Ši apibrėžta valia turėtų būti įgyvendinama stebint ir teisingai interpretuojant kiekvienam žinomus faktus ir kritiškai vertinant informaciją apie tuos faktus, kurie nėra taip paprastai prieinami. Pagaliau apibrėžtos valios ir patikrintų faktų pagrindu turi būti priimamas – neatsižvelgiant logikos taisyklių – aiškus ir *greitas* konkretaus klausimo sprendimas – ir visa tai turi vykti taip efektyviai, kad kiekvieno atskiro žmogaus nuomonė iš principo galėtų būti laikoma daugmaž lygiaverte bet kurio kito žmogaus nuomonei [3]. Visa tai vidutinis pilietis turėtų atlikti

[3] Tai paaiškina akivaizdžiai egalitarinį tiek klasikinės demokratijos teorijos, tiek populiarių demokratinių įsitikinimų pobūdį. Vėliau matysime, kaip Lygybė gali įgyti etinio postulato statusą. Teiginys apie žmogaus prigimties lygybę negali būti teisingas jokia įmanoma prasme. Tai suvokiant pats postulatas dažnai formuluojamas kaip „galimybių lygybė". Tačiau net nepaisant problemų, slypinčių šioje „galimybės" sąvokoje, tokia formuluotė irgi negelbsti, nes politinei veiklai reikalinga ne potenciali, o reali galimybių lygybė dėl to, kad kiekvieno žmogaus balsas turėtų vienodą svorį.

Ta pačia proga reikia pastebėti, kad demokratinė frazeologija daug lėmė, kad bet kurią nelygybę pradėta sieti su „neteisingumu"; ši sąsaja tapo labai svarbiu nevykėlio psichologinės sandaros elementu ir politiko, kuris tokia psichologija remiasi, ginklu. Vienas keisčiausių šios nuomonės išraiškų buvo Atėnų ostrakizmo institucija, tiksliau, būdas, kuriuo ji kartais būdavo naudojama. Ostrakizmą – balsavimu bendruomenės

vienas pats, be grupinio spaudimo ir propagandos [4], nes rinkėjams primesti sprendimai ar išvados negali būti vertinami kaip pirminiai demokratijos raidos duomenys. Klausimą, ar šias sąlygas galima reikiamu mastu įgyvendinti, tenka spęsti ne atsainiu „taip" arba „ne". Jį galima išspręsti tik rūpestingai įvertinus didžiulę prieštaringų faktų gausą.

Tačiau imdamasis šio uždavinio noriu, kad skaitytojas tikrai atkreiptų dėmesį į vieną jau minėtą dalyką. Todėl kartoju: net jeigu atskirų piliečių nuomonės bei norai būtų visiškai apibrėžti ir nepriklausomi demokratijos raidos duomenys ir net jeigu kiekvienas racionaliai ir efektyviai jais vadovautųsi, tai ir tada nebūtų jokios garantijos, kad politinius sprendimus, kylančius iš šios individualių norų žaliavos, galima būtų pagrįstai vadinti tautos valia. Gali būti ir netgi labai tikėtina, jog ten, kur nuomonės itin skiriasi, gauti politiniai sprendimai nebus tie, „kurių tauta iš tikrųjų nori". Čia netinka teigti, esą, nors ji negauna būtent to, ko nori, ji gauna „priimtiną kompromisą". Taip, žinoma, gali būti. Tokio kompromiso tikimybė bus didžiausia tais atvejais, kai svarstomi kiekybės arba laipsnio dalykai, pavyzdžiui, klausimas, kiek lėšų skirti bedarbių pašalpoms (su sąlyga, kad kiekvienas sutinka šiam tikslui skirti tam tikrą sumą). Tačiau kai svarstomi kokybiniai dalykai, tokie, kaip eretikų persekiojimas arba karo paskelbimas, gautas rezultatas gali būti vienodai, nors ir dėl skirtingų priežasčių, nepriimtinas visiems. Tuo tarpu sprendimas, kurį primeta nedemokratinė agentūra, gali jiems pasirodyti priimtinesnis.

Imkime pavyzdį. Manau, kad Napoleono I valdžią, kai jis buvo pirmuoju konsulu, galima vadinti karine diktatūra. Viena aktualiausių to laiko politinių reikmių buvo religinė santaika, kuri būtų išvaliusi revo-

priimtą nutarimą ištremti jos narį – galima buvo taikyti ir be tremiamojo kaltės: kartais jo buvo griebiamasi norint pašalinti žymų, bet neparankų pilietį, jaučiant, kad jo įtaka „svaresnė nei vienas balsas".

[4] Šis terminas čia vartojamas jo pirmykšte prasme, o ne ta prasme, kurią jis sparčiai įgyja dabar ir kurią galima taip apibrėžti: propaganda yra kiekvienas teiginys, kylantis iš šaltinio, kuris mums nepatinka. Manau, kad pats terminas kilo iš kardinolų komiteto *congregatio de prapaganda fide* pavadinimo; komitetas vadovauja katalikų tikybos platinimui. Vadinasi, pats terminas neturi jokios niekinamos reikšmės ir, žinoma, neverčia iškraipyti faktų. Galima, pavyzdžiui, propaguoti mokslinį metodą. Tai paprasčiausiai reiškia, kad yra pateikiami faktai ir argumentai siekiant tam tikra linkme paveikti žmonių veiksmus ar įsitikinimus.

liucijos ir Direktorijos paliktą chaosą ir nusiraminusi milijonus širdžių. Napoleonas keliais meistriškais ėjimais pasiekė šį tikslą, aukščiausias jo pasiekimas buvo konkordatas su Vatikanu (1801) ir „organiniai straipsniai" (1802), kurie, sutaikė, atrodytų, nesutaikomus dalykus ir suteikė religijos išpažinimo laisvės minimumą bei kartu itin sustiprino valstybės galią. Jis taip pat perorganizavo Katalikų bažnyčią Prancūzijoje, pertvarkė jos finansavimą, išsprendė subtilų „konstitucinių" dvasiškių klausimą – taigi labai sėkmingai, su minimaliais nuostoliais atnaujino šią instituciją. Jeigu kada nors apskritai buvo galima manyti, kad tauta aiškiai nori apibrėžto dalyko, tai šis atvejis yra vienas geriausių pavyzdžių per visą istoriją. Tai turėtų būti akivaizdu kiekvienam, kas žino to meto Prancūzijos klasinę struktūrą, ir tai patvirtina faktas, jog daugiausia būtent dėk religinės politikos Konsulato režimas tapo itin populiarus. Tačiau sunku įsivaizduoti, kaip tokį rezultatą galima būtų pasiekti demokratiškai. Antibažnytinės nuostatos nebuvo išblėsę ir jų laikėsi ne vien nugalėtieji jakobinai. Tokių skirtingų įsitikinimų žmonės arba jų vadai nebūtų sugebėję pasiekti tokio kompromiso [5]. Antra vertus, vis labiau stiprėjo katalikų nepasitenkinimas. Nei patys žmonės, kaitinami tokių jausmų, nei jų vadai, priklausantys nuo jų paramos, nebūtų galėję sustoti prie Napoleono nubrėžtos ribos; jie, pavyzdžiui, nebūtų galėję taip griežtai kalbėti su Šventuoju Sostu, šis, be to, neturėjo jokių motyvų nusileisti, nes matė, kurlink dalykai krypsta. Valstiečių valią reikalauti, kad būtų grąžinti dvasininkai, bažnyčios ir procesijos būtų paralyžiavusi visai natūrali baimė, kad revoliucinis žemės klausimo sprendimas atsidurs pavojuje, jeigu dvasiškiai, ypač vyskupai, vėl atgaus įtaką. Aklavietė arba nesibaigianti kova ir vis didėjantis susierzinimas būtų veikiausiai vienintelis rezultatas, jei problemą būtų mėginama spręsti demokratiškai. Tačiau Napoleonas sugebėjo ją išspręsti racionaliai būtent todėl, kad visos visuomenės grupės, kurios negalėjo nusileisti pačios savo laisvu sprendimu, kartu galėjo ir norėjo naująją tvarką priimti, jeigu ji būtų joms primesta.

Tai, žinoma, nėra vienintelis pavyzdys [6]. Jeigu rezultatai, kurie ilgai-

[5] Įstatymdaviai, kad ir gerokai įbauginti, nesugebėjo paremti šios Napoleono politikos. O kai kurie ištikimiausi šalininkai jai priešinosi.

[6] Galima pateikti ir kitų pavyzdžių iš Napoleono veiklos. Jis buvo toks autokratas, kuris tais atvejais, kai reikalas neliesdavo jo dinastinių interesų ar užsienio politikos, papras-

niui patenkina visą tautą, būtų kriterijus, rodantis, kad valdžia veikia tautos *labui*, tada *tautos* valdžia, kaip ją įsivaizduoja klasikinė demokratijos doktrina, dažnai nepatenkintų šio kriterijaus.

III. Žmogaus prigimtis ir politika

Lieka atsakyti į mūsų klausimą, ar rinkėjo valia tvirta, ar jis nepriklausomas, ar sugeba suvokti ir interpretuoti faktus ir jų pagrindu tuojau pat daryti aiškias ir racionalias išvadas. Ši tema priklauso tai socialinės psichologijos sričiai, kurią būtų galima vadinti „žmogaus prigimtis politikoje" [7].

Antroje XIX amžiaus pusėje idėja apie žmogaus asmenybę kaip homogeninį vienetą ir apie apibrėžtą valią kaip pirmykštį veiksmo variklį nuolat blėso – dar iki Théodule'io Ribot ir Sigmundo Freudo. Šių idėjų vis labiau atsisakė socialiniai mokslai, kur dėmesys pradėjo krypti į neracionalių ir iracionalių elgesio motyvų reikšmę; geras pavyzdys – Pareto knyga *Sąmonė ir visuomenė*. Iš daugybės šaltinių, neigiančių racionalumo hipotezę, paminėsiu tik du.

Pirmasis – nors vėliau buvo parašyta daugybė kitų darbų – vis dar gali būti siejamas su Gustave'o Le Bono vardu – minių psichologijos *(psychologie des foules)* [8] pradininku arba bent pirmuoju žymiu jos atstovu. Parody-

čiausiai stengėsi daryti tai, ko, jo nuomone, norėjo tauta. Būtent tokio pobūdžio patarimus jis davė Eugene'ui Beaiuharnais, kai šį paskyrė Šiaurės Italijos valdytoju.

7 Taip vadinasi nuoširdi ir žavi knyga, parašyta Grahamo Wallaso, vieno pačių simpatiškiausių iš visų kada nors gyvenusių anglų radikalų. Nepaisant daugybės darbų, parašytų nuo to laiko šia tema ir nepaisant studijų, kurios leidžia dalyką daug geriau suprasti, šią knygą vis dar galima rekomenduoti kaip geriausią politinės psichologijos įvadą. Deja, labai atvirai išdėstęs argumentus kaip nekritiškai priimama klasikinė doktrina, autorius nepadaro akivaizdžios išvados. Tai juo labiau stebėtina, nes jis labai įtikinamai kalba, kad reikalinga mokslinė nuostata ir kritikuoja lordą Bryce'ą dėl to, kad tas knygoje apie Amerikos visuomenę skelbiasi „niūriai" pasiryžęs matyti pragiedrulius pro nieko gera nežadančių faktų debesis. Ką turėtume sakyti apie meteorologą, tarytum klausia Wallasas, kuris iš pat pradžių pareikštų pasiryžęs matyti vien pragiedrulius? Ir vis dėlto kitoje knygos dalyje jis pats skelbia beveik tokią pat nuostatą.

8 Vokiečių terminas *Massenpsychologie* įspėja: minių psichologija neturi būti painiojama su masių psichologija. Pirmoji nebūtinai turi kokių nors klasinių konotacijų ir pati

damas, tiesa, dažnai perdėtai, žmogaus, veikiamo daugybės kitų, realų elgesį – tuos atvejus, kai dėl susijaudinimo staiga prarandami moralės saitai ir civilizuoti mąstymo bei veikimo būdai, kai pradeda reikštis pirmykščiai impulsai, infantilizmas bei nusikalstami polinkiai, – jis privertė pažvelgti į nemalonius faktus, kuriuos kiekvienas žino, bet nenori matyti. Taigi jis smogė rimtą smūgį tam žmogaus vaizdui, kuriuo remiasi klasikinė demokratijos doktrina ir demokratinis revoliucijų folkloras. Be abejo, galima priekaištauti, kad Le Bono išvados remiasi nepakankama šaltinių baze, – jos, pavyzdžiui, ne itin gerai dera su tipiška anglų arba amerikiečių minios elgsena. Kritikai, ypač tie, kuriems šios socialinės psichologijos šakos išvados atrodė nepriimtinos, nurodė tik silpnąsias koncepcijos puses. Tačiau, kita vertus, nereikia manyti, kad minių psichologija reiškiasi tik per minių siautėjimą siaurose pietų Europos miesto gatvėse. Kiekvienas parlamentas, kiekvienas komitetas, kiekviena karo taryba, sudaryta iš tuzino pagyvenusių generolų, švelnesniu pavidalu rodo tuos pačius požymius, kurie taip iššaukiamai reiškiasi gatvės minioje, t.y. atsakomybės jausmo silpnėjimą, mąstymo galių praradimą, padidėjusį imlumą neracionaliai įtakai. Be to, šie reiškiniai neapsiriboja minia, kuri susideda iš daugelio žmonių. Laikraščių skaitytojus, radijo klausytojus, partijos narius – visus juos, net jei jie nėra surinkti į vieną vietą, nepaprastai lengva psichologiškai paversti minia – tereikia sukelti tokią afekto būklę, kad bet koks mėginimas racionaliai argumentuoti sužadintų tik gyvuliškus instinktus.

Kitas tokių blaivinančių faktų šaltinis, kurį norėčiau paminėti, yra daug kuklesnis – iš jo plūsta ne kraujas, o tik nesąmonės. Ekonomistai, išmokę atidžiau stebėti faktus, pradėjo susivokti, jog net paprasčiausias kasdienio gyvenimo reikalus jų klientai tvarko ne visai taip, kaip aiškina ekonomikos vadovėliai. Viena vertus, jų norai nėra aiškiai apibrėžti, o veiksmai, tenkinantys tuos norus, neatrodo itin racionalūs ar daromi reikiamu metu. Kita vertus, juos taip veikia reklama bei kitokia įtaiga, kad atrodo, jog ne jie valdo savo tiekėjus, bet tiekėjai valdo juos. Ypač pamokantis geros reklamos poveikis. Tam tikrą vaidmenį čia visada atlieka apeliacija į protą. Tačiau stipriau negu racionalūs argumentai veikia teiginio kartojimas, pana-

savaime neturi nieko bendra, pavyzdžiui, su darbininkų klasės mąstysenos ir jausenos studijomis.

šiai – tiesioginė apeliacija į pasąmonę, ypač jei ji žadina visiškai neracionalias, dažniausiai seksualinio pobūdžio asociacijas.

Peršasi akivaizdi išvada, tačiau ją turime priimti labai atsargiai. Per kasdienius, dažnai kartojamus sprendimus individui blaivinančią įtaką daro palanki ir nepalanki patirtis. Jis veikia vadovaudamasis santykinai paprastais ir neproblemiškais motyvais bei interesais, kuriuos tik retkarčiais sutrikdo stiprios emocijos. Istoriniu požiūriu vartotojų norą dėvėti batus bent iš dalies suformavo gamintojai, siūlantys patrauklią avalynę ir ją reklamuojantys; tačiau kiekvienu konkrečiu momentu tai yra tikras ir apibrėžtas noras, ne vien abstrakti „batų apskritai" paklausa; o ilgalaikiai šios srities eksperimentai jį apvalo nuo daugelio iracionalių apnašų, kurios galbūt iš pradžių jį supo [9]. Be to, šių paprastų motyvų veikiami vartotojai tam tikrais atvejais išmoksta vadovautis nešališkų ekspertų patarimais (pavyzdžiui, kai įsigyja būstą, automobilį) ir patys tampa ekspertais kitais atvejais. Visiška netiesa, kad lengva mulkinti namų šeimininkę, kai ji perka maisto produktus, *pažįstamus* namų apyvokos reikmenis ar aprangą. Ir kaip žino iš savo karčios patirties kiekvienas pardavėjas, jos sugeba išsireikalauti būtent tą prekę, kurios nori.

Tai dar akivaizdžiau galioja gamintojui. Be abejo, jis gali būti tingus, neįžvalgus versle ar dar kaip nors nekompetentingas; tačiau esama efektyvaus mechanizmo, kuris jį reformuoja arba eliminuoja. Tayloro sistema remiasi faktu, kad žmogus gali tūkstančius metų atlikinėti tas pačias paprastas rankų darbo operacijas ir vis dėlto daryti tai neefektyviai. Tačiau negalima rimtai abejoti dėl to, kad bet kuris pramonės ar prekybos lygmuo [10], kurį pasirinktume analizei, verstų veikti kuo racionaliau ir kad esama nuolatinio spaudimo racionalumo link.

[9] Šioje pastraipoje iracionalumas reiškia nesugebėjimą racionaliai veikti tenkinant tam tikrą norą. Nekalbama apie paties noro racionalumą, kaip jį vertintų stebėtojas. Tai svarbu pažymėti, nes vertindami vartotojų iracionalumo mastą ekonomistai kartais jį perdeda dėl to, kad painioja šiuos du dalykus. Pavyzdžiui, gamykloje dirbančios merginos puošeiviškumas tūlam profesoriui gali atrodyti kaip iracionalaus elgesio simptomas, paaiškintinas gudrios reklamos įtaka. Tačiau pačiai tai merginai gera jos išvaizda gali būti visų jos svajonių viršūnė. Šia prasme jos išlaidos tokiems dalykams gali būti idealiai racionalios.

[10] Tas lygmuo, žinoma, skiriasi ne tik dėl epochos ir dėl vietos; ir tuo pačiu laiku bei toje

Tą patį galima pasakyti apie daugumą kasdienio gyvenimo sprendimų, priklausančių tai siaurai sričiai, kurią tikrai realistiškai aprėpia kiekvieno individualaus piliečio sąmonė. Turiu omenyje dalykus, kurie jį tiesiogiai liečia – šeimą, verslo reikalus, laisvalaikio pomėgius, draugus ir priešus, kaimynus ar parapijiečius, klasę, bažnyčią, profesinę sąjungą ir bet kurią kitą socialinę grupę, kurioje jis aktyviai dalyvauja, – visus tuos dalykus, kuriuos jis asmeniškai pažįsta, apie kuriuos išmano nepriklausomai nuo to, ką rašo laikraščiai, kuriems jis gali turėti tiesioginės įtakos arba kuriuos tvarkydamas jis išsiugdo atsakomybę, būdingą žmogui, tiesiogiai atsakingam tiek už malonius, tiek už nemalonius savo veiklos padarinius.

Dar kartą: žmonių ir daiktų pažinimas ir realybės, arba atsakomybės, jausmas negarantuoja mąstymo ir veiklos apibrėžtumo ir racionalumo [11]. Kad taip būtų, turėtų būti patenkintos dar kai kurios sąlygos, o šios dažnai lieka nepatenkintos. Pavyzdžiui, ištisos kartos gali kęsti nemalonumus dėl iracionalaus elgesio, kenkiančio sveikatai, ir vis dėlto nesuvokti tų nemalonumų ryšio su tam tikrais ydingais įpročiais. Kol nesuvokiama, tol objektyvūs padariniai, kad ir kokie reguliarūs, nesukuria subjektyvios patirties. Pavyzdžiui, pasirodo, kad žmonija neįtikinėtinai sunkiai atrado ryšį tarp infekcijos ir epidemijos. Nors dabar mums atrodo, kad faktai akivaizdžiai rodė tą ryšį, tačiau iki pat XVIII amžiaus pabaigos gydytojai beveik nieko nedarė, kad izoliuotų žmones, sergančius užkrečiamomis ligomis, pavyzdžiui, tymais ar raupais, nuo kitų žmonių. Padėtis, žinoma, tampa dar sunkesnė, jeigu susiduriama ne tik su nesugebėjimu, bet ir su nenoru pažinti priežastinius ryšius arba jeigu kas nors suinteresuotas priešintis tokiam pažinimui.

Ir vis dėlto nepaisant visų išlygų, plačioji žmogaus veiklos sritis turi

pačioje vietoje skirtingų pramonės šakų ir rūšių jis kitoks. Nėra universalios racionalumo matricos.

[11] Racionali mąstysena ir racionali veikla yra du skirtingi dalykai. Racionalus mąstymas ne visada garantuoja racionalią veiklą. O ši gali būti ir sąmoningai neapmąstyta ir nepriklausyti nuo sugebėjimo tiksliai formuluoti savo veiklos pagrindą. Stebėtojas, ypač tas, kuris naudojasi interviu arba apklausos metodais, dažnai neatsižvelgia į šią aplinkybę ir todėl yra linkęs perdėti iracionalumo reikšmę. Taigi, čia yra dar vienas tų nepagrįstų vertinimų, su kuriais taip dažnai susiduriame, šaltinis.

siauresnę dalį – jos ribos įvairioms grupėms bei individams apibrėžia veikiau juostos, o ne griežtos linijos, – kurią apibūdina realybės, išmanymo ir atsakomybės pojūtis. Čia reiškiasi santykinai apibrėžti individų siekiai. Tie siekiai mums dažnai gali atrodyti nesuprantami, siauri, egoistiški; ir ne kiekvienam iš mūsų gali būti aišku, kodėl priimdami politinius sprendimus turėtume jiems melstis ar juo labiau, kodėl kiekvienas jų turi turėti vieną ir ne daugiau kaip vieną balsą. Tačiau jeigu nuspręstume jiems melstis, mūsų maldos namai nebūtų tušti [12].

Santykiškai apibrėžta valia ir racionali veikla nedingsta, kai atsitraukiame nuo kasdienių gyvenimiškų šeimos ir verslo rūpesčių, kurie mus lavina ir disciplinuoja. Kai kuriuos viešųjų reikalų sektorius piliečio sąmonė aprėpia labiau negu kitus. Tai, žinoma, pirmiausia vietos reikalai. Net ir čia susiduriame su silpnesne galia suvokti faktus, su menkesniu ryžtu veikti, su abejingumu. Visi pažįsta žmonių – labai dažnai nepriekaištingo būdo – kurie kalba, kad vietos administracijos problemos nėra jų reikalas ir kurie tik gūžčioja pečiais dėl veiksmų, kurių savo pačių įmonėse jokiu būdu nepakęstų. Tie prakilnūs piliečiai, kurie graudenančiai pamokslauja apie rinkėjo ar mokesčių mokėtojo atsakomybę, neišvengiamai susiduria su reiškiniu, kad šis rinkėjas nejaučia atsakomybės dėl to, ką daro vietos politikai. Ir vis dėlto, ypač tose bendruomenėse, kurios nėra per didelės asmeniniams kontaktams, vietos patriotizmas gali būti labai svarbus „demokratijos veiksmingumo" veiksnys. Beje, miesto problemos daugeliu požiūrių panašios į gamybos koncerno problemas. Žmogus, kuris pažįsta pastarąsias, tam tikru mastu pažįsta ir pirmąsias. Gamybininkui, prekeiviui ar darbininkui nebūtina plėsti įprastinio su-

[12] Reikia pažymėti, jog kalbėdamas apie apibrėžtus ir tikrus norus aš neketinu suteikti jiems socialinės analizės pradinių duomenų statuso. Be abejo, jie patys yra socialinės raidos ir socialinės aplinkos padarinys. Noriu pasakyti tik tai, kad jie gali atlikti duomenų vaidmenį tos rūšies analizei, kurią turi galvoje ekonomistas, kai jis kildina kainas iš „duotojo" momento skonių ar norų, kurių nebūtina kiekvieną kartą toliau analizuoti. Panašiai šia prasme galime kalbėti apie tikrus ir apibrėžtus norus, kurie kiekvienu momentu yra „duoti" nepriklausomai nuo mėginimų juos dirbtinai konstruoti, nors ir pripažįstame, kad šie tikri norai patys yra buvusių išorinių įtakų, taip pat ir propagandos, padarinys. Skirtumas tarp tikros ir dirbtinės valios (žr. toliau) yra gana sudėtingas ir juo ne visada ir ne kiekvienam tikslui galima naudotis. Tačiau mums pakanka to, kaip šį skirtumą nubrėžia sveikas protas.

pratimo ribas, kad jis susidarytų racionaliai pagrindžiamą vaizdą (kuris, žinoma, gali būti teisingas arba klaidingas) apie gatvių valymą ar municipaliteto veiklą.

Antra, daugelis valstybės problemų liečia individus bei grupes taip tiesiogiai ir nedviprasmiškai, kad sužadina pakankamai tikrus ir aiškius norus. Svarbiausias pavyzdys – dalykai, susiję su tiesiogine ir asmenine kurių nors rinkėjų ar jų grupių nauda: tiesioginės išmokos, protekciniai muitai, pinigų politika ir t.t. Patirtis nuo pačių seniausių laikų rodo, kad rinkėjai išties guviai ir racionaliai atsiliepia į kiekvieną tokios naudos šansą. Tačiau klasikinė demokratijos doktrina tikrai nedaug laimi iš šio racionalumo. Rinkėjai pasirodo esą blogi ir netgi korumpuoti šio pobūdžio reikalų teisėjai [13], dažnai pakenkiantys net savo ilgalaikiams interesams – politinę įtaką kuria tik trumpalaikiai pažadai ir tik tada efektyviai veikia racionali mintis.

Kuo labiau tolstame nuo kasdienių privačių šeimos ir įmonės reikalų ir artėjame prie nacionalinių bei tarptautinių, kuo labiau trūkinėja tiesioginiai saitai su privačia veikla, tuo labiau individo valia, faktų išmanymas, samprotavimų griežtumas pradeda neatitikti griežtų klasikinės demokratijos doktrinos reikalavimų. Labiausiai stebina ir, man rodos, sudaro visos problemos šerdį tai, kad čia pradedama visiškai prarasti realybės jausmą [14]. Paprastai didžiosios politinės problemos tipiško piliečio sąmonėje užima tokią pat vietą, kaip ir pomėgiais netapę laisvalaikio dalykai bei neįpareigojančių pašnekesių temos. Šie dalykai atrodo tokie tolimi; jie visai nepanašūs į verslo pasiūlymus; pavojus dėl jų atrodo nelabai realus ir, manoma, kad jį galima lengviau apeiti; žmogus jaučiasi taip, tarsi judėtų išgalvotame pasaulyje.

[13] Priežastis, kodėl Benthamo šalininkai visiškai neatsižvelgė į šį faktą, yra ta, kad jie nesvarstė, jog šiuolaikinio kapitalizmo sąlygomis galima masinė korupcija. Politinėje teorijoje darydami tą pačią klaidą, kurią darė ekonominėje teorijoje, jie naiviai postulavo, kad kiekvienas žmogus geriausiai žino savo interesus ir kad tie interesai turi būtinai sutapti su kitų žmonių, arba jų visumos, interesais. Žinoma, jiems buvo lengva taip postuluoti, nes faktiškai, nors ir nebūtinai sąmoningai, jų filosofija gynė buržuazijos interesus, o ši turėjo daugiau naudos iš valstybės nesikišimo, negu iš kokių nors tiesioginių kyšių.

[14] „Aštrus realybės pojūtis", anot Williamo Jameso. Šio reiškinio svarbą ypač pabrėžė Grahamas Wallasas.

Susilpnėja realybės pojūtis. Dėl to ne tik sumažėja atsakomybės jausmas, bet ir stokojama ryžto. Žinoma, bet kuris turi ką pasakyti, jis geidžia, svajoja ir keiksnoja, ypač jeigu turi asmeninių simpatijų bei antipatijų. Bet visa tai neprilygsta valios aktui – tikslingo ir atsakingo veiksmo psichologiniam atitikmeniui. Tiesą sakant, eilinis pilietis, samprotaujantis apie nacionalines problemas, neturi pakankamos erdvės tokiai valiai ir tokiai užduočiai suformuoti. Jis yra neveiksmingo komiteto, arba visos tautos komiteto, narys; tai paaiškina, kodėl politinei problemai išsiaiškinti jis skiria daug mažiau pastangų negu, negu, pavyzdžiui, bridžo partijai [15].

Susilpnėjęs atsakomybės jausmas ir valios veikti stoka savo ruožtu paaiškina, kodėl paprastas pilietis neišmano ir nepajėgia spręsti vidaus ir užsienio politikos problemų; ir, žinoma, kai tas žmogus – išsilavinęs arba kai jis sėkmingai veikia nepolitinėse sferose, tai stebina daug labiau nei tada, kai žmogus – neišsilavinęs ir užimantis kuklią padėtį. Informacijos pakanka ir ji – lengvai prieinama. Atrodo, kad tai neturi jokios reikšmės. Neverta tuo stebėtis. Norint suprasti reikalo esmę pakanka palyginti teisininko požiūrį į nagrinėjamą bylą ir į laikraštyje aprašytus politinius faktus. Pirmuoju atveju jis daugelį metų tikslingai ir intensyviai dirbo ugdydamas savo profesinę kompetenciją, kad galėtų kvalifikuotai vertinti bylos faktus; skatinamas dar ir kitų ne mažiau veiksmingų paskatų jis sutelkia savo patirtį, intelektą ir valią bylos analizei. Antruoju atveju jis nesirūpino kompetencija; jam nerūpi visa reikiama informacija, pagaliau jai analizuoti jis nenaudoja tų kritikos metodų, kuriuos šiaip jau yra puikiai įvaldęs; jį net vargina ilgi arba sudėtingi argumentai. Visa tai rodo, jog be tos iniciatyvos, kuri kyla dėl tiesioginės atsakomybės, mus neišvengiamai sups neišmanymas, nors ir yra daugybė prieinamos ir patiki-

[15] Dalykas gali tapti aiškesnis, jei paklausime savęs, kodėl intelektualumo ir mąstymo aiškumo yra nepalyginamai daugiau prie bridžo stalo negu, tarkime, nepolitikų diskusijos apie politiką. Prie bridžo stalo turime apibrėžtą užduotį; turime taisykles, kurios mus disciplinuoja; sėkmė ir nesėkmė yra aiškiai apibrėžtos; negalime neatsakingai elgtis, nes kiekviena padaryta klaida ne tik iškart save primena, ji dar ir autorių nurodo. Šios sąlygos negalioja paprasto piliečio įprastai politinei elgsenai, bet parodo, kodėl jam politikoje taip trūksta intelektinio imlumo ir išmintingumo, kuriuo jis galbūt pasižymi per profesinę veiklą.

mos informacijos. Jis mus sups nepaisant net tų pagirtinų pastangų, kurių imamasi siekiant nesiriboti vien pateikiama informacija, bet taip pat mokant – per paskaitas, mokykloje ar diskusijų klubuose – ja naudotis. Rezultatas nebus lygus nuliniui. Tačiau jis bus menkas. Žmonių neįmanoma užnešti kopėčiomis, jie turi kopti patys.

Taigi kai tik tipiškas pilietis įžengia į politikos sritį, jo protiniai sugebėjimai viena pakopa sumažėja. Jis argumentuoja ir analizuoja taip, kaip tai daryti profesinėje veikloje jam pačiam atrodytų vaikiška. Jis vėl tampa pirmykščiu žmogumi. Jis mąsto asociatyviai ir efektyviai [16]. Tai sukelia dar porą pavojingų padarinių. Pirma, net jeigu nebūtų jokių politinių grupių, kurios mėgintų daryti jam įtaką, tipiškas pilietis politikos reikaluose paprastai pasiduoda neracionaliems arba iracionaliems prietarams bei impulsams. Menkesni racionalumo kriterijai, kuriuos jis taiko politikai, taip pat išvados, kurias daro be efektyvios loginės kontrolės – jau vien šito pakanka, kad suprastume tokį reiškinį. Be to, nebūdamas tikras veikėjas, jis atsipalaiduoja nuo įprastinių moralinių reikalavimų, kartais pasiduoda žemiems instinktams, kuriuos privataus gyvenimo sąlygos paprastai tramdo. Tačiau jo išvados nebus išmintingesnės ar racionalesnės, jei jis pasiduos teisuoliško pasipiktinimo jausmams. Jam bus tik dar sunkiau suvokti tikras reiškinių proporcijas, gali būti, kad jį veiks tik kuris nors vienas reiškinio aspektas. Vadinasi, jeigu pilietis vieną kartą pabus iš snaudulio ir pademonstruos tą valią, kurią postuluoja klasikinė demokratijos teorija, jis vargu ar taps protingesniu ir atsakingesniu nei paprastai. Tam tikrais politinio lūžio momentais jis gali tapti tautos pragaištimi [17].

Antra, kuo mažiau logiška viešosios sąmonės raida, kuo labiau stinga racionalios kritikos ir blaivinančios asmeninės patirties bei atsakomybės, tuo daugiau šansų atsiveria įvairioms suinteresuotoms grupėms. Šias gru-

[16] Žr. XII skyrių.

[17] Tokių protrūkių svarba negalima abejoti. Tačiau galima abejoti, ar jie tikri ir nuoširdūs. Analizė rodo, kad daugeliu atvejų jie kyla dėl kokios nors grupės veiksmų, o ne spontaniškai. Šiuo požiūriu jie priklauso kitai reiškinių klasei, tai, kurią netrukus aptarsime. Aš pats netikiu, kad esama tikrų tokių protrūkių atvejų. Tačiau negaliu garantuoti, kad nuodugnesnė analizė neatskleis kokių nors psichikos poveikio pastangų, naudojamų jiems sukelti.

pes gali sudaryti profesionalūs politikai, ekonomiškai suinteresuoti žmonės, įvairiausi idealistai ar tiesiog piliečiai, kuriems patinka politiniai spektakliai. Tokių grupių sociologija neturi reikšmės. Vienintelis reikšmingas dalykas yra tai, kad dėl piliečių požiūrio į politiką ypatybių šios grupės gali daryti įtaką tautos valiai ir net itin ją keisti. Analizuodami politikos raidą dažniausiai susiduriame ne su tikrąja, bet su kokios nors įtakos paveikta valia. Dažnai tokia įtaka sudaro visą klasikinės doktrinos *volonté général* turinį. O jei taip, tai tautos valia yra politinės raidos produktas, o ne jos varomoji jėga.

Būdai, kuriais visuomenės valiai daroma įtaka kokiu nors klausimu, yra tapatūs prekybos reklamai. Tai – tos pačios pastangos paveikti pasąmonę. Naudojama ta pati malonių ir nemalonių asociacijų kūrimo technika, kuri tuo efektyvesnė, kuo neracionalesnės tos asociacijos. Tie patys išsisukinėjimai ir nutylėjimai, tie patys triukai formuoti nuomonę įkyriai kokį nors teiginį kartojant, kurie tuo efektyvesni, kuo labiau pavyksta išvengti racionalių argumentų ir užliūliuoti kritinę žmogaus galią. Ir taip toliau. Skirtumas tik tas, kad naudoti tokias gudrybes viešųjų reikalų srityje daug lengviau negu privačiame gyvenime ar profesinėje veikloje. Net pirmosios pasaulio gražuolės paveikslas ant netikusių cigarečių pakelio neprivers pirkėjų pirkti tas cigaretes. Politiniai sprendimai neturi tokio efektyvaus saugiklio. Daugybė lemiamos reikšmės sprendimų yra tokie, kad visuomenė negali jų nei apsvarstyti, nei patikrinti per laisvalaikį ir palyginti nedaug išleisdama. Ir net jeigu ji galėtų, priimti sprendimą būtų sunkiau nei cigarečių atveju, nes būtų daug sunkiau numatyti padarinius.

Tačiau šios gudrybės nepalyginti labiau nei prekybos reklamoje užkrečia ir tas politinės reklamos atmainas, kurios mėgina apeliuoti į protą. Stebėtojas tokių apeliacijų antiracionalumą arba, beveik visais atvejais, neracionalumą, taip pat aukos bejėgiškumą mato dar aiškiau, kai jas mėginama argumentuoti ar pagrįsti faktais. Jau nagrinėjome, kodėl taip sunku suteikti visuomenei nešališką informaciją apie politines problemas ir išmokyti žmones remtis tokia informacija bei daryti logiškai pagrįstas išvadas, jau aiškinomės, kodėl informacija ir argumentai politikos reikaluose veikia tik tada, kai atitinka piliečio išankstinę nuomonę. Tačiau ta nuomonė paprastai nebūna tokia tiksli, kad leistų daryti griežtas išvadas. Ka-

dangi išvadas galima sufabrikuoti, efektyvi politinė argumentacija beveik neišvengiamai tampa mėginimu kaip nors paveikti piliečių nuomonę, o ne vien bandymu į tą nuomonę atsižvelgti ar padėti piliečiui ją aiškiai suformuluoti.

Taigi informacija ir argumentai, kurie realiai veikia, paprastai jau skirti kokiam nors politiniam tikslui pasiekti. Kadangi gindamas savo idealus ar interesus žmogus lengvai meluoja, galima spėti – ir tai pasitvirtina, kad veiksminga informacija yra beveik visada falsifikuota arba atrankinė [18] ir kad efektyvūs politikos argumentai dažniausiai yra bandymas iškelti kai kuriuos teiginius į aksiomų lygį ir visiškai nutylėti kitus; taigi viskas pavirsta jau minėtomis psichikos poveikio priemonėmis. Skaitytojui, kuris mane laiko nepagydomu pesimistu, reikia tik paklausti savęs, ar jis niekada negirdėjo kalbant – o gal ir pats kalbėjo, – kad tokio ar kitokio nepatogaus fakto negalima minėti viešai, ar kad tam tikras argumentas, nors ir pagrįstas, yra nepageidautinas. Jeigu pagal visus galiojančius moralės reikalavimus tikrai garbingi ir net kilnūs žmonės su tuo taikstosi, argi tai nerodo, ką jie galvoja apie tautos valios vertę ar net apie ją pačią (ir jos buvimą)?

Žinoma, visi šie dalykai turi ribas [19]. Yra tiesos Jeffersono aforizme, kad tauta galiausiai yra išmintingesnė nei atskiras individas, arba Lincolno sentencijoje, kad negalima „mulkinti visų žmonių visą laiką". Tačiau reikšminga, kad abi sentencijos pabrėžia ilgą laiko tarpsnį. Be abejo, galima teigti, kad ilgainiui kolektyvinė sąmonė suformuoja nuomones, kurios mums dažnai atrodo išties išmintingos ir įžvalgios. Tačiau istorija susideda iš trumpalaikių padėčių, kurios gali pakeisti visą jos kryptį. Jeigu visą tautą galima trumpam „apmulkinti" ir priversti priimti tai, ko ji iš tikrųjų nenori, ir jeigu tai nėra išimtinis atvejis, į kurį galima numoti ranka, tai joks retrospektyvus sveikas protas nepakeis esminio fakto: iš tikrųjų ne tauta kelia ir sprendžia klausimus, – klausimai, kurie lemia jos likimą, yra keliami ir sprendžiami jos vardu, tačiau ne jos. Demokratijos šalininkas turi daugiau pagrindo negu bet kas kitas pripažinti šį faktą ir taip apsisaugoti nuo kaltinimo veidmainyste.

[18] Atrankinė informacija, jeigu ji yra teisinga, yra bandymas meluoti sakant tiesą.

[19] Galbūt jos labiau išryškėtų, jeigu klausimai būtų dažniau sprendžiami per referendumą. Politikams geriau žinoti, kodėl jie beveik visuotinai nusiteikę prieš šią instituciją.

IV. Dėl ko išlieka klasikinė doktrina?

Ir vis dėlto, kaip gali būti, kad doktrina, taip akivaizdžiai prieštaraujanti faktams, išliko iki šių dienų ir išsaugojo vietą žmonių širdyse ir oficialiųjų valdžios vyrų kalbose? Ją neigiantys faktai žinomi visiems; kiekvienas juos pripažįsta visiškai atvirai, dažnai netgi ciniškai. Jos teorinis pagrindas, utilitarinis racionalizmas, žlugo; niekas jo nebelaiko teisinga politine teorija. Vis dėlto atsakymą nesunku rasti.

Visų pirma, nors empirinės analizės rezultatai nepatvirtina klasikinės kolektyvinio veiksmo doktrinos, ją tvirtai remia asociacija su religiniu tikėjimu, kurią jau minėjau. Iš pirmo žvilgsnio tai nėra akivaizdu. Utilitarizmo vadai tikrai nebuvo religingi įprastine šio žodžio reikšme. Faktiškai jie manė esą antireliginiai mąstytojai ir tokiais buvo laikomi beveik visų. Jie didžiavosi tuo, ką patys laikė antimetafizine nuostata, nejautė jokios simpatijos laikmečio religinėms institucijoms ir religiniams sąjūdžiams. Tačiau pakanka atidžiau pažvelgti į jų piešiamą socialinės raidos paveikslą ir pamatysime, kad šis įkūnija esminius protestantizmo bruožus ir pats įkvėptas šio tikėjimo. Intelektualui, išsižadėjusiam religijos, jos pakaitalu tapo utilitarinis tikėjimas. Daugeliui tų, kurie išsaugojo religinį tikėjimą, klasikinė doktrina tapo politiniu jo priedėliu [20].

Kai tik ši doktrina ir ja paremti demokratiniai įsitikinimai buvo perkelti į religinių dogmų lygmenį, jie visai pakeitė prigimtį. Nebereikėjo vargintis dėl bendrojo labo ir aukščiausiųjų vertybių loginio neprieštaringumo. Visa tai buvo priskirta Kūrėjui, kurio tikslas viską apibrėžia ir sankcionuoja. Kas anksčiau atrodė neapibrėžta ir nemotyvuota, staiga tampa apibrėžta ir įtikinama. Pavyzdžiui, tautos balsas – Dievo balsas. Arba Lygybė. Abejonių kelia pati jos prasmė, ir nėra jokio racionalaus pagrindo iškelti ją į postulato vaidmenį, jeigu neatsisakome empirinės analizės. Tačiau krikščionybė turi stiprų egalitarinį elementą. Išpirkėjas mirė už visus: jis neskirstė žmonių į luomus. Taip elgdamasis jis liudijo savaiminę individualios sielos vertę, – vertę, kurios negalima laipsniuoti. Ar tai nėra sankcija – ir, kaip man atrodo, vienintelė galima sankcija [21] –

[20] Čia yra analogijos su socialistiniu tikėjimu, kuris taip pat kai kam tapo krikščionybės pakaitalu, o kitiems jos priedėliu.

[21] Galima prieštarauti, kad nors sunku rasti *bendrą* žodžio „lygybė" reikšmę, tą reikšmę

kad „kiekvienas turi vieną balsą ir nė vienas neturi daugiau nei vieną balsą" – sankcija, kuri suteikia šiaip jau sunkiai paaiškinamiems demokratinio tikėjimo dogmatams nežemišką reikšmę? Žinoma, tokia interpretacija paaiškina ne viską. Tačiau, atrodo, kad ji paaiškina daugelį dalykų, kurie šiaip jau būtų nepaaiškinami ir net beprasmiški. Pavyzdžiui, ji paaiškina tikinčiojo požiūrį į kritiką: kaip ir socializme fundamentaliai nesutikti reiškia ne klysti, o nusidėti; kritikas dėl tokios „nuodėmės" susilaukia ne tik loginių kontrargumentų, jį dar ir moraliai smerkia.

Galime mūsų problemą suformuluoti kitaip ir pasakyti, jog demokratija, kai ji taip grindžiama, nustoja būti vien metodas, kurio efektyvumą galima racionaliai svarstyti lygiai taip pat, kaip garo variklio ar dezinfekacijos priemonės efektyvumą. Ji tampa tuo, kuo (kaip sakiau anksčiau) negali būti – idealu arba idealios tvarkos dalimi. Pats žodis gali tapti vėliava, simboliu viso to, kas žmogui brangu, tautine vertybe, nepaisant to, ar ji racionali. Viena vertus, klausimas, kaip suderinti įvairias demokratinio tikėjimo prielaidas su politikos faktais, demokratui tada tampa toks pat beprasmis, kaip tikinčiam katalikui klausimas, ar popiežiaus Aleksandro VI darbai dera su popiežiaus instituciją gaubiančia šventumo aura. Kita vertus, šio tipo demokratas, net jei jis pripažįsta lygybę ir brolybę teigiančius postulatus, gali taip pat pripažinti, ir visiškai nuoširdžiai, beveik visus savo elgesio ar nuostatų nukrypimus nuo tų postulatų. Tai netgi nėra nelogiška. Neatitikimu faktams negalima argumentuoti prieš etinę maksimą ar mistinę viltį.

Antra, reikia turėti omenyje, kad daugeliui tautų klasikinės demokratijos formos ir frazės yra susijusios su tais jų istorijos įvykiais, kuriuos entuziastingai mena dauguma žmonių. Kiekviena opozicija įsitvirtinusiam režimui paprastai naudojasi šiomis formomis ir frazėmis, nepaisant

daugeliu atvejų galima nustatyti iš konteksto. Pavyzdžiui, atsižvelgiant į aplinkybes, kuriomis buvo pasakyta Gettysburgo kalba, galima pagrįstai daryti išvadą, kad sakydamas „visi žmonės sukurti lygūs ir laisvi" Lincolnas turėjo galvoje tik vienodą teisinį statusą, – priešybę tos nelygybės, kurią turi vergovės pripažinimas. Ši reikšmė būtų pakankamai apibrėžta. Tačiau jeigu paklausime, kodėl ši nuostata moralės ir politikos požiūriu turi būti privaloma ir jeigu nenorime priimti atsakymo „Todėl, kad visi žmonės iš prigimties yra visiškai vienodi", turime grįžti prie dieviškosios krikščionybės sankcijos. Tokį aiškinimą galbūt implikuoja žodis „sukurti".

jų reikšmės ar socialinių ištakų [22]. Jeigu ji laimi ir jeigu tolesnė įvykių raida susiklosto palankiai, šios formos įleidžia šaknis į tautos ideologiją.

Akivaizdus pavyzdys – Jungtinės Valstijos. Jos kaip suvereni valstybė susikūrė per kovas su monarchine ir aristokratine Didžiąja Britanija. Išskyrus lojalistų mažumą, amerikiečiai Grenville'o valdymo metu greičiausiai jau buvo nustoję į Didžiosios Britanijos monarchą žvelgti kaip į *savo* karalių, o į tos šalies aristokratiją kaip į *savo* aristokratiją.

Per Nepriklausomybės karą jie jau grūmėsi su svetimu monarchu ir svetima aristokratija, gindami nuo jų savo politinius ir ekonominius interesus. Tačiau nuo pat pirmųjų dienų kovą dėl nacionalinių interesų jie vaizdavo kaip „tautos" (people) kovą su „valdovais"; jie rėmėsi neatimamų žmogaus teisių idėjomis bei bendraisiais klasikinės demokratijos principais. Šie principai įtvirtinti Nepriklausomybės deklaracijoje ir Konstitucijoje. Po to sekusi neregėtai sparti šalies pažanga patraukė ir patenkino daugumą piliečių ir tarsi patvirtino doktriną, įkūnytą šventuosiuose tautos dokumentuose.

Opozicija retai laimi, kai valdančiosios grupuotės veikia visa galia ir sėkmingai. XIX amžiaus pirmojoje pusėje sustiprėjo jėgos, išpažįstančios klasikinę demokratijos doktriną; jos sėkmingai kovojo su vyriausybėmis, kurios daugeliu atvejų, ypač Italijoje, buvo akivaizdžiai pakrikusios, nekompetentingos, žiaurios ir korumpuotos. Natūralu, nors nebūtinai logiška, kad nuopelnai dėl to buvo priskirti šiai doktrinai, kuri, be to, atrodė pranašesnė už tuos tamsius prietarus, kuriuos puoselėjo tos vyriausybės. Tokiomis sąlygomis demokratinė revoliucija reiškė laisvės ir padorumo pergalę, o demokratinė doktrina skelbė proto ir pažangos evangeliją. Žinoma, šis pranašumas turėjo neišvengiamai išnykti ir neišvengiamai turėjo atsiverti praraja tarp demokratijos doktrinos ir demokratijos praktikos. Tačiau saulėtekio skaistybė blėso itin pamažu.

Trečia, reikia neužmiršti, jog esama socialinių struktūrų, kur klasikinė doktrina daugmaž atitinka tikrovę. Kaip jau buvo pažymėta, tai yra mažos ir primityvios bendruomenės; tiesą sakant, būtent jos buvo de-

[22] Gali pasirodyti, jog išimtis turi būti daroma tokiai opozicijai, kuri virsta atvirai autokratiniu režimu. Tačiau, kaip rodo istorija, dauguma šių režimų kilo demokratiniu būdu ir atėjo į valdžią su tautos pritarimu. Cezarį nužudė ne plebėjai. Tačiau aristokratai ir oligarchai, kurie jį nužudė, taip pat rėmėsi demokratine frazeologija.

mokratijos prototipas tos doktrinos kūrėjams. Tą patį galbūt galima pasakyti ir ne apie primityvias visuomenes, jeigu jos nėra pernelyg diferencijuotos ir neturi kokių nors rimtų problemų. Čia geriausias pavyzdys yra Šveicarija. Kokios gali būti dingstys nesutarimams valstiečių pasaulyje, be viešbučių ir bankų, neturinčiame jokios rimtos kapitalistinės pramonės ir kur viešosios politikos problemos yra tokios paprastos ir tokios pastovios, kad jas puikiausiai gali suprasti ir dėl jų sutarti didžioji žmonių dauguma. Tačiau jeigu darome išvadą, kad tokiais atvejais klasikinė doktrina priartėja prie tikrovės, tai turime iškart pridurti, jog taip yra ne dėl to, kad veikia efektyvus politinių sprendimų mechanizmas, o tik dėl to, kad čia nėra labai svarbių sprendimų, kuriuos reikia priimti. Pagaliau, Jungtinių Valstijų pavyzdį galima pateikti kaip įrodymą, jog klasikinė doktrina kartais priartėja prie tikrovės net didelėje ir labai diferencijuotoje visuomenėje, kur politiniai sprendimai paliečia tikrai svarbius klausimus. Tačiau tokio įrodymo galią mažina ypač palankios šios šalies sąlygos. Kol šalis neįsitraukė į Pirmąjį pasaulinį karą, viešoji nuomonė daugiausia rūpinosi verslu, aplinkos ekonominių galimybių panaudojimu. Kol į verslą nebūdavo rimtai kišamasi, tol vidutiniam piliečiui nekildavo jokių fundamentalių problemų ir jis su geraširdiška panieka stebėdavo politikų žaidimus. Viena ar kita visuomenės dalis sukrusdavo dėl tarifų, dėl sidabro, dėl vietos valdžios piktnaudžiavimo arba dėl ginčo su Didžiąja Britanija. Tačiau visa visuomenė išlikdavo rami, išskyrus vieną rimto nesutarimo atvejį, kuris baigėsi nacionaline nelaime – Pilietiniu karu.

Ir, ketvirta, politikai, žinoma, mėgsta frazeologiją, kuri pataikauja masėms, o jiems patiems teikia puikią galimybę ne tik išsisukinėti nuo atsakomybės, bet ir tautos vardu triuškinti oponentus.

XXII skyrius
KITA DEMOKRATIJOS TEORIJA

I. Konkurencija dėl politinio vadovavimo

Manau, kad dauguma politikos tyrinėtojų jau pripažino ankstesniame skyriuje pateiktą klasikinės demokratijos doktrinos kritiką. Tikiuosi, kad dauguma jų jau sutiko arba netrukus sutiks pripažinti ir kitą teoriją, labiau atitinkančią tikrovę ir kartu gelbstinčią daugelį demokratijos bruožų, kuriuos taip vertina jos šalininkai. Kaip ir klasikinės teorijos atveju, galima pateikti glaustą apibrėžimą.

Atsiminkime, kad pagrindinė klasikinės teorijos problema – prielaida, jog „tauta" kiekvienu klausimu turi tikslią ir racionalią nuomonę ir kad ji, esant demokratijai, pareiškia šią nuomonę išsirinkdama „atstovus", kurie rūpinasi tą nuomonę įgyvendinti. Taigi atstovų rinkimai laikomi antrine užduotimi įgyvendinant pirminį demokratinės santvarkos tikslą – suteikti politinio sprendimo galią rinkėjams. Tarkime, kad sukeičiame vietomis šių dviejų elementų vaidmenį ir rinkėjų sprendimą padarome antrine, o atstovų, kurie priima sprendimus, rinkimus – pirmine, t.y. svarbesne, užduotimi. Kitaip sakant, dabar laikomės požiūrio, kad tautos vaidmuo yra sukurti valdžią arba tarpinį organą, o šis savo ruožtu sukurs nacionalinę vykdomąją valdžią [1], arba vyriausybę. Dabar galime pateikti apibrėžimą: demokratinis metodas yra tokia institucinė politinių sprendimų priėmimo tvarka, kai tam tikri individai per konkurencinę kovą dėl rinkėjų balsų įgyja sprendimo galią.

Tikiuosi, kad aiškindamas ir plėtodamas šią idėją, sugebėsiu įrodyti, kad jos prielaidos – įtikinamesnės, kad jos teiginiai – labiau pagrįsti ir todėl ji gerokai patobulina demokratijos raidos teoriją.

Visų pirma gauname pakankamai efektyvų kriterijų, kuris padeda skirti demokratinę valdžią nuo visų kitų valdžios rūšių. Matėme, kad

[1] Nenuoširdus žodis „vykdomoji" kelia klaidingą įspūdį. Tačiau tokiam įspūdžiui galime atsispirti, vartodami terminą tokia prasme, kokią teikiame verslo korporacijos „vykdomajam direktoriui", kuris taip pat daro daug daugiau negu tik „vykdo" akcininkų valią.

klasikinė teorija šiuo požiūriu turi keblumų, nes visuomenės valią ir bendrąjį labą gali lygiai taip pat ar net geriau išreikšti valdžia, kurios jokiu būdu negalima laikyti demokratine. Dabar padėtis šiek tiek geresnė iš dalies todėl, kad ryžtamės pabrėžti *modus procedendi*, t.y. procedūros dalykus; daugeliu atvejų nėra sunku patikrinti [2], ar jų laikomasi, ar nesilaikoma.

Pavyzdžiui, parlamentinė monarchija, tokia kaip Didžiosios Britanijos, atitinka demokratijos požymius, nes monarchas praktiškai priverstas skirti kabineto nariais tuos žmones, kuriuos išrenka parlamentas. Tačiau „konstitucinė" monarchija negali būti laikoma demokratine, nes rinkėjai ir parlamentas – net ir tuo atveju, jei jie turi tokias pat teises, kokias turi parlamentinės monarchijos rinkėjai ir parlamentas, – neturi teisės savo nuožiūra sudaryti vykdomąjį organą: šiuo atveju kabineto ministrai tiek formaliai, tiek ir iš esmės yra monarcho tarnai, jis gali juos atleisti arba skirti. Tokia tvarka žmonės gali būti patenkinti. Rinkėjai gali patvirtinti tokią savo nuomonę balsuodami prieš bet kokius reformų siūlymus. Monarchas gali būti toks populiarus, kad pajėgs nurungti visus kitus konkurentus į šią aukščiausią pareigybę. Tačiau čia neveikia efektyvus konkurencijos mechanizmas, tad šis atvejis pagal apibrėžimą nėra demokratija.

Antra, naujoji demokratijos teorija ir jos apibrėžimas palieka pakankamai erdvės reikiamai atsižvelgti į gyvybiškai svarbų reiškinį – vadovavimą. Klasikinė teorija to nedaro. Kaip matėme, ji visai nerealiai skiria rinkėjams beveik visą iniciatyvą ir praktiškai ignoruoja vadovavimo funkciją. Tačiau kolektyvai beveik be išimčių veikia pripažindami vadovybę; toks yra praktiškai dominuojantis kiekvieno kolektyvinio veiksmo – o šis yra daugiau negu refleksas – mechanizmas. Teoriniai teiginiai apie demokratijos funkcionavimą ir jos rezultatus yra nepalyginamai realistiškesni tada, kai atsižvelgia į šį reiškinį. Jie neapsiriboja *volonté général* vykdymu, bet paaiškina, kaip ji atsiranda arba kaip ji simuliuojama ar fabrikuojama. Tai, ką pavadinome „falsifikuota valia", jau nebėra reiškinys už teorinio aiškinimo ribų arba nukrypimas, nuo kurio bandome apsisaugoti maldomis; kaip ir dera, ir ši tampa aiškinimo objektu.

[2] Tačiau žr. ketvirtąją pastabą toliau.

Trečia, jeigu apskritai esama grupinės valios, pavyzdžiui, tokios, kaip bedarbių siekis gauti bedarbio pašalpą arba kitų grupių noras jiems padėti, naujoji teorija jos neignoruoja. Priešingai, dabar galima jai suteikti būtent tą vaidmenį, kurį ji iš tikrųjų ir atlieka. Tokia valia paprastai nesireiškia tiesiogiai. Net tikri ir stiprūs grupiniai siekiai dažnai ištisus dešimtmečius nėra viešai reiškiami, kol koks nors politinis lyderis jų nepažadina ir nepaverčia politikos veiksniu. Jis pats arba jo patikėtiniai tai atlieka šį norą tvirtindami, organizuodami žmones, galiausiai įtraukdami atitinkamus reikalavimus į rinkimų programą. Grupinių interesų ir viešosios nuomonės sąveika bei būdas, kuriuo jis sukuria padėtį, vadinamą politine, atsiskleidžia iš naujo ir aiškiau, kai į juos žvelgiame šiuo požiūriu.

Ketvirta, naujoji teorija, be abejo, nėra labiau apibrėžta už konkurencijos dėl vadovavimo sąvoką. Dėl šios sąvokos iškyla tie patys sunkumai, kuriuos kelia panaši konkurencijos sąvoka ekonomikos moksluose. Ekonominiame gyvenime konkurencija beveik niekada visai neišnyksta, nors ji taip pat beveik niekada tobulai nesireiškia [3]. Panašiai ir politiniame gyvenime visada esama tam tikros konkurencijos, bent jau potencialios, dėl rinkėjų balsų. Norėdami dalyką supaprastinti konkurencijos sąvoką (kuria norime apibrėžti demokratiją) čia apsiribosime laisva konkurencija dėl laisvų balsų. Tai galima pateisinti, nes demokratija, kaip atrodo, apima ir pripažintą konkurencinės kovos metodą, o rinkimų sistema yra praktiškai vienintelis įmanomas tokios kovos būdas, jei bendruomenė bent kiek didesnė. Tačiau nors taip pašalinami kai kurie nepriimtini [4] rinkimų konkurencijos būdai, pavyzdžiui, karinis maištas, išlieka tokie atvejai, kurie labai primena reiškinius, ekonomistų vadinamus „nesąžininga" ar „sukta", arba net varžoma konkurencija. Negalima jų panai-

[3] Antrojoje knygos dalyje pateikėme pavyzdžius tų problemų, kurios dėl to iškyla.

[4] Jis taip pat panaikina ir kai kuriuos metodus, kurių nevertėtų naikinti, pavyzdžiui, tą atvejį, kai politinė vadovybė atitenka dėl tylaus žmonių sutikimo arba per rinkimus *quasi per inspirationem.* Šis atvejis nuo rinkimų balsuojant skiriasi tik technikos detalėmis. Pirmąjį atvejį net šiuolaikinė politika pripažįsta reikšmingu; partijos lyderio įtaka dažnai grindžiama vien tyliu kitų partijos narių sutikimu su jo vadovavimu. Tačiau tai palyginti smulkios detalės, į kurias tokio pobūdžio apybraižoje, kaip ši, galima nekreipti dėmesio.

kinti, nes jeigu taip padarytume, liktų tik visiškai nerealus idealas [5]. Tarp šio neegzistuojančio idealo ir to atvejo, kai visi mėginimai konkuruoti su įsitvirtinusiu vadu yra slopinami jėga, plyti begalinė daugybė variacijų, kai demokratija mažais ir nepastebimais žingsniais pereina į autokratizmą. Norėdami dalyką suprasti, o ne vien pafilosofuoti, turime tokią padėtį pripažinti. Pasirinkto kriterijaus vertė dėl to nenukenčia.

Penkta, atrodo, kad naujoji teorija parodo demokratijos ir individo laisvės sąsają. Kalbėdami apie individo laisvę neturėtume pamiršti, kad jos ribos istoriškai kinta – *jokia* visuomenė netoleruoja net absoliučios sąžinės ir žodžio laisvės ir *jokia* visuomenė nesusiaurina individo laisvės iki nulio; akivaizdu, kad turime reikalą su tos laisvės laipsnio problema. Matėme, kad demokratija nebūtinai garantuoja daugiau laisvės individui negu panašiomis sąlygomis jos teiktų kuri nors kita politinė valdžia. Gali būti netgi priešingai. Ir vis dėlto šiedu dalykai – susiję. Jeigu, bent jau iš principo, kiekvienas yra laisvas konkuruoti dėl politinės vadovybės [6] ir ieškoti rinkėjų paramos, daugeliu atvejų, nors ir ne visais, tai reiškia gana didelę diskusijų laisvę *visiems*. Konkrečiai, paprastai tai garantuoja gana didelę spaudos laisvę. Demokratijos ir laisvės ryšys nėra absoliutus, juo gali būti manipuliuojama. Tačiau intelektualo požiūriu jis – vis dėlto labai svarbus. Nieko daugiau apie jį negalima pasakyti.

Šešta, reikia pastebėti, kad skirdamas rinkėjams valdžios kūrimo funkciją (tiesiogiai ar per tarpinį organą) turėjau omeny taip pat ir valdžios pašalinimo funkciją. Viena iš jų paprasčiausiai reiškia pripažinti vadą ar vadų grupę, kita – šį pripažinimą atšaukti. Čia atkreipiu dėmesį į vieną elementą, kurio skaitytojas galbūt nepastebėjo. Galėjo pasirodyti, kad elektoratas ne tik sukuria, bet ir kontroliuoja valdžią. Kadangi elektoratas paprastai nekontroliuoja savo politinių vadų kitaip kaip atsisakydamas juos arba juos palaikančią parlamentinę daugumą perrinkti, ta kontrolė, matyt, neviršija lygmens, kurį numato siūlomas apibrėžimas. Kartais įvyksta spontaniškų atmetimo reakcijų, kai nuverčiama valdžia, nušalinamas koks nors ministras arba pakeičiamas politikos kursas. Tačiau

[5] Kaip ir ekonomikos srityje, *kai kurių* apribojimų atsiranda dėl teisinių bei moralinių visuomenės principų.

[6] Laisvas, kaip kiekvienas laisvas steigti tekstilės įmonę.

tokie atvejai yra ne tik išimtiniai, jie, kaip matysime, yra priešingi demokratijos dvasiai.

Septinta, siūloma teorija įneša ilgai lauktos šviesos į seną ginčą. Kiekvienas, kas pripažįsta klasikinę demokratijos doktriną ir galvoja, kad demokratija garantuoja priimamų sprendimų bei politinės linijos atitikimą tautos valiai, turi būti nustebintas fakto, kad net jeigu toji valia būtų neginčijamai akivaizdi ir aiški, paprastos daugumos sprendimai ją veikiau iškreiptų negu išreikštų. Akivaizdu, kad daugumos valia yra daugumos, o ne „tautos" valia. Ši yra toji mozaika, kuriai „atstovauti" dauguma visiškai nepajėgi. Sutapatinti abi valias vien dėl apibrėžimo nereiškia išspręsti problemą. Tačiau būta realių mėginimų ją spręsti kuriant įvairius „proporcinio atstovavimo" projektus.

Šie projektai susilaukė priešiškos kritikos, kuri remiasi praktika. Juk akivaizdu, kad proporcinis atstovavimas ne tik leistų reikštis įvairiausioms politinėms grupelėms, bet demokratijos sąlygomis galėtų net trukdyti sudaryti efektyvią valdžią, o įtampos momentais [7] taptų pavojaus šaltiniu. Tačiau prieš darant išvadą, kad demokratija nustoja veikti, kai tik pradedama nuosekliai laikytis jos principų, verta paklausti savęs, ar šie principai iš tikrųjų apima proporcinį atstovavimą. Pasirodo, kad neapima. Jeigu tikroji rinkėjų balsavimo paskirtis yra pripažinti teisę vadovauti, proporcinio atstovavimo idėja iškart sugriūva, nes jo prielaidos jau nebegalioja. Demokratijos principas tada reiškia tik viena – valdžios vadžios turi būti atiduotos tiems, kurie susilaukė daugiau paramos negu visi kiti konkuruojantys individai ar jų grupės. Taip užtikrinamas daugumos principo statusas esant demokratijai, nors mes ją vis vien galime kritikuoti remdamiesi prielaidomis, išeinančiomis už jos ribų.

II. Kaip taikomas principas?

Išdėstytą teoriją dabar mėginsime patikrinti analizuodami kai kuriuos svarbiausius demokratinių šalių politinės sistemos bruožus bei funkcijas.

1. Kaip jau rašiau, esant demokratijai pirmoji rinkėjų balsavimo funk-

[7] Šie argumentai prieš proporcinį atstovavimą yra gerai išdėstyti profesoriaus F. A. Hermenso straipsnyje "The Trojan Horse of Democracy", *Social Reseach*, November 1938.

cija yra suformuoti valdžią. Tai gali reikšti ir visų pareigūnų rinkimą. Tokia praktika būdinga daugiausia vietos valdžios rinkimams, ir mes į ją nekreipsime dėmesio [8]. Remdamiesi tik valstybės valdžios atveju galime sakyti, kad sudaryti valdžią praktiškai tolygu sprendimui, kas bus vadovas [9]. Kaip ir anksčiau, jį vadinsime „ministru pirmininku".

Yra tik viena demokratija, kur balsuodami rinkėjai renkasi tiesiogiai – Jungtinės Valstijos [10]. Visur kitur rinkėjai balsuodami tiesiogiai nefor-

[8] Tai darome tik dėl paprastumo. Šiaip jau šis atvejis visiškai tinka siūlomai schemai.

[9] Tai tik apytiksliai teisinga. Balsuodami rinkėjai valdžią perduoda grupei, kuri visais normaliais atvejais turi vieną vadovą, tačiau paprastai turi dar ir antros bei trečios eilės vadovų, kurie irgi politiškai įtakingi, tad juos pirmasis vadovas priverstas skirti į atitinkamas pareigas. Šį reiškinį netrukus plačiau aptarsime.

Reikia turėti galvoje dar vieną dalyką. Nors galima tikėtis, kad žmogus, iškilęs į aukščiausią valdžios poziciją, veikiausiai bus stipri asmenybė, – nežiūrint visų kitų jo bruožų; prie jų dar sugrįšime, – tačiau tai dar nereiškia, jog visais atvejais taip ir bus. Vadinasi, terminas „vadovas" arba „lyderis" nebūtinai reiškia, kad taip pavadinti žmonės būtinai pasižymės lyderio savybėmis ar asmenine iniciatyva. Kai kada politinė padėtis leidžia iškilti žmonėms be lyderio (ir kitokių) savybių arba net slopina vadovus, pasižyminčius stipriomis individualiomis savybėmis. Tad partija ar partijų koalicija kartais gali neturėti vado. Tačiau kiekvienas pripažįsta, kad tokia padėtis nėra normali ir kad ji paprastai baigiasi pralaimėjimu.

[10] Manau, kad galime nekreipti dėmesio į rinkėjų kolegiją. Vadindamas Jungtinių Valstijų prezidentą „ministru pirmininku" noriu pabrėžti esminį jo pozicijos panašumą į kitų demokratinių šalių ministro pirmininko poziciją. Tačiau nenoriu menkinti ir skirtumų, nors kai kurie iš jų veikiau tėra formalūs. Pavyzdžiui, JAV prezidentas atlieka tokias pat ceremonialo funkcijas, kaip ir Prancūzijos prezidentas. Daug svarbesnis skirtumas yra tai, kad jis negali paleisti Kongreso – taip pat, kaip to negali padaryti Prancūzijos ministras pirmininkas. Kita vertus, jo pozicija stipresnė už Anglijos ministro pirmininko poziciją, nes jo vadovaujanti padėtis – bent jau juridiškai (nes neturėdamas daugumos jis gali atsidurti aklavietėje) – nepriklauso nuo to, ar jį remia Kongreso dauguma. Jis taip pat gali skirti arba atleisti kabineto pareigūnus (beveik) tik savo nuožiūra. Pastaruosius vargu ar galima vadinti ministrais britų supratimu, jie – veikiau „sekretoriai" įprastine šio žodžio prasme. Tad galima sakyti, jog tam tikra prasme prezidentas yra ne tik ministras pirmininkas, bet ir vienintelis ministras, nebent surastume analogiją tarp Didžiosios Britanijos kabineto ministro funkcijų ir valdančiosios frakcijos Kongreso vadovų funkcijų.

Nesunku interpretuoti ir paaiškinti šias ir kitokias vienos ar kitos demokratinės šalies ypatybes. Tačiau vietos taupymo sumetimais kalbėsime daugiausia apie Britanijos modelį ir traktuosime visus kitus kaip didesnius ar mažesnius „nukrypimus" rem-

muoja valdžios, o išrenka tarpinį organą – vadinkime jį „parlamentu" [11], – kuriam perleidžia valdžios sudarymo funkciją. Gali pasirodyti, kad šią tvarką arba veikiau jos evoliuciją, taip pat ir itin skirtingas įvairių socialinių sistemų jos formas lengva paaiškinti istoriškai susiklosčiusia praktika. Tačiau ši tvarka nėra logiškai sukonstruota, ji susikūrė per natūralią evoliuciją, jos prasmės bei padarinių visiškai nepagauna oficialios, juo labiau teisinės, doktrinos.

Kaip parlamentas sukuria valdžią? Akivaizdžiausias būdas – ją išrinkti arba, tikriau, išrinkti ministrą pirmininką ir po to balsuoti už arba prieš jo teikiamą ministrų sąrašą. Šis metodas naudojamas retai [12]. Tačiau jis geriau nei kuris nors kitas atskleidžia procedūros esmę. Be to, juos visus galima redukuoti į šį metodą, nes asmuo, kuris tampa ministru pirmininku, normaliais atvejais yra būtent tas, kurį išrinktų parlamentas. Kaip konkrečiai jis skiriamas – Didžiosios Britanijos monarcho, Prancūzijos prezidento ar specialios agentūros, arba komiteto, kaip tai buvo daroma Weimaro laikotarpio Laisvojoje Prūsijos valstybėje – tėra tik formos dalykas.

Klasikinė Didžiosios Britanijos praktika atrodo taip. Po visuotinių rinkimų laimėjusi partija parlamente paprastai turi daugumą vietų ir todėl gali per pasitikėjimo votumą užkirsti kelią į šalies vadovo postą visiems, išskyrus jos vadovą, kuris tokiu negatyviu keliu „parlamento skiriamas" šalies vadovu. Jis gauna įgaliojimus iš monarcho – „bučiuoja ranką" pateikdamas jam ministrų sąrašą, kurio dalis – kabineto ministrų sąrašas. Į šį jis pirmiausia įtraukia kai kuriuos partijos veteranus, šie gauna, tiesą sakant, garbės pareigybes; antra, įtraukia antraeilius partijos vadus, visus tuos asmenis, kurie kausis parlamentinėse kovose ir kurie tokį statusą išsikovojo tiek dėl pozityvios politinės vertės, tiek ir dėl negatyvių (potencialių kenkėjų) savybių; trečia, jis įtraukia į šį magišką pareigybių sąrašą naujai iškilusius asmenis, „šviežią partijos kraują"; ketvirta, kartais

damiesi prielaida, kad iki šiol demokratinio valdymo logiką geriausiai atskleidė Didžiosios Britanijos praktika, nors nebūtinai teisinės formos.

[11] Primenu, kad parlamentą apibrėžiau kaip valstybės organą. Nors tai dariau vien dėl formalios (teisinės) logikos, šis apibrėžimas ypač gerai dera su teikiama demokratijos koncepcija. Taigi, parlamento narys yra pareigūnas.

[12] Pavyzdžiui, taip buvo pasielgta Austrijoje po 1918 metų kracho.

jis įtraukia ir asmenis, kurie, jo nuomone, ypač tinka tam tikroms pareigoms [13]. Tačiau, kartoju, paprastai tokia praktika duoda tuos pačius rezultatus, kuriuos duotų ir parlamentarų balsavimas. Skaitytojas taip pat pastebės, kad ten, kur, kaip Didžiojoje Britanijoje, ministras pirmininkas turi teisę paleisti vyriausybę, rezultatas turėtų apytikriai prilygti tam, kurio galima tikėtis iš tiesioginių kabineto narių rinkimų visuotiniu balsavimu, jeigu rinkėjai jį remia [14]. Tai rodo ir gerai žinomas pavyzdys.

2. 1879 metais, kai Beaconsfieldo (Disraelio) vyriausybė po šešerių sėkmingo valdymo metų, apvainikuotų Berlyno kongreso sėkmės [15], visiškai pagrįstai tikėjosi laimėti naujus rinkimus, Gladstone'as staiga neprilygstamo įtaigumo kalbomis (Midlotho kampanija), per kurias sėkmingai panaudojo turkų žiaurumo klausimą, pažadino šalį iš snaudulio ir visuotino entuziazmo banga *jį asmeniškai* iškėlė į viršų. Oficialioji jo partija čia buvo niekuo dėta. Kai kurie jos vadovai šiai akcijai nepritarė. Gladstone'as jau prieš keletą metų buvo atsisakęs partijos vadovybės ir

[13] Jeigu kalbama apie realią padėtį, tai nedaug reikšmės turi dejonės dėl to, kad reikiamai nevertinamas tinkamumas pareigoms; demokratinio valdymo esmė yra tai, kad pirmiausia vertinamos politinės vertybės, o tinkamumas pareigoms yra antraeilis dalykas. Plačiau žr. XXIII skyrių.

[14] Jeigu, kaip Prancūzijos atveju, ministras pirmininkas neturi šios teisės, tada parlamento grupuotės įgyja tokią nepriklausomybę, kad šis paralelizmas – kai parlamento skiriamas asmuo yra taip pat rinkėjų pasirinktas asmuo – susilpnėja arba apskritai išnyksta. Tai yra tokia padėtis, kai baigiasi parlamentinės politikos žaidimai. Mūsų požiūriu, tai – nukrypimas nuo politinės sistemos projekto. Raymondas Poincaré buvo tos pačios nuomonės.

Žinoma, tokia situacija kartais susiklosto ir Didžiojoje Britanijoje, nes ministras pirmininkas nesinaudoja savo galia paleisti parlamentą, tiksliau, teise „patarti" monarchui paleisti Bendruomenių rūmus, jeigu tokiam sprendimui priešinasi kiti partijos vadovybės nariai arba jeigu nėra jokių šansų, kad rinkimai parlamente sustiprins jo įtaką. Tai reiškia, kad jis gali turėti stipresnę (nors vis dar galbūt silpną) poziciją parlamente negu šalyje. Tokia padėtis gana reguliariai susiklosto po kelerių vyriausybės valdymo metų. Tačiau britų valdžių sistema neleidžia ilgam nukrypti nuo normos.

[15] Nemanau, kad laikinai sureguliuoti Rusijos ir Turkijos karo klausimus ir įsigyti visiškai bevertę Kipro salą buvo politikos meno šedevras. Turiu omenyje, kad vidaus politikos požiūriu tai buvo kaip tik tokie laimėjimai, kurie paprastai glosto vidutinio piliečio savimeilę ir labai sustiprina vyriausybės pozicijas, ypač kai vyrauja šovinistinio patriotizmo atmosfera.

ėjo į šalį vienui vienas. Tačiau kai liberalų partija tik dėl jo įtakos laimėjo triuškinančią pergalę, visiems tapo aišku, kad jis turi užimti partijos vadovo vietą – akivaizdu netgi tai, kad jis tapo partijos vadovu tik dėl to, kad tapo šalies vadovu, nepalikdamas jokių šansų niekam kitam. Jis atėjo į valdžią gaubiamas šlovės. Jo pavyzdys rodo, kaip veikia demokratinė valdžia. Iš pradžių reikia suvokti, kad šis pavyzdys unikalus tik savo dramatiškumu, ne daugiau. Paprastai jis net pernelyg vertinamas. Abiejų Pittų, Palmerstono, Disraelio, Campbello, Bannermano ir kitų rinkimai skiriasi nuo jo tik mažesniu dramatiškumu, o ne iš esmės.

Aptarkime ministro pirmininko politinį vadovavimą [16]. Mūsų pa-

[16] Didžiosios Britanijos politinei praktikai būdinga, kad oficialiai pripažinti ministro pirmininko postą buvo vis atidėliojama; tik 1907 metais jam buvo leista būti oficialiai atstovaujamam teisme. Tačiau šis postas toks pat senas, kaip pati demokratija. Kadangi demokratinis valdymas niekada nebuvo įvestas atskiru aktu, o lėtai evoliucionavo kaip sudedamoji bendros socialinės raidos dalis, nėra lengva nurodyti net apytikrę jo atsiradimo datą ar periodą. Gana ilgą laiką pastebimi tik vaikiški demokratijos atvejai. Maga šios institucijos pradžią sieti su Vilhelmo III valdymu, kadangi jo padėtis buvo žymiai silpnesnė už britų kilmės valdovų padėtį. Tačiau tai galima ginčyti ne tik tuo pagrindu, kad tada Anglija dar nebuvo „demokratija" – skaitytojas prisimena, kad demokratijos mes neapibrėžiame balsavimo teisės visuotinumo terminais, – bet tuo pagrindu, kad viena vertus, pradinis Danby atvejis įvyko Karolio II laikais ir, kita vertus, kad Vilhelmas III niekada nesitaikstė su šia tvarka ir kai kuriuos dalykus tvirtai laikė savo rankose. Mes, žinoma, neturime painioti ministrų pirmininkų su paprastais patarėjais, net jeigu jie turi didžiausios įtakos savo monarchui ir yra įsitvirtinę pačiame politinio aparato centre, kaip, pavyzdžiui, Richelieu, Mazarinis ar Stratfordas. Godolphinas ir Harley karalienės Onos laikais buvo aiškiai pereinamieji atvejai. Pirmasis žmogus, kurį visuotinai pripažįsta amžininkai ir istorikai, – seras Robertas Walpole'as. Tačiau jis, o taip pat Newcastle'o hercogas (arba jo brolis Henry Pelhamas, ar jie abu) bei visi kiti vadovaujantys asmenys iki lordo Shelburne'o (įskaitant Pittą Vyresnįjį, kuris net būdamas užsienio reikalų sekretoriumi *iš esmės* beveik patenkina mūsų kriterijus) neturi vienokių ar kitokių ministro pirmininko bruožų. Pirmasis neginčijamai juos įgijo Pittas Jaunesnysis.

Įdomu pastebėti, kad sero Roberto Walpole'o atveju (o vėliau lordo Cartereto, Granville'io hercogo, atveju) viešoji tų laikų nuomonė nesuvokė, kad turi reikalą su gyvybiškai svarbaus demokratinio valdymo organo formavimusi. Priešingai, amžininkams tai atrodė kaip piktybinis auglys, keliąs pavojų šalies gerovei ir demokratijai – „vienintelis ministras" arba „pirmasis ministras" buvo įžeidžiančios frazės, kuriomis svaidėsi Walpole'o priešai. Tai – reikšmingas faktas. Jis ne tik rodo pasipriešinimą, su

vyzdys rodo, kad šis vadovavimas apima tris skirtingus elementus, kurių negalima painioti ir kurie kiekvienu atveju maišosi nevienodomis proporcijomis; tas mišinys apibūdina kiekvieno ministro pirmininko valdymą. Atrodo, kad jis gauna šias pareigas kaip savo partijos *parlamento* frakcijos vadovas. Tačiau kai tik jis jas gauna, tam tikra prasme tampa *parlamento* vadovu – tiesiogiai tų rūmų, kuriems pats priklauso, ir netiesiogiai – kitų rūmų. Jis plečia savo įtaką, žadina kitų partijų ir kitų partijų pavienių narių antipatiją; visa tai turi didelės reikšmės jo sėkmei. Išimtiniu atveju, kurį geriausiai rodo sero Roberto Peelo praktika, jis net gali prievartauti savo partiją pasitelkdamas pagalbon kitą partiją. Pagaliau, nors visais normaliais atvejais jis taip pat yra *šalies* laimėjusios partijos vadovas, stiprus ministras pirmininkas valstybėje užima poziciją, kuri skiriasi nuo tos, kurią jis automatiškai gauna būdamas partijos vadovu. Jis kūrybiškai veiks partijos nuomonę ir ją formuos, galų gale pradės daryti įtaką visos šalies viešajai nuomonei; jis pakils iki valstybės vadovo lygmens, taip tapdamas tam tikru mastu nepriklausomu nuo partijos nuomonės. Akivaizdu, tokie pasiekimai itin priklauso nuo asmens savybių ir kaip svarbu turėti atramą ne tik partijoje ir ne tik parlamente. Ši įduoda jam botagą, kurio kirtis gali priversti paklusti neklusniuosius bei savo paties partijos suokalbininkus, nors botkotis gali skaudžiai sužeisti nemiklią ranką.

Dabar galima patikslinti teiginį, kad parlamentinėje sistemoje vyriausybę sudaro parlamentas. Paprastai jis sprendžia, kas bus ministras pirmininkas, tačiau šiuo požiūriu nėra visiškai laisvas. Sprendžia sutikdamas, o ne siūlydamas. Išskyrus tokius išimtinius atvejus kaip Prancūzijos *chambre*, kuriant vyriausybę parlamento narių noras paprastai nėra vienintelis veiksnys. Nariai yra saistomi ne tik partinių įsipareigojimų. Juos taip pat veda žmogus, kurį jie „išsirenka" – jis veda į pačius rinkimus ir lygiai taip pat veda po to, kai jį „išrenka". Žinoma, kiekvienas žirgas gali pasitraukti iš distancijos arba tapti nevaldomas. Tačiau maištas ar pasyvus priešinimasis vadui tik išryškina normą. Ir ši norma yra demokratijos

kuriuo paprastai susiduria nauja institucija. Jis rodo, kad buvo suvokiama, jog institucija nesuderinama su klasikine demokratijos doktrina, kuri faktiškai nepalieka vietos politinei vadovybei mūsų prasme ir, vadinasi, nepalieka vietos ir ministro pirmininko postui.

esmė. Asmeninė Gladstone'o pergalė 1880 metais yra puikus atkirtis oficialiajai teorijai, kad esą parlamentas formuoja ir paleidžia vyriausybę [17].

3. Dabar aptarkime kabineto esmę ir vaidmenį [18]. Kabinetas yra gana keistas dviveidis dalykas, bendras parlamento ir ministro pirmininko kūrinys. Antrasis, kaip matėme, siūlo kandidatūras, pirmasis priima jo pasiūlymą kartu darydamas įtaką tam pasirinkimui. Žvelgiant į kabinetą iš partijos pozicijų, jį sudaro antros eilės vadovai, ir jis daugmaž atspindi pačios partijos struktūrą. Žvelgiant iš ministro pirmininko pozicijos, jį sudaro ne tik bendražygiai, bet ir partijos veikėjai su savo interesais ir savo perspektyvomis – kabinetas atrodo tarsi miniatiūrinis parlamentas. Kad toks junginys susidarytų ir veiktų, būsimiesiems kabineto ministrams būtina ryžtis – nebūtinai iš entuziastingos meilės – tarnauti ponui X, o ponui X – sudaryti programą taip, kad jo kabineto kolegos nedažnai geistų „peržiūrėti savo poziciją", kaip tai vadina oficialioji frazeologija, arba surengti sėdimąjį streiką. Taip kabinetas – taip pat ir kabinetui nepriklausą ministrai – atlieka specifinę demokratijos raidos funkciją, kuri skiriasi nuo ministro pirmininko, partijos, parlamento ir elektorato funk-

[17] Pats Gladstone'as buvo visiškai įsitikinęs šios teorijos teisingumu. 1874 metais, pralaimėjęs rinkimus, jis dar norėjo sakyti kalbą parlamente, nes parlamentui priklausė teisė jį atstatydinti. Bet tai, žinoma, nieko nereiškia. Lygiai taip pat pedantiškai jis reiškė savo beribę ištikimybę karūnai. Visi biografai stebisi šio didžiojo demokratijos vado pagarba monarchui. Tačiau karalienė Viktorija buvo įžvalgesnė už šiuos biografus; sprendžiu iš to, kad nuo 1879 m. ji reiškė atvirą antipatiją Gladstone'ui. Beje, tą antipatiją biografai aiškina vien kenkėjiška Disraelio įtaka. Argi reikia aiškinti, kad už reiškiamos pagarbos gali slypėti du skirtingi dalykai? Vyras, kuris pabrėžtinai mandagiai elgiasi su žmona, paprastai nėra vienas iš tų, kurie pripažįsta lygias teises abiems lytims. Toks mandagumas tėra tik būdas tokio lygiateisiškumo išvengti.

[18] Palyginti su ministro pirmininko funkcija, ministrų kabineto evoliuciją dar labiau slepia istorinio tęstinumo skraistė, dengianti šio instituto pokyčius. Iki šių dienų Didžiosios Britanijos kabinetas teisiškai yra vykdomoji Slaptosios tarybos dalis, t.y. priklauso nedemokratinių laikų valdžios organui. Tačiau po šiuo paviršiumi išsirutuliojo visiškai kitoks organas. Kai tai suvokiame, nustatyti jo atsiradimo datą tampa daug lengviau nei nustatant ministro pirmininko posto susikūrimą. Nors pirmykščiai kabinetai egzistavo Karolio II laikais (vienas iš jų buvo „patariamoji" taryba, kitas – Keturių komitetas, susietas su Temple'o eksperimentu), pirmasis tikras kabinetas buvo Vilhelmo III laikų vigų „chunta". Nuo karalienės Onos valdymo, nesutarimai kildavo tik dėl ne tokių svarbių narystės ir veiklos detalių.

cijų. Ši tarpinio vadovavimo funkcija yra susijusi su einamaisiais reikalais, kuriuos tvarko atskiri kabineto nariai įvairiuose departamentuose, į kuriuos skiriami dėl to, kad valdančioji grupė kontroliuotų biurokratinį aparatą. Ji teturi menką ryšį su „tautos valios vykdymo priežiūra". Kaip tik pačiu geriausiu atveju tauta gauna rezultatą, apie kurį ji niekada nebūtų net galvojusi ar jam iš anksto pritarusi.

4. Kalbėdamas apie parlamentą nurodžiau, kaip man atrodo, jo pirminę funkciją ir vėliau ją patikslinau. Tačiau gali būti paprieštarauta, kad mano apibrėžimas neatspindi kitų jo funkcijų. Juk parlamentas ne tik sudaro ar paleidžia vyriausybę, jis neabejotinai daro daugelį kitų dalykų. Pavyzdžiui, leidžia įstatymus ir net administruoja. Nors kiekvienas parlamento aktas, išskyrus rezoliucijas ir politines deklaracijas, formaliai yra „įstatymas", daugelis kitų jo aktų turi būti laikomi administracinėmis priemonėmis. Biudžetas yra svarbiausias pavyzdys. Jį sudaryti yra administracinė funkcija. Tačiau Jungtinėse Valstijose ją vykdo Kongresas. Net ten, kur jį sudaro finansų ministras ir tvirtina kabinetas, kaip Didžiojoje Britanijoje, parlamentas turi jį patvirtinti ir dėl to jis tampa parlamento aktu. Ar tai nepaneigia mūsų teorijos?

Kai mūšio lauke susitinka dvi kariuomenės, konkretūs jų veiksmai visada vyksta dėl konkrečių objektų, kurių reikšmę lemia strateginė ir taktinė padėtis. Jos gali kautis dėl konkretaus žemės ruožo ar dėl konkrečios kalvos. Tačiau to žemės ruožo ar kalvos reikšmę lemia strateginis ar taktinis tikslas, o svarbiausias jų – įveikti priešą. Būtų absurdiška tą reikšmę sieti su kokiomis nors nekarinėmis tos žemės ar tos kalvos savybėmis. Panašiai pirmasis ir svarbiausias kiekvienos partijos tikslas – įveikti kitas partijas ir taip iškovoti valdžią arba ją išlaikyti. Kaip kariškiui užimti žemės ruožą ar kalvą, taip politikui išspręsti politinius klausimus, jo požiūriu, yra ne tikslas, o tik parlamentinės veiklos priemonė. Kadangi politikai nešaudo kulkomis, o kaunasi žodžiais, padėtis nėra tokia akivaizdi, kaip karo atveju. Vis dėlto siekis sutriuškinti oponentą ir pergalė yra šių abiejų žaidimų esmė [19].

Taigi, sprendimai nacionaliniais klausimais iš esmės ir yra tas meto-

[19] Kartais politikai pakyla virš frazeologijos miglos. Pateiksiu pavyzdį, kurio negalima atmesti dėl jo lengvabūdiškumo: tokio rango politikas kaip seras Robertas Peelas gerai

das, kuriuo parlamentas remia vyriausybę, arba jos neremia, remia ministrą pirmininką arba jo neremia [20]. Su tam tikromis išimtimis, apie kurias netrukus kalbėsime, *kiekvienas* balsavimas yra pasitikėjimo arba nepasitikėjimo votumas, o balsavimas, vadinamas pasitikėjimo votumu, paprasčiausiai išreiškia *in abstracto* tą esminį bruožą, kuris būdingas bet kuriam kitam. Juk net iniciatyvos teisę, t.y. teisę teikti klausimus parlamentui svarstyti, paprastai turi vyriausybė arba šešėlinis opozicijos kabinetas, o ne atskiri deputatai.

Būtent ministras pirmininkas išrenka iš viso einamųjų problemų srauto tas, kurias, jo nuomone, reikia svarstyti parlamente, kitaip sakant, tas, kurių pagrindu vyriausybė siūlo priimti įstatymus arba, jeigu ji nesijaučia pakankamai tvirtai, bent jau rezoliucijas. Žinoma, kiekviena vyriausybė paveldi iš ankstesniosios neišspręstų problemų, kurių negalima visiškai nustumti į šalį; dar kitas problemas iškelia politikos rutina; didžiausias ministro pirmininko laimėjimas būna tada, kai jis gali išsireikalauti priemonių sprendžiant jo paties iškeltą politinę problemą. Tačiau kiekvienu atveju vyriausybės sprendimas ar iniciatyva, laisva ar nelaisva, yra tas veiksnys, kuris parlamento veikloje viešpatauja. Kai įstatymą siūlo opozicija, tai reiškia, kad ji kviečia vyriausybę į mūšį; tokį išpuolį vyriausybė turi sužlugdyti perimdama iniciatyvą į savo rankas arba laimėdama balsavimą. Kai svarbų įstatymo projektą, kurio nėra vyriausybės sąraše, siūlo valdančiosios partijos grupė, tai reiškia, kad prasideda maištas, ir būtent taip tokį siūlymą vertina ministrai, nepaisydami visų galimų jo

apibūdino savo amato esmę, kai parlamente sutriuškinęs vigų vyriausybę Jamaikos klausimu pasakė: „Jamaika buvo geras žirgas startui". Skaitytojui verta tai apmąstyti.

[20] Tai, žinoma, būdinga Prancūzijos (iki Viši vyriausybės) bei ikifašistinės Italijos, taip pat Didžiosios Britanijos praktikai. Tačiau gali būti paprieštarauta, kad tai negalioja Jungtinėms Valstijoms, kur administracijos pralaimėjimas kokiu nors svarbiu klausimu nereiškia prezidento atsistatydinimo. Tačiau taip yra tik todėl, kad JAV konstitucija, kuri remiasi kitokia politine teorija, neleido parlamentinei praktikai plėtotis pagal jos vidinę logiką. Tiesą sakant, ši logika vis dėlto reiškiasi. Pralaimėjimai sprendžiant svarbiausius klausimus, net jeigu prezidentas ir nenušalinamas, paprastai taip smarkiai pakerta jo prestižą, kad jis praranda vadovaujančias pozicijas. Trumpam tai sukuria nenormalią padėtį. Tačiau nepriklausomai nuo pergalės ar pralaimėjimo per naujus prezidento rinkimus, konflikto sprendimas tokiu atveju iš esmės nesiskiria nuo to, kurį panašiu atveju taiko Britanijos ministras pirmininkas paleisdamas parlamentą.

pranašumų. Tai liečia net debatų inicijavimą. Jeigu tokia iniciatyva nėra vyriausybės iškelta ar sankcionuota, ji rodo, kad vyriausybė jau praranda galią. Pagaliau jeigu įstatymas priimamas bendru partijų susitarimu, tai reiškia, kad mūšis baigėsi lygiosiomis arba kad strateginiais sumetimais mūšio buvo vengiama [21].

5. Išimtys iš principo, kad „atstovaujamosiose" asamblėjose vyriausybė turi vadovaujantį vaidmenį, tik patvirtina jo realistiškumą. Tos išimtys yra dviejų rūšių.

Pirma, joks vadovavimas nėra absoliutus. Politinis vadovavimas, kai yra demokratija, yra dar mažiau absoliutus dėl konkurencijos, kuri sudaro demokratijos esmę. Kadangi teoriškai kiekvienas vadovo šalininkas turi teisę jį pakeisti ir kadangi beveik visada yra tokių, kurie turi realių šansų tai padaryti, parlamento narys arba ministras, priklausantis įtakingiausių asmenų ratui, jeigu jis jaučiasi pajėgus pasistūmėti į patį viršų, renkasi vidurį tarp besąlygiškos ištikimybės vado vėliavai ir besąlygiško savo vėliavos iškėlimo, balansuodamas tarp rizikos ir sėkmės su tokiu subtilumu, kuriuo kartais galima tiesiog žavėtis [22]. Savo ruožtu vadas atsako į tokią taktiką laviruodamas tarp reikalavimo laikytis disciplinos

[21] Šia proga galima paminėti vieną svarbią Britanijos politinių sprendimų priėmimo detalę. Svarbūs įstatymų projektai išbraukiami iš darbotvarkės, jei per antrąjį skaitymą jį palaikanti dauguma smarkiai sumažėja. Ši praktika rodo, kad gerai tvarkoma demokratija pripažįsta reikšmingą daugumos principo apribojimą: būtų netiesa sakyti, kad demokratijoje mažuma visada priverčiama nusileisti. Tačiau yra dar antras momentas. Nors mažuma ne visada yra priversta nusileisti daugumai konkrečiu klausimu – net ir šiuo požiūriu yra išimčių – ji praktiškai visada priversta nusileisti svarstant klausimą, ar kabinetas turi išlaikyti valdžią. Galima sakyti, kad toks balsavimas antruoju skaitymu svarstant svarbų įstatymo projektą derina pasitikėjimo votumą su balsavimu dėl svarstymo atidėjimo. Jeigu reikšmės turėtų tik įstatymo projekto turinys, vargu ar būtų prasmės dėl jo balsuoti, nebent tai būtų įstatymų sąvadas. Tačiau jeigu parlamentui pirmiausia rūpi išlaikyti valdžią, tai tokia taktika iškart tampa suprantama.

[22] Vienas labiausiai pamokančių pavyzdžių yra Josepho Chamberlaino pozicija, kurios jis laikėsi Airijos klausimu XIX amžiaus 9-ajame dešimtmetyje. Galiausiai jis įveikė Gladstone'ą, tačiau savo kampaniją pradėjo oficialiai skelbdamasis ištikimu jo šalininku. Šis atvejis yra išskirtinis tik dėl šio žmogaus išskirtinio ryžto ir sugebėjimų. Kaip žino kiekvienas politikos lyderis, pasikliauti galima tik vidutinybių ištikimybe. Būtent todėl kai kurie įžymiausi lyderiai, pavyzdžiui, Disraelis, buvo apsistatę vidutinybėmis.

ir kapituliacijos. Jis derina spaudimą su daugiau ar mažiau apgalvotomis nuolaidomis, priekaištus su pagyrimais, nuobaudas su paskatinimais. Žaidimas, priklausomai nuo santykinės individų bei jų pozicijų galios, teikia jiems skirtingą, daugeliu atvejų nemenką laisvę. Pavyzdžiui, yra grupių, kurios pakankamai įtakingos, kad jų nepasitenkinimas būtų juntamas, tačiau nepakankamai tvirtos, kad galėtų įgyvendinti savo programą bei įtraukti į vyriausybę savo šalininkus. Paprastai joms nusileidžiama neesminiais klausimais arba tais, kuriuos ministras pirmininkas laiko menkais ir antraeiliais. Taip atskiros šalininkų grupės ir net atskiri jų nariai kartais turi galimybę iškelti savo įstatymų projektus, ir, žinoma, dar atlaidžiau žiūrima į tuos, kurie tik kritikuoja vyriausybės priemones arba mechaniškai nebalsuoja už kiekvieną vyriausybės siūlomą priemonę. Tačiau pakanka į šį reikalą pažvelgti praktiškai, kad būtų galima suvokti – matant ribas, nubrėžtas šiai laisvei, – jog tai yra ne parlamento veiklos principas, bet veikiau nukrypimas nuo to principo.

Antra, yra atvejų, kai politinė sistema nepajėgia absorbuoti tam tikrų problemų, nes aukščiausioji vyriausybė bei opozicijos vadovybė nesuvokia jų politinės reikšmės arba jų reikšmė iš tikrųjų yra abejotina [23]. Tokių problemų tada griebiasi autsaideriai, mėginantys kovoti dėl valdžios nepriklausomai, o ne likti eiliniais esamų partijų nariais. Tai, žinoma, yra visiškai normali politika. Tačiau yra dar viena galimybė. Žmogui gali taip rūpėti konkretus klausimas, jog jis įsitrauks į politiką vien dėl to, kad tas klausimas būtų sprendžiamas jo siūlomu būdu, nors visai neturi jokio noro pradėti normalią politinę karjerą. Tačiau tokia padėtis yra tiek neįprasta, kad sunku rasti iškilesnių pavyzdžių. Galbūt toks buvo Robertas Cobdenas. Tiesa, antraeilės reikšmės pavyzdžių yra daugiau, tačiau visi sutiks, kad jie – tik nukrypimai nuo įprastos praktikos.

Reziumuokime. Tyrinėdami visuomenę mes paprastai nesunkiai, bent jau sveiko proto lygmeniu, galime nustatyti įvairius tikslus, kuriuos mėginama įgyvendinti. Galima sakyti, jog šie tikslai sudaro atitinkamos individų veiklos prasmę. Tačiau tai dar nereiškia, kad socialinė tam tikros veiklos prasmė būtinai yra jos motyvas; taigi juo remiantis negalima tos

[23] Tipinė priežastis, kodėl vyriausybė ir šešėlinis opozicijos kabinetas tylomis sutaria klausimo nesvarstyti, nepaisant to, kad suvokia potencialią jo reikšmę, yra sprendimo sunkumas ir baiminimasis, kad jis gali sukelti frakcijų trintį.

veiklos aiškinti. Jeigu taip, tai teorija, kuri tenkinasi socialinių tikslų ar poreikių analize, negali būti laikoma pakankama atitinkamai veiklai analizuoti. Pavyzdžiui, tokį dalyką kaip ekonominė veikla, žinoma, galima aiškinti remiantis tuo, kad žmonės nori valgyti, apsirengti ir t.t. Parūpinti priemonių šiems norams patenkinti – toks socialinis gamybos tikslas arba prasmė. Ir vis dėlto, visi sutariame, kad šitoks teiginys būtų visiškai prasta išeities pozicija teorijai, aiškinančiai komercinės visuomenės ekonominę veiklą, ir kad analizuoti galima bus daug sėkmingiau, jeigu pradėsime nuo teiginių apie pelną. Panašiai socialinė parlamento veiklos prasmė arba funkcija neabejotinai yra įstatymų leidyba ir, iš dalies, administravimas. Norėdami suprasti, kaip demokratinė politika siekia šio socialinio tikslo, turime pradėti nuo konkurencinės kovos dėl valdžios, tada suvoksime, kad ši socialinė funkcija įgyvendinama tarsi atsitiktinai; juk ir gamybą galima laikyti atsitiktiniu pelno siekio rezultatu.

6. Pagaliau, grįždami prie elektorato vaidmens, turime padaryti dar vieną papildomą pastabą. Matėme, kad parlamento narių norai nėra pagrindas veiklos, kuri sukuria vyriausybę. Tą pat reikia pasakyti ir apie elektoratą. Jis renkasi – nors ideologiškai tas pasirinkimas aukštinamas kaip „tautos balsas" – ne savo iniciatyva, jo pasirinkimas yra formuojamas, ir tai yra esminė demokratijos raidos dalis. Rinkėjai nedaro politinių sprendimų. Taip pat negalima teigti, kad rinkdami iš potencialių kandidatų parlamento narius jie nesivadovauja išankstinėmis nuomonėmis. Paprastai iniciatyva priklauso kandidatui, kuris siūlydamasis į parlamento nario pareigas kartu pretenduoja ir į atitinkamo lygmens vadovavimą. Rinkėjams lieka tik priimti arba atmesti šį siūlymą. Net tie išimtiniai atvejai, kai kandidatą iš tikrųjų kelia patys rinkėjai, priklauso tai pačiai kategorijai dėl vienos iš dviejų priežasčių: paprastai žmogui nėra prasmės siūlytis į vadovus, jeigu jo vadovybė jau pripažinta; arba gali būti taip, kad vietos vadovas, kuris gali kontroliuoti arba daryti įtaką balsavimui, negali arba nenori balotiruotis pats, tada jis skiria kitą žmogų; gali pasirodyti, kad jį iškelia patys rinkėjai.

Rinkėjų iniciatyvą, kuri ir šiaip jau ribojasi vieno iš konkuruojančių kandidatų pasirinkimu, dar labiau riboja partijos. Priešingai nei tikina klasikinė doktrina (ar Edmundas Burke'as), partija nėra grupė žmonių, pasišventusių tarnauti visuomenės labui „pagal visų pripažintą principą".

Šis samprotavimas pavojingas kaip tik dėl to, kad yra toks gundantis. Žinoma, reikiamu metu visos partijos apsirūpina principais, arba programomis; šie principai, arba programos, apibūdina partiją, kuri juos priima, ir gali turėti reikšmės jos sėkmei lygiai taip pat, kaip apie universalinę parduotuvę galime spręsti pagal jos siūlomų prekių asortimentą, kuris gali lemti ir šios sėkmę. Tačiau parduotuvės negalima apibrėžti pagal jos asortimentą, o partijos – pagal jos principus. Partija – tokia grupuotė, kurios nariai nusprendžia vieningai veikti per konkurencinę kovą dėl valdžios. Jeigu būtų kitaip, skirtingos partijos negalėtų laikytis tos pačios arba beveik tos pačios programos. Tačiau kiekvienas žino, kad taip dažnai būna. Partijos ir partiniai politikai yra reikalingi tik dėl to, kad rinkėjų masė gali elgtis tik kaip banda; pačios partijos yra pastanga sutvarkyti politinę konkurenciją beveik taip pat, kaip tai daro verslininkų asociacija ekonomikai tvarkyti. Partijos valdymo metodai, partinė reklama, šūkiai ir maršai nėra papuošalai. Jie, kaip ir partijos lyderis, yra pati politikos esmė.

XXIII skyrius
IŠVADA

I. Kai kurios analizės implikacijos

Konkurencijos, arba varžybų, dėl valdžios teorija leidžia patenkinamai paaiškinti demokratijos raidą. Todėl suprantama, kad ja naudosimės mėgindami atskleisti ryšį tarp demokratijos ir socialistinės santvarkos. Kaip jau buvo sakyta, socialistai tvirtina ne tik tai, kad šie du dalykai suderinami; jie teigia, kad demokratija reikalauja socializmo ir kad tikroji demokratija galima tik esant socializmui. Kita vertus, skaitytojas negali nežinoti bent keleto iš daugybės pamfletų, išspausdintų paskutiniaisiais metais, kur įrodinėjama, jog planinė ekonomika, nekalbant jau apskritai apie socializmą, yra visiškai nesuderinama su demokratija. Abi pozicijas lengva suprasti, kai žinai psichologinį ginčo kontekstą ir natūralų kiekvienos pusės norą patraukti tą didžiulę žmonių daugumą, kuri šventai tiki demokratija. Tačiau paklauskime: kas teisus?

Mūsų analizė, pateikta ankstesnėse knygos dalyse, leidžia nesunkiai rasti atsakymą. Tarp socializmo, kaip jį suprantame, ir demokratijos, kaip ją apibrėžėme, nėra jokio būtino ryšio: viena gali egzistuoti be kita. Tačiau jie nėra ir nesuderinami: tam tikromis socialinės aplinkos sąlygomis socialistinė sistema gali veikti pagal demokratijos principus.

Tačiau atkreipkite dėmesį į tai, kad šie paprasti teiginiai priklauso nuo to, kaip apibrėžiame socializmą ir demokratiją. Vadinasi, jų turinys yra ne tik siauresnis, bet ir skiriasi nuo to, ką mano kiekviena ginčo pusė. Be to, net pripažinus, kad socializmą galima suderinti su demokratija neišvengiamai kyla klausimas, kada ji veiks geriau: socializmo ar kapitalizmo sąlygomis? Tai reikia išsiaiškinti; taip pat turime pamėginti suformuluoti sąlygas, kurioms esant demokratija gali patenkinamai veikti. Tai padarysime antroje šio skyriaus dalyje. Dabar turime panagrinėti kai kurias mūsų atliktos demokratijos proceso analizės implikacijas.

Pirma, vadovaujantis mūsų požiūriu, demokratija nereiškia ir negali reikšti, kad tauta iš tiesų valdo jokia įprasta terminų „tauta" ir „valdo" prasme. Demokratija reiškia tik tai, kad žmonės turi galimybę pripažinti arba nepripažinti tuos, kurie juos valdys. Bet kadangi šį sprendimą jie gali padaryti visiškai nedemokratiniais būdais, turime susiaurinti mūsų apibrėžimą ir pridėti dar vieną demokratijos atpažinimo kriterijų, t.y. kad demokratijai reikalinga laisva potencialių politinių vadovų konkurencija dėl rinkėjų balsų. Vieną šio reiškinio aspektą galima išreikšti teiginiu, kad demokratija – politikų viešpatija. Nepaprastai svarbu suprasti, ką tai reiškia.

Daugelis demokratinė doktrinos šalininkų iš paskutiniųjų stengiasi politinę veiklą išvalyti nuo visų profesionalumo ženklų. Jie yra didžiai, kartais aistringai, įsitikinę, kad politika neturi būti profesija ir kad demokratija išsigimsta, kai politika tokia tampa. Tačiau visa tai tėra ideologija. Tiesa, į parlamentą gali būti išrinkti, tarkime, verslininkai arba teisininkai, kartais jie net gali užimti tam tikras pareigas ir vis vien likti pirmiausia verslininkais ir teisininkais. Taip pat tiesa, kad daugelis tų, kurie pirmiausia yra politikai, pragyvenimą pelnosi iš kitokios veiklos [1]. Ta-

[1] Pavyzdžių čia, žinoma, gausu. Ypač pamokantis yra prancūzų *chambre* ir *sénat* teisininkų atvejis. Kai kurie žymiausi politiniai vadai buvo taip pat garsūs *avocats*, pavyzdžiui, Waldeck-Rousseau ir Poincaré. Tačiau paprastai (nekreipiame dėmesio į tuos

čiau paprastai asmens politinė karjera, o ne vienkartinis iškilimas, pavyzdžiui, į ministro postą, reikalauja profesinio pobūdžio veiklos, kuri nustumia visus kitus žmogaus užsiėmimus į antrąjį planą. Jeigu norime tiksliai vertinti faktus, turime pripažinti, kad šių laikų demokratija, išskyrus gal Šveicariją, neišvengiamai reikalauja profesinės politiko karjeros. Savo ruožtu tenka pripažinti, kad esama ir profesinių individualių politikų interesų, ir visos politikų profesijos grupinių interesų. Šį veiksnį būtina įtraukti į naująją teoriją. Daugybė mįslių savaime išsisprendžia, kai tik į jį atsižvelgiame [2]. Antai galima iškart nustoti stebėtis, kodėl politikai taip dažnai nepaiso interesų tos klasės ar grupės, su kuria jie asmeniškai susiję. Politiniu požiūriu, žmogus yra dar visiškas kūdikis, jei jis neišmoko ir visam gyvenimui neįsiminė frazės, priskiriamos vienam iš sėkmingiausių kada nors gyvenusių politikų: „Biznieriai nesupranta vieno dalyko, – kad lygiai taip pat, kaip jie prekiauja nafta, aš prekiauju rinkėjų balsais" [3].

Nėra jokio pagrindo manyti, kad esant socialistinei visuomenės organizacijai padėtis bus geresnė ar blogesnė. Gydytojas ar inžinierius, kuris siekia profesinės sėkmės, išliks kaip atskiras žmogaus tipas su specifinio pobūdžio interesais; gydytojas ar inžinierius, siekiantis reformuoti šalies institucijas, išliks kaip kitas žmogaus tipas su kitokio pobūdžio interesais.

Antra, politinių organizacijų tyrinėtojai visada turėjo abejonių dėl didelių ir sudėtingų visuomenių demokratinės administracijos efektyvumo. Pavyzdžiui, kartais sakoma, kad palyginti su kitomis santvarkomis

atvejus, kai teisininkų firmos stebuklingai veikia tarsi savaime, jeigu bent vienas jų partneris yra įžymus politikas ir dažnai užima politines pareigas) teisininko ir politiko sėkmė nedera viena su kita.

2 Reikia atkreipti dėmesį į tai, kaip šis argumentas siejasi su intelektualų elgsenos analize, aptarta XIII skyriaus antroje dalyje.

3 Toks požiūris kartais smerkiamas kaip nerimtas arba ciniškas. Mano manymu, priešingai – nerimta ir ciniška viešai skelbti ištikimybę šūkiams, iš kurių privačiai šaipomasi. Tačiau reiktų taip pat pabrėžti, jog šis požiūris politikui nėra toks įžeidžiantis, kaip gali pasirodyti. Jis neneigia idealų ar pareigos jausmo. Dar vienas palyginimas su verslininku gali tai išryškinti. Kaip jau rašiau, joks ekonomistas, bent šiek tiek pažįstantis tikrąjį verslą, niekada nepagalvos, kad pareigos jausmas ar paslaugos kokybės bei efektyvumo idealai nedaro jokios įtakos verslininko elgesiui. Tačiau tas pats ekonomistas bus visiškai teisus, kai tą elgesį aiškins remdamasis schema, kuri kelia pelno motyvą.

demokratinės valdžios efektyvumą neišvengiamai mažina milžiniški energijos nuostoliai, kuriuos vadovams užkrauna nesibaigiančios politinės kovos parlamente ir už jo ribų. Dėl tos pačios priežasties, toliau sakoma, jį taip pat mažina būtinybė taikyti politiką prie politinės kovos reikalavimų. Abu teiginiai nekelia abejonių. Abu tėra išvados iš ankstesnio šios knygos teiginio, kad esant demokratijai įstatymai bei administracinė sistema yra šalutinis politinės kovos produktas.

Įsivaizduokime, pavyzdžiui, ministro pirmininko padėtį. Kur vyriausybės yra tokios nestabilios, kokios buvo Prancūzijoje nuo 1871 m. iki 1940 m. žlugimo, jo dėmesį turi beveik visiškai užimti užduotis, primenanti bandymą iš biliardo kamuolių pastatyti piramidę. Tik neįprastos energijos žmonės tokiomis sąlygomis gali dar turėti jėgų einamajam administraciniam darbui ir t.t.; ir tik tokie išskirtiniai žmonės gali įsigyti šiokį tokį autoritetą tarp savo pavaldinių, kurie, kaip ir visi kiti, žino, kad jų viršininkas netrukus bus nušalintas. Žinoma, anglų modelyje ne viskas yra taip blogai. Nestabilios vyriausybės čia yra išimtys; paprastai vyriausybė gali tikėtis, kad veiks maždaug penkerius ar šešerius metus. Ministrai gali įsitaisyti savo kabinetuose, ir parlamentui nelengva juos iš ten išrūkyti. Tačiau tai nereiškia, kad jiems nebūtina dalyvauti kovoje. Kova yra nuolatinė ir jeigu vyriausybė kasdien nekovoja dėl savo išlikimo, tai tik todėl, kad jai paprastai pavyksta užgniaužti puolimą anksčiau, nei jis tampa grėsmingas. Ministras pirmininkas turi nuolat budriai stebėti savo oponentus, nuolat vadovauti savo šalininkams, būti kiekvienu momentu pasiruošęs atremti galimą išpuolį, kontroliuoti parlamento darbotvarkę, valdyti kabinetą – tai reiškia, kad per parlamento sesijas reikalams apmąstyti ir realiai dirbti jam geriausiu atveju lieka tik kelios rytmečio valandos. Vyriausybės nesėkmę ar net visos kovos pralaimėjimą dažnai lemia jos vadovo ar vadovų fizinis išsekimas [4]. Tad kyla klausimas, kaip jis galėtų vadovauti tokiam administracijos aparatui, kuris turi aprėpti visas ekonomikos problemas?

[4] Pateiksime grėsmingą pavyzdį: kiekvienas, tyrinėjęs 1914–1918 metų karo priežastis, negali nesistebėti Didžiosios Britanijos vyriausybės pasyvumu per laikotarpį nuo erchercogo Pranciškaus Ferdinando nužudymo iki karo paskelbimo. Negalima sakyti, kad nesiimta priemonių, kad gaisro būtų išvengta. Tačiau jos buvo stebėtinai neefektyvios ir visiškai nepakankamos. Žinoma, tai galima aiškinti remiantis teorija, kad Asquitho vyriausybė iš tikrųjų nenorėjo išvengti karo. Tačiau jeigu šios teorijos nepri-

Vyriausybės energija eikvojama ne tik čia. Nesiliaujanti konkurencinė kova dėl postų arba dėl jų išlaikymo kiekvienam politiniam sprendimui ar priemonei suteikia tą atspalvį, kurį taip puikiai išreiškia frazė apie „prekybą rinkėjų balsais". Demokratinė valdžia pirmiausia turi rūpintis politinės linijos, įstatymo ar administracinio akto politine verte; kitaip sakant, pats tas faktas, kad demokratijos principai nustato vyriausybės priklausomybę nuo parlamento arba elektorato balsų, turi tendenciją iškreipti visus sprendimus „už" ir „prieš". Jis verčia žmones, esančius prie vairo arba netoli vairo, spręsti dalykus trumpalaikės perspektyvos požiūriu ir nepaprastai apsunkina bet kokią ilgalaikiams šalies interesams svarbią veiklą, kuri gali reikalauti nuoseklaus darbo dėl tolimų tikslų; dėl to, pavyzdžiui, užsienio politika gali pavojingai virsti vidaus politikos tąsa. Dėl to taip pat sunkiau pasirinkti racionalias priemones. Pasirinkimas, kai vyriausybė vadovaujasi politinio momento sumetimais, nebūtinai yra tas, kuris duotų šaliai geriausius rezultatus.

Taigi ministrą pirmininką, veikiantį demokratijos sąlygomis, galima lyginti su raiteliu, kuris yra taip užsiėmęs pastangomis išsilaikyti balne, kad negali planuoti net kelio, arba su generolu, kuriam taip svarbu disciplinuoti kariuomenę, kad jis visai neturi laiko strategijai numatyti. Tai toks faktas, kurio negali paneigti jokios pateisinančios aplinkybės (reikia taip pat atvirai pripažinti, kad dėl jo tokiose šalyse kaip Prancūzija ir Italija pradeda rastis antidemokratinių nuotaikų).

Pirmiausia pastebėkime, jog tais atvejais, kai tokio valdymo padariniai tampa visiškai nepakenčiami, dažnai pradedama aiškinti, kad esą šalies socialinė struktūra dar nėra subrendusi demokratinėms institucijoms. Kaip rodo Prancūzijos ir Italijos pavyzdžiai, tokie padariniai gali kilti šalyse, kurios yra labiau civilizuotos nei kai kurios kitos šalys, nors tos šiuo požiūriu tvarkosi ir sėkmingiau. Vis dėlto tokiu atveju kritikos esmė suvedama į teiginį, kad sėkminga demokratijos veikla priklauso nuo to, ar patenkintos tam tikros sąlygos. Šį klausimą netrukus nagrinėsime.

Iškyla alternatyvos klausimas. Akivaizdu, kad šios problemos nėra svetimos ir nedemokratiniams valdžios modeliams. Skintis kelią į valdžią,

imame, – mano požiūriu, jos negalime priimti, – tai turime griebtis kitos: gali būti, kad šie ministerijų džentelmenai buvo taip įsitraukę į politinius žaidimus, kad pradėjo suvokti, kokia grėsminga tarptautinė padėtis tik tada, kai buvo jau per vėlu.

pavyzdžiui, per karaliaus dvarą gali būti taip pat sunku; šis kelias gali daryti tokią pat įtaką žmogaus požiūriui į sprendimus, kaip ir demokratinė kova, nors galbūt energijos švaistymo ir sprendimų tendencingumo mastai nematomi taip viešai ir aiškiai. Vadinasi, vertindami skirtingus valdymo modelius turime atsižvelgti ne tik į to meto santvarkos principus, bet ir į daugelį kitų veiksnių.

Be to, kai kuriems mūsų kritikams atrodytų, kad kuo mažesnis valdžios efektyvumas, tuo geriau. Juk mes iš tikrųjų visiškai nenorime tapti diktatoriško efektyvumo objektais, tik mēdžiaga gudriems žaidimams. Toks organas kaip Valstybinis plano komitetas, arba Gosplanas, dabar Jungtinėse Valstijose veikiausiai nebūtų įmanomas. Bet ar tai reiškia, kad koks nors hipotetinis jo analogas šioje šalyje būtinai pažeistų jos dvasią ir valdžios institucijų struktūrą?

Pagaliau spaudimą vadovybei galima sumažinti atitinkamomis institucijų pertvarkos priemonėmis. Šiuo požiūriu pranašumų turi JAV sistema. Amerikos „ministras pirmininkas", be abejo, turi stebėti, kas dedasi politinėje šachmatų lentoje. Tačiau jam nebūtina jausti atsakomybę dėl kiekvieno konkretaus ėjimo. Nedalyvaudamas Kongreso posėdžiuose jis bent jau yra atpalaiduotas nuo tos fizinės naštos, kurią jie užkrauna. Jis turi daugiau galimybių tausoti savo jėgas.

Trečia, ankstesniojo skyriaus analizė išryškino dar vieną problemą – žmonių, kuriuos demokratija atrenka į vadovaujančius postus, sugebėjimų problemą. Nereikia net priminti gerai žinomo argumento šiuo klausimu: demokratinis metodas sukuria profesionalius politikus, kuriuos po to paverčia administratoriais mėgėjais ir „valstybės veikėjais". Patys neturėdami reikiamos kompetencijos spręsti iškylančias problemas, jie, diskredituodami viešąją tarnybą ir žlugdydami jos geriausius žmones, skiria, anot lordo Macauley, „teisėjus, nesuprantančius teisės, diplomatus, nemokančius prancūzų kalbos". Yra ir dar viena problema, skirtinga nuo profesinės kompetencijos ir patirties stokos: tos intelekto ir charakterio savybės, kurios būdingos geram kandidatui, nėra būtinai tos, kurios būdingos geram administratoriui, o atranka per rinkimus gali būti kliūtimi šiems žmonėms, nors šiaip jie ir susilauktų sėkmės užimdami aukščiausius valdžios postus. Net jeigu išrinktuosius lydės sėkmė, ji nebūtinai bus visos šalies sėkmė. Politikas, jeigu jis –

gabus taktikas, gali išlikti viršūnėje, nors ir dažnokai daro valdymo klaidų.

Pripažįstant, kad šie samprotavimai turi tiesos elementų, vis dėlto vėl tenka pripažinti ir kai kurias lengvinančias aplinkybes. Demokratija kai ką laimi, kai ją lyginame su alternatyvomis: jokios socialinės sistemos atrankos sistema – išskirti galima nebent konkurencinį kapitalizmą – nėra grindžiama vien dalykinių sugebėjimų kriterijumi, tarsi tai būtų žirgų atranka garsiosioms Derby lenktynėms. Visos sistemos skirtingu laipsniu skiria dėmesį ir kitokioms savybėms – savybėms, kurias dažnai sunku suderinti su dalykiniais sugebėjimais. Galbūt reikėtų žengti dar toliau. Ne visai tikslu sakyti, kad politinė sėkmė paprastai nieko nesako apie žmogų ar kad politikas tėra tik mėgėjas. Yra vienas labai svarbus dalykas, kurį jis profesionaliai moka – moka manipuliuoti žmonėmis. Be to, gebėjimas išsikovoti politinio vadovo poziciją siejasi su tam tikrais stipraus charakterio bruožais bei kitais sugebėjimais, itin praverčiančiais ministrų kabinete. Juk pagaliau ta srovė, kuri neša politikus valdžion, turi įveikti daugelį povandeninių akmenų, ir jie gana veiksmingai užkerta kelią idiotui ar plepiui. Kaip ir reikėjo laukti, bendro pobūdžio argumentai nebūtinai duoda konkretų rezultatą. Daug įdomiau ir svarbiau, kad ir faktais paremti argumentai nėra, bent iš pirmo žvilgsnio, labiau įrodantys. Nėra nieko lengviau kaip sudaryti įspūdingą demokratijos nesėkmių sąrašą, ypač jeigu į jį trauksime ne tik žlugimą ar nacionalines katastrofas, bet ir tuos atvejus, kai šalys, šiaip jau gerai ir pasiturinčiai gyvuojančios, turi politinę sistemą, atsiliekančią nuo ūkio ar kultūros lygmens. Tačiau taip pat nesunku surinkti ir ne mažiau įspūdingų demokratijos politikų laimėjimų. Pateiksiu tik vieną pavyzdį. Per antikos laikų karus technika nebuvo toks lemiantis dalykas, kokiu virto vėliau. Ir vis dėlto galima galvoti, kad kariniai sugebėjimai tada nebuvo susiję su geba užimti renkamas politines pareigas. Tačiau visi Romos respublikos karvedžiai buvo politikai ir visi jais tapdavo tiesiogiai per pareigybes, kurias ėjo tuo metu arba anksčiau. Tai galbūt paaiškina kai kuriuos skaudžiausius karinius pralaimėjimus. Tačiau apskritai šie kariai–politikai pasirodė stebėtinai puikiai.

Kodėl? Atsakymas į šį klausimą gali būti tik vienas.

II. Demokratijos sėkmės sąlygos

Jeigu fizikas pastebi, kad tas pats mechanizmas skirtingu laiku ir skirtingose vietose veikia skirtingai, jis daro išvadą, kad jo veikla priklauso nuo išorinio poveikio. Mes galime padaryti tokią pat išvadą. Suprasti, kad fizikos prietaisą veikia išorinis poveikis nėra sunkiau negu suvokti, kokios turi būti sąlygos, kad klasikinė demokratijos teorija daugmaž atitiktų tikrovę.

Ši išvada neišvengiamai verčia mus laikytis reliatyvizmo pozicijų, kurias visą laiką propagavome. Lygiai taip pat, kaip negalima argumentuoti už ar prieš socializmą, neatsižvelgiant į laiko ir vietos aplinkybes, negalima abstrakčiai argumentuoti ir už ar prieš demokratiją. Kaip ir socializmo atveju, tai apsunkina argumentaciją, naudojančią *ceteris paribus* išlygas, nes „kiti dalykai" negali būti lygūs tada, kai demokratija yra efektyvi arba vienintelė efektyvi sistema, ir tada, kai ji nėra tokia. Demokratija klesti socialinėje aplinkoje, kuriai būdingi tam tikri bruožai, ir abejotina, ar yra prasmės klausti, kaip ji veiktų visuomenėje, kuri tokių bruožų neturi, arba kaip ją priimtų tokios visuomenės žmonės. Sąlygas, kurios, mano supratimu, reikalingos, kad demokratija sėkmingai veiktų [5], – turiu galvoje visuomenes, kur ji apskritai gali veikti, – sugrupuosiu į keturias grupes, be to, apsiribosiu tik didžiosiomis, pramoninėmis ir moderniomis.

Pirmoji sąlyga – politikos vykdytojai, t.y. žmonės, kurie sudaro partijų vadovybę, kurie renkami parlamento nariais ar skiriami ministrais, turi būti ne tik pakankamai kvalifikuoti. Tai reiškia ne tik, kad turi būti pakankamai reikiamų gabumų moraliai tvirtų žmonių. Kaip jau buvo rašyta, demokratija atrenka žmones ne iš visų gyventojų, o tik iš tos jų dalies, kuri turi politinį pašaukimą, arba, tiksliau, kuri siūlosi būti renkama. Be abejo, visi atrankos metodai veikia taip pat. Visi jie, pagal tai,

[5] Sakydamas „sėkmingai" turiu omenyje tik tai, kad demokratijos raida pastoviai atkuria valdžios sistemą nesukeldamas padėties, kuri reikalautų nedemokratinių metodų; be to, demokratija turi išspręsti einamąsias problemas taip, kad ilgalaikės perspektyvos požiūriu tie sprendimai bent iš dalies atitiktų visus politiškai reikšmingus interesus. Nenoriu pasakyti, kad kiekvienas stebėtojas, vertindamas jį iš savo individualios pozicijos, pritars jo rezultatams.

kiek kuris pašaukimas patraukia talentų bei stiprių charakterių, atrenka žmones, o šių sugebėjimai gali būti aukštesni arba žemesni nei šalies vidurkis. Viena vertus, konkurencinė kova dėl pareigų verčia švaistyti personalą ir energiją. Kita vertus, demokratijos raida gali lengvai sukurti tokias politines sąlygas, kurios kartą įtvirtintos, užkirstų kelią žmonėms, sugebantiems sėkmingai veikti kurioje nors kitoje srityje. Dėl šių dviejų priežasčių valdžios žmonių sugebėjimai ir savybės yra ypač svarbios demokratinio valdymo sėkmei. Netiesa, kad demokratijos sąlygomis žmonės gauna tokią valdžią, kokios jie nori arba nusipelno.

Yra daug būdų apsirūpinti reikiamo lygio politikais. Tačiau ligšiolinė patirtis, kaip atrodo, siūlo vienintelę efektyvią garantiją – reikia socialinio sluoksnio, kuriam politika būtų tikrasis pašaukimas ir kuris pats būtų griežtos atrankos kūrinys. Jeigu toks sluoksnis nebūtų nei per daug uždaras, nei per daug atviras ir jeigu jis būtų pajėgus įtraukti daugumą tų, kuriuos ir dabar įtraukia, jis ne tik galėtų teikti politiko karjerai žmonių, jau atlaikiusių išbandymus daugelyje kitų sričių, tiesą sakant, ir turinčių privačių reikalų tvarkymo patirtį, bet ir galėtų jiems perteikti savo tradicijas ir patirtį, savo profesinį kodeksą bei bendrąsias nuostatas.

Vargu ar atsitiktinumas, kad Didžioji Britanija – vienintelė šalis, kuri visiškai tenkina mūsų sąlygą, – yra taip pat vienintelė, šia prasme turinti politinę visuomenę. Dar labiau pamokantis pavyzdys yra Weimaro respublikos laikotarpio (1918–1933) Vokietija. Apie to laikotarpio vokiečių politikus negalima būtų pasakyti, kad jie turėjo kokių nors itin akivaizdžių trūkumų. Vidutinis parlamento narys, vidutinis premjeras ar vidutinis ministras buvo garbingas, nekvailas bei sąžiningas žmogus; ir visai nesvarbu, kuriai partijai jis priklausė. Tačiau padarius išlygą dėl vieno kito talento blyksnio, deja, retai priartėdavusio prie valdžios viršūnių, reikia pasakyti, kad dauguma jų buvo aiškiai žemiau vidutinio lygio, ir šiaip kartais tiesiog pasigailėtino. Akivaizdu, kad to negalima paaiškinti tautos gabumų ar energijos stoka. Gabesnieji ir energingesnieji tiesiog vengė politiko karjeros. Ir nebuvo klasės ar grupės, kurios nariai žvelgtų į politiką kaip į savo pašaukimą. Tai politinei sistemai trūko energingų žmonių dėl daugelio priežasčių. Tačiau vien tai, kad galiausiai ją sutriuškino antidemokratinių jėgų vadas, vis dėlto rodo įkvepiančio demokratų vadovavimo stoką.

Antroji demokratijos sėkmės sąlyga – kad politiniai sprendimai būtų tikrai efektyvūs, jų sritis neturi būti pernelyg plati. Kaip plačiai ji gali driektis, priklauso ne tik nuo bendrųjų demokratijos ribotumų, kurie aptarti ankstesniame skyrelyje, bet ir nuo konkrečių kiekvieno atvejo aplinkybių. Kalbant konkrečiau, tos srities plotą lemia, pavyzdžiui, ne tik pobūdis ir skaičius klausimų, kuriuos vyriausybė gali sėkmingai spręsti nesiliaujančios kovos dėl išlikimo sąlygomis. Jį taip visur ir visada taip pat lemia žmonių, kurie sudaro vyriausybę, sugebėjimai ir politinės sistemos tipas bei viešoji nuomonė, su kuria irgi tenka skaitytis. Siūlomos demokratijos teorijos požiūriu, politinė sistema turi įveikti tik tokius reikalus, kuriuos žmonių dauguma gerai išmano ir apie kuriuos turi tvirtą nuomonę. Peršasi dar viena griežta tokio pat pobūdžio sąlyga. Ją reikia plačiau pakomentuoti.

Žinoma, nėra jokių teisinių ribų parlamentui, ką jis ministro pirmininko iniciatyva, gali padaryti – esant reikalui, net priimdamas konstitucinę pataisą, – savo jurisdikcijos sritimi. Tačiau, kaip teigė Edmundas Burke'as savo samprotavimuose apie Anglijos vyriausybės ir parlamento elgesį su Amerikos kolonijomis, norėdamas deramai funkcionuoti šis visagalis parlamentas turi pats save riboti. Galima teigti, kad net tada, kai sprendimai turi būti priimami parlamento balsavimu, vyriausybei ir parlamentui dažnai tenka elgtis taip, kad jie būtų priimami grynai formaliai arba, geriausiu atveju, juos deleguoti. Priešingu atveju demokratija gali tapti išsigimusių įstatymų perykla. Pavyzdžiui, tokia sudėtinga užduotis kaip baudžiamasis kodeksas. Demokratinis metodas čia gali būti naudojamas sprendžiant klausimą, ar šaliai jis apskritai reikalingas. Jį taip pat galima naudoti sprendžiant tam tikrus „svarbius klausimus", kuriuos vyriausybė gali savo nuožiūra teikti politiniam sprendimui, pavyzdžiui, ar tam tikri profesinių sąjungų ar darbdavių asociacijų veiksmai turi būti kvalifikuojami kaip nusikalstami. Visais kitais atvejais vyriausybei ir parlamentui teks pripažinti specialistų patarimus, nepaisant to, patinka jiems tie patarimai ar nepatinka. Juk nusikalstamumas yra sudėtingas reiškinys. Pats terminas apima daugybę reiškinių, kurie labai menkai tesusiję. Viešoji nuomonė dėl jo beveik visada klysta. Racionalus požiūris reikalauja, kad priimami įstatymai būtų apsaugoti tiek nuo kerštingumo, tiek nuo sentimentalumo, kurie pakaitomis apima neprofesionalius vyriausy-

bės ir parlamento narius. Būtent tai turiu omenyje, kai pabrėžiu politinių sprendimų *efektyvumo* ribas – ribas, iki kurių politikas dalykus gali spręsti realiai, ne vien formaliai.

Šią sąlygą taip pat galima tenkinti atitinkamai apribojus valstybės veiklos sritį. Tačiau skaitytojas rimtai klystų manydamas, kad demokratija būtinai verčia taip daryti. Ji nereikalauja, kad visos valstybės funkcijos būtų vykdomos tik politiniais metodais. Pavyzdžiui, dauguma demokratinių šalių teisėjams suteikia gana ženklią nepriklausomybę nuo politinių organų. Kitas pavyzdys – iki 1914 m. išlikęs ypatingas Anglijos banko statusas. Kai kurios jo funkcijos buvo iš esmės viešojo pobūdžio. Tačiau organas, kuris jas vykdė, teisiniu požiūriu buvo verslo bendrovė, pakankamai nepriklausoma nuo politikų, kad remtųsi nepriklausoma strategija. Kitu pavyzdžiu gali būti kai kurios JAV federalinės agentūros. Prekybos tarp valstijų komisija *(Interstate Commerce Commission)* – bandymas plėsti viešosios valdžios sritį kartu neplečiant politikų veiklos. Dar vienas pavyzdys – kai kurios JAV valstijos finansuoja valstijų universitetus be jokių sąlygų, kitaip sakant, palieka jiems praktiškai neribotą autonomiją.

Taigi beveik visos veiklos rūšys iš principo gali priklausyti valstybės valdymo sričiai ir kartu netapti dėl to konkurencinės politinės kovos objektu; išimtys – pats aktas, kuriuo suteikiami reikiami įgaliojimai bei sukuriama agentūra, atliekanti valstybinę bendrosios priežiūros funkciją. Žinoma, ši priežiūra gali išsigimti ir virsti ydingos įtakos šaltiniu. Politiko galia skirti nepolitinių viešųjų agentūrų personalą, ypač jei ja naudojamasi be jokių skrupulų, jau pati yra pakankamas veiksnys korupcijai plisti. Tačiau tai nepaneigia paties principo.

Trečioji sąlyga: šiuolaikinės pramoninės visuomenės demokratinei valdžiai visose valstybės valdymo srityse – nepaisant tų sričių apimčių – tenka remtis profesionaliai paruošta biurokratija, turinčia prestižą, tradicijas, stiprų pareigos jausmą ir ne mažiau stiprų *esprit de corps*. Tokia biurokratija kaip tik yra pagrindinis atsakymas į priekaištą dėl demokratinės valdžios mėgėjiškumo. Potencialiai ji yra vienintelis atsakymas į klausimą, kuris dažnai keliamas JAV: demokratinė politika nesugebėjo sukurti nė normalios municipalinės valdžios, tad kaip galima tikėtis, kad visa šalis bus valdoma geriau, jeigu viską, įskaitant gamybą, perleisime jai

tvarkyti? Ji taip pat yra pagrindinis atsakymas į klausimą, kaip galima patenkinti antrąją mūsų keliamą sąlygą [6], kai valstybė valdo daug sričių.

Nepakanka, kad biurokratija efektyviai tvarkytų einamuosius reikalus ir vykdytų patariamąsias funkcijas. Ji taip pat turi būti pakankamai stipri, kad esant reikalui galėtų patarinėti ir net nurodinėti politikams, kurie valdo ministerijas. Tam, kad ji galėtų šią užduotį atlikti, ji privalo susikurti veiklos principus ir būti pakankamai nepriklausoma, kad galėtų jų tvirtai laikytis. Ji privalo pati būti tam tikra valdžia. Tai reiškia, kad realiai, o ne vien formaliai pareigos ir tarnybinė karjera turi daugiausia priklausyti – žinoma, pagal atitinkamas valstybinės tarnybos taisykles, kurių politikai nedrįstų liesti, – nuo šio luomo nuomonės, nors ir būtų daug triukšmo, kuris neišvengiamai kyla, kai politikai ar viešoji nuomonė susiduria su – dažniausiai visiškai pagrįstu – biurokratijos pasipriešinimu.

Kaip ir kalbant apie politikus, čia irgi svarbiausia žmonės. Išsilavinimas, nors ir svarbus, vis dėlto yra antraeilis dalykas. Ir vėl, tiek reikiamus kandidatus, tiek tradicinį kodeksą, kurie būtini, kad tokio pobūdžio pareigūnų klasė veiktų, lengviausia parūpinti, jeigu yra reikiamos kokybės ir atitinkamo prestižo socialinis sluoksnis, kuriuo šiuo atveju būtų galima remtis, jis turėtų būti ne per daug turtingas ir ne per daug nuskurdęs, ne per daug uždaras, bet ir ne per daug atviras. Europos šalių biurokratija, nors priešiška kritika gerokai sumenkino jos reputaciją, yra geras pavyzdys to, ką noriu pasakyti. Ji susikūrė per ilgą evoliuciją, kuri prasidėjo nuo viduramžių didikų *ministeriales* (iš pradžių baudžiauninkų, parinktų administracijos bei karo tarnybai, vėliau virtusių smulkiaisiais bajorais) ir truko ištisus šimtmečius, kol susikūrė toji tvirta sistema, kurią regime šiandien. Jos neįmanoma nei sukurti paskubomis, nei pasamdyti. Tačiau ji plečiasi visur, nors įvairių šalių politinės sąlygos ir skiriasi. Jos plėtra – vienas iš tų dalykų, kuriuos galime drąsiai prognozuoti tolimai ir artimai ateičiai.

Ketvirtąją sąlygų grupę galima glaustai nusakyti fraze „demokratinė

[6] VI skyriaus nuorodos į kai kuriuos komentarus apie biurokratiją skaitytoją įtikins, kad visais trimis požiūriais biurokratija jokia prasme nėra ideali. Kita vertus, skaitytojas neturi lengvai pasiduoti tų asociacijų įtakai, kurias kasdienė vartosena paprastai sieja su šiuo žodžiu. Kiekvienu atveju čia teikiamas atsakymas yra vienintelis realus.

savikontrolė". Kiekvienas, žinoma, sutiks, kad demokratija gali sklandžiai veikti tik tada, jeigu visos bent kiek reikšmingos visuomenės grupės pripažįsta visus įstatymų sąvadui neprieštaraujančius aktus ir administracijos potvarkius, skelbiamus kompetentingų valdžios organų. Tačiau demokratinė savikontrolė tuo nesiriboja.

Visų pirma tiek rinkėjų, tiek ir parlamento intelekto bei moralės lygis turi būti pakankamai aukštas, tik tada bus įmanoma atsispirti demagogų ir fanatikų siūlymams ir nenueiti jų takais. Be to, galima pridaryti klaidų, kurios diskredituotų demokratiją ir griautų žmonių pasitikėjimą demokratine santvarka, jeigu būtų imamasi priemonių, neatsižvelgiančių į skirtingus interesus bei šalies padėtį. Pavieniai įstatymų reformos ar administracinių priemonių projektai turi, taip sakant, tvarkingai laukti eilėje prie duonos; jie neturi veržtis į parduotuvę be eilės. Primindamas tai, kas ankstesniame skyriuje buvo rašoma apie demokratijos *modus operandi*, padėsiu skaitytojui suvokti, kad tai išties reikalauja didelės savitvardos.

Konkrečiai, parlamento politikai turi nepasiduoti pagundai kiekviena pasitaikančia proga versti vyriausybę arba jai trukdyti. Jeigu jie taip elgsis, nebus įmanoma jokia sėkminga politika. Tai reiškia, kad vyriausybės šalininkai turi pripažinti jos vadovavimą ir leisti jai veikti pagal savo programą, o opozicija savo ruožtu turi pripažinti „šešėlinio kabineto" autoritetą ir laikytis tam tikrų politinės kovos taisyklių. Ši sąlyga (jei jos bus nepaisoma, reikš demokratijos žlugimo pradžią) reikalauja tam tikros dozės tradicijų; ta dozė neturi būti nei per didelė, nei per maža. Išsaugoti tas tradicijas – viena iš parlamento procedūros bei etiketo funkcijų.

Rinkėjai turi gerbti savo išrinktus politikus. Jie neturi per daug lengvai išsižadėti lojalumo tarp rinkimų ir suprasti, kad išrinkto asmens politinė veikla yra jo, o ne jų reikalas. Tai reiškia, kad jie turi susilaikyti nuo nurodinėjimo, ką jam daryti – principas, kurį visuotinai pripažįsta konstitucijos bei politinė teorija jau nuo Edmundo Burke'o laikų. Tačiau jo prasmę supranta toli gražu ne visi. Viena vertus, nedaug žmonių suvokia, kad šis principas prieštarauja klasikinei demokratijos teorijai; iš tikrųjų pagal jį šią reikėtų atmesti. Juk jeigu tauta valdo ta prasme, kad priima sprendimus kiekvienu klausimu, tada, žinoma, natūralu, kad ji nurodinėja savo atstovams, kaip tai darė Prancūzijos Luomų susirinkimas *(États généraux)* iki ir po 1789 metų. Kita vertus, dar mažiau suvokiama, kad

pripažinus šį principą ne tik tokie formalūs nurodymai, kaip prancūzų *cahiers* („priesakai"), bet ir ne tokie formalūs mėginimai apriboti parlamento narių veikimo laisvę, pavyzdžiui, bombarduoti juos laiškais bei telegramomis, turi būti vienodai draudžiami.

Nėra nei laiko, nei vietos čia gilintis į naujus subtilius klausimus, kurie kyla dėl demokratijos (pagal mūsų apibrėžimą) tikrosios prigimties. Čia svarbu pažymėti tik, kad sėkminga didelių ir sudėtingų visuomenių demokratijos praktika visur ir visada buvo nepakanti politiniams „niukintojams" – norint nuslėpti ketinimus ar planus, – buvo griebiamasi net slaptosios diplomatijos ir melo. Kad susilaikytų nuo tokio niukinimo, pilietis turi nemenkai save kontroliuoti.

Pagaliau, efektyvi konkurencija dėl valdžios itin reikalauja tolerancijos ir pagarbos skirtai nuomonei. Jau anksčiau pažymėta, kad ši tolerancija nėra ir negali būti absoliuti. Vis dėlto kiekvienas potencialus politinis lyderis, jei tik jis neperžengia įstatymo, turi gauti galimybę netrikdomai reikšti savo nuomonę. O tai reiškia, kad žmonėms gali tekti kantriai klausytis kalbų, kuriomis menkinami esminiai jų interesai arba įžeidinėjami brangiausi jų idealai; kita alternatyva – potencialus lyderis, turintis tokias pažiūras, privalo atitinkamai save tramdyti. Nei viena iš šių alternatyvų negalimà be tikros pagarbõs bendrapiliečių nuomonėms, – pagarbõs, kuri kartais reikalauja atsisakyti savo nuomonės.

Iki tam tikros ribos kiekviena sistema gali atlaikyti deformacinę įtaką. Kad susidarytų bent būtinasis demokratinės savikontrolės minimumas, reikia tam tikro tipo nacionalinio charakterio ir valstybės valdymo papročių, o šie ne visur turi galimybę susiformuoti, pati demokratija vargu ar juos gali išugdyti. Ir niekur toji savikontrolė neatlaikys išbandymų, viršijančių tam tikrą sunkumo laipsnį. Skaitytojui tereikia pagalvoti apie mūsų pačių padėtį ir jis suvoks, kad demokratinė valdžia deramai veiks tik tuo atveju, jeigu svarbiausios socialinės grupės bus ne tik beveik vieningai ištikimos savo šaliai, bet ir gerbs esamos visuomenės pagrindinius principus. Kur jais pradedama abejoti ir kur kyla problemų, padalijančių visuomenę į dvi priešiškas stovyklas, ten demokratija darosi neefektyvi. Ji gali apskritai žlugti, jei dėl tam tikrų interesų ar idealų žmonės nesutinka daryti kompromiso.

Apskritai neramiais laikais demokratija veikia blogai. Faktiškai visų

tipų demokratijos beveik vieningai pripažįsta, kad būna padėčių, kai verta atsisakyti konkurencinio vadovavimo ir pakeisti jį monopoliniu. Tokio pobūdžio Senovės Romos nerenkamąją pareigybę, ypatingais atvejais įgyjančią valdymo monopolį, įteisino papročiai ir pagrindiniai įstatymai. Tas pareigūnas buvo vadinamas *magister populi* arba *dictator* (diktatoriumi). Panašių nuostatų yra beveik visose konstitucijose, įskaitant mūsų šalį: Jungtinių Valstijų prezidentas, esant tam tikroms sąlygoms, įgyja tokią galią, kuri jį padaro diktatoriumi senųjų romėnų prasme, nors teisinės formuluotės ir praktinės detalės skiriasi. Jei šį monopolį veiksmingai apriboja tam tikras laiko periodas (kaip iš pradžių buvo Romoje) arba konkrečios ypatingos padėties trukmė, demokratinis konkurencinio vadovavimo principas tik laikinai suspenduojamas. Jeigu tas monopolis teisiškai arba faktiškai nėra apribotas laiko požiūriu – o neribotas laiko požiūriu, tai paprastai tampa neribotas ir visais kitais požiūriais – demokratinė valdžia panaikinama ir tada turime reikalą su diktatūra šių laikų supratimu [7].

III. Demokratija socializmo sąlygomis.

1. Šios temos išvadas geriausia pradėti nuo demokratijos ir kapitalistinės santvarkos santykio.

Demokratinė ideologija, kurią atspindi klasikinė doktrina, yra grindžiama racionalistine žmogiškosios veiklos ir gyvenimo vertybių samprata. Remiantis XI skyriuje išdėstytais argumentais, galima teigti, jog vien tai rodo jos buržuazinę kilmę. Istorija akivaizdžiai patvirtina šį teiginį: šiuolaikinė demokratija kilo kartu su kapitalizmu, juos sieja priežastiniai ryšiai. Tą patį galima pasakyti apie demokratijos praktiką: demokratija kaip konkurencija dėl vadovybės lėmė tam tikra prasme politinių ir institucinių pokyčių raidą, per kurią buržuazija pagal savąjį supratimą per-

[7] Senovės Romoje, kurios terminus paprastai vartojame, buvo susiklosčiusi autokratija, kuri keletą šimtmečių pasižymėjo bruožais, gana panašiais į šių laikų diktatūras (nors šia analogija reikėtų naudotis atsargiai). Tačiau ta autokratija nesirėmė respublikine diktatoriaus institucija; išimtis – Gajaus Julijaus Cezario atvejis. Sulos diktatūra buvo paprasčiausias laikinas magistratas, sukurtas konkrečiam tikslui (pagrindinių įstatymų reformai). Kitokių nei gana „normalių" atvejų nebuvo.

tvarkė ankstesnę socialinę ir politinę santvarką: demokratija buvo tos pertvarkos priemonė. Matėme, kad demokratija veikia, netgi labai gerai, ir kai kuriose nekapitalistinėse bei ikikapitalistinėse visuomenėse. Tačiau šiuolaikinė demokratija yra kapitalizmo raidos rezultatas.

Ar demokratija yra vienas iš tų kapitalizmo produktų, kurie išnyks kartu su juo, – tai, žinoma, jau kitas klausimas. Dar kitas klausimas – kiek pati kapitalistinė visuomenė tinkama (ar netinkama) jos pačios sukurtai demokratijai?

Jei pradedame nuo šio klausimo, tai aišku, kad vienu požiūriu kapitalistinė visuomenė demokratijai tikrai tinka. Buržuazija jai specifiniu būdu išsprendė problemą, kaip apriboti politinių sprendimų sritį iki lygmens, kuris leistų tvarkytis naudojant konkurencinio vadovavimo priemones. Buržuazinė sistema siaurina politikos sritį ribodama politinį valdymą; jos idealas – ribota valdžia, kuri reikalinga pirmiausia dėl to, kad garantuotų buržuazinį teisėtumą ir suteiktų tvirtą teisinį karkasą autonominei bet kurios srities individo veiklai. Jeigu dar atsižvelgsime į pacifistines, ar bent jau antimilitarines bei antiprotekcionistines tendencijas, kurios, kaip matėme, būdingos buržuazinei visuomenei, tai suprasime, kad politinių sprendimų vaidmenį buržuazinėje valstybėje iš principo galima sumažinti iki bet kurios ribos, jei tik to reikia dėl politinės veiklos nesklandumo.

Be abejo, šis valstybės tipas praranda patrauklumą. Žinoma, buržuazinė demokratija yra itin ypatingas istorinis atvejis ir visi ją ginantys argumentai akivaizdžiai remiasi prielaidomis, kurios mums jau svetimos. Tačiau būtų absurdiška neigti, kad šis sprendimas, nors jis mums ir nepatinka, yra sprendimas ir kad buržuazinė demokratija yra demokratija. Priešingai, dabar, kai jos spalvos pradeda blukti, ypač svarbu suvokti, kokia ji buvo spalvinga geriausiais laikais; kokios plačios ir lygios buvo galimybės, kurias ji teikė šeimoms (jeigu ne individams); kokią didžiulę asmeninę laisvę ji teikė tiems, kurie atlaikė jos išmėginimus (arba jų vaikams). Taip pat svarbu pripažinti, kaip puikiai ji atlaikė, bent jau keletą dešimtmečių, nepalankių sąlygų naštą ir kaip gerai ji veikė, kai teko susidurti su reikalavimais, išeinančiais jau už buržuazijos interesų ribų ar netgi jiems priešiškais.

Kapitalistinė visuomenė savo klestėjimo laikotarpiu buvo labai pa-

lanki demokratijai dar ir kitu atžvilgiu. Demokratinę savitvardą daug lengviau priima ta klasė, kuri daugiausia laimi dėl valstybės nesikišimo nuostatos, ir daug sunkiau klasės, kurios dėl savo prigimties mėgina gyventi iš valstybės. Buržua pirmiausia rūpinasi savo paties interesais; kol šiems niekas rimtai negresia, paprastai demonstruoja tokį pakantumą politiniams skirtumams ir tokią pagarbą kitoms nuomonėms, kad šiuo požiūriu jam neprilygsta joks kitas žmonių tipas. Be to, kai visuomenėje įsivyrauja buržuaziniai papročiai, tokia nuostata plinta ir į kitus socialinius sluoksnius. Anglijos žemvaldžiai gana garbingai sutiko 1845 m. pralaimėjimą; Didžiosios Britanijos darbininkai visada kovojo dėl lygių teisių, tačiau tik nuo XX amžiaus pradžios pradėjo reikalauti privilegijų. Tiesa, kitos šalys tokios savitvardos pavyzdžių turėjo daug mažiau. Šie nukrypimai nuo principų ne visada buvo rimti ir ne visada siejosi tik su kapitalistų interesais. Tačiau kai kada politinis gyvenimas tapdavo grupių kovos arena, dažnokai praktika, neatitinkanti demokratijos dvasios, tapdavo tokia reikšminga, kad iškreipdavo jos *modus operandi*. Vis dėlto, teigti, kad kapitalizmo sąlygomis „negali" būti tikros demokratijos, tolygu sakyti akivaizdžią netiesą [8].

Tačiau abiem šiais požiūriais kapitalizmas sparčiai praranda turėtą pranašumą. Buržuazinė demokratija, suaugusi su minėtuoju idealu, jau kuris laikas patiria didėjančią trintį. Iš dalies tai galima paaiškinti, – kaip matėme, demokratija niekada neveikia itin gerai, jei visuomenė susiskaido į priešingas stovyklas dėl požiūrio į esminius socialinės struktūros klausimus. Šią problemą ypač apsunkino tai, kad buržuazinei visuomenei aiškiai nepavyko patenkinti kitos demokratijos veiklos sąlygos. Buržuazija išugdė individų, kurie pasiekė politinę viršūnę, įsiterpė į neburžuazinės kilmės politikų sluoksnį, tačiau ji neišugdė savo politikų sluoksnio, nors, atrodytų, trečioji pramonininkų karta turėjo daug galimybių tai padaryti. Kodėl taip atsitiko, išsamiai paaiškinta antroje knygos dalyje.

[8] Tenka pažymėti, kad kai kuriuos nukrypimus nuo demokratijos principų galima sieti su organizuotų kapitalistinių interesų poveikiu. Tačiau taip patikslintas teiginys teisingas tiek klasikinės, tiek naujosios teorijos požiūriu. Pirmuoju atveju reiškia, kad priemonės, kuriomis disponuoja privatūs interesai, dažnai naudojamos tautos valiai blokuoti. Antruoju – reiškia, kad tos privačios priemonės dažnai naudojamos konkurencinio vadovavimo sistemai blokuoti.

Visi šie faktai nuteikia pesimistiškai, kai vertini šio tipo demokratijos perspektyvą. Jie taip pat iš dalies rodo, kodėl kai kada ji taip lengvai pasidavė diktatūrai.

2. Klasikinio socializmo ideologija yra buržuazinės ideologijos palikuonė. Konkrečiai, ji visiškai perėmė pastarosios racionalistines bei utilitarines prielaidas, taip pat daugelį klasikinės demokratijos doktrinos idėjų bei idealų. Socialistams nebuvo sunku pasisavinti šią buržuazinio paveldo dalį ir paskelbti, kad tie klasikinės doktrinos komponentai, kurių socializmas negali apimti, pavyzdžiui, nuosavybės neliečiamumo principas, yra iš tikrųjų nesuderinami su jos pagrindiniais principais. Tokias doktrinas gali išlaikyti net visiškai nedemokratinė socializmo atmaina, ir galime būti tikri, kad rašto žinovai bei fariziejai rastų žodžių nutiesti tiltui virš kiekvienos bedugnės, plytinčios tarp dogmų bei praktikos. Tačiau mus domina būtent praktika, tiksliau – demokratijos praktikos, aiškinamos pagal konkurencinio vadovavimo doktriną, likimas. Matėme, kad socializmas gali būti nedemokratinis; taigi tikroji problema tokia: kaip socializmo sąlygomis veiktų demokratija, jeigu ji būtų priimta.

Svarbiausia suvokti vieną dalyką. Joks rimtas žmogus negali abejingai žvelgti į padarinius, kuriuos sukeltų demokratijos, kuri yra „politika", plėtra į visą ekonominės veiklos sritį. Manydamas, kad demokratinis socializmas reiškia būtent tai, jis natūraliai padarys išvadą, kad toks socializmas turi žlugti. Tačiau tokia išvada nėra būtinai teisinga. Kaip buvo minėta, viešojo valdymo plėtra nebūtinai atitinka politinio valdymo plėtrą. Gali būti, kad pirmasis bus išplėstas taip, kad apims visus šalies ekonomikos reikalus, o antrasis laikysis griežtų ribų, kurias lemia demokratijos ribotumas.

Tenka pripažinti, kad socialistinei visuomenei šis apribojimas sukels daug rimtesnę problemą. Juk socialistinė visuomenė neturi tų automatinių politinės srities ribojimo mechanizmų, kurie veikia buržuazinėje. Be to, pirmoji jau negalėtų guostis mintimi, kad neefektyvi politinė procedūra yra bent jau šiokia tokia laisvės garantija. Toks neefektyvumas grėstų badu. Tačiau agentūros, kurioms būtų pavesta tvarkyti šalies ekonomiką, pavyzdžiui, centrinė taryba ir jai pavaldūs organai, atsakingi už atskiras pramonės šakas, gali būti organizuotos taip, kad vykdydamos savo einamąsias užduotis jos būtų pakankamai nepriklausomos nuo po-

litikų, netgi nuo įkyrių visuomeninių komitetų ar pačių darbininkų. Kitaip sakant, tos agentūros gali būti pakankamai apsaugotos nuo politinės kovos įtakos ir todėl neturėti jokių kitų neefektyvumo šaltinių, išskyrus tuos, kurie siejami su terminu „biurokratija". Net ir tokį neefektyvumą *galima* sumažinti, jei bus įvesta asmeninė atsakomybė ir sukurta apgalvota paskatų bei nuobaudų sistema, kur svarbiausias vaidmuo tektų darbuotojų skyrimo bei paaukštinimo metodams.

Rimti socialistai, kai jie nulipdavo iš tribūnų ir atsakingiau nusiteikdavo, visada suvokdavo šią problemą ir suprasdavo, kad „demokratija" nėra jos sprendimas. Įdomų pavyzdį teikia Vokietijos Socializacijos komisija *(Sozialisierungs Kommission)*. 1919 m., kai Vokietijos socialdemokratų partija atvirai atmetė bolševizmą, radikalesni socialdemokratai vis dar tikėjo, kad tam tikro masto socializacija buvo neišvengiama, kad ji buvo politinė būtinybė. Tad buvo sukurta komisija, turėjusi apibrėžti jos tikslus bei parengti jos metodus. Ją sudarė ne vien socialistai, tačiau socialistų įtaka buvo viešpataujanti. Karlas Kautsky buvo jos pirmininkas. Aiškios rekomendacijos buvo pateiktos tik dėl anglies pramonės ir net jos, priimtos jau telkiantis antisocialistinių nuotaikų debesims, nebuvo labai įdomios. Įdomesnės buvo nuomonės, pareikštos per diskusiją tada, kai dar vyravo ambicingesnės viltys. Idėja, kad gamyklų vadovai būtų renkami pačių gamyklų darbininkų, buvo nuoširdžiai ir vieningai pasmerkta. Darbininkų tarybos, susikūrusios per kelis visuotinio pakrikimo mėnesius, tapo įtarumo ir antipatijos objektu. Komisija, mėgindama kiek įmanoma atsispirti populiarioms „pramoninės demokratijos"[9] idėjoms, darė viską, kad suteiktų joms nekenksmingą formą ir ne itin rūpi-

[9] „Pramoninė demokratija" („ekonominė demokratija") – šią frazę taip nuzulino daugybė kvaziutopijų, kad ji beveik neturi tikslios reikšmės. Man atrodo, ji reiškia du dalykus: pirma, profesinių sąjungų viešpatavimą darbo santykiams; antra, monarchinės įmonės demokratizavimą įtraukiant darbininkų atstovus į įmonės tarybą arba kitokiais būdais garantuojant jų įtaką, kai sprendžiami technologijos atnaujinimo, verslo strategijos, samdos bei atleidimo ir, žinoma, drausmės klausimai. Be abejo, čia dažnai įtraukiamas ir dalijimasis pelnu. Galima tvirtai sakyti, kad socialistinio režimo sąlygomis beveik visa ši ekonomikos demokratija išgaruos ir neliks nė jos pėdsakų. Tai nėra užgauliojimas, kaip gali pasirodyti. Juk daugelis tų interesų, kuriuos siekia ginti ši demokratija, paprasčiausiai nunyks.

nosi jas įgyvendinti. Daug labiau ji rūpinosi sustiprinti vadovaujančio personalo autoritetą ir garantuoti jo nepriklausomybę. Buvo pareikšta daug minčių dėl to, kaip neleisti vadovams prarasti kapitalistinio gyvybingumo ir nenuskandinti jų biurokratijos liūne. Faktiškai, jei galima kalbėti apie diskusijos rezultatus, kuriems netrukus buvo lemta netekti bet kokios praktinės reikšmės, šie socialistiniai vadovai nebūtų labai skyręsi nuo savo kapitalistinių pirmtakų, o daugeliu atvejų būtų buvę paskirti net tie patys žmonės. Tad išvada – tokia pati, kaip ir trečioje knygos dalyje, tik kitu būdu padaryta.

Tačiau dabar galima susieti šią išvadą su klausimu dėl demokratijos likimo socializmo sąlygomis. Žinoma, tam tikra prasme šiuolaikinė demokratijos procedūros išraiška bei organai yra toks pat buržuazinio pasaulio sąrangos bei jo tikrovės produktas kaip ir patys pagrindiniai demokratijos principai. Tačiau tai nereiškia, kad jie turi išnykti kartu su kapitalizmu. Gali būti ir taip, kad visuotiniai rinkimai, partijos, parlamentai, kabinetai ir ministrai pirmininkai liks patogiausiomis priemonėmis sprendžiant tas socialistinės darbotvarkės problemas, kurios bus paliktos politiniam sprendimui. Toji darbotvarkė bus atpalaiduota nuo visų problemų, kurios kyla dėl privačių interesų konfliktų ir dėl būtinybės juos reguliuoti. Vietoj jų atsiras naujų. Reikės spręsti investavimo apimčių, socialinio produkto paskirstymo taisyklių tobulinimo ir panašius klausimus. Bendri debatai dėl efektyvumo, priežiūros komisijos, panašios į Didžiosios Britanijos karališkąsias komisijas, turės ir toliau veikti.

Taigi kabineto nariai ir ypač politikas, vadovaujantis gamybos ministerijai, neabejotinai darys politinę įtaką tiek per įstatymų projektus ir aktus apibrėžiančius bendrus ekonomikos valdymo principus, tiek dėl pakankamai realios galios skirti bei atleisti vykdytojus. Tačiau tokia įtaka nebūtinai prieštarauja efektyvumui. Juk gamybos ministrui nebūtina kištis į vidinius atskirų pramonės šakų reikalus, kaip ir dabar Didžiosios Britanijos sveikatos apsaugos ar karo ministrui nebūtina kištis į vidinius savo departamentų reikalus.

3. Savaime suprantama, kad tokia socialistinės demokratijos veikla būtų visiškai neįmanoma, jeigu visuomenė neatitiktų trečioje dalyje išdėstytų „brandos" kriterijų – jeigu, pavyzdžiui, ji nesugebėtų įvesti socia-

listinės tvarkos demokratiniu keliu arba neturėtų pakankamai autoritetingos ir patyrusios biurokratijos. Tačiau visuomenė, kuri atitinka šiuos kriterijus – apie kitokias nekalbėsiu – turės dar vieną, manau, lemiamą pranašumą.

Pabrėžiau, kad galima tikėtis, jog demokratija sėkmingai veiks tik tuo atveju, jeigu didžioji visų klasių žmonių dauguma bus pasiryžusi laikytis demokratinio žaidimo taisyklių, o tai reiškia, kad iš esmės sutars dėl pagrindinių institucinės sandaros principų. Dabar ši sąlyga nėra patenkinta. Daugybė žmonių jau išsižadėjo, dar daugiau ateityje išsižadės ištikimybės kapitalistinei visuomenei, kad vien dėl šios priežasties demokratijai teks veikti vis didėjančios trinties sąlygomis. Mūsų įsivaizduojamoje stadijoje socializmas gali pašalinti tokį skilimą ir atkurti sutarimą dėl esminių socialinio audinio principų. Jeigu jis tai padarys, likę prieštaravimai tebus tik tokie, kuriuos demokratija lengvai įveikia.

Trečioje dalyje buvo pabrėžta, jog šių likusių prieštaravimų dydis ir reikšmė dar labiau sumažės, kai bus pašalinti kapitalistinių interesų konfliktai. Santykiai tarp žemės ūkio ir pramonės, tarp smulkaus ir stambaus verslo, tarp plieną gaminančių ir jį naudojančių gamyklų, tarp vietos rinkai ir eksportui dirbančių pramonės šakų nustos – tikriau, gali nustoti, – būti politinėmis problemomis, kurių sprendimą lemia kapitalistų grupių santykinė galia; jos taps klausimais, į kuriuos specialistai gali atsakyti be emocijų ir nedviprasmiškai. Nors galbūt utopiška tikėtis, kad neliks skirtingų interesų ar jų konfliktų, ir dar labiau utopiška, kad neliks ginčytinų ekonomikos problemų, vis dėlto galima laukti, kad apskritai nesutarimų sumažės net lyginant su nevaržomu kapitalizmu. Politinis gyvenimas būtų išvalytas.

Iš pirmo žvilgsnio socializmas neturi aiškaus sprendimo dėl tų problemų, kurias sprendžia kitų santvarkų tradiciniai politikų sluoksniai. Jau rašiau, kad atsiras politiko profesija. Galbūt net susiklostys politinis elitas, tačiau kokie bus jo bruožai neverta spėlioti.

Tad kol kas socializmas laimi. Galima dar ginčytis dėl to, ar šių laimėjimų neatstoja galimų nukrypimų tikimybė. Tam tikru mastu mes į tai jau atsakėme, pabrėždami ekonominį brandumą, kuris, be kita ko, reiškia, kad vienai žmonių kartai nereikės per daug aukotis kitos labui. Tačiau nors nėra būtina alinti žmones valstybės plano komiteto priemo-

nėmis, uždavinys išlaikyti demokratiją gali pasirodyti nepaprastai delikatus. Aplinkybes, kurioms esant vairininkai gali jį sėkmingai spręsti, turbūt nėra lengviau įsivaizduoti, negu aplinkybes, kai dėl šalies ekonomikos politinio paralyžiaus plėtros jie gali būti priversti pasukti nedemokratinių veiksmų kursu, – kursu, kuris neišvengiamai šiek tiek gundo, kai regi tą milžinišką galią, kurią socialistinė santvarka teikia valdantiesiems. Juk galų gale efektyvi socialistinė ekonomika (jos valdymas) reiškia ne proletarų diktatūrą įmonėje, bet įmonės diktatūrą proletarams. Tiesa, šie griežtai disciplinuojami žmonės bus suverenūs per rinkimus. Tačiau lygiai taip pat, kaip jie gali naudotis šiuo suverenumu įmonės disciplinai silpninti, vyriausybė – būtent toji vyriausybė, kuriai rūpi šalies ateitis, – gali pasinaudoti disciplina ir suvaržyti suverenumą. Praktiškai socialistinė demokratija gali pasirodyti daug labiau tariama nei kada nors buvo kapitalistinė.

Nė vienu atveju toji demokratija neduos didesnės asmens laisvės. Ir, kartoju dar kartą, ji nepriartins prie klasikinės demokratijos doktrinos idealų.

RAIDA SOCIALIZMO LINK[1]

Norėdamas iki minimumo sumažinti nesusipratimų, visada tykančių per diskusijas tokiomis temomis, kurios svarstomos šioje sesijoje, pavojų ir prieš savosios temos – *dabartinio infliacinio spaudimo reikšmė ekonominei mūsų šalies ateičiai* – pradžią noriu padaryti kelias įžangines pastabas.

1. Šiame straipsnyje (centristinį) socializmą apibrėžiu kaip visuomenės organizaciją, kur gamybos priemones valdo ir sprendimus dėl gamybos bei produkto paskirstymo priima viešoji valdžia, o ne privačios ir privačiai valdomos įmonės. Todėl kalbėdamas apie „raidą socializmo link" turiu omenyje tik tai, kad žmonių ekonominė veikla iš privačios vis labiau virsta vieša. Pastebėkime, kad nors socialistai ir antisocialistai, be abejo, turi savo nuomonę šiuo klausimu, vargu ar įmanoma įsivaizduoti tokią socialistinę visuomenę be milžiniško biurokratinio aparato, kuris tvarko gamybą ir paskirstymą ir kurį patį savo ruožtu gali kontroliuoti politinės demokratijos organai – parlamentas, arba kongresas, ir grupės politinių veikėjų, kurių padėtį lemia konkurencinė kovos dėl rinkėjų balsų rezultatai. Vadinasi, judėjimą į socializmą galima tapatinti su privačios pramonės ir prekybos pajungimu valstybei. Tariamą paradoksą, kad patį šį procesą klasikinė socializmo doktrina apibūdina kaip „valstybės

1 Josephas Schumpeteris skaitė pranešimą „Raida socializmo link" Amerikos ekonomikos asociacijos sesijoje Niujorke 1949 m. gruodžio 30 d. naudodamasis užrašais, o ne paruoštu tekstu. Šias pastabas jis ruošėsi išspausdinti asociacijos žurnale ir buvo beveik baigęs šį straipsnį išvakarėse prieš savo mirtį. Jis tikėjosi jį užbaigti kitą dieną (1950 m. sausio 8 d.) prieš išvykdamas į Čikagą skaityti Wallgreen fondo paskaitų. Šis straipsnis – pirmasis juodraštinis variantas, bet rūpestingai parašytas jo paties ranka, kaip ir visi kiti jo darbai; jis neturėjo galimybių ištaisyti nedidelių klaidų ar parašyti baigiamąją pastraipą. Tekstas taisytas minimaliai, daugiausia skyryba, įdėta keletas praleistų žodžių. Trumpas baigiamąsias pastraipas parašė jo žmona iš užrašų ir atminties.

nunykimą", galima lengvai išspręsti, jeigu atsižvelgiame į marksistinę valstybės teoriją. Pastebėkime taip pat, kad socializmas neneigia žemesniųjų administratorių sprendimų galimybės lygiai taip pat, kaip centrinė kariuomenės vadovybė neneigia karinių dalių karininkų iniciatyvos. Tenka pastebėti, kad socializmas (mūsų prasme) nebūtinai, t.y. su logine būtinybe, atmeta konkurencinį mechanizmą, tai matyti iš Lange's–Lernerio modelio. Vartotojų laisvę rinktis prekę ar profesijos pasirinkimo laisvę socialistinė visuomenė gali, bet nebūtinai turi riboti.

2. Neagituoju už socializmą. Neketinu svarstyti, ar jis pageidautinas ar nepageidautinas. Tačiau svarbu, kad būtų aiškiai suvokta, jog aš jo „nepranašauju" ir neprognozuoju. Kiekviena prognozė – mokslo galimybes peržengianti pranašystė mėginant ne tik nustatyti matomas tendencijas, bet ir teigti, kokie bus rezultatai, jeigu tos tendencijos plėtosis pagal vidinę logiką. Savaime tai dar nėra prognozė ar numatymas: 1) tendencijos įgyvendinimą gali sutrukdyti išoriniai veiksniai, nepriklausantys pasirinktai stebėjimų serijai; 2) socialiniai reiškiniai (kitaip nei patogi astronomo pozicija) turi tendencijų, kurios net netrikdomos, gali duoti skirtingus rezultatus; 3) esamos tendencijos, susidūrusios su pasipriešinimu, gali nustoti plėtotis ir galiausiai „įstrigti" pusiaukelėje. Pamėginsiu pailiustruoti papunkčiui. Pirma, joks kompetentingas ir, žinoma, pakankamai nešališkas Stolypino laikų Rusijos stebėtojas nebūtų galėjęs įžvelgti jokios tendencijos ko nors, primenančio lenininio tipo sistemą, link; galima buvo konstatuoti sparčią ekonomikos kaitą ir nuo jos atsiliekančią institucijų raidą bei jų taikymąsi prie ekonomikos pokyčių. Būtent karas, pralaimėjimas ir administracijos suirutė lėmė bolševikų režimo pergalę, ir to paneigti negali jokie nemokslinio determinizmo teiginiai. Antra, dėl glaustumo aptarsiu centristinį socializmą tik todėl, kad šioje diskusijoje jam skiriama svarbiausia vieta. Tačiau nereikia pamiršti ir kitų galimybių. Jungtinių Valstijų profesinių sąjungų veikla rodo, kad raida kokio nors gildijų socializmo link nėra visiškai negalima. Kiti žinomi faktai rodo, kad kai kurias tendencijas galima suderinti su tokiomis socialinės pertvarkos formomis, kurios visiškai nėra socialistinės, bent jau ta prasme, kurią vartoju šiame straipsnyje. Pavyzdžiui, visuomenės pertvarką pagal enciklikos *Quadragesimo anno* principus, nors ji, matyt, galima tik katalikiškose visuomenėse arba visuomenėse, kurioms Katalikų

bažnyčia daro pakankamai didelę įtaką, neabejotinai būtų alternatyva socializmui ir „visagalei valstybei". Trečia, dauguma raidos tendencijų, kad ir koks būtų jų pobūdis, niekada nebūna visiškai realizuotos. Antai Jungtinėse Valstijose socialistiniam režimui reikėtų labai daug drąsos, kad jis ryžtųsi panaikinti subsidijuojamą fermerio nepriklausomybę. Net „smulkaus verslininko" pozicijos biurokratai gali neįveikti, vadinasi, gana daugelyje sričių neapibrėžtai ilgai galėtų išlikti kompromisinė tvarka.

Dar svarbiau kitkas. Ekonomiką pradėjus vis labiau tvarkyti ne privačiai, o viešai, daugelis interesų, kurie skatina šią pertvarką būtų iš dalies arba visiškai patenkinti, todėl tendencija gali prarasti pagreitį. Kai kurie ekonomistai dar pridurtų, jog kiekvienas laipsniškas judėjimas iš vieno centro valdomos ekonomikos link gali sukelti nepalankių padarinių, kurie tą judėjimą stabdys. Neturiu laiko aiškinti, kodėl, mano supratimu, tai nėra labai reali galimybė ir, konkrečiai, kodėl padariniai, kurie, kaip man atrodo, nors ir bus nepalankūs daugeliui reikšmingų socialistų grupių, vis dėlto tik skatins, o ne stabdys visą raidą – nesėkmingos socializacijos padariniams gydyti bus siūloma ne mažesnė, bet dar didesnė socializacijos dozė. Svarbu pažymėti, jog dauguma argumentų, kuriais ginama tezė, kad privataus verslo ekonomika išliks, iš tikrųjų visai neneigia to, kad ekonomikos plėtra veda socializmo (mūsų supratimu) link; jie tik neigia tai, kad ši tendencija bus visiškai įgyvendinta. Kadangi niekas negali atmesti tokios galimybės, kyla pavojus, kad visa diskusija gali virsti žodžių karu, ypač Jungtinėse Valstijose – čia žodžiai didžiai vertinami, čia terminas „socializmas" nepopuliarus (išskyrus kai kurias nedideles grupes) ir čia, jei daugeliui žmonių patinka daiktas, bet nepatinka jo vardas, jis keičiamas kitu, pavyzdžiui, „liberalizmu" [2]. Dėl to verta trumpam sustoti prie klasifikacijos dalykų.

3. Kodėl kapitalistinė santvarka turi tendenciją naikinti pati save ir kodėl centristinis socializmas (atsižvelgiant į padarytas išlygas) yra labiausiai tikėtinas jo paveldėtojas, paaiškinau kitur. Kalbant glaustai ir gana paviršutiniškai galima skirti keturias šių priežasčių grupes. Pirma, pati sėkmė, kuri lydėjo šios šalies verslininkus ir kuri sukūrė naują gyvenimo

[2] Akivaizdu, kad tai dar labiau tinka terminui „komunizmas", kuris visais atvejais, išskyrus Rusiją, turėtų būti vartojamas kaip „socializmo" sinonimas.

lygį visiems visuomenės sluoksniams, paradoksaliai pakirto socialinę ir politinę šio sluoksnio padėtį; jo ekonominė funkcija, nors dar ir nenustojo reikšmės, sparčiai biurokratizuojasi ir vis labiau nyksta. Antra, kapitalistinė veikla, būdama iš esmės „racionali", turi tendenciją skleisti racionalų mąstymo būdą ir naikinti tuos lojalumo ir pavaldumo ryšius, kurie vis dėlto turi esminę reikšmę efektyviam suinstitucintam gamybos įmonės valdymui – jokia socialinė sistema negali veikti, jeigu ji grindžiama vien laisvo kontrakto santykiais tarp (teisiškai) lygių sutarties pusių, kai kiekviena jų vadovaujasi tik savo (trumpalaikiais) utilitariniais tikslais. Trečia, išimtinis verslininkų dėmesys savo įmonei ir savo įstaigai buvo vienas iš veiksnių, įgalinusių sukurti tokią politinę sistemą ir tokią intelektualų klasę, kurios interesai pirmiausia nutolo, o galiausiai virto priešiškais stambiajam verslui. Šis tampa vis mažiau pajėgus apsiginti nuo antpuolių, kurie, trumpalaikės perspektyvos požiūriu, labai pelningi kitoms klasėms. Ketvirta, dėl visų šių priežasčių kapitalistinės visuomenės vertybių sistema, nors ir lėmė šios santvarkos sėkmę, vis labiau netenka patrauklumo ne tik viešajai nuomonei, bet ir pačiam „kapitalistų" sluoksniui. Prireiktų nedaug laiko, nors daugiau nei man jo lieka, norint parodyti, kad šių laikų rūpybos, lygybės ir ekonomikos reguliavimo vajų galima aiškinti remiantis šiais principais.

Norint suvokti, kaip toli pažengė kapitalistinės visuomenės dezintegracija, reikia atkreipti dėmesį į tai, kokiu mastu jos rezultatai jau priimami kaip savaime suprantamas dalykas tiek pačių verslininkų, tiek ir daugumos ekonomistų, kurie tariasi esą (šimtu procentų) prieš socializmą ir kurie neigia bet kokią tendenciją socializmo link. Minėti ekonomistai ne tik nesvyruodami, bet netgi pritardami pripažįsta: 1) įvairias stabilizacinės politikos priemones, skirtas kovai su recesijomis bei depresijomis, t.y. pripažįsta, kad valstybė gali dideliu mastu reglamentuoti verslą, kartais net garbina visiško užimtumo principą; 2) „didesnės pajamų lygybės politiką", retai nubrėždami ribą iki kurios pasiryžę žengti, dėl to ir perskirstomųjų mokesčių principą; 3) daugybę priemonių kainoms reguliuoti, dažnai jas pagardindami antimonopoliniais šūkiais; 4) įvairaus masto valstybinę darbo ir pinigų rinkos kontrolę; 5) neribotą plėtrą paslaugų, kurias dabar arba ateityje valstybės įmonės teiks nemokamai arba už simbolinę kainą; 6) žinoma, ir pačių įvairiausių tipų rūpybos įstaty-

mus. Man rodos, ant kažkurio Šveicarijos kalno vykdavo ekonomistų suvažiavimai, kur būdavo nepritariama visiems arba daugumai šių dalykų. Tačiau ta kritika net atkirčio nesusilaukė.

Mano argumentai būtų visai nesuprasti, jeigu jūs pagalvotumėte, kad aš „nepritariu" šioms priemonėms ar ketinu jas kritikuoti. Aš taip pat nesu vienas tų, kurie tokias priemones ar kai kurias jų vadina „socialistinėmis". Dalį jų jau XVIII amžiuje kėlė konservatyvūs ar net autokratiniai valdovai; kitos buvo įrašytos į konservatyvių partijų programas ir buvo šių įgyvendinamos dar iki Naujojo kurso laikų. Aš tik noriu pabrėžti tai, jog mes iš tikrųjų labai toli nuėjome nuo laissez–faire kapitalizmo principų ir dar tai, kad kapitalistines institucijas galima sureguliuoti taip, jog privataus verslo veiklą labai nedaug skirsis nuo socialistinio planavimo. Ekonomistai, apie kuriuos kalbu, be abejo, pabrėžia tuos skirtumus, kurie, jų manymu, liks. Ne visi jie vieningai sutaria dėl vietos, kur stovi jų kilnojamasis būstas. Tačiau visi jie suvokia tai, ko nesuvokė Marxas: viena vertus, milžinišką kapitalistinės sistemos gamybinę galią, kuri žada neribotai kylantį masių gyvenimo lygį, kartu ir nemokamas paslaugas *be* visiško „ekspropriatorių eksproprijavimo"; kita vertus, tą lygį, kuriuo kapitalistų interesai gali būti eksproprijuoti nesutrikdant ekonominės sistemos, ir tą lygį, kuriuo toji sistema gali būti priversta tarnauti darbininkų klasės interesams. Atradę šią *darbininkiško kapitalizmo* galimybę jie daro išvadą, kad *toks* kapitalizmas gali likti neapibrėžtai ilgai, bent jau tada, kai aplinkybės – palankios. Galbūt ir gali, tačiau tai nepaneigia mano tezės. Kapitalizmas – ne vien tai, kad namų šeimininkė gali daryti poveikį gamybai rinkdamasi ką pirkti – žirnius ar pupas; ar kad jaunuolis gali rinktis darbą gamykloje arba fermoje; ar kad gamyklos vadovybė turi šiokį tokį balsą sprendžiant ką ir kiek gaminti; jis reiškia tam tikrą vertybių sistemą, požiūrį į gyvenimą, civilizaciją – civilizaciją, kuri grindžiama nelygybe ir šeimos turtu. Tačiau ši civilizacija sparčiai nyksta. Kiekvienas dėl tokio reiškinio galime džiaugtis arba liūdėti; nevalia tik jo nematyti.

Lieka viena rimta problema. Visos diagnozės, kurių išvados palankios „leiborizmo" ateičiai, ištisai remiasi stebėtinai sparčios visuomenės gamybinių galių plėtros ekstrapoliacijomis. Tačiau čia esama nelogiškumo elementų. Praeities rezultatus pasiekė daugmaž nevaržomas kapitalizmas.

Negalima remtis neįrodyta prielaida, kad „leiborizmas" veiks lygiai taip pat efektyviai. Net nepripažįstant stagnacijos teorijos galima jausti nerimą dėl galimybės, kad ši teorija galiausiai ims ir pasitvirtins, ypač jeigu privataus verslo sistema bus *pastoviai* perkraunama ir „reguliuojama" labiau negu galima. Tokiu atveju radikalus socialistinis sprendimas kaip mažesnė blogybė gali tapti priimtinu net socializmo priešams.

II

Vienos socialinės santvarkos transformacija į kitą yra nenutrūkstama, tačiau labai lėta raida. Stebėtojui, kuris tiria nedidelę „ramių" laikų atkarpą, gali net atrodyti, kad toji tvarka visai nekinta. Be to, raida dažnai „įstringa" ir tokie reiškiniai gali kelti įspūdį, kad veikia priešinga tendencija. Tačiau kartais mes taip pat stebime raidos paspartėjimo epizodus, ir didieji karai yra viena akivaizdžiausių tokių epizodų priežasčių. Galbūt sėkmingi praeities karai keldavo valdančiojo sluoksnio prestižą ir stiprindavo visuomenės institucijas, su kuriomis būdavo siejami. Šių laikų sąlygomis padėtis kitokia. Pirmasis pasaulinis karas padarė tik nežymų poveikį Jungtinių Valstijų socialinei padėčiai, nes karo našta nebuvo tiek sunki ar ilgalaikė, kad paliktų neišdildomų randų. Tačiau Europoje buvo kitaip. Užsiliepsnojo visa nugalėtųjų šalių visuomenės sistema, slapta socialistinės pertvarkos tendencija iškilo į paviršių ir trumpam nušlavė viską nuo savo kelio. Dar reikšmingiau, kad kažkas panašaus, nors, žinoma, mažesnio masto, įvyko ir karą laimėjusiose šalyse. Prancūzijos buržuazinė respublika, kokia buvo iki 1914 m., nustojo veikti. Didžiosios Britanijos leiboristų partija, kuri dar nebuvo socialistinė, bet kuriai įtaką jau darė socialistinis sparnas, dar nepasiekė pačių valdžios viršūnių, bet jau pasiekė valdžios įstaigas. Ir abiejų šalių politikų požiūris į privatų verslą sistemą tyliai, bet iš esmės pasikeitė.

Tai nesunku suprasti, jeigu atsižvelgsime į jau buvusią slinktį socialistinio tikslo link. Nors balsai, kurie šaukė tęsti politiką, vykdomą karinės ekonomikos metu, nesusilaukė didelio atbalsio ir nors trumpam laikui visuomenės nepasitenkinimas karo meto varžymais sutrukdė tolesnius žingsnius šia linkme, grįžti prie ikikarinės politikos pasirodė neįmanoma net ten, kur buvo bandoma. Tai akivaizdžiai patvirtina Didžiosios Brita-

nijos aukso standarto politika. Ji galutinai žlugo: pasaulyje, kuris nustojo būti laisvojo verslo pasaulis, aukso standartas – tas įžūlus vaikas, kuris išplepa nemalonias tiesas, – nebegalėjo veikti.

Pasaulinė krizė ir Antrasis pasaulinis karas pagreitino visuomenės raidą. Šį kartą ji kliudė ir Jungtines Valstijas. Susidarė padėtis, daugelio nuomone (nesvarbu, teisinga ar klaidinga), nepagydoma laisvojo verslo epochos priemonėmis. Pats verslininkų sluoksnis, baimindamasis „prisitaikymo" sunkumų, kuriuos būtų sukėlusios šios priemonės, pripažino – žinoma, visą laiką bambėdamas, – tas reguliavimo priemones, kurios turėjo užkirsti kelią 1929–1933 m. patirčiai pasikartoti, o vėliau ir kitas, kurios užkirstų kelią tokiai pokario krizei, kokia buvo 1921 m. Per paskutinįjį amžiaus ketvirtį šis sluoksnis daug ko išmoko ir dar daugiau ką pamiršo. Jis taip pat susitaikė su tokia naujų mokesčių našta, kurios vien maža dalis būtų laikoma nepakeliama prieš penkiasdešimt metų – beje, ją nepakeliama būtų laikę ir visi žymiausi tų laikų ekonomistai. Neturi reikšmės, ar verslo klasė pripažįsta ar nepripažįsta šią naują padėtį. Darbininkų galios jau beveik pakanka – tuo labiau pakanka, jei šis sluoksnis veiks sąjungoje su kitomis grupėmis, kurios darbais, o ne žodžiais išsižadėjo ištikimybės privataus pelno ekonomikos vertybių sistemai, – kad neleistų pasukti raidos atgal labiau nei kartais prireikia nulyginant aštrius kampus.

Leiskite pakartoti: aš jokiu būdu nemanau, kad atskiri „įvykiai", net tokio masto kaip „totaliniai karai" ar jų sukuriama politinė padėtis, ar kokių nors žmonių bei jų grupių nuostatos, ar jų jausmai bei požiūris į susiklosčiusią padėtį lemia ilgalaikius socialinės istorijos kontūrus, – juos lemia daug gilesnės jėgos. Tačiau aš manau, kad tokie įvykiai ir jų sukurta padėtis gali pašalinti kliūtis nuo kelio fundamentalesnėms tendencijoms – kliūtis, kurios šiaip jau lėtintų socialinės evoliucijos tempą. Pastebėtina, kad tikras socialistas nebūtinai turi pagrindo džiaugtis tokiais įvykiais. Be jų evoliucija socializmo link būtų lėtesnė, bet tvaresnė. Būtų mažesnė tikimybė, kad ištiks nesėkmė ar susidarys nevaldoma padėtis. Įvairių šalies gyvenimo pusių raidą būtų lengviau koordinuoti. Juk panašiai kaip efektyvi opozicija yra darnios demokratinės valdžios veiklos prielaida, taip ir ekonominės jėgos, kurios priešinasi instituciniams pokyčiams, gali būti reikalingos, jei norima, kad kaitos tempai išliktų saugūs.

Vienas galingiausių veiksnių, greitinančių socialinę kaitą, yra infliacija. Daugybė autoritetingų žmonių teigia, kad niekas taip negriauna visuomenės pagrindų kaip infliacija, todėl mums neverta gaišti laiko šiam teiginiui aptarti. Jeigu jį pripažįstame, tada, atsižvelgdami į tai, kas jau paminėta, galime daryti išvadą, kad visais galimais požiūriais, išskyrus tik visiškai neatsakingų revoliucionierių požiūrį, svarbiausias dalykas, kurį reikia padaryti po karo – sutvarkyti ekonomikos raidą taip, kad būtų nutraukta infliacija. Taip pat akivaizdu, jog tai būtų nepaprastai sunku padaryti pasaulyje, kur kiekvienas baiminasi trumpalaikių tokios politikos padarinių ir kur tam tikros priemonės, kurių prireiktų, ypač anksčiau kontroliuojamų kainų didėjimas atitinkamai nedidinant atlyginimų, būtų apskritai „politiškai neįmanomos" [3]. Vienintelis kursas, kuriuo buvo galima pasukti tokiomis sąlygomis ir kuriuo faktiškai buvo pasukta po 1945 m. – nors ir buvo abipusių kaltinimų, bet vis dėlto išliko pakankamai vieningo sutarimo atmosfera, – buvo švelninti pereinamojo laikotarpio problemas saikingos infliacijos dozėmis, kurių įtaką stiprino didelės karinės išlaidos bei pagalbos Europai politika. Tas kursas iš esmės atliko paskirtį ir daugumai žmonių, nors ne visiems ekonomistams, tapo aišku, kad sparčiaus ekonominio augimo periodas, kartu ir didžiulė investicijų paklausa, yra visai čia pat. Viltis, kad didelių sukrėtimų bus išvengta ir kad Jungtinių Valstijų ekonomika pradės kilti nežymiai didėjant kainoms, – ši viltis trumpą laiką buvo gana reali, – ji nepriklausė nuo to, kas vyktų, žinoma, tik ne pasaulinis karas, užsienyje.

Tokio pobūdžio samprotavimuose neatsižvelgiama į vieną grėsmingą aplinkybę. Kai užimtumo lygis – didelis (atrodo, mes pagaliau jau atsisakome visiško užimtumo šūkio), nesvarbu, ar jis atsirado „natūraliai" ar dėl užimtumo skatinimo politikos, didesnių atlyginimų ir kitokie reikalavimai, didinantys darbo samdos kaštus, tampa ir neišvengiamais, ir infliaciniais. Jie tempia neišvengiamais, nes didelis užimtumo lygis pašalina vienintelę priežastį, dėl kurios jų negalima kelti. Ir jie tampa infliaciniais, nes kai didelis išteklių panaudojimo lygis, skolinimasis iš bankų ir

[3] Alternatyvus būdas – mažinti kitas kainas bei piniginius atlyginimus yra ne tik dar labiau „politiškai neįmanomas", bet ir dar sunkesnis, nes beveik neįmanomas nesukeliant rimtos depresijos.

kainų didinimas yra lengviausias būdas tokius reikalavimus tenkinti. Nors derybos su atskiromis profesinėmis sąjungomis vis dar vedamos, ši tendencija iš tikrųjų yra bendro pobūdžio; tad pamažu slenkama į Keyneso numatytą padėtį, kur piniginiai atlyginimai daro įtaką ne gamybai ir užimtumui, o piniginio vieneto vertei. Dabartinėje padėtyje nei profesinių sąjungų vadovybė, nei vyriausybė negali sustabdyti šio mechanizmo, kuris (neskaitant išimčių, susidarančių dėl tam tikrų įmonių ypatingos situacijos) palaiko pastovų infliacinį spaudimą. Didėjantys reikalavimai iždui ir mūsų hiperprogresyviniai apmokestinimo metodai šią padėtį, žinoma, sunkina, tačiau ne dėl jų ši susidaro.

Nėra reikalo sakyti, jog kartkartėmis susidarantys kainų didėjimo pertrūkiai nėra argumentas prieš infliacinio spaudimo reiškinį. Neverta nagrinėti pokarinės žemės ūkio kainų kaitos bei kitų savaime suprantamų atvejų, nes tokie pertrūkiai paprastai susidaro per kiekvieną pakankamai ilgą infliaciją – tai puikiai rodo kad ir infliacija Vokietijoje po Pirmojo pasaulinio karo. Žmonės, kurie patiki, kad infliacija baigėsi, po to pradeda šaukti apie defliaciją, kaip, pavyzdžiui, tie mūsų kolegos ekonomistai, kurie, kartą prašnekę apie defliaciją, tik ją ir tegali prognozuoti. Tačiau tai, kad apskritai kam nors darosi neaišku, kas gi iš tikrųjų gresia JAV – infliacija ar defliacija – yra komplimentas Amerikos pramonės kūrybinei galiai, – komplimentas tikras, nes pasakytas nesąmoningai.

III

Chroniško infliacijos spaudimo būklė įvairiais požiūriais silpnins visuomenės socialinę struktūrą ir stiprins jos griovimo tendencijas (kad ir kaip rūpestingai šios bus slepiamos „liberalia" frazeologija), kurias kiekvienas kompetentingas ekonomistas paprastai sieja su didesne infliacija. Tačiau tai dar ne viskas. Kai kurios įprastinės tokios padėties švelninimo priemonės šiuo atveju ne švelnins padėtį, bet veikiausiai ją tik sunkins. Man atrodo, kad ši aplinkybė dar nėra gerai suvokiama. Tad aptarkime, beviltiškai glaustai, tris tokių priemonių tipus.

1. Ortodoksaliausia iš visų infliacijos kontrolės priemonių – valdyti skolinimosi mastą manipuliuojant palūkanų norma, kredito tvarkymu ir kita. Aš, žinoma, suprantu, kad pinigai turi būti išlaisvinti iš „pigių pini-

gų" politikos gniaužtų, *jeigu norime* sunorminti padėtį *laisvojo verslo ekonomikos supratimu* ir kad kiekvienam, kas nori grįžti prie tokios padėties, išvaduoti arba atstatyti, laisvųjų pinigų rinką turėtų būti pirmos eilės uždavinys. Tačiau tai nekeičia išvados, jog griežta kredito politika dabartinėmis sąlygomis sukeltų padarinius, visiškai skirtingus nuo tų, kurių galima būtų tikėtis vadovaujantis sena kreditų politikos teorija. Priimdami šią be jokių išlygų – argumento dėlei – negalime nepastebėti, kad ji buvo taikoma visiškai lanksčiame pasaulyje, kuris nesibaimino to, ką pavadinčiau gydomąja recesija. Tokiame pasaulyje didėjanti palūkanų norma lemdavo verslo operacijų apimties, piniginių atlyginimų ir *užimtumo* mažėjimą. Akivaizdu, kad dabar šie padariniai nepasireikštų ir net jei pasireikštų, tai iškart išprovokuotų valdžią imtis veiksmų jiems neutralizuoti. Kitaip sakant, kredito ribojimas dabar nieko neduotų, jis tik apsunkintų verslo problemas. Net vartotojų kredito ribojimas duotų beveik tokį pat rezultatą, nors čia, be abejo, kai ko galima pasiekti.

2. Su panašiais sunkumais susiduria bandymai kontroliuoti infliaciją didinant mokesčius – ne mažiau ortodoksinis vaistas, nors ir populiarus tarp šiuolaikinių ekonomistų, neigiamai nusistačiusių prieš kredito ribojimą. Žinoma, kai ką galima pasiekti didinant mokesčius vartotojams. Infliacinėje situacijoje tai būtų netgi neblogai pritaikyti Keyneso principai. Tačiau jei būtų didinami mokesčiai korporacijoms ir aukštesnes pajamas gaunantiems sluoksniams, poveikis infliaciniam spaudimui geriausiu atveju būtų nežymus arba netgi negatyvus. Jeigu dabartinis pramonės pažangos tempas išsilaikys ir atitinkamai išsilaikys įrangos senėjimo tempas, tai vis atkakliau bus griebiamasi infliacinio bankinio kreditavimo mėginant kompensuoti mažėjančius neinfliacinius finansavimo šaltinius. Kita vertus, mažesni pažangos ir senėjimo tempai iš tiesų trumpam sumažintų infliacinį spaudimą, tačiau tik trumpam, ilgainiui jį tik padidintų [4].

[4] Man nesunku suprasti, kodėl šis argumentas nedaro įspūdžio mūsų bičiuliams radikalams. Tačiau prisipažįstu, kad man sunku suprasti kai kurių puikių ekonomistų nuostatą: nors negalima įtarti, kad jie džiaugtųsi mūsų pramonės sutrikimu, investicijų į pramonę mažinimą jie laiko priimtina kovos su infliacija priemone tiek JAV, tiek Didžiojoje Britanijoje. Šia proga reikia pastebėti, kad kai kurių atkaklių konservatorių nuomonė, kad dideli ir labai progresyviniai mokesčiai stiprina infliacijos pavojų, o

3. Trečia ortodoksinė priemonė – tiesioginė kontrolė, t.y. fiksuotos kainos, prioritetai, subsidijos ir pan. Nesunku suprasti, kodėl tam tikruose visuomenės sluoksniuose ši priemonė tokia populiari. Konkrečiai, biurokratijai ji reikštų atsikariavimą teritorijų, kurias ji buvo praradusi; profesinėms sąjungoms ji suteiktų lemiamą pranašumą per jų kovą dėl pelno dalies; verslui ji reikštų atsitraukimo strategijos netektį, strategijos, kuria jis naudojosi tol, kol daugelį ar net visas atakas galėdavo iš dalies ar visiškai atremti keisdamas kainas. Mažų mažiausiai tokio atsitraukimo galimybė taptų priklausoma nuo valstybės leidimų, kuriuos, reikia manyti, išduotų toli gražu ne dėl įmonių veiklos palengvinimo. Kitaip sakant, kainų kontrolė gali baigtis valstybine privataus verslo kontrole, t.y. dideliu žingsniu į grynai planinę ekonomiką.

[Šioje vietoje Josepho Schumpeterio užrašai nutrūksta. Tie, kurie jo pranešimą girdėjo, prisimena, kad pabaigoje jam buvo likę labai mažai laiko ir savo pranešimą jis užbaigė labai glausta santrauka grįždamas prie įžanginių pastabų apie galimus infliacinio spaudimo to meto politinėmis sąlygomis padarinius šalies ekonomikos ateičiai. Kai kurios iš „beviltiškai glaustai" dėstytų minčių plačiau atskleidžiamos antrajame amerikietiškame arba trečiajame angliškame knygos *Kapitalizmas, Socializmas ir demokratija* leidime, taip pat straipsnyje "There is Still Time to Stop Inflation", kurį 1948 m. birželio mėnesį išspausdino žurnalas *Nation's Business.* Tolesnės pastraipos atkurtos iš atminties ir iš autoriaus konspekto, naudoto šiam pranešimui.]

Aš nepranašauju, aš tik atkreipiu dėmesį į faktus ir atskleidžiu tendencijas, kurias tie faktai rodo.

Nesiliaujanti infliacija gali padėti biurokratijai galiausiai įveikti privataus verslo sistemą – dėl susidarančios įtampos akligatvių bus galima kaltinti privatų verslą ir tuo remiantis įvesti naujų suvaržymų ir padidinti reguliavimą. Nesakau, kad kuri nors socialinė grupė sąmoningai to siekia; tačiau siekiai niekada nebūna visiškai sąmoningi. Tad gali susiklostyti padėtis, kai dauguma žmonių grynai planinę sistemą pradės laikyti

mažesni mokesčiai (bent tinkamai pasirinktose vietose) jį gali silpninti, ne visada nusipelno tos pašaipios kritikos, kuri jai paprastai skiriama.

mažiausia iš galimų blogybių. Jie, žinoma, nevadins jos „socializmu" ar „komunizmu", taip pat veikiausiai padarys išimčių fermeriams, mažmenininkams bei smulkiesiems gamintojams; jei aplinkybės taip susiklostytų, kapitalizmas (laisvojo verslo sistema) kaip vertybių sistema, kaip gyvenimo būdas ir kaip civilizacija, gali tapti dalyku, kuriuo niekam neapsimokės rūpintis.

Ar Jungtinių Valstijų masinės gamybos genijus, kurio praeities laimėjimais remiasi šio gyvenimo būdo viltis, atlaikys šį išbandymą – į šį klausimą nedrįstu atsakyti; taip pat nedrįstu teigti, kad politiką, sukūrusią šią padėtį, galima pasukti atgal.

Marxas klydo nurodydamas būdą, kaip žlugs kapitalistinė visuomenė; tačiau jis neklydo pranašaudamas, kad ji galiausiai žlugs. Stagnacininkai klydo nurodydami kapitalizmo raidos sąstingio priežastis; tačiau gali pasirodyti, kad jie buvo teisūs prognozuodami tą sąstingį; čia jiems reikiamai talkina valstybė ir valstybinis ekonomikos sektorius [5].

[5] Straipsnį perspausdinti leido Amerikos ekonomikos asociacija, kurios leidiniui *Papers and Proceedings* (December, 1949) jis buvo parašytas.

ANTROJO LEIDIMO (1946) PRATARMĖ

Šis leidimas atkartoja 1942 m. leidimą be jokių pakeitimų, pridėta tik vienas naujas skyrius. Priežastis, kodėl susilaikiau net nuo stilistinių bei gramatinių taisymų, kurių daugelyje vietų tikrai reikėjo, yra ta, kad dėl knygos tematikos ypatybių neįmanoma pakeisti žodžių, nepakeičiant jų prasmės arba nesukeliant įtarimo, kad toji prasmė keičiama. Taip pat teikiu tam tikrą reikšmę faktui, kad nei paskutiniųjų ketverių metų įvykiai, nei recenzentų kritika nepadarė poveikio mano diagnozėms bei prognozėms – priešingai, man rodos, kad nauji faktai jas tik patvirtina. Vienintelis naujojo skyriaus tikslas – remiantis naujais faktais išplėtoti kai kuriuos senojo teksto, ypač jo XIX skyriaus IV poskyrio ir XXVII skyriaus V poskyrio teiginius, siekiant parodyti, kad dabartinė padėtis atitinka šioje knygoje dėstomą istorijos filosofiją. Šioje pratarmėje trumpai aptarsiu kai kuriuos kritinius argumentus, veikiau – argumentų tipus, kurie buvo pareikšti, tačiau nebūtinai išspausdinti. Taip elgiuosi dėl to, kad mano atsakymai gali būti naudingi skaitytojams, o ne todėl, kad būčiau nepatenkintas tuo, kaip knyga buvo sutikta. Priešingai, naudodamasis šia proga noriu padėkoti jos recenzentams už jų pastovų geranoriškumą ir taktą, o jos vertėjams į septynetą užsienio kalbų – už jų rimtas pastangas.

Pirmiausia noriu atkreipti dėmesį į porą profesinio pobūdžio kritinių pastabų. Vienas garsus, tarptautinį pripažinimą pelnęs ekonomistas pareiškė nesutinkąs su šios knygos teiginiu, kad per ilgą socialinę raidą pasireiškia pelno nunykimo tendencija: pastangos, dedamos pardavimui plėsti, jo manymu, visada atsipirks. Nemanau, kad mūsų požiūriai iš tikrųjų skiriasi, – tik skirtinga prasme vartojame žodį „pelnas". Pastangos parduoti, kurios vis dar gali būti reikalingos ekonomikai, pasiekusiai stabilios rutinos būseną, be abejo, turi atsipirkti, gauti savo pajamas, kaip

ir kiekviena kita su verslo vadyba susijusi veikla. Tačiau tas pajamas aš įtraukiu į vadybininkų atlyginimus norėdamas pabrėžti elementą, kurį laikau svarbiausiu pramonės pajamų šaltiniu – pelną, juk pelnu kapitalistinė santvarka atlygina už sėkmingai įdiegtas naujas prekes, naujus gamybos metodus ar naujas organizacijos formas. Nesuprantu, kaip galima būtų neigti, kad pramonės istorija įtikinamai rodo šios kapitalistinių pajamų dalies svarbą. Taip pat manau, kad didėjant pramonės „pažangos" mechanizavimui (kolektyvinis tyrimo padalinių darbas ir kita), šis elementas nunyks ir kartu su juo ilgainiui sugrius kapitalistų klasės ekonominės padėties atraminis stulpas.

Tačiau jeigu aptariame išimtinai ekonominius knygos argumentus, tai kritika, kartais labai pikta, dažniausiai skiriama tiems teiginiams, kuriuos daugelis skaitytojų supranta kaip monopolio praktikos teisinimą. Taip, aš iš tiesų manau, kad *dauguma* kalbų apie monopolį, panašiai kaip *visos* kalbos apie taupymo žalą, yra ne kas kita, kaip radikalų ideologija, neturinti jokio empirinio pagrindo. Būdamas ne taip rimtai nusiteikęs kartais vartoju dar stipresnius posakius, ypač kai kalbu apie „politiką", realią ir potencialią, kuri šia ideologija vadovaujasi. Tačiau čia, profesinės pareigos verčiamas, noriu tik pareikšti, jog visa, kas rašoma knygoje apie monopolį, galiausiai galima glaustai perteikti šiais teiginiais, kurių mano įsitikinimu, negali paneigti joks kompetentingas ekonomistas:

1. Klasikinė monopolinės kainodaros teorija (Cournot–Marshallo teorija) nėra visai bevertė, ypač jeigu ji modifikuojama taip, kad būtų galima atsižvelgti ne tik į vienkartinį, bet ir į ilgą laiką gaunamą maksimalų monopolinį pelną. Tačiau ji remiasi tokiomis nerealiai siauromis prielaidomis, kad ja remiantis neįmanoma *tiesiogiai* nagrinėti tikrovės reiškinių. Pavyzdžiui, jos negalima naudoti ten, kur ji naudojama šių laikų dėstytojų – lyginti grynai konkurentinę ekonomiką ir ekonomiką, kuri turi reikšmingų monopolio elementų. Ši teorija postuluoja vienodas paklausos bei kaštų sąlygas tiek konkurencijos, tiek monopolio atveju, tačiau juk šių laikų stambaus verslo esmė yra ta, kad daugeliui gamybos šakų jis sudaro daug palankesnes paklausos ir kaštų sąlygas, – sąlygas neišvengiamai palankesnes nei tos, kurias tos pačios pramonės šakos turėtų, jei veiktų tobuloji konkurencija.

2. Dabartinė ekonomikos teorija beveik ištisai yra veikiančios pramo-

nės valdymo teorija. Tačiau tai, kaip kapitalizmas tvarko pramonės įmones, yra kur kas mažiau svarbu nei tai, kaip jis kuria naujas (žr. VII ir VIII skyrius). Į šią kūrybą neišvengiamai įsiterpia monopolio elementų. Tai visiškai kita šviesa nušviečia tiek monopolio problemą, tiek ir įstatymų bei administracijos priemones jai įveikti.

3. Trečia, ekonomistai, kurie keikia kartelius bei kitus pramonės savivaldos metodus, dažnai pasako dalykų, kurie nėra klaidingi. Bet taip pat dažnai jie pamiršta padaryti reikiamas išlygas. Kai jos nepadaromos, pasakoma ne visa tiesa. Reikėtų minėti dar kai kuriuos dalykus, tačiau susilaikysiu norėdamas iškart pereiti prie antrojo tipo kritinių pastabų.

Man atrodė, jog padėjau pakankamai pastangų aiškindamas, kad ši knyga nėra politinė ir kad neketinu užsiimti kokia nors propaganda. Mano nuostabai, man buvo pripaišoma – ne vieną kartą, nors, kiek žinau, ne spaudoje – „užsieninio kolektyvizmo propaganda". Rašau apie šį reiškinį ne dėl paties fakto, bet norėdamas atkreipti dėmesį į kitą kritikos liniją, kuri per jį reiškiasi. Jeigu aš nesiėmiau propaguoti kolektyvizmo – užsieninio ar vietinio – ir apskritai nieko nepropagavau, tai kam apskritai rašiau šią knygą? Argi ne tuščias užsiėmimas daryti sudėtingas išvadas iš faktinės medžiagos ir net nemėginti teikti kokių nors praktinių rekomendacijų? Man buvo išties įdomu susidurti su tokia kritika, nes ji – puikiausias simptomas tos nuostatos, kuri akivaizdžiai parodo daugybę šių laikų gyvenimo dalykų. Mes per daug planuojame ir per mažai galvojame. Mums nepatinka raginimas mąstyti, mes nepakenčiame nežinomų argumentų, kurie prieštarauja tam, kuo jau esame įsitikinę ar kuo norėtume tikėti. Žengiame į ateitį lygiai taip pat, kaip žengėme į karą – užsirišę akis. Būtent šiuo požiūriu norėjau padėti skaitytojui. Norėjau priversti jį susimąstyti. Siekdamas šio tikslo negalėjau blaškyti jo dėmesio kalbomis apie tai, „ką reikia daryti" (vienokios ar kitokios pozicijos požiūriu). Analizė turi savo specifinį tikslą ir būtent to tikslo mėginau siekti, puikiai suprasdamas, kad tokia nuostata kainuos daugiau kritikos, nei keletas puslapių teksto, siūlančio praktines rekomendacijas.

Pagaliau šią kritiką lydi kaltinimai „defetizmu", t.y. atsisakymu gintis, pralaimėjimo nuotaikų skleidimu. Be jokių išlygų neigiu, kad šį terminą galima taikyti analitinei studijai. Defetizmas išreiškia tam tikrą psichologinę nuostatą, kuri turi prasmę tik tada, kai siejama su veiksmu.

Patys faktai ir išvados iš jų niekada negali būti nei defetistiniai, nei nedefetistiniai, kad ir ką tai reikštų. Pranešimas, kad laivas skęsta, nėra defetistinis. Tik nuotaika, su kuria žmonės jį sutinka, gali būti defetistinė. Pavyzdžiui, terminas tiktų, jei ta proga laivo komanda sėstų už stalo išgerti. Tačiau ji taip pat gali nuskubėti prie vandens siurblių. Jeigu žmonės paprasčiausiai neigia tokio pobūdžio pranešimą, nors jis rūpestingai argumentuotas, tada jie yra eskapistai, t.y. sąmoningai vengią aktualių visuomenės problemų. Be to, net jeigu mano teiginiai apie esamas tendencijas pasirodė panašūs į prognozę labiau nei aš maniau, jie vis vien neturi jokio defetizmo. Argi normalus žmogus atsisakytų ginti savo gyvybę tik todėl, kad yra visiškai tikras, jog anksčiau ar vėliau jam vis vien teks mirti? Tai pasakytina toms abiems grupėms, kurios kelia man tokį kaltinimą – tiek privataus verslo visuomenės, tiek demokratinio socializmo šalininkams. Joms tikrai bus naudinga suvokti socialinę padėtį, kurioje lemta veikti.

Atvirai išdėstyti grėsmingus faktus niekada nebuvo taip reikalinga kaip šiandien, nes, mano įsitikinimu, eskapizmas (atsisakymas gilintis į aktualias visuomenės problemas) jau tapo mūsų mąstymo sistemos pagrindu. Būtent toks buvo mano motyvas, būtent taip aš teisinausi, rašydamas naująjį skyrių. Faktai ir išvados, kurios ten teikiamos, žinoma, nėra nei malonios, nei patogios. Tačiau *jos* nėra defetistinės. Defetistas yra tas, kuris nors žodžiais išpažįsta krikščioniškąsias ir kitas mūsų civilizacijos vertybes nestoja jų ginti – nesvarbu, ar jis pripažįsta pralaimėjimą kaip neišvengiamą lemtį ar naiviomis viltimis laidoja pačią viltį. Juk dabartinė padėtis yra viena iš tokių, kai optimizmas yra ne kas kita kaip išdavystės atmaina.

TREČIOJO LEIDIMO (1949) PRATARMĖ

Šis naujas leidimas suteikia progą pakomentuoti, šios knygos požiūriu, paskutiniųjų dvejų metų Didžiosios Britanijos raidą – įterpti ją, taip sakant, į bendrą analitinį kūrinį, kurį mėginau sukonstruoti. Dėl laiko ir vietos stokos tai, ką galiu pasiūlyti, tėra *membra disjecta*. Tačiau yra dar vienas dalykas, kurį norėčiau pabrėžti iš pat pradžių. Negali būti nieko labiau svetima mano ketinimams, kaip kritikuoti dar vienos šalies politiką ar siūlyti jai „patarimus". Mano požiūriu, tai būtų grynas įžūlumas. Jeigu kai kurie posakiai vis dėlto skambėtų taip tarsi tai būtų mano ketinimai, prašau skaitytoją suprasti, jog toks įspūdis tėra vienas iš daugelio nepageidautinų glaustumo padarinių.

Prieš skaitant toliau patarčiau skaitytojui susipažinti su XIX skyriaus VI poskyriu, kurį palikau nepakeistą, kaip ir vìsa kita.

1. Tiek mūsų, tiek ir bet kuriuo kitu požiūriu, Didžiosios Britanijos padėtis yra sudėtinga ir pagrindiniai jos bruožai neryškūs dėl to, kad socialinė transformacija susipina su kitu pereinamuoju procesu, kurį – jį, dėl dabartinių tarptautinių santykių vargu ar galima laikyti karo ekonomikos persitvarkymu į taikos meto ekonomiką – geriausia būtų vadinti prisitaikymu, kuris vyksta slopinamos infliacijos sąlygomis. Nors savo logika tai skirtingi procesai, jie yra per daug persipynę, kad būtų galima juos nagrinėti atskirai. Tačiau mes perkirsime šį Gordijaus mazgą ir vis vien juos skirsime. Galime tai daryti santykinai ramia sąžine, nes naujai konservatorių vyriausybei, jeigu tokia atsirastų po ateinančių rinkimų, tektų vykdyti ekonomikos prisitaikymo politiką tokioje visuomenėje, kur viešpatauja darbininkų klasės interesai, o laisvasis verslas pamažu gęsta. Kitaip sakant, jeigu leiboristų vyriausybė bus pakeista konservatorių vyriausybe – čia negaliu pateikti jokių kompetentingų prognozių – permainų bus kur kas mažiau nei tikisi aistrin-

gi jos šalininkai, nors, žinoma, nacionalizacija veikiausiai nebus tęsiama.

2. Dabar pažvelkime į tą Didžiosios Britanijos paskutiniųjų dvejų metų ekonominės politikos sudedamąją dalį, kurią galima vadinti „socializmo politika iki socializacijos akto" ta prasme, kuria ji apibrėžiama XIX skyriuje. Skaitytojas pastebės, kad iki šiol leiboristų vyriausybė laikėsi knygoje prognozuotos nacionalizacijos programos, o jei kalbėsime apie ypač ginčytiną tos programos punktą, būtent 6-ąjį punktą, t.y. metalurgijos pramonės nacionalizaciją, – tai ji čia parodė saiko jausmą ir atidėjo jo įgyvendinimą iki rinkimų. Aš mielai pripažįstu nuomonių skirtumą dėl to, ar šią nacionalizacijos, arba socializacijos, programą apskritai galima laikyti socialistine. Tačiau esu tikras, kad jokia kita įgyvendinta priemonė negali turėti daugiau teisių, kad pretenduotų į tokį pavadinimą. Daugeliu atvejų „planavimas", kurio buvo imtasi arba buvo ketinama imtis, nebuvo specifiškai socialistinis, nebent socializmą apibrėžtume taip plačiai, kad šis terminas prarastų bet kokią analitinę prasmę. Dalis planavimo sumanymų, ypač kai kurie tyrimų darbai, atlikti norint tuos sumanymus įgyvendinti, be abejo, kreipia mintį socializmo link, tačiau turės praeiti daug laiko, kol valstybės pajamų apskaita ir naudos bei sąnaudų analizė (abu metodai daug geriau išrutulioti Jungtinėse Valstijose nei Didžiojoje Britanijoje) duos kokių nors apčiuopiamų socialistinių rezultatų.

Dar didesnę reikšmę turi kitas dabartinės padėties aspektas. Iš visa to, kas įvyko Didžiojoje Britanijoje per šiuos du metus, niekas manęs nenustebino labiau nei menkas priešinimasis socialistinėms tendencijoms. Konservatyvioji parlamento opozicija griežtai laikėsi įprastos parlamentinės rutinos, o socialinė pertvarka kėlė mažiau aistrų nei kai kurie santykinai antraeiliai šių dienų klausimai, tokie kaip prekybos laisvė, Airija ar valstybės biudžetas. Ir parlamente, ir šalyje tvirtas pozicijas išsikovojo ta konservatorių partijos dalis, kuri į socialinės pertvarkos problemą žvelgia pavydėtinai šaltakraujiškai. Konservatyvioji spauda, žinoma, griebėsi kritikos; ji tikino, neigė, tyčiojosi – lygiai taip pat, kaip ir anksčiau, bet ne daugiau. Žinoma, kaip ir anksčiau, kai būdavo sprendžiami svarbūs klausimai, plūstelėjo kritinių knygų ir pamfletų srautas, tačiau jeigu koks nors statistikos mėgėjas būtų sumanęs pamatuoti šių klausimų reikšmę

tomų ir puslapių, neigiančių socialistinę politiką skaičiumi, tai vargu ar jam būtų pavykę kaip nors pagrįsti socializmo problemos svarbą. Sveika tauta kažin ar būtų susitaikiusi su tokiu jos tvirtai išpažįstamų principų puolimu. Darau išvadą, kad laisvosios verslininkystės principas jau nėra skiriamas prie tokių. Socializmui nebesipriešinama su tokia aistra, su kokia priešinamasi kitokio tipo moralei. Jis tapo klausimu, kuris svarstomas remiantis utilitariniais argumentais. Žinoma, liko atskirų užsispyrėlių, tačiau kažin ar jų įtaka gali turėti politinę reikšmę. Visa tai yra pranašiški ženklai – įrodymas, kad pati kapitalizmo dvasia jau praeities dalykas.

3. Man atrodo, kad ši padėtis atitinka mano 1942 metų diagnozę ir patvirtina – kiek tai apskritai įmanoma – argumentus, kuriais remiantis ji buvo padaryta. Žavėdamasis perskaičiau puikią garsaus savo kolegos, profesoriaus Jewkeso knygą [1], tačiau turiu prisipažinti, kad ji nepatenkino mano nuoširdaus noro atsiversti į priešingą tikėjimą. Jau pats profesoriaus Jewkeso problemos kėlimo būdas, kai veikiau skundžiamasi nemaloniais socializavimo politikos padariniais negu kritikuojamas pats socializmas, gali būti dar vienu įrodymu, patvirtinančiu šios knygos pagrindinę tezę.

Pasitvirtino galimybė spręsti socializacijos klausimą parlamentinės demokratijos priemonėmis, kartu pasitvirtino ir metodas, būdingas šiai politinei sistemai, t.y. laipsniško socializavimo metodas. Ši pradžia galbūt nieko daugiau nereiškia, bet ji gali rodyti ir ilgalaikę tendenciją. Vis dėlto ji turbūt aiškiai parodo ne tik tai, kaip reikia suprasti demokratinę socializaciją, bet ir kaip – demokratinį socializmą. Ji rodo, kad socializmą ir demokratiją galima suderinti su sąlyga, kad demokratija apibrėžiama taip, kaip šios knygos XXII skyriuje.

XXIII skyriuje buvo parodyta, kad politinės demokratijos principas –

[1] John Jewkes. *Ordeal by Planning*, 1948. Reikšdamas dėkingumą už jo taktišką kritiką, turiu vis dėlto pripažinti, kad daug kur kritikuojamose pažiūrose neatpažinau savo pažiūrų. Pavyzdžiui, aš teigčiau, kad pastoviai plečiantis apskaičiuojamų dalykų sričiai verslo funkcija turi nunykti, bet neteigiu, kad ji jau kur nors nunyko. Visai neneigiu ir to fakto, kad šių laikų sąlygomis lieka erdvės karinio vadovavimo funkcijai. Kitas dalykas, kad šis vadovavimas jau nereiškia to, ką jis reiškė tada, kai aplink švilpiant kulkoms Napoleonas stovėjo ant Arcole'io tilto.

principas, pagal kurį vyriausybė susikuria konkurencinėje kovoje dėl rinkėjų balsų, – garantuoja tam tikrą žodžio ir spaudos laisvę, tačiau kitais požiūriais demokratija neturi daug bendra su „laisve". O jeigu kalbame apie tas „laisves", kurios labiausiai domina ekonomistą – investavimo laisvę, vartotojo laisvę rinktis prekę, profesijos pasirinkimo laisvę – tai dabar turime labai įdomios eksperimentinės medžiagos, kuri rodo, jog šios „laisvės" gali būti ribojamos taip pat ar net labiau nei normaliomis sąlygomis jas galėtų riboti socialistinė valdžia. Kiekvienu atveju privataus investavimo laisvė dabartinio apmokestinimo sąlygomis praranda didžiąją savo turinio dalį; taip pat matome, kokiu būdu investicijos gali būti perpumpuojamos – nesvarbu, patinka mums tai ar nepatinka, – iš privataus sektoriaus į viešąjį. Normaliomis sąlygomis socialistinės visuomenės vartotojo laisvė rinktis prekę gali būti net didesnė nei dabar; be to, matome, kad skonį iš tikrųjų galima daug lengviau reguliuoti, nei tai galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio; matome, kad įvedus vienokius ar kitokius ribojimus, žmonės nėra linkę jiems aktyviai priešintis, net jeigu tokių ribojimų būtinybė nėra akivaizdi. Taip pat ir draudimai rinktis profesiją neprilygsta „prievartai", išskyrus tik keletą atvejų, ypač jeigu prieinamų užsiėmimų sąrašas derinamas su diferencijuotu atlyginimų sąrašu; taigi matome, kad žmonės, jeigu jie yra reikiamai paruošti priimti valstybės „reguliavimą", priima šį gana ramiai.

Leiskite pakartoti dar kartą, nors tai ir nebūtina: visa tai yra išvados, kurios išplaukia iš tikrų faktų, tačiau jos jokiu būdu neišreiškia mano paties nusistatymo. Aš teikiu pirmenybę kitokio pobūdžio kultūrai.

4. Kaip jau buvo minėta, leiboristų vyriausybės ekonominės politikos kritika yra nukreipta pirmiausia į tai, kaip ji vykdo ekonomikos prisitaikymo procesą, vykstantį slopinamos infliacijos sąlygomis. Vyriausybė ir jos biurokratinė sistema išties pasitelkė galingą ginkluotę (ši gali atsisukti ir prieš ją pačią), pažerdama ištisą srautą nurodymų, reglamentuojančių svogūnų galvučių dydį ir panašius dalykus, taip pat daugybę nevykusiai parengtų administracinių priemonių bei tiesiog juokingų oficialių potvarkių. Ji uždraudė daugybę veiklos rūšių, tarp jų ir iš verslo srities, kurios galėtų pagerinti šalies ekonominę padėtį. Tačiau, kita vertus, jai pavyko išvengti katastrofos per pokario ekonomikos pertvarką, taip pat pavyko pačiais kritiškiausiais metais apsaugoti šalį nuo nedarbo, kartu

žmonių realiosios pajamos didėjo. Jeigu, kaip galvoja daugelis ekonomistų, tai yra vienintelis teisėtas ekonominės politikos tikslas, tai galima lygiai taip kalbėti apie sėkmę vienais požiūriais bei apie nesėkmę – kitais. Reikėtų pridurti, kad toji politika buvo vykdoma toli gražu ne ateities sąskaita, nors taip galėjo būti; galima kritikuoti pavienes milžiniškas valstybės investicijas, tačiau šalies ekonominės sistemos atnaujinimo būtinybė nebuvo ignoruojama, nors ir būta gausių protestų prieš tos investicijos mastą; protestavo daugelis, tarp jų ir kai kurie žinomi ekonomistai. Mus gi domina tik vienas klausimas: kaip laipsniškas neigiamų dabartinės padėties bruožų šalinimas per laikotarpį, kai įgyvendinamas Marshalo planas, atsilieps mūsų prognozei dėl kapitalizmo ir socializmo ateities. Arba, kitaip sakant, kadangi sprendimo, kuris galėtų tiesiai pasiūlyti socializmą, akivaizdžiai neturi praktinės politikos darbotvarkė ir kadangi išeities ieškoma žengiant priešinga kryptimi, tai ar neatsitiks taip, kad Didžiojoje Britanijoje ir kitur socializmas bus sustabdytas, o privataus verslo sistemai pavyks atsigauti?

Nemanau, kad labai sunku atsakyti į šį klausimą. Iškart po pasaulinio karo bus atsitraukta, tačiau ne itin rimtai, ir ne ilgam. Privati verslininkystė kai kur atgaus prarastas pozicijas, tačiau ne visur. Iš esmės išliks ta pati socialinė padėtis, ir mažai tikėtina, kad pančiai, uždėti privačiam verslui, bus atlaisvinti tiek, kad jis galėtų veikti pagal savo prigimtį. Šią išvadą mėginsiu pagrįsti dviejose paskutinėse šios pratarmės pastraipose. Tačiau ji galioja tik Didžiajai Britanijai. Akivaizdu, kad diagnozė ir prognozė Jungtinėms Valstijoms būtų visiškai kitokia. Kai kurie Europos ekonomistai puoselėja viltį, kad ta šalis patirs ne tik paprastą prisitaikymo krizę, bet tokį sukrėtimą, kuris bus *coup de grâce* kapitalizmui. Šiai vilčiai veikiausiai nėra lemta išsipildyti, kad ir kokių priemonių netolimoje ateityje griebtųsi Amerikos politika dėl atsiversiančių didžiulių galimybių.

5. Į negatyvių Didžiosios Britanijos padėties aspektų sąrašą neįtraukiau limitų nustatymo ir smulkmeniško tiek vartotojų, tiek gamintojų veiksmų reglamentavimo. Tai nėra infliacijos slopinimo metodai, ir jie išnyks, kai tik atliks savo paskirtį, ir kai kur jau nyksta. Tačiau pati slopinamos infliacijos padėtis yra esmingesnių problemų padarinys ir jeigu ne šios problemos, ji galėtų būti sėkmingai šalinama naudojant gerai žino-

mus tradicinius vaistus – pavyzdžiui, biudžeto perviršį, sustiprinus specialiuosius mokesčius, mažinančius perteklinę perkamąją galią, taip pat atitinkamą kredito ir pinigų politiką. Tiesą sakant, šie metodai jau naudojami – ir pasiekta tam tikrų rezultatų, – tačiau esamomis sąlygomis jų poveikis nedidelis, nes neįmanoma turėti didesnio biudžeto perviršio, kai išlieka tokios didelės subsidijos maisto produktams ir kai didesnes pajamas gaunančių grupių apmokestinimo galimybės jau išsemtos – Didžioji Britanija jau neturi žmonių, kuriuos galima būtų pavadinti „turtingais po to, kai sumokėti mokesčiai" – ir dar dėl to, kad beveik neįmanoma įveikti priešinimosi aukštesnėms palūkanų normoms. Tačiau pagrindinė problema yra perteklinis vartojimas, t.y. realios pajamos plius realūs socialinių paslaugų kaštai, kurie, viena vertus, yra nesuderinami su kitomis Didžiosios Britanijos ekonomikos sąlygomis esant dabartiniam gamybos našumo lygiui ir kurie, kita vertus, yra pagrindinė kliūtis jai toliau augti. Paprastai ši problema formuluojama kitokiu, ne taip *nemaloniu* būdu. Kadangi yra ir kitas negatyvus Britanijos ekonominės padėties bruožas – jos tarptautinių mokėjimų balansas, manoma, jog kol veikia Marshallo planas, svarbiausias tikslas – pasiekti, kad eksportas viršytų importą; esą, tai grąžintų Didžiąją Britaniją į pasaulio ekonomiką ir garantuotų gerą svaro santykį su doleriu. Toks problemos formulavimas nėra klaidingas. Tačiau būtų klaida galvoti, kad tokia formuluotė remiasi kitokia nei mūsų diagnoze. Juk norint pasiekti šį tikslą ir sudaryti sąlygas ekonomikai veikti be užsienio pagalbos ar vidaus įtampos būtina sunorminti Britanijos vidaus padėtį – kad tai suprastum, pakanka elementaraus mąstymo ir elementarių ekonomikos teorijos žinių. Kai ką, žinoma, galima pasiekti daugmaž merkantilistiniu būdu panaudojant stipriąsias Britanijos tarptautinės padėties puses, taip pat reguliuojant eksportą ir importą. Tuo atveju, kai tikslas bus jau pasiektas, svaro devalvacija gali būti baigiamasis žingsnis. Tačiau esminė ilgalaikės sėkmės sąlyga yra šalies ekonomikos pertvarka gamybai atgaivinti – reikia gaminti daugiau prekių vidaus vartojimui, daugiau prekių ir paslaugų, kad būtų galima susimokėti už importą, taip pat gauti grynųjų pajamų, kurias galima būtų investuoti tiek šalies viduje, tiek ir užsienyje. To neįmanoma pasiekti, jei laikinai nebus sumažintas vartojimo lygis ir nuolat neaugs gamyba; o kad tai pasiektum, tenka imtis nepopuliarių priemonių: sumažinti vals-

tybės išlaidas ir palengvinti mokesčių naštą (ši priemonė – itin nepopuliari).

6. Įvertinęs šiuos dalykus skaitytojas nesunkiai suvoks didžiulį čia iškylančių politinių problemų mastą. Bet kurį tų tikslų galima pasiekti tik sudėtingai manevruojant ties kiekvienu posūkiu. Reikia manyti, kad sėkmė negali būti didesnė už tam tikrą būtinąjį minimumą, nes esamomis sąlygomis bet kuris toks vyriausybės veiksmas bus vertinamas kaip darbininkų klasės gyvybinių interesų išdavystė. Tačiau šio absoliutaus minimumo nepakanka laisvojo verslo visuomenei atkurti ir suteikti jai progą parodyti savo galimybes. Jeigu tam reikia įrodymų, pakanka priminti trečiojo dešimtmečio patirtį. Taigi negalima tikėtis, kad įvyks socialinių tendencijų lūžis. Privačiam verslui atokvėpio valandėlę gali suteikti ne tik konservatorių, bet ir leiboristų vyriausybė. Tačiau net jeigu tai įvyks, įvyks veikiau dėl to, kad socialistinė politika bus nelogiškai susieta su pokario sunkumais, o ne dėl to, kad bus išsižadėta – nesvarbu, pagrįstai ar nepagrįstai – pačios tokios politikos.

JOSEPHAS SCHUMPETERIS – KAPITALIZMO PERIPETIJŲ TEORETIKAS

Algirdas Degutis

Josephas Alois Schumpeteris gimė 1883 m. vasario 8 d. Tršešte (Triesch), mažame Moravijos miestelyje, kuris tada priklausė Austrijos-Vengrijos imperijai, o dabar – Čekijos respublikai. Šeimoje buvo vienintelis vaikas. Tėvas, audimo fabriko savininkas, mirė, kai sūnui buvo tik ketveri. Po kelerių metų motina antrąkart ištekėjo už Sigismundo von Kelero, generolo ir aristokrato. Patėvio rūpesčiu jaunasis Schumpeteris buvo priimtas į Theresianum gimnaziją, garsiąją aristokratų vaikų mokyklą. Ten gavo puikų klasikinį išsilavinimą, taip pat įgijo aristokratinių būdo bruožų, kuriais vėliau darė įspūdį profesūrai.

Vienos universitete studijavo ekonomiką, kuri buvo dėstoma Teisės ir politinių mokslų fakultete. Kaip ekonomikos teoretikas didžiausią autoritetą tada turėjo neseniai į pensiją išėjęs Carlas Mengeris, vadinamosios Austrijos ekonominės mokyklos pradininkas. Nors fakultete Schumpeteris studijavo daugelį disciplinų, didžiausią įtaką jam darė ekonomistai Eugenas von Böhm-Bawerkas ir Friedrichas von Wieseris – Mengerio mokiniai ir žymiausi to meto ekonomikos teoretikai (tiesa, jų įtaką vėliau kiek atsvėrė Leonas Walrasas, bendrosios pusiausvyros teoretikas). Schumpeteris kartu su kitu vėliau išgarsėjusiu ekonomistu Ludwigu von Misesu buvo prestižinio Böhm-Bawerko seminaro dalyvis. Universitete aktyviai veikė studentų marksistų būrelis, vėliau išgarsėjo jo nariai marksistai Otto Baueris ir Rudolfas Hilferdingas. Schumpeteris gerai juodu pažinojo, domėjosi jų veikla, tačiau pats niekada nereiškė simpatijų jų idėjoms. Jis gerai pažinojo ir vokiečių „istorinės mokyklos" vadą Wernerį Sombartą bei sociologą Maxą Weberį. Visos šios pažintys bei kontaktai labai išplėtė jo mokslinį horizontą ir vėliau JAV padėjo įgyti mokslininko enciklopedisto reputaciją.

1906 m. Schumpeteris išspausdino savo pirmą mokslinį rašinį „Matematinis metodas teorinėje ekonomikoje". Tais pačiais metais apgynė daktaratą ir pradėjo keliones po Europą. Studijuodamas Anglijoje vedė anglę (su kuria išsiskyrė 1920 m.). Po to dar dirbo Egipte, kartu visą laiką gilinosi į ekonomikos teoriją ir istoriją puoselėdamas viltį tapti ekonomistu teoretiku. Apie savo tuometines ambicijas jis sakė: „Būdamas jaunas turėjau tris tikslus: tapti didžiausiu ekonomistu pasaulyje, geriausiu raiteliu Austrijoje ir geriausiu meilužiu Vienoje. Deja, vieno iš šių tikslų nepasiekiau". 1908 m. Schumpeteris grįžo į Vieną ir pateikė Vienos universitetui savo pirmąją knygą *Teorinės ekonomikos prigimtis ir esmė* habilituoto daktaro laipsniui gauti ir privatdocento pareigoms užimti. Jis buvo jauniausias iš visų Austrijos ekonomistų, kada nors užėmusių tokias pareigas. 1909 m. rudenį jis pradėjo dirbti Černovicų (dab. Černovcai) universiteto docentu. Po dvejų metų tapo politinės ekonomijos profesoriumi Grazo universitete, vėlgi buvo jauniausias iš visų Austrijoje kada nors gavusių tokias pareigas.

Jau pirmajame savo karjeros etape Schumpeteris parašė keletą novatoriškų ekonomikos teorijos veikalų. Darbas, iškart pelnęs jam pripažinimą, *Ekonomikos raidos teorija*, pasirodė 1911 m. Čia jis sprendžia problemą, kuri jį domins visą gyvenimą – kaip galima, pripažįstant klasikinę rinkos pusiausvyros teoriją, paaiškinti ekonomikos pažangą. Kitaip sakant, kaip gali būti, kad rinkoje viešpatauja ne teoretikų postuluojama rinkos pusiausvyros rutina, o nepaliaujamas augimas ir veržimasis į priekį? Būtent šioje knygoje jis iškelia katalizacinę verslininko funkciją – funkciją, skirtingą nuo tradicinių kapitalisto, žemvaldžio ar darbininko funkcijų.

Būdamas labai ambicingas (ir galbūt mėgdžiodamas savo mokytojus, von Wieserį ir Böhm-Bawerką, savo laiku užėmusius svarbius valstybės postus) Schumpeteris mėgino tapti Austrijos-Vengrijos imperijos vyriausybės nariu. Kai prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas ir žlugo imperija, šios jo pastangos nuėjo veltui. Po karo jam buvo pasiūlyta dirbti konsultantu Vokietijos vyriausybės Socializacijos komisijoje (beje, jos pirmininkas buvo žinomas marksistas Karlas Kautsky). Nors Schumpeteris niekada atvirai nesimpatizavo socializmui, jis tą siūlymą priėmė ir net pasirašė Komisijos raportą, kuriame buvo numatyta įvairių socialistinių priemonių. Vė-

liau aiškindamas šį savo žingsnį jis su būdingu aplombu kalbėjo: „Jeigu kas nori nusižudyti, bus geriau, jei gydytojas stovės šalia". 1919 m. socialistų vadovaujama koalicinė Austrijos vyriausybė Schumpeteriui pasiūlė užimti finansų ministro pareigas. Jo neangažavimasis į politinius kapitalizmo ir socializmo ginčo verpetus darė jį priimtiną šioms pareigoms. Vis dėlto jis nesugebėjo pritapti prie socialistinės vyriausybės ir po pusmečio turėjo atsistatydinti. Kaip kompensaciją vyriausybė jam suteikė licenciją steigti banko korporaciją. 1921 m. jis pasirašė atitinkamą sutartį su Biedermann banku, kuris mainais už išrūpintą licenciją jį paskyrė prezidentu su solidžia alga ir akcijų paketu. Schumpeteris naudojosi savo padėtimi gana pelningai spekuliuodamas iki 1923 m., kai Austrijoje prasidėjo ekonomikos krizė. Netrukus bankas žlugo.

Schumpeteris ne tik prarado visą savo turtą, bet ir įbrido į didžiules skolas dėl spekuliacijos skolintais pinigais. Tai buvo didžiulis smūgis jo ambicijoms ir reputacijai, tačiau reikia pažymėti, kad jis pasielgė aristokratiškai – nepasiskelbė bankrotu ir dar dešimtį metų mokėjo skolas kreditoriams.

1925 m. jis tapo Bonos universiteto ekonomikos profesoriumi. Netrukus vedė Anną Reisinger, 20 metų už save jaunesnę. Deja, per vienerius metus po santuokos mirė jo jaunoji žmona, vaikas ir motina. Po šio naujo sukrėtimo keletą metų jis išgyveno gilią depresiją. 1932 m. gavęs Harvardo universiteto kvietimą, emigravo į JAV ir daugiau nebegrįžo į Austriją. Nutraukęs ryšius su praeitimi, Harvarde jis greitai pagarsėjo kaip neortodoksalus dėstytojas ir mokslininkas. 1937 m. Schumpeteris vedė trečią kartą – Elizabeth Boody, taip pat ekonomistę. Ji labai padėjo jam atstatyti ekonomisto teoretiko prestižą. Verta pažymėti, kad nors Harvardas netrukus tapo keynesianizmo „perykla", jis buvo vienas pirmųjų Keyneso „Bendrosios teorijos" kritikų. Iš Schumpeterio studentų išaugo daug žymių Amerikos ekonomistų, tarp jų R. Heilbroneris, bestselerio „Didieji ekonomistai" autorius, ir Nobelio premijos laureatas Paulas Samuelsonas.

Nauju darbu, parašytu jau angliškai, *Verslo ciklai: teorinė, istorinė ir statistinė kapitalizmo raidos analizė* (1939), daugiau nei tūkstančio puslapių veikalu, Schumpeteris mėgino įtvirtinti ankstesniąją *Ekonominio vystymosi* teorijos sėkmę. Tačiau knyga nesusilaukė didelio dėmesio, iš dalies dėl to, kad buvo sudėtinga, iš dalies dėl to, kad ekonomistų dėmesį

jau patraukė Keyneso doktrinos. *Verslo ciklų* santykinę nesėkmę atlygino kitos knygos, *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija* (1942), sėkmė. Skirdamas dėmesį ne tik ekonominiams, bet ir politiniams, sociologiniams bei istoriniams kapitalizmo evoliucijos aspektams, autorius pačiu laiku atsiliepė į visuomenėje tvyrantį netikrumą dėl kapitalizmo ateities – netikrumą, sukeltą Didžiosios depresijos, naujo karo ir, atrodė, pergalingo socializmo žygio Rytuose. Nebūdamas socializmo šalininkas Schumpeteris prognozavo kapitalizmo žlugimą ir socializmo pergalę. Knyga susilaukė labai prieštaringų vertinimų. Nors ji neįtiko nei socialistams, nei kapitalizmo gynėjams – argumentai buvo nepriimtini socialistams, o išvada nepriimtina antisocialistams – jos reikšmė buvo visuotinai pripažįstama iš pat pradžių. *New English Weekly rašė:* „ateinantiems penkeriems ar dešimčiai metų ji liks knyga, su kuria negalės nesusipažinti nei vienas, pretenduojantis į kokį nors ekonomikos ar sociologijos išmanymą". Recenzentas nebūtų suklydęs padaugindamas metų skaičių iš dešimties. Paskutinis svarbus Schumpeterio indėlis į ekonominės minties raidą buvo monumentalioji *Ekonominės analizės istorija* (išleista 1954 m., po autoriaus mirties) – plačių užmojų, originali, kontraversiška studija.

Schumpeterio darbuose galima įžvelgti trijų tradicijų – ekonomistų teoretikų (Mengerio, Walraso), ekonomistų empirikų (vokiečių "istorinės mokyklos" ir amerikiečių „institucionalistų") bei naujųjų neoklasikinės ekonomikos metodologų (matematinės ekonomikos ir ekonometrikos) sintezę. Taip pat pažymėtina jo įtaka ne tik ekonomikai, bet ir sociologijai, politikos teorijai bei istorijai. Šiuo požiūriu ypač *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija* atliko interdisciplininių studijų katalizatoriaus vaidmenį. Nors Schumpeteris nesukūrė savo mokyklos, jį didžiai vertina įvairios ekonominės minties mokyklos net tada, kai nenori jo besąlygiškai laikyti savu. Anot B. Seligmano, Schumpeteris yra „vienas iš tikrai didžiųjų mūsų laikmečio ekonomistų", nors, reikia pridurti, ilgą laiką jis buvo kito garsaus ekonomisto, J.M. Keyneso, šlovės šešėlyje. Novatoriškas, nekonvenciškas požiūris į savo discipliną, naujų temų ir naujų metodų paieška, ideologinis nesiangažavimas jam pelnė visuotinę pagarbą. Jis buvo Amerikos ekonomistų asociacijos prezidentas nuo 1948 m. Prieš pat savo mirtį 1950 m. buvo išrinktas ir pirmuoju Amerikos ekonometrikos asociacijos prezidentu.

* * *

Knygoje *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija* Schumpeteris pateikia bendrą, nors ir mažai susistemintą kapitalistinės visuomenės ekonominės ir politinės sąrangos analizę kartu ir jos raidos prognozę. Žvelgiant iš šių dienų perspektyvos čia galima rasti ir tikrų įžvalgų, ir abejotinų tezių, ir aiškių paklydimų.

Kapitalizmo raida

Schumpeteris iš naujo ir netradiciškai pažvelgė į kapitalizmo ekonomikos esmę. Įprasta ekonomikos analizė remiasi prielaida, kad rinka yra tam tikras tariamai mechaninis darinys, kuris tariamai automatiškai sprendžia visuomenės ekonomikos problemą – kaip efektyviausiai išdėstyti, paskirstyti ekonominius, t.y. trūkstamus, išteklius. Pasak tos prielaidos, esant tam tikrai prekės x paklausai ir esant tam tikrai gamybos faktorių (žemės, kapitalo, darbo) pasiūlai, verslininkai naudojasi faktorių ir galutinio produkto kainų skirtumu ir gauna pelną, taip „išlyginami", arba „subalansuojami" šių verčių neatitikimai. Esą tokiu būdu verslininkai patys sau kasa duobę – pelnas pradeda mažėti, galiausiai visi pradeda gauti ne pelną, o tik padengti kaštus. Pajamos prilygsta kaštams, viskas aprimsta, „susibalansuoja". Esą taip rinkos visuomenės sąlygomis išsprendžiama vadinamoji ekonominė problema.

Schumpeterio nuomone, taip aiškinti – ne tik neišsamu, bet ir klaidinga – čia neužčiuopiama esminio dinaminio kapitalizmo raidos bruožo. Neoklasikinė rinkos pusiausvyros teorija, jeigu ji teikia ne kaip tam tikrą tos raidos momentą, o bendrą ir galutinį vaizdą, gali lemti, ir lemia, ne tik klaidingą teorinį raidos vaizdą, bet ir klaidingą praktinę politiką.

„Idealiai subalansuota", arba stagnacinė, rinkos būklė tėra tik teorinė galimybė, abstrakcija. Tam tikra prasme ji yra netgi logiškai prieštaringa, nes „idealiai subalansuotoje" būklėje neapsimoka jokia verslo veikla – juk jeigu pajamos tik padengia kaštus, jeigu gryno pelno (likučio virš to, ką reikia atiduoti gamybos faktorių savininkams norint tuos faktorius pritraukti) nelieka, tai visas verslas turėtų nutrūkti. Subalansuota rinka –

rinka be verslininko, Hamletas be Danijos princo. Ir priešingai, kol yra verslas, tol rinka negali būti „subalansuota". „Stagnacinė" kapitalizmo stadija toli gražu nėra vidinė paties kapitalizmo raidos stadija. Daugelyje knygos vietų Schumpeteris kritikuoja Keyneso, įtakingiausio kapitalizmo „stagnacijos" teoretiko, teiginius. Verslo „skatinimas", naudojant monetarinę bei fiskalinę politiką, valstybinius užsakymus, – visos šios idėjos remiasi Keyneso doktrina; jos rodo ne tai, kad galiausiai susiklostė „pusiausvyra" ar kad verslas „išsikvėpė", o tik tai, kad atsirado politinių kliūčių kapitalizmo raidai.

Kiekvienu atveju įdomiausi ir svarbiausi dalykai vyksta kaip tik tada, kai ekonomika nesubalansuota, neideali, o reali. Kas varo visą raidą pirmyn? Kas išjudina kūrybinę žmonių energiją? Kas neleidžia ekonomikai sustingti? Ne paklausa, ne poreikis, o tik pelno siekis, „pelno vaikymasis". Kas yra to pelno šaltinis? Neišnaudojami arba blogai išnaudojami gamtiniai, kapitaliniai ir žmonių ištekliai. Sugebėjimas įžvelgti tokius atvejus ir pasinaudoti jais – padaryti naują, neregėtą, nematytą, nenumatytą sprendimą – štai kas, pasak Schumpeterio, yra verslo esmė ir kartu verslininko pelno šaltinis. Verslininkas – tai pirmiausia novatorius, pirmeivis, rutinos laužytojas. Būtent novatoriai, pirmeiviai gauna didžiausią pelną, nes būtent jie pirmieji pamato tai, ko nematė kiti, ištaiso klaidas, kurias darė kiti.

Gaudami didžiausią pelną jie tampa mėgdžiojimo objektu, lyderiais, jiems iš paskos eina šimtai ir tūkstančiai kitų tol, kol pelnas iš naujovės galiausiai išsemiamas. Per šią „kūrybinio naikinimo" plėtrą žlunga ir sunyksta ištisos pramonės šakos, nes nauja prekė, nauja technologija, nauja verslo organizacijos forma leidžia itin sumažinti kaštus, vadinasi, ir prekės kainą, taip išstumdama neefektyvias šakas. Su šia raida, pasak Schumpeterio, susiję ir vadinamieji „verslo ciklai" („ekonominiai ciklai"), o šiuos atspindi banguojanti, tačiau pastoviai kylanti kapitalistinių šalių gerovės kreivė. Pirmeiviai visada tampa masinės imitacijos objektu, todėl naujovės plinta tarsi savotiška lavina – tai ciklo „pakilimo" fazė. Atoslūgis, bankrotai ir t.t., arba „nuosmukio" fazė, prasideda tada, kai visa ekonomika mėgina prisitaikyti prie naujovės sukeltų pokyčių. Ši ciklinė raida plečiasi kylančia linija, pastoviai „nupjaudama" neefektyvias pramonės šakas, mažindama kaštus, pigindama gėrybes, turtindama visuomenę.

Tikrasis verslo gaivalas atsiskleidžia ne tada, kai tam tikra verslovė „lygiomis sąlygomis" konkuruoja su daugybe kitų tokio pat profilio verslovių stengdamasi teikti tuos pačius dalykus vartotojams pigiau ar geresnės kokybės. Tikrasis jo gaivalas atsiskleidžia tada, kai visa esama pasiūla „nurašoma", pateikiant vartotojui visiškai naują, efektyvesnį ir pigesnį problemos sprendimą ir patenkinant paklausą visiškai nauja preke ar paslauga. Novatoriškas verslas nepaliaujamai griauna esamų verslovių statiką. Jis nepaliaujamai siūlo naujus sprendimus, kurių negali numatyti jokia paklausos-pasiūlos statinės pusiausvyros analizė. Didžiausias ir iš esmės vienintelis realus pelnas visada gaunamas iš tokio pobūdžio naujovių, kurių tradicinė ekonominė teorija nevertina. Ji netgi su jomis kovoja: vadovaudamasi „tobulos" konkurencijos idėja bei „subalansuotos" rinkos abstrakcija, ji neišvengiamai žvelgia į novatoriškąjį, pirmeiviškąjį verslo komponentą kaip į monopolinį gaivalą, siekiantį neteisėtų „viršpelnių". Antimonopoliniai įstatymai, pelno progresyvinis apmokestinimas ir kitos priemonės, kurių griebiamasi vadovaujantis šia koncepcija, kerta per pačias verslo dinamizmo šaknis, sekina visos gerovės šaltinį.

Anot Schumpeterio, naujovių diegimo paskata – tas nepaliaujamos pažangos ir turtėjimo šaltinis – yra tiesiogiai susijusi su galimybe privačiai savintis pelną; ta galimybė atsirado susiformavus santykinai nevaržomos privačios nuosavybės sistemai, arba tam, ką vadiname buržuazine ar kapitalistine visuomene. Ne technologijos, ne vadinamųjų gamybinių jėgų plėtra, ne didėjantis gyventojų skaičius, bet būtent šio asmeninio sumanumo vaisių pasisavinimo galimybė „įsuko" visą kapitalizmo dinamiką, tapo visos technologijos pažangos, viso protu paremto gyvenimo pagrindu. Būtent ši „kūrybinio naikinimo" raida – iš esmės kapitalizmo raida – sukūrė visą Vakarų civilizaciją.

Marksizmo kritika

Ši nevaržomo kapitalizmo apoteozė tuo metu atrodė beveik kaip akibrokštas – žmonių atmintis dar saugojo Didžiosios depresijos sukeltą šoką. Daugeliui atrodė, kad kapitalizmas pasiekė žlugimo fazę, kurią jam buvo išpranašavęs Marxas. Kadangi Schumpeteris pripažįsta Marxo pranašystę, verta pasiaiškinti, kodėl jis atmeta Marxo argumentaciją.

Schumpeterį visada žavėjo Marxo minties skydžiai, sintetinis, apibendrinantis jo doktrinos pobūdis ir ypač jo pastangos suvokti dinaminę kapitalizmo pusę. Tačiau net žavėdamasis sistemos didingumu, jis negailestingai kritikavo atskirus jos komponentus. Tai visų pirma pasakytina apie Marxo ekonomikos teoriją, visų kitų jo išvadų pagrindą. Visos pagrindinės Marxo doktrinos – apie darbo išnaudojimą, klasių kovą, didėjantį „proletariato" skurdą ir neišvengiamą kapitalizmo žlugimą – remiasi „darbine" vertės teorija, kad esą prekės vertę lemia jai pagaminti sunaudoto darbo kiekis. Schumpeteris ją atmeta remdamasis argumentais, kuriuos iškėlė jau Austrijos ekonominės mokyklos atstovai, pvz., Böhn-Bawerkas. Austrijos ekonominė mokykla – Mengeris, Wieseris, vėliau von Misesas – šią Marxo postuluojamą vertės ir darbo priklausomybę apvertė: ne įdėto darbo kiekis lemia prekės vertę, bet, priešingai, prekės vertė (tai, kaip ją vertina vartotojas, pirkėjas) lemia įdėto darbo vertę (ar bevertiškumą). Darbo (kapitalo, gamtinių išteklių) sąnaudos nesuteikia jokios vertės galutiniam produktui – priešingai, galutinis produktas suteikia vertę (jei tokios esama) darbui ir kitiems gamybos faktoriams. Net pripažįstant vertės ir kaštų išsilyginimo koncepciją, tokią, kokią teikia klasikinė rinkos pusiausvyros teorija, priklausomybės vektorius eina nuo prekės vertės prie gamybos faktorių vertės, o ne priešingai.

Paties Schumpeterio koncepcija, arba „kūrybinio naikinimo" idėja, ne tik patvirtina „austriškąją" tezę apie išvestinę darbo vertę ir taip paneigia Marxo tezę apie darbo išnaudojimą. Ji savo ruožtu dar kartą ir radikaliau ją apverčia – ji parodo, kad ne verslas (verslininkas) išnaudoja darbą (darbininką), o kad darbas (ir kiti du gamybos faktoriai, kuriais disponuoja kapitalistai bei žemvaldžiai) išnaudoja verslininką.

Šią paradoksaliai skambančią tezę iš tikrųjų yra visai nesunku įrodyti. Atradęs, kad ištekliai naudojami neefektyviai, ir sugalvojęs efektyvesnį sprendimą verslininkas turi pritraukti savo sumanymui vykdyti žmonių, kurie dirba rutininį, kasdienį darbą. Kad patrauktų, jis turi mokėti jiems daugiau negu jie gaudavo. Taigi jis turi juos „papirkti" – mokėti daugiau už tokį patį ar panašų darbą. Skirtumas tarp to, ką jie gavo anksčiau, ir to, ką jie gauna dabar, yra tarytum dovana. Verslo istorija – šios rūšies dovanų istorija. Darbininkai, arba „proletarai", brido iš feodalinio skurdo, o kapitalistai ir žemvaldžiai turtėjo beveik nekeisdami savo veiklos,

nepatirdami jokių nepriimtinų kaštų, nekvaršindami galvos dėl kaštų mažinimo – problemos, kurią sprendė verslas. Visi turtėjo būtent dėl to, kad nevaržomo kapitalizmo sąlygomis atsirado galimybė veikti žmonėms, kuriems nereikėjo teisintis dėl savo praturtėjimo mosuojantis „aš taip pat sunkiai dirbu" argumentais.

Galima pažymėti, kad tokio tipo argumentai gali turėti realią reikšmę feodalinėje baudžiauninkų, taip pat ir socialistinėje visuomenėje, kur iš tiesų atlyginama už darbą, o ne už galutiniam vartotojui suteiktą naudą. „Neužsidirbtas turtas" – net ir šiandien ši frazė tebėra raktažodis demokratijų politikai suprasti – ir tai rodo, kad teorinė austrų ekonominės mokyklos ir Schumpeterio įžvalga liko tik įžvalga, jos ligi šiol nepriėmė viešoji nuomonė. Net kapitalistinių šalių viešoji nuomonė išlaikė nuostatą, kad darbas yra vertės matas, kad darbas kuria turtą, kad verslas ir kapitalas išnaudoja darbą. Kitaip sakant, net ten, kur marksizmas netapo viešpataujančia mąstymo nuostata ir politine realybe, „atlyginimo už darbą" idėja išliko – ji išliko net tose visuomenėse, kurios kitais požiūriais yra kapitalistinės. Jos turtėjo nesuprasdamos savo turtėjimo šaltinių ir priežasčių.

Dėl kapitalizmo žlugimo

Visuomenė, kuri nesupranta savo pačios gerovės ir išlikimo pagrindų, kuri nesugeba derinti praktikos su teorija, negali ilgai išlikti. Kapitalistinė visuomenė yra būtent tokia visuomenė, tad jai lemta žlugti. Anot Schumpeterio, kapitalizmas žlugs ne dėl ekonominių nesėkmių, ne dėl darbo išnaudojimo ir masių nuskurdimo, kaip aiškina marksistai, bet dėl jo institucijų nepajėgumo apginti kapitalizmo principus. Pažvelkime į kai kuriuos autoriaus argumentus.

Privati gamybos priemonių (gamybos faktorių) nuosavybė, susiklosčiusi istoriškai konkrečiomis Europos feodalinės raidos sąlygomis – tada karaliai savo nemokumą finansavo parduodami nuosavybės teises pirkliams – suteikė pirminį politinį prieglobstį verslo laisvei, palyginti „nevaržomam" kapitalizmui. Feodalinės aristokratijos ir kylančios buržuazijos tandemas, feodalinės aukštuomenės ir kylančio verslo simbiozė, Anglijoje ir Nyderlanduose sudarė politinį kevalą kapitalizmo ekonominiam vaisiui subręsti, tapo moderniosios civilizacijos pagrindu.

Tačiau tas pagrindas pradėjo slysti iš po kojų kylant šiuolaikinei demokratijai. J.–J. Rousseau ir J. Benthamo idėja, kur suteikus politinio sprendimo teisę kuo didesniam žmonių skaičiui bus greičiau išsilaisvinta iš dar išlikusių feodalinių saitų, buvo įgyvendinta, tačiau rezultatai pasirodė visiškai ne tokie, kokių buvo tikėtasi. Balsavimo teises gavusi gyventojų dauguma ne tik neparėmė kapitalistinės santvarkos principų, bet pradėjo juos pulti vadovaudamasi turto „teisingo" paskirstymo idėjomis. Kapitalistinės ekonomikos veikla pradėjo strigti, kapitalizmas pradėjo veikti tolydžio didėjančios trinties sąlygomis.

Schumpeteris skeptiškai vertina vadinamąją „klasikinę" demokratijos doktriną. Demokratija kaip „tautos", „visuomenės", „mūsų" valdžia, yra neįmanomas, logiškai prieštaringas dalykas, „klasikinės doktrinos" mitas. Šios kuopinės sąvokos nereiškia jokios būtybės, kuri gyvuotų nepriklausomai nuo žmonių ir galėtų nepriklausomai nuo jų priiminėti sprendimus. Valdo visada konkretūs žmonės. Tiek politiką, tiek ir verslą valdo ir vairuoja lyderiai – rinkėjai tegali pasirinkti vadus. Lyderiai patys kuria sau politinę „paklausą", manipuliuoja, formuoja viešąją nuomonę, vienu žodžiu, užsiima „demagogija" griežtąja šio žodžio prasme. Jie yra aktyvusis, ne pasyvusis politikos pradas. Jie ne „išreiškia" tautos ar visuomenės valią, o ją konstruoja bei „fabrikuoja" panaudodami demokratijos kaip „mūsų visų valdžios" mitą.

Kitas klasikinė demokratijos mitas yra tai, kad kolektyviniai politiniai sprendimai yra kokybiškesni („naudingesni visuomenei", „kilnesni", „moralesni") už asmeninius, arba privačius, sprendimus. Schumpeterio nuomone, padėtis yra kaip tik priešinga. Kadangi skirtingai nuo privataus verslo, politinių sprendimų rezultatai tiesiogiai neatsiliepia sprendimų autoriui, „tipiškas pilietis savo protiniais sugebėjimais smunka visu lygmeniu, kai tik įžengia į politikos sritį", „jis vėl tampa pirmykščiu žmogumi". Be to, kadangi politinių sprendimų kaštai paskirstomi visai visuomenei, neatsakingų, siaurų ir egoistinių, visuomenei kenksmingų sprendimų rizika čia žymiai didesnė nei privačių sprendimų atveju (beje, šią Schumpeterio įžvalgą, šią jo pažiūrą į politikos raidos prigimtį vėliau perėmė vadinamoji „viešųjų sprendimų teorija", išplėtota Jameso Buchanano ir jo sekėjų).

Politinių sprendimų plėtra į rinkos santykius, arba „valstybės kišima-

sis", prisideda prie kapitalizmo raidos žlugdymo ir žlugimo. Kišimasis siekiant sukurti „teisingesnį" gėrybių paskirstymo mechanizmą nei tas, kurį teikia prekių mainai, iš tikrųjų problemą tik apsunkina ir pagilina. Kai paskirstoma remiantis politiniu sprendimu, beveik visada vieni veltui gauna tai, kas jėga atimama iš kitų. Atsiradus tokiai galimybei, „politinio verslo" arba „politinės rentos" galimybei, atsiranda tikrai ydinga konkurencija – konkurencija dėl valstybės privilegijų, valstybės globos. Vis daugiau pastangų, energijos ir išteklių skiriama ne produktyviai veiklai, o tam, ką apibendrintai galima pavadinti „korupcija" – valdžios papirkinėjimui ir išsipirkinėjimui nuo valdžios. Ši padėtis kelia paties verslo sąstingio ir biurokratizacijos tendencijas – pamažu pradeda nykti dinaminis verslo gaivalas, asmeninės atsakomybės pojūtis, įsivyrauja „gynybinė" įsitvirtinusių verslovių taktika. Sustingęs verslas ir korumpuota valdžia („valstybinis-monopolistinis kapitalizmas", kaip sakytų Leninas) yra neišvengiamas politikų kišimosi į privačius santykius padarinys. O kadangi grįžti prie palyginti nevaržomo kapitalizmo yra politiškai neįmanoma, tokia visuomenė, anot Schumpeterio, šaukte šaukiasi socializacijos ir nacionalizacijos – privačios nuosavybės panaikinimo – kaip mažesnės blogybės nei korupcinis viešojo ir privataus sektoriaus susipynimas.

Schumpeteris atkreipia dėmesį į daugelį kitų psichologinių bei socialinių faktorių, neigiamai veikiančių kapitalizmo raidą, stabdančių jo pažangą ir artinančių jo žlugimą (tiesa, skaitytojui ne visada aišku, ar tie faktoriai pateikiami kaip vidinės kapitalizmo raidos ar išorinio, pirmiausia politinio, poveikio rezultatas). Čia ir „riteriškumo" tradicijų netektis (panaikinus apsauginį feodalinį kapitalizmo lukštą), ir nuosavybės formų desubstancializacija (kapitalui vis labiau virstant finansiniu ir akciniu), ir „šeimos židinio" bei paveldimumo reikšmės menkėjimas (šeima nustoja būti ekonomine vertybe). Ypač daug dėmesio skiriama intelektualų vaidmeniui per kapitalizmo žlugdymą. Tikrieji kapitalizmo „duobkasiai", pasak Schumpeterio, ne darbininkai, ne profesinės sąjungos, bet intelektualai, laikraštininkai, „rašeivos". Pirma, subsidijuojamas švietimas ir mokslas sukuria intelektualų perprodukciją. Tie subsidijuojami žmonės atitrūksta nuo verslo ir neįgyja sugebėjimo gyventi rinkos visuomenėje. „Perkliniai" intelektualai neišvengiamai nusivilia esama visuo-

menės sąranga ir buriasi į nepasitenkinimo kurstymo, įtampos didinimo ir maištavimo židinius. Jie natūraliai pasuka į politiką ir politikavimą, teikia politikos „demagogų" kadrų, politizuoja visuomenės gyvenimą, galiausiai jie stumia privačią ir komercinę kapitalistinę visuomenę valdomos, socializuotos, socialistinės visuomenės kryptimi.

Socializmo alternatyva

Taigi nepaisant visų ekonominių kapitalizmo laimėjimų, jam lemta žlugti. Tačiau vienas dalykas įrodinėti, kad kapitalizmas neišvengiamai žlugs, ir visai kitas – įrodyti, kad alternatyvi santvarka, t.y. socializmas, yra galima. Dėl to, žinoma, pirmiausia reikėtų įrodyti, kad ekonominio efektyvumo požiūriu socializmas yra reali alternatyva kapitalizmui. Žvelgiant į problemą iš mūsų laiko perspektyvos ir jau žinant paskutiniojo dešimtmečio socializmo nuotykius, garsusis Schumpeterio atsakymas į klausimą „Ar gali socializmas veikti?" – „Žinoma, gali" atrodo stebėtinai lengvabūdiškas. Paviršutiniškas atrodo ir jo mėginimas šį atsakymą pagrįsti remiantis Pareto ir Barone argumentais.

Jau 1920 m. kitas žinomas Austrijos ekonominės mokyklos atstovas, kurį Schumpeteris pažinojo dar nuo studijų Vienos universitete laikų, Ludwigas von Misesas neigė šią galimybę. Jis manė, kad socialistinė „ekonominė apskaita" negalima. Miseso argumentas iš esmės buvo gana paprastas: socializmo sąlygomis, kai nėra gamybos priemonių nuosavybės ir, atitinkamai, nėra jų rinkos, negali susiklostyti ir tų priemonių kainos, o šios įgalina apskaičiuoti, kaip efektyviausiai panaudoti gamybos priemones; neturėdama tokių kainų socialistinė visuomenė (jos valdžia) negalėtų racionaliai naudoti turimų išteklių; neišvengiamai prasidėtų jų švaistymas, kuris visuomenę nuskurdintų ir galiausiai ją grąžintų į barbarų ir natūrinio ūkio laikus.

Gausūs L. von Miseso oponentai, tarp jų ir kai kurie įžymūs ekonomistai, siūlė įvairiausius gamybos priemonių kainų pakaitalus, pradedant natūrine apskaita bei panaudoto darbo valandų kiekiu ir baigiant kapitalistinės rinkos elementų diegimu į socialistinės visuomenės ekonomiką („rinkos socializmas"). Anot Miseso, pirmojo pobūdžio mėginimai yra ydingi jau dėl to, kad gamybos priemonių (kaip ir visų gėrybių) ekono-

minė vertė nėra fizikinis dydis; „rinkos socializmo" modeliai yra logiškai prieštaringi, nes negali būti realių kainų ten, kur nėra realios gamybos priemonių nuosavybės, kur gamybos priemonės nėra prekybos objektas. Socialistinės gamybos vadovai gali tik „žaisti" verslininkus ir kapitalistus, taigi ir jų kuriamos kainos gali būti tik žaislinės. Jos visiškai neatspindi realių gamybos faktorių naudojimo kaštų, nenurodo efektyvaus jų naudojimo būdų. Abiem atvejais socialistiniai receptai neleidžia realiai palyginti gaminio vertės bei sąnaudų, taigi ir nesuteikia ekonominio racionalumo kriterijų.

Dar vienas garsus austrų kilmės ekonomistas F. von Hayekas 1948 m. rašė: „Man atrodo, profesorius Schumpeteris yra tikrasis autorius to mito, kad Pareto ir Barone „išsprendė" ekonominės apskaitos socializme problemą. Daugiausia, ką jie, kaip ir daugelis kitų, padarė, tai tik apibrėžė tas sąlygas, kurias turi patenkinti racionalus išteklių pasiskirstymas, ir parodė, kad jos iš esmės tokios pačios, kaip ir konkurencinės rinkos pusiausvyros sąlygos. Tai toli gražu neparodo, kokiu būdu tokį išteklių pasiskirstymą galima įgyvendinti praktiškai. Pats Pareto (iš kurio Barone pasisavino beveik viską, ką turėjo pasakyti) ... *explicite* neigia, kad problema gali būti išspręsta be rinkos".

Tiesa, tenka pastebėti, kad ne vien Schumpeteris pasirodė naivus spręsdamas socializmo kaip kapitalizmo alternatyvos klausimą. R. Heilbroneris, 1990 metais *New Yorker* žurnale pareiškęs „Pasirodė, žinoma, jog Misesas teisus", prieš dvidešimtį metų be išlygų atmetė Miseso argumentus. Prieš pat Berlyno sienos griuvimą, eiliniame pakartotiname savo *Economics* leidime P. Samuelsonas rašė: „Sovietų ekonomika yra įrodymas, kad priešingai daugelio ankstesnių skeptikų įsitikinimui, socialistinė komandinė ekonomika gali veikti ir net klestėti". Gali būti, kad noras *épater le bourgois* padarė Schumpeteriui blogą paslaugą ir prigesino jo kritinį budrumą, o jo autoritetas savo ruožtu užliūliavo kritinę mokinių mintį.

RODYKLĖ

A

B

C

Č

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Š

T

V

W

Z

Ž

Joseph A. Schumpeter
KAPITALIZMAS, SOCIALIZMAS IR DEMOKRATIJA

Iš anglų kalbos vertė *Algirdas Degutis*
Redaktorius *Vytautas Spečiūnas*
Meninis redaktorius *Romas Dubonis*
Rinko *Nijolė Vadapalaitė*
Maketavo *Danutė Navickienė*
Korektorė *Marijona Rėzienė*

SL 255. 1998.07.29. 25,34 leid. apsk. l. Užsakymas 729.
„Minties“ leidykla, Z. Sierakausko g. 15, 2600 Vilnius.
Spausdino „Spindulio“ spaustuvė, Gedimino 10, 3000 Kaunas.

Kaina sutartinė

Schumpeter, Joseph A.

Sc 72 Kapitalizmas, socializmas ir demokratija/ Joseph A. Schumpeter – Vilnius: Mintis, 1998. – 382 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673
ISBN 5-417-00783-8

Autorius, nors ir teigia, kad kapitalizmo nuosmukį lemia pati šios socialinės sistemos prigimtis, nors ir yra priešiškas centristiniam socializmui, nesiima kurios nors socialinės santvarkos apologeto ar teisėjo funkcijų. Kritiškai vertindamas marksizmą, jis pritaria kai kuriems K. Marxo teiginiams. Tokia pozicija įgalino jį išplėtoti socialinę teoriją, paversti knygą klasikiniu XX a. ekonomikos, sociologijos ir politologijos veikalu.

UDK 321

EKONOMIKA • SOCIOLOGIJA • POLITOLOGIJA

„Ar kapitalizmas gali išlikti?
Ne, nemanau, kad gali.
Ar socializmas gali veikti?
Žinoma, gali“.

Kapitalizmas, socializmas ir demokratija iki šiol yra vienas reikšmingiausių šio amžiaus socialinės teorijos veikalų. Kai knyga buvo pirmąkart išspausdinta, laikraštis *New English Weekly* prognozavo, kad „per ateinančius penkerius ar dešimtį metų ji bus tas veikalas, su kuriuo teks susipažinti kiekvienam, siekiančiam nors kiek išmanyti ekonomiką ar sociologiją“. Praėjo 50 metų ir pasirodė, kad prognozė buvo pernelyg kukli.

Kodėl veikalas iki šiol vertingas? Schumpeterio tezė, kad kapitalizmo nuosmukį lemia pati šios visuomeninės santvarkos prigimtis, kartu jo priešiška nuostata centristiniam socializmui iš pat pradžių glumino, provokavo ir erzino skaitytojus. Autorius ne tik netapo kurios nors vienos iš dviejų priešiškų socialinių sistemų apologetu, ne tik sugebėjo originaliai išplėtoti socialinę teoriją, bet ir numatė būdus, kaip nuodugniau analizuoti svarbiausius mūsų amžiaus socialinius judėjimus.

Algirdas Degutis

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISSN 1392-1673
ISBN 5-417-00783-8